

**С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ**

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

ПМУ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ПГУ

Филологическая серия
Издается с 1997 года

№ 1 (2019)

Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на учет, переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания
№ 17026-Ж

выдано

Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области лингвистики
и языкознания

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Демесинова Г. Х., *к.ф.н., доцент*

Ответственный секретарь

Шахметова Н. А., *к.ф.н.,
ассоц.проф. (доцент)***Редакция алқасы – Редакционная коллегия**

Брицын В. М., *д.ф.н., профессор (Украина)*
Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*
Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*
Жусип К. П., *д.ф.н., профессор*
Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*
Казимирова И. А., *ст. науч. сотр. НАН, Украина*
Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*
Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*
Ыскак Д., *д.ф.н., профессор*
Хасанұлы Б., *д.ф.н., профессор*
Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник ПГУ» обязательна

© ПГУ имени С. Торайгырова

МАЗМҰНЫ**Аққалиева А. Ф.**

Қазақ тіліндегі эмоцияны білдіретін тілдік бірліктерді орыс
және ағылшын тілінде берілуі (С. Елубайдың «Ақ боз үй» романының
орыс/ағылшын аудармалары негізінде) 12

Акошева М. К., Рахимжанов К. Х.

Сөйлеу әрекеті сөйлеу жағдаятының мазмұны ретінде 23

Ахметбекова А. М., Аукенова А. Е.

Г. Д. Робертстің «Shantaram» романындағы лексикалық
және синтаксистік стилистикалық тәсілдер ерекшеліктері 31

Баекеева А. Т.

Техникалық аударма: тау кен саласындағы қысқартулар
мен қысқарған сөздерді аудару мәселелері 38

Балмагамбетова Ж. Т., Тажбекова Ж. Н.

Оскар Уайльд «Дориан Грей суреті» романында
аударма түрлендірулерінің мысалдарын талдау 46

Беркінбаева Г. О., Исаева Ж. И.

Жоғарғы сынып оқушыларының сөз мәдениетін қалыптастырудағы
диалогтік қарым-қатынастың ерекшеліктері 54

Біжкенова А. Е., Әубәкір С. С.

Қазіргі лингвистикадағы поэтикалық дискурс туралы түсінік 62

Ерходжаева М. А., Сарсикеева Г. К.

І. Есенберлиннің «Алмас қылыш» романындағы
тарихи кейіпкерлер бейнесі 69

Есматова М. Т., Кадыров Ж. Т., Мухамеджанова М. Н.

Төрт түлік малға байланысты ертегілер тіліндегі жұмбақтау 75

Еспекова Л. Ә.

Тарихи жырлар – әдеби тілдің бір арнасы 86

Жүсіп Қ. П., Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н.

Абай мен Мәшһүр Жүсіптің үндестігі 96

Зихроллаев Э. М.

Медиа-мәтіндерді аударудың ерекшеліктері 104

Кадина Ж. З., Сатеева Б. С., Мизанбаева Г. Ш.

Қазақ ділімінің семиотикалық арналардағы (ою-өрнектердегі) көрінісі 114

Қанат Ж. К., Қоңыратбаева Ж. М.

Фразеологиялық нумеративтер мен аударма 124

Қожанұлы М.

Өңірлік этно-, генонимдерінің этнолексикалық құрамдары
(Қазақстанның батыс өңірі этнонимдерінің материалдары негізінде) 131

Қоңыратбаева Ж. М.

Әлем бейнесі тіл мен мәдениет тоғысуының көрсеткіші ретінде 140

Қоңыратбаева Ж. М.	
Мәдениетаралық қарым-қатынас үдерісіндегі годонимдер жайы	150
Копжасарова У. И., Бексултанова Л. А.	
Ағылшын тілі сабағында ойын технологияларын шет тілі білік – дағдыларын жетілдіру құралы ретінде қолдану	158
Қуандық З. Е., Жүсіп Е. Қ.	
Ақын-жыраулар поэзиясындағы Мұхаммед пайғамбар хадистерінің танымдық және тағылымдық сипаты	166
Личман Е. Ю., Раимбергген А. И.	
Қазақстан және Алтай өлкелерінің білдекті кескіндеменің негізіне, архептикалық себеп	175
Мажитаева Ш. М., Жукенова А. А.	
Қазақ ертегілеріндегі «жақсылық» және «жамандық» концептілері	183
Мансұров Н. Б.	
Өз – қазақ қоғамындағы ұлылықтың дәрежесі	193
Михайленко Ю. Е., Қоныратбаева Ж. М.	
Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» романы негізінде ағылшын және қазақ тілдерінің имитативтері сөздерінің тақырыптық ерекшеліктері	201
Мұсаева Г. Ә., Ахмедова А. К.	
Қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің құрылымын қалыптастыру элементтері	210
Нурғалиева З. К., Ергалиев Қ. С.	
Қостілді жарнама	220
Нұрсұлтанқызы Ж.	
Тарихи романдардағы салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптарға байланысты рухани мәдениет лексикасы	226
Оңласынова Н. С.	
Арнаулы мақсаттағы тілдің жанрлық ерекшеліктері	234
Попович О. А.	
Ауызша диалогтық сөйлеуде жасырын мағыналарды анықтау	241
Рахимжанов К. Х., Ақошева М. К.	
Сөйлеушілердің сөйлеу әрекеті үрдісі мен сөйлеу құлқының өзара байланысы	251
Рахманова Н. М.	
Рухани кемелдену және М. Мақатаев прозасы	259
Сарманова Ж. С.	
Ауызша аударатын маманға арналған заманауи цифрлық технологиялар	267
Сафронова Л. В., Нурбаева А. М.	
Жарнамалық мәтіндегі ақпаратты қысудың когнитивтік үрдістері	273
Сүйерқұл Б. М., Бигелдиева Н. Н.	
Орнитонимдердің қатысуымен жасалған тұрақты қолданыстарға теоплингвистикалық талдау	282

Тайманова С.	
Сырдың сыршыл ақыны	292
Үсен А. Ә.	
Компаративизм контексіндегі М. Жұмабаев шығармашылығы	301
Хамзина Г. С., Қадыров Ж. Т., Ержанова А. Ж.	
Қазақ повестері тіліндегі «Тағдыр» концептісі	310
Цветкова А. Д.	
Қазақстандық частушка жергілікті текст	320
Резуанова Ф. Қ., Шнайдер В. А.	
Сөздік құрам, лексикалық жүйе және құрылым	329
Кішкенбаева Ж. Қ.	
Уақыт пен кеңістік категориясы: ұғым мен ұлттық таным	339
Авторларға арналған ережелер.....	349

СОДЕРЖАНИЕ

Аккалиева А. Ф. Репрезентация казахских лексем, выражающих эмоции на русском и английском языках (На материале переводов романа С. Елубая «Ақ боз үй» на русский и английский языки)	12
Акошеева М. К., Рахимжанов К. Х. Речевое событие как содержание ситуации общения	23
Ахметбекова А. М., Ауенова А. Е. Особенности лексических и синтаксических стилистических приемов в романе Г. Д. Робертса «Shantaram»	31
Баекеева А. Т. Технический перевод: проблемы перевода сокращений и аббревиатур в горнорудной промышленности	38
Балмагамбетова Ж. Т., Тажбекова Ж. Н. Переводческие трансформации в переводе романа Оскара Уайлда «Портрет Дориана Грея»	46
Беркинбаева Г. О., Исеева Ж. И. Особенности диалога в формировании устной речи учащихся старших классов	54
Бижкенова А. Е., Аубакир С. С. Понятие поэтического дискурса в современной лингвистике	62
Ерходжаева М. А., Сарсикеева Г. К. Образ исторических личностей романе «Алмас кылыш» И. Есенберлина ..	69
Есмамова М. Т., Кадыров Ж. Т., Мухамеджанова М. Н. Загадочность языка сказок про домашних животных	75
Еспекова Л. А. Исторические песни – источник литературного языка	86
Жусип К. П., Жусупов Н. К., Баратова М. Н. Резонанс Абая и Машхур Жусипа	96
Зихроллаев Э. М. Особенности перевода медиа-текстов	104
Кадина Ж. З., Сатеева Б. С., Мизанбаева Г. Ш. Явления семиотических направлений (в орнаменте) казахского менталитета	114
Канат Ж. К., Кобырабаева Ж. М. Фразеологические нумеративы и перевод	124
Кожанулы М. Этнолексические составы региональных этно-, генонимов (на основе материалов этно-, генонимов Западного региона Казахстана)	131
Кобыратбаева Ж. М. Картина мира как отображение сплетений языка и культуры	140

Кобыратбаева Ж. М. Характеристика годонимов в процессе межкультурной коммуникации	150
Копжасарова У. И., Бексултанова Л. А. Использование игровых технологий на уроках английского языка как средство совершенствования умений учащихся на иностранном языке ..	158
Қуандық З. Е., Жүсіп Е. Қ. Познавательный характер и влияние хадисов пророка Мухаммеда на поэзию акынов-жырау	166
Личман Е. Ю., Раимбергенов А. И. Архетипические мотивы как основа станковой живописи Казахстана и Алтая	175
Мажитаева Ш. М., Жукенова А. А. Концепты «Добро» и «Зло» в казахских народных сказках	183
Мансуров Н. Б. Степень величия слова «Әз» в казахском обществе	193
Михайленко Ю. Е., Кобыратбаева Ж. М. Тематические особенности слов имитативов английского и казахского языков на основе романа Ж. Аймаутова «Ақбілек»	201
Мусаева Г. А., Ахмедова А. К. Элементы формирования структуры простого предложения казахского языка	210
Нурғалиева З. К., Ергалиев Қ. С. Двухязычная реклама	220
Нурсултанқызы Ж. Лексика духовной культуры, связанная с традициями и обычаями в исторических романах	226
Онласынова Н. С. Различные особенности особенного назначения языка	234
Попович О. А. Выявление скрытых смыслов в устной диалогической речи	241
Рахимжанов К. Х., Акошеева М. К. Взаимосвязь процесса речевой деятельности и речевого поведения говорящих	251
Рахманова Н. М. Духовное развитие и проза М. Макатаева	259
Сарманова Ж. С. Современные цифровые технологии в работе устного переводчика	267
Сафронова Л. В., Нурбаева А. М. Когнитивные процессы сжатия информации в рекламном тексте	273
Сүйерқұл Б. М., Бигелдиева Н. Н. Теолингвистический анализ языковых единиц с использованием орнитонимов	282
Тайманова С. Поэт-сказитель земли Сыра	292

Усен А.	
Творчество М. Жумабаева в контексте сравнительного анализа	301
Хамзина Г. С., Кадыров Ж. Т., Ержанова А. Ж.	
Концепция «Тағдыр» на языке казахских повестей	310
Цветкова А. Д.	
Казахстанская частушка как локальный текст	320
Резуанова Г. К., Шнайдер В. А.	
Словарный состав, лексическая система и структура	329
Кишкенбаева Ж. К.	
Категория время и пространства: понятие и мировоззрение	339
 Правила для авторов	 349

CONTENT

Akkaliyeva A. F.	
Representing emotion expressing Kazakh lexemes in Russian and English languages (on the materials of Russian and English translations of the novel by S. Yelubay «Lonely Yurt»)	12
Akosheva M. K., Rakhimzhanov K. H.	
Speech event as the content of the communicative situation	23
Akhmetbekova A. M., Aukanova Ye.	
The peculiarities of lexical and syntactical stylistic devices in the novel «Shantaram» by G. D. Roberts	31
Bayekeyeva A. T.	
Technical translation: translating abbreviations and acronyms for mining industry	38
Balmagambetova Zh. T., Tazhbekova Zh. N.	
Analysis of examples of translation transformations in Oscar Wilde's novel «The picture of Dorian Grey»	46
Berkinbayeva G., Issayeva Zh.	
Features of the dialogue in the formation of high school students' oral speech	54
Bizhkenova A. E., Aubakir S. S.	
The concept of poetic discourse in modern linguistics	62
Yerkhojayeva M. A., Sarsikayeva G. K.	
the image of historical personalities of the novel «Almas kylysh» by I. Esenberlin	69
Esmatova M. T., Kadyrov Zh. T., Mukhamejanova M. N.	
The mystique of the language of the tales of domestic animals	75
Yespekova L. A.	
Historical songs – source of literary language	86
Zhussip K. P., Zhussupov N. K., Baratova M. N.	
The resonance of Abai and Mashkhar Zhussip	96
Zikhrollayev E. M.	
Peculiarities of translation of media texts	104
Kadina Zh. Z., Sateeva B. S., Mizanbayeva G. Sh.	
Phenomena of semiotic trends (in ornament) of the Kazakh mentality	114
Kanat Zh. K., Konyratbayeva Zh. M.	
Phraseological numeratives and translation	124
Kozhanuly M.	
Ethnolexic structures of the regional ethno-, genonyms (Based on materials of ethno-, genonyms of the Western region of Kazakhstan) .	131
Konuratbayeva Zh. M.	
The picture of the world as a reflection of the intertwining of language and culture	140

Konuratbayeva Zh. M.	
Characteristics of godonims in the process of intercultural communication	150
Kopzhasarova U. I., Bexultanova L. A.	
Using game technologies at English classes as a means of learners' foreign language skills improvement	158
Kuandyk Z. E., Zhussip E. K.	
Knowledge and influence of hadith of Prophet Muhammed in akyn-zhyrau's poetry	166
Lichman Ye. Yu., Raimbergen A. I.	
Archetypical motifs as a basis for easel painting of Kazakhstan and Altai	175
Mazhitayeva Sh., Zhukenova A. A.	
Concepts of «Good» and «Evil» in Kazakh folk tales	183
Mansurov N. B.	
The degree of greatness of the word «Az» in the Kazakh society	193
Mikhailenko Yu. E., Konyratbayeva Zh. M.	
Thematic features of words-imitatives of the English and Russian languages based on the novel by Zh. Aimaulytov «Akbiyek»	201
Mussaeva G. A., Akhmedova A. K.	
Elements of the formation of the structure of a simple sentence of the Kazakh language	210
Nurgalieva Z. K., Ergaliev K. S.	
Bilingual advertising	220
Nursultankyzy Zh.	
Vocabulary of spiritual culture associated with traditions and customs in historical novels	226
Onglassynova N. S.	
Various features of special language purpose	234
Popovich O. A.	
Revealing the hidden meanings in oral dialogical speech	241
Rakhimzhanov K. H., Akosheva M. K.	
The relationship of the process of speech activity and speech behaviour of speakers	251
Rakhmanova N. M.	
M. Makatayev's prose and spiritual development	259
Sarmanova Z. S.	
Contemporary digital technology for interpreters	267
Safronova L. V., Nurbayeva A. M.	
Cognitive processes of crunching of information in the advertising text	273
Suiyerkul B. M., Bigeldiyeva N. N.	
Teolinguistic analysis of linguistic units using ornithonyms	282
Taimanova S.	
Poet-storyteller of the Syr land	292
Ussen A.	
Creativity of M. Zhumabayev in the context of comparative analysis	301

Khamzina G. S., Kadyrov Zh. T., Erzhanova A. Zh.	
The concept «Tagdyr» in the language of Kazakh reports	310
Tsvetkova A. D.	
Kazakhstan Chastushka (humorous rhyme) as a local text	320
Rezuanova G. K., Schneider B. A.	
Vocabulary, lexical system and structure	329
Kishkenbayeva Zh. K.	
Category of time and space: concept and world view	339
Rules for authors	349

А. Ф. Аккалиева

докторант, специальность «Переводческое дело», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан
e-mail: akkalieva.aizhan@mail.ru

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КАЗАХСКИХ ЛЕКСЕМ, ВЫРАЖАЮЩИХ ЭМОЦИИ НА РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ (НА МАТЕРИАЛЕ ПЕРЕВОДОВ РОМАНА С. ЕЛУБАЯ «АҚ БОЗ ҮЙ» НА РУССКИЙ И АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫКИ)

Проблема перевода казахской художественной литературы на иностранные языки является актуальной для современного казахстанского переводоведения. В последние годы наблюдается активизация процесса перевода произведений казахских авторов, в связи с этим возникает необходимость комплексного анализа переводов с тем, чтобы выявить способы передачи особенностей казахской культуры средствами переводящего языка. В данной статье анализируются способы репрезентации на русском и английском языках казахских лексических единиц, выражающих эмоции. Материалом исследования послужили языковые единицы со значением эмоции, эксцерпированных из романа известного казахстанского писателя С. Елубая «Ақ боз үй» и его переводов на русский и английский языки.

Ключевые слова: художественный перевод, С. Елубай, язык эмоций, переводческие трансформации, казахская литература.

ВВЕДЕНИЕ

Специфичность семантики языковых единиц, используемых автором оригинала, несовпадение «языковых картин мира», которые создаются языками для отражения внеязыковой реальности, а также различия самой реальности, описываемой в художественных либо других текстах, представляют трудности при переводе [1, с. 10]. Хороший перевод или качественная работа переводчика заключается в передаче средствами другого языка целостное и точное содержание текста оригинала. При этом важно сохранение стилистических и экспрессивных особенностей языка.

В художественном слове отражается культурная специфика народа.

Своеобразие и богатство казахского языка, проявляющееся в простых обстоятельствах [2, с. 29], переплетение мифического и исторического в сюжетах, традиции и обычаи, идущие из глубины веков, придают нашей национальной художественной литературе особую изысканность и величие. Перед переводчиком стоит задача сохранения культурной и самобытной особенности. Задача усложняется, когда речь идет о неродственных языках и культурах, не имеющих общих корней, как казахской и английской, например. Только глубокое изучение, сравнительный анализ речепроизводного строя, позволит выявить и найти соответствия для обозначения идей, понятий языка оригинала. В этом и заключается задача нашего исследования, направленная на анализ языковых средств, использованных при переводе художественных произведений на казахском языке.

Возможность передать обозначения вещей, понятий или ситуаций, о которых идет речь в оригинале произведения и образов, связанных с ним, предполагает лишь знание действительности, изображенной в произведении. [3, с. 139].

В данном исследовании мы рассмотрели языковые средства выражения разных форм эмоций в казахском языке и способы их передачи при переводе на русский и английский языки. Исследование было построено на основе сравнительного и компонентного анализа языковых средств выражения эмоционального состояния героев в художественном произведении.

В качестве материала исследования был взят роман известного казахстанского писателя С. Елубаева «Ақ боз үй» и его переводы на русский («Одинокая юрта», переводчики Л. Космухамедова и А. Жаксылыков) и английский языки («Lonely Yurt», американская переводчица К. Фитцпатрик).

В реальной жизни сильные чувства чаще передаются через мимику, жесты, интонацию, в тексте спектр средств репрезентации широк: междометия, вокативы, глаголы, прилагательные, номинативные конструкции.

Казахский язык, как мы предполагаем, характеризуется в этом отношении большей экспрессивностью, чем английский язык, так например, для выражения разных видов смеха и плача имеются более 18 сем, основанные на звукоподражании [4, с. 149].

Основной проблемой при переводе художественных произведений с национальных языков являются эмотивные потери, что приводит к эстетическому столкновению.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Роман «Ақ боз үй», рассматриваемый нами в работе, посвящен событиям 20–30 годов на просторах Казахстана. Жизнь кочевников входит

в совершенно новый виток, устоявшийся уклад жизни кочевников полностью изменяется советской системой. С. Елубаев прибег к различным языковым средствам для отображения языка и психологии людей того времени.

Как отмечает А. Жаксылыков, богатая палитра разнообразных реалий, этнонимов, топонимов, слов-маркировок, поговорок и пословиц ярко воссоздают перед читателем картину жизни и быта кочевого казахского народа, их культуры, мировоззрения на просторах Казахстана [5, с. 215].

Роман является отражением не только быта казахского народа, но и его психологии, людских взаимоотношений в переломное и непростое время. Автор динамично описывая трагические события того времени, через чувства и размышления героев смог показать эмоциональное состояние каждого из них.

В романе нами были проанализированы лексемы, выражающих смех, радость, гнев и другие эмотивные состояния в казахском языке, а также способы их трансформации на русский и английский языки.

Самыми распространенными лексическими единицами, описывающими эмоциональное состояние или саму эмоцию в романе, оказались предикативные конструкции.

Шегені анадайдан көріп *сойған түлкідей ыржиды* Ждақай [6, с. 9].

В данном предложении радость выражена через компаративную конструкцию: *сойған түлкідей*, характерной для казахского языка, буквально: «как оскал убитой лисы». Данное сравнение очень экспрессивно, но как нам кажется имеет оттенок сарказма, так как персонаж которого описывает автор, Ждақай, предстает перед читателем в романе хитрым и подлым человеком.

Рус. И Ждақай, завидев Шеге, *раплылся в улыбке* [7, с. 4]. Русский перевод передан более нейтральной конструкцией, и радость Ждақая от встречи кажется искренней, утрачен оттенок сарказма. Экспрессивное сравнение улыбки Ждақая с оскалом лисы *сойған түлкідей* в русском варианте перевода опущено. Переводчик опираясь на коммуникативную ситуацию, прибег к стилистической трансформации данного предложения. Сама лексема ыржию- переводится оскалываться, скалить зубы, т.е., словарное значение лексемы соответствует оригинальной единице перевода, но переводчик решил использовать сочетание более распространенное в русском языке.

Анг. Seeing Shege, Jdakay *broke into a white-tooth grin* [8, с. 9]. Английский вариант точнее передает форму выражения *сойған түлкідей ыржиды*, так как английское слово *grin* переводится как *усмешка* или *оскал*. Добавление атрибутивной конструкции *white-tooth* – белозубая коннотативно передает значение русского выражения *расплываться в улыбке*, но ближе к казахскому экспрессивному выражению *сойған түлкідей*. Но в целом, мы

имеем пример буквального перевода, тогда как при переводе с казахского языка оригинал подвергся большей трансформации.

В следующем примере *Шеге түйесін суарып жатқан құрдасы Ждақайды көріп мырс етті* [6, с. 9], мы видим употребление звукоподражательного слова *мырс*, выражающего один из оттенков смеха. Семы, выражающие смех или плач в казахском языке носят информативный характер и в большинстве случаев, связаны с экстралингвистическими факторами. Та или иная звукоподражательная сема может характеризовать не только пол, но и возраст, характер смеха и ситуацию, в которой оказывается герой.

Мырс-мырс құлу – смеяться тихо, улыбаться, усмехаться, ухмыляться. Хусайнов утверждает, что сема «мырс» традиционно считается выражением скромности, воспитанности, сдержанности, а иногда и застенчивости человека [4, с. 194]. В данном случае в русском языке употреблен один из вариантов значения глагола *мырс* – усмехнуться, которому в словаре Ожегова дается следующее толкование: слегка засмеяться (обычно с насмешкой или недоверчиво [9].

Шеге приметил в толпе своего приятеля, поившего верблюда, и усмехнулся [7, с. 7]. В английском переводе мы видим глагол «to grin»- *to smile broadly, especially in unstrained manner and with the mouth open*, Merriam-webster dictionary добавляет, *in amusement or laughter*; [10] т.е. в английском языке мы имеем вариант непринужденной широкой улыбки или смеха: *Shege noticed his friend Jdakay, watering his camel and grinned* [8, с. 4]. Перевод данного предложения как с казахского, так и с русского переведен буквально.

Ендеше бар! Күтін жатқан шығар...сені...-деді Шеге танауынан күліп», в данном предложении описывается ситуация, когда Ждақай хочет наведаться к молодой жене бая Мажана в его отсутствие. Шеге, насмехается над другом, понимая что это рискованное дело. Само выражение *танауынан күліп* – дословно означает «смеяться через нос». Данная эмоция недоверия и дружелюбного сарказма, в русском языке нашла отражение в глаголе *фыркать*, который имеет два переносных значения: 1. смеяться производя отрывистые звуки носом и 2. Брюзжать, выражая недовольство [9]. Замена значения единицы оригинала лексемой с переносным значением придало образность и точно выразило эмоцию героя: *Ну так иди! Может, ждет она... тебя! – фыркнул Шеге* [8, с. 10].

В английском тексте два побудительных предложения дословно переведены, но знак восклицания отсутствует, хотя и в казахском и русском языке, знак восклицания может придавать эмоциональность высказыванию. Глагол *фыркать* переведенный дословно *snort*, как поясняется в толковом словаре английского языка, в своем первом значении не несет в себе коннотацию эмотивного признака, а лишь описывает звук издаваемый носом:

a) to force air violently through nose with a rough harsh sound– выдыхать воздух через нос с шумом; второе значение выражает гнев, презрение или удивление: «to express scorn, anger, indignation or surprise by a snort» [10]. Ситуация в которой оказались герои, более смешная, чем трагичная или вызывающая гнев или презрение, и вызвала у Шега не недовольство или презрение, а лишь усмешку или желание подшутить над другом.

В продолжение истории, молодая жена бая прогнала незадачливого парня, наградив его парой тумачков, о чем он повествует, смеясь, своему другу после позорного побега из юрты молодухи: *Несін сұрайсын? Қасқитты! – деп Ждақай қиқ-қиқ күліп жатыр* [6, с. 14]

Звукоподражательная словоформа қиқ-қиқ означает смех писклявым, визгливым голосом, и такой смех не свойственен пожилым людям и может иногда зависеть от физического состояния человека [4, с. 189]. В описываемой ситуации, Ждақай запыхавшись от бега и не оправившись от позора и смешного положения в которое он попал, нервно, визгливо смеется.

Что было, то было... Приложила хорошо, вот что было, – Ждақай закатился нервным смеешком... [7, с. 12]. Два экспрессивных выражения *Несін сұрайсын*– дословно можно было перевести *чего спрашиваешь*, а лексема *Қасқитты*, которое часто использует данный герой, выражая свои эмоции в той или иной ситуации, чаще досаду или сильное удивление были переведены также двумя предложениями, описательно, *приложила хорошо, вот что было*. Слово сочетание *нервный смеешок*, где переводчик использовал уменьшительный суффикс для репрезентации ироничности ситуации в сочетании с глаголом *закатиться*, где лексема *нервный* раскрывает экспрессивно-эмоциональную коннотацию звукоподражательного смеха «қиқ-қиқ» образно раскрыло ситуацию текста оригинала на ПЯ. В английском переводе русское предложение переведено дословно, где употреблено калькирование выражения «*нервный смех*» – *nervous laugh*.

It was what it was. She did well, that's what happened,» Jdakhay *let out a nervous laugh* [8, с. 6].

В следующем примере мы видим некоторую лексическую соотнесенность казахского языка с английским в лексическом отношении, хотя перевод и сделан через русский язык: *Шеге жерді құшып иығы бүлкілдеп жатыр*, где выражение *бүлкілдеу*– означает дословно «трясти плечами», которое обычно описывает состояние безудержного смеха или плача. В русском переводе произошло переосмысление и передача значения через синонимичное выражение кататься со смеху: *Шеге со смеху катается по земле...* [7, с. 13]; а вот в английском варианте мы видим и сему «плечи», и значение лексемы «бүлкілдеу» – трястись, трясти: She lay on the ground, his arms thrown back, his shoulders *shaking with laughter* [8, с. 7.], хотя и добавлен деепричастный

оборот с дополнительными лексемами, отсутствующими как в казахском, так и в русском текстах: *his arms thrown back*– *закинув руки назад*.

Хансұлу *сыңқылдап күліп* екі қолымен ауа қармап қалды [6, с. 20]

Хансұлу, рассмеявшись поймала руками воздух. [7, с. 20]

Khansulu laughing grabbed at the air [8, с. 12]. В данном примере мы видим коннотативную потерю значения выражения *сыңқылдап күліп* при переводе на русский, а затем и на английский язык. Качественный признак смеха, звонкость, звучащий как ручеек, не был указан в двух переводах, где были использованы соответственно, глаголы *рассмеяться* и *laughing*. Для русского английского варианта перевода, как мы отметили, характерен больше буквальный перевод. Добавление наречия *звонко*, по нашему мнению, могло бы передать описание эмоционального состояния девушки более точнее.

Кроме отдельных лексем, выражающих эмоции, в романе автором использованы в большом количестве и междометия, которые также передают экспрессию чувств героев романа.

Орнынан ұшып кететіндей қопандап: Пай, пай бабам ай! Тауып кеттіңіз ау! Сөз бар ма! Міне жөн! Міне ақыл! Уа Торқа жарылып кетпей неғып отырсын! Жәй қолынды! Ойхой! Пах! Пах! [6, с. 33].

В данном отрывке мы также видим сильное проявление радости героя, узнавшего ошеломительную новость, когда бай Пахраддин отдает дочь за своего пастуха. Все эмоции радости и удивления выражены через восклицательные предложения и междометия, характерные для казахской культуры: *Пах, міне жөн, Ойхой*. При переводе переводчик всю эмоциональность ситуации также трансформировал через восклицательные краткие выражения, частично сохранив некоторые междометия через кальку: *В его круглых совиных глазах заиграли огоньки, переминаясь, он рассмеялся каким-то деревянным голосом и воскликнул: – Уай, святой отец! Прекрасное решение! Какой тут разговор? Уай, да быть мне жертвой в пользу благого дела, вот что значит мудрый человек! Вот так совет! Торка! Ты не лопнула еще от такой радости?*

Англ: *He laughed with a sort of wooden voice and exclaimed:*

Uap, holy father, A wonderful decision! What question can there be? Uap, let me the victim for the sake of a noble cause, that's what it means to be a wise man! What advice! Torka! Have you not exploded from such joy?

При сравнении данного отрывка на русском и английском языках можно отметить, что английский перевод буквально переведен переводчиком, но есть опущения, например сравнение выражения глаз старика с совиными глазами, при этом восклицания пай! пай! трансформировалось частично через транслитерацию в русском языке Уай!, а в английском – *Uap*, хотя

такие восклицания отсутствуют в английском языке. Предполагаем, что автор английского перевода в данной ситуации пыталась сохранить национальную специфичность форм выражения эмоции. Также использована реметафоризация при переводе исходной метафоричной фразы «жарылып кету», которая является частью целого выражения «куаныштан жарылып кету», что в буквальном переводе означает «лопнуть от радости», которая использована и в русском варианте. В английском переводе применена фраза «*exploded from such joy*», хотя в английском языке больше характерно использование идиомы *burst with joy*.

Следует обратить внимание на перевод выражения *бабам-ай*, в русском языке переведенный как *святой отец*. По нашему мнению, данное понятие не совсем соответствует казахской культуре, соответственно и английский перевод *holy father*, являющийся калькой русского выражения, меняет слегка восприятие казахской действительности, где словом *баба* обозначается: 1) предок 2) слово, часто прибавляемое к личному имени, в знак почтения и уважения; 3) мифический дух-покровитель [11].

Кроме того в казахском тексте присутствуют такие предикативы, как *елеуреп*-состояние возбужденности, *ербеңдеп*-размахивать руками, которые ярко дополняют общее состояние возбуждения героев неожиданной новостью, т.е. мы отмечаем детализацию и дескриптивность, присущую казахскому языку, в то время как для русского и английского языков характерны общие понятия. Хотя смысл и эмоциональность ситуации сохранены в полной мере, специфика национальных экспрессивных выражений «*садаған кетейін, міне, жән*» утрачена.

Негативные эмоции, такие как страх, гнев, печаль представлены в романе в большом количестве. Ведь сами события, описанные в романе «Ақ боз үй» были трагичными и полными безысходности и несправедливости.

С первых страниц романа, автор, повествуя о возвращении каравана из города в аул, вносит нотку тревожности. Виной тому грядущая коллективизация, про которую жители аула имели смутное представление. Только страх от услышанных на базаре новостей, что у людей отбирают скот и имущество.

В рассматриваемом примере с фразеологизмом, описывающем страх нет семы «корқыныш» или «үрей», но он образно выражает сильное чувство страха, которое испытал Козбагар: *Иманы тас төбесінен шыққан Қозбагар қызды жібере салды*, которое имеет значение 'очень сильно испугаться'. Русский эквивалент казахскому фразеологизму – душа ушла в пятки [11, с. 347]. которая и была использована в переводе: *От страха душа в пятки ушла, и он, похолодев, разжал объятия* [7, с. 14], но вторая часть предложения оригинала подверглась преобразованию, в котором мы видим сохранение

плана выражения путем смысловой трансформации плана выражения: ср. *жібере салды-дословно отпустил- рус.перевод-разжал объятия*.

В английском переводе предложение выглядит таким образом: *Frightened, his heart sunk to his heels and growing cold, he released his embrace* [8, с. 24], где мы можем отметить полное совпадение лексической и грамматической форм русско-английского перевода, Здесь надо обратить внимание на то, что страх в казахской и русской культуре связан с душой (*Иманы, душа*), а в английской – с сердцем (*his heart*), но у казахов душа от страха прячется в голове, а в русской и английской культурах – в пятках (*душа ушла в пятки, heart sunk to his heels* (дословно: сердце упало в пятки)).

В казахской культуре, физическое состояние человека, его здоровье часто передает его душевное состояние. Встречаются такие идиомы как *жағы суалу, жағы солу*, описывающие человека в большой печали или в горе, где слово «жак» означает «лицо». В романе описывается один из главных героев, опечаленный тем, что его любимую девушку отдадут замуж за другого против ее воли: *...дүрмектін ішінде көңілсіз тағы бір жан келеді. Ол Шеге екі жағы суалып, сылынып арықтаған сылыңыр арық қара Шеге еді* [6, с. 68]. В русском тексте передан общий смысл идиомы: *Он исхудал, почернел, сидел в седле сутулый, понурый* [7, с. 36] т.е., мы говорим о генерализации и демегафоризации лексического состава исходной единицы текста оригинала, и в данном случае сохранена коммуникативная цель высказывания.

В английском тексте переводчиком использована лексема *gaunt*, имеющая такие значения как: тощий, изможденный, мрачный, что как нельзя лучше описывает душевное состояние героя и ближе к казахской идиоме *жағы солу: he had grown gaunt and dark, sat hunched over and sad in his saddle* [8, с. 36]. Для значения слова *почернел* в английском тексте использовано не лексема *black*, а *dark*, так как значение слова *black* в устойчивых выражениях приобретает совершенно другую коннотацию (очернить, оговорить кого-то и т.д.).

Ау заңғардың баласы! Ау, салың суға неғып кетіп жүр сенің? Ал айт! Не көрінді? [6, с. 52].

Ты собачий сын! Чего это как в воду опушенный ходишь? Что случилось? Говори!

Hey, you bastard! Why are going around so down in the mouth? What happened? Speak!

Примечателен перевод выражения *заңғардың баласы*, которое отец использует, обращаясь к сыну. Тон обращения насмешлив, соответственно, слово «заңғар» имеющее первоначально значение «выдающийся», в переводе на русский язык получил форму более экспрессивную «собачий сын», что также передает скептицизм и нарочитый гнев отца. В английском варианте

мы видим как это выражение переведено как *bastard*, являющееся, по нашему мнению, лексемой с деградирующей номинацией. Кэмбриджский словарь английского языка дает следующую трактовку этого слова: *an offensive word for a man you do not like* [10] и переводится как убудок, т.е. имеет уничижительный оттенок.

В случае с русско-английским переводом романа, отмечается более полная близость и совпадение лексико-семантических и стилистических средств выражения. Но следует отметить в некоторых примерах утрату экспрессивности, «нейтрализации» эмотивных лексем языка оригинала, например, **қапа шегу** идиома означающая «горевать печалиться» трансформировано глаголом «качали головами».

ВЫВОДЫ

Таким образом, анализ языковых единиц художественного произведения, обозначающих различные эмоции в казахском языке и его переводах на русский и английский языки выявил следующие моменты:

– В казахском языке лексический ряд, используемый для описания эмоций значительно шире;

В казахском языке междометия, вокативы, просторечия также могут выражать эмоции, что при переводе на русский и английский язык могут представлять трудность. Сравнительный анализ переводов данных структур показал, что чаще всего используется калька или опущение.

– При переводе лексем, выражающих эмоции, как на русский, так и на английский язык, может быть достигнута максимальная эквивалентность, что предполагает наличие лексических эквивалентов для обозначения эмоций в разных языках.

– отсутствие перевода некоторых лексем, репрезентирующих эмоции в произведении, не говорит об отсутствии эквивалента в русском и английском языках. Скорее всего выбор переводческой трансформации опущения или описательного перевода вызван эстетико-художественным стилем, строем произведения и индивидуальным решением переводчика.

И в казахско-русском и русско-английском вариантах перевода отмечается стремление переводчиков сохранить авторский стиль писателя. Жанрово-стилистические особенности и структура романа в полной мере нашли адекватное выражение в переводах.

Следует отметить, что при опосредованном переводе, каким является перевод романа «Ақ боз үй» на английский язык через русский, потери культурного и стилистического характера неизбежны, ввиду отличия систем анализируемых языков друг от друга. Тем не менее, авторам переводов удалось сохранить идеостиль исторического произведения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Коммисаров, В. Н.** Современное переводоведение/ учебное пособие / М. : Изд. ЭТС, 2002 – С. 10.

2 **Бельгер, Г.** Казахское слово. – Астана : Елорда, 2001 – С. 29. – ISBN 9965-06-172-6.

3 **Федоров, А. В.** Введение в теорию перевода – М. : Из-во : Литература на иностранных языках, 1953 – с. 139.

4 **Хусайнов, К. Ш.** Звукоизобразительность в казахском языке. – Алмата, 1986. – С. 186.

5 **Жаксылыков, А. Ж.** Актуальные проблемы художественного перевода и развитие казахской литературы. – Алматы : «Қазақ университеті», 2011.

6 **Елубай, С.** Ақ боз үй – Алматы : Ан Арыс, 2016.

7 **Елубаев, С.** Одинокая юрта – Аударма баспасы – Астана : 2016.

8 **S. Yelubai.** Lonely Yurt, Metropolitan classics, USA, 2016 ISBN 978-157480-007-4.

9 Толковый словарь Ожегова www.ozegov.textologia.

10 Cambridge dictionary [Электронный ресурс]. – www.dictionary.cambridge.org Дата обращения 10.09.2018.

11 Казахско-русский словарь под редакцией Р. Г. Сыздыковой – Алматы : Дайк-пресс, 2002.

Материал поступил в редакцию 09.01.19.

А. Ф. Аққалиева

Қазақ тіліндегі эмоцияны білдіретін тілдік бірліктерді орыс және ағылшын тілінде берілуі (С. Елубайдың «Ақ боз үй» романының орыс/ағылшын аудармалары негізінде)

Филология факультеті.

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті,
Астана қ., 01000, Қазақстан Республикасы.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

A. F. Akkaliyeva

Representing emotion expressing Kazakh lexems in Russian and English languages (on the materials of Russian and English translations of the novel by S. Yelubay «Lonely Yurt»)

Faculty of Philology,
L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 01000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 09.01.19.

Мақала қазақ тіліндегі эмоционалдық жағдайды сипаттайтын лексикаларды орыс және ағылшын тілдеріне аудару мәселесіне арналған. Зерттеу қазақтың танымал жазушысы С. Елубайдың «Ақ боз үй» атты романының талдауына негізделген. Қазақ әдебиетінің шет тілдеріне әдеби аудару мәселесі заманауи қазақ тіл білімінде өзекті болып саналады, өйткені көрнекті қазақ жазушыларының шығармалары басқа әлем тілдерінде, әсіресе ағылшын тілінде кеңінен ұсынылмаған. Бұл мақалада қазақ тілінен орыс және ағылшын тілдеріне аударудың күрделі аспектісі ашылады. Қазақ тіліндегі эмоцияларды білдіретін әр түрлі экспрессивті лексикаларды аудару жолдарына назар аударылған.

The article is devoted to the problem of translation of lexems, describing the emotional state in the Kazakh language into Russian and English. The study is based on the analysis of the novel by one of the well-known Kazakh writer S. Yelubay «Aq boz ui» (Lonely Yurt). The issue of literary translation of Kazakh literature into foreign languages is considered to be urgent in modern Kazakh linguistics, as the works of prominent Kazakh writers are not widely presented in other world languages nowadays, especially in English. The given paper reveals the most complicated aspect of translation process from Kazakh into Russian and English. The focus has been made on ways of translating various expressive lexems, representing emotions in Kazakh language.

ГРНТИ 16.31.02

М. К. Акошева¹, К. Х. Рахимжанов²

¹к.ф.н. доцент, Гуманитарный факультет, Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан;
²к.ф.н. доцент, Гуманитарный факультет, Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан
e-mail: ¹akmar2809@mail.ru; ²kanatzhan57@mail.ru

РЕЧЕВОЕ СОБЫТИЕ КАК СОДЕРЖАНИЕ СИТУАЦИИ ОБЩЕНИЯ

В статье речевое событие рассматривается как единство речевого взаимодействия и речевой ситуации. Изменение условий речевой ситуации влияет на ход речевого действия. В качестве компонентов речевой ситуации условия содействуют реализации коммуникативной функции, а также сопровождающих ее прагматических и семантических функций, к выполнению которых стремится говорящий. Ситуативность выступает как наличие условий реализации иллокутивной цели говорящего, а также достижения перлокутивного эффекта у адресата. Потребность участников речевого взаимодействия, сформированная объективной или субъективной речевой ситуацией, предшествующей коммуникации, является предметом деятельности общения. Для речевого высказывания характерны два вида цели: цель речевого воздействия и цель передачи сообщения, модель собирает и составляет всю релевантную информацию для адекватного понимания текста.

Ключевые слова: речевая ситуация, речевое поведение, говорящий, компоненты ситуации, модель ситуации.

ВВЕДЕНИЕ

В процессе коммуникации говорящие «получают» извне высказывания, в которых знакомое и незнакомое переплетено в неразрешимом единстве. Известно, что речь адресуют разные люди, значит, всякий раз имеет место неповторимый социальный и психологический образ говорящего, неповторимая ситуация, в которой отражается речевое поведение коммуникантов и по поводу которой происходит сам языковой контакт. А собственно восприятие коммуникации существует только лишь во взаимодействии с подвижной средой личностей, предметов и обстоятельств, называемой ситуацией общения, содержанием которой является речевое событие.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Речевое событие – это конкретная, законченная форма речевого общения, представляющая собой единство речевого взаимодействия и речевой ситуации. Оно состоит из двух главных компонентов: 1) устной речи (то, что говорится, сообщается) и того, что ее сопровождает (жесты, мимика, движение и др.); 2) условий обстановки, в которой происходит общение [1, 206].

Первую составляющую речевого события называют дискурсом. Дискурс – это речевой акт, который сопровождается мимикой, жестами, пространственным поведением собеседников и другими экстралингвистическими факторами. Другими словами, дискурс – это речь, «погруженная в жизнь», текст, взятый в определенном событийном аспекте. Дискурс, являясь цельным событием, представляет собой различные виды речевой практики: бытовой диалог, интервью, беседу, обычный урок, семинар, заседание, конференцию, собрание и т.д.

Вторая составляющая речевого события – это речевая ситуация, включающая его участников, их взаимоотношения, обстоятельства места и времени, предмет, цели и другие факторы, о которых речь шла выше. Именно от этого взаимодействия каждый раз зависит, что в том или ином речевом высказывании нам покажется обыденным и что необычным, что мы будем готовы и что не готовы понять, что стоит за словами «понять ситуацию», «учесть ситуацию», «владеть ситуацией».

Исследование языковых значений в высказывании целесообразно соотносить с понятием интенциональности. Под ней понимается связь языковых значений с намерениями говорящего, с коммуникативными целями речемыслительной деятельности. Это способность содержания, выражаемого языковой единицей, быть актуальным элементом речевого смысла. Нам важно понять, что хочет выразить говорящий с точки зрения отношения обозначаемых ситуаций к смыслам, охватываемым такими категориями, как время, вид и другие средства выражения характера протекания действия во времени, временные отношения одновременности или последовательности, временная локализованность или нелокализованность, модальность, лицо, субъект, объект, качество, количество, пространство, бытийность, посессивность, обусловленность чем-либо.

Исследователь А. А. Леонтьев в признаке проявления или не проявления зависимости от речевой ситуации видел отличие функции языка от функции речи [2, 55]. Звегинцев же обращал внимание на то, что «... речь в противоположность языку всегда целенаправлена и ситуативно привязана, а ситуация в речи придает ей совершенно особый характер».

Само диалогическое речевое действие осуществляется в условиях речевой ситуации. Изменение условий речевой ситуации влияет на ход речевого действия.

Понятие ситуация описывается разными учеными в категориях пресуппозиции и предситуации. Под речевой ситуацией лингвисты понимают сложный комплекс внешних условий общения и внутренних реакций общающихся, что находит выражение в высказывании. Ситуация речи определяется такими «обстоятельствами, которые вынуждают человека нечто сказать (или во всяком случае участвовать в речевой деятельности), при этом действовать (с помощью речи) в более или менее строгом соответствии с определяющими ситуацию признаками» [3, 89].

Депутатова Н. А. обращает внимание на анализ речевого взаимодействия коммуникантов в типизированных ситуациях. Тогда компоненты подобных ситуаций отличны от компонентов речевой ситуации. Так, это такие компоненты, как: 1) стабильная ситуативная рамка; 2) жесткое распределение ситуативных ролей; 3) порядок подчинения в отношениях между участниками ситуации; 4) присутствие безоговорочных социальных конвенций относительно речевого поведения в рамках конкретной речевой ситуации. [4, 72–74].

Весьма лаконичное определение компонентов ситуации речи мы находим у В. Г. Колшанского. Он под речевой ситуацией понимает совокупность временных, пространственных и предметных условий [5, 87]. В качестве компонентов речевой ситуации названные условия содействуют реализации коммуникативной функции, а также сопровождающих ее прагматических функций, к выполнению которых осознанно или неосознанно стремится каждый говорящий. Это могут быть такие функции, как сообщить, удивить, насмешить, привлечь внимание, дать оценку, объяснить и т.д. Ситуативность выступает как наличие условий реализации иллюкутивной цели говорящего, а также достижения перлокутивного эффекта у адресата.

И. П. Сусов говорит о структуре коммуникативной ситуации относительно высказывания как речевого действия: «Я – сообщаю – тебе – в данном месте – в данное время – посредством данного высказывания – о данном предмете – в силу такого-то мотива или причины – с такой-то целью или намерением – при наличии таких-то предпосылок или условий – таким-то способом» [6, 9].

В схемы ситуаций (сценарии, фреймы) общения Т. А. ван Дейка входят обозначения участников общения, наличествующих объектов, прагматического контекста и отношений между участниками, состояний, событий, действий, модальности и времени, возможных миров и т.д. [7].

Как пишет Формановская Н. И., под речевой ситуацией понимается весь «сложный комплекс внешних условий общения и внутренних состояний

общающихся, представленных в речевом произведении, направляемом адресату [3, 56]. Автор для устного контактного непосредственного общения выделяет компоненты я – ты – актуальная тематика – мотив+цель(интенция) – языковые/речевые и невербальные средства – стилистическая тональность – эмоционально-экспрессивное и оценочное отношение – здесь – сейчас – среди «своих/чужих», в малой/большой группе – при национально-культурной специфике [3, 56]. Если есть реакции общающихся, значит, есть и сами общающиеся. Следовательно, пишет исследователь, «весь этот сложный комплекс ситуативных признаков можно свести к следующим компонентам: кто – кому – о чем – где – когда – почему – зачем. ...Чтобы возникла речь, нужен ее автор и адресат, тема, место и время речи, ее причина и цель» [3, 125]. Место и время, иногда и тему можно отнести к внешним обстоятельствам, а причину и цель общения – к внутренним реакциям говорящих. Говоря об условиях речедействия, Формановская Н. И. отмечает некоторые детали характера компонентов. Во-первых, субъект речевой ситуации «всегда ставит себя в центр собственной деятельности, в том числе, речевой. Он осознает себя как «я» – действующее с помощью речи лицо, он противопоставляет себе другого участника общения – «ты», выделяет и того, кто не является собеседником, но может присутствовать, то есть «он». Во-вторых, говорящий «ориентируется в пространстве, осознавая свою позицию, место как «здесь» и отсчитывая от этого все другие «там»: справа, далеко, сверху... и т.д.». В-третьих, адресант «ориентируется во времени, осознавая собственную позицию как «сейчас» и отсчитывая от этого все другие «тогда»: вчера, завтра, после этого, перед тем...и т.д.». Затем следует результат: компонент «я» / человек эгоцентричен в языке и в речи, в своей «языковой работе» он исходит от таких частей ситуации, как «я – ты – здесь – сейчас».

Во многих работах ситуативность понимается как одно из условий речевого общения, как обязательный компонент самой речи, «придающий ей совершенно особый характер». Но мы не можем не обратить внимание на несколько другую точку зрения, высказываемую Б. М. Гаспаровым [8, 96]. Исследователь, анализируя коммуникативные фрагменты (к их вопросу мы обратимся при анализе проблемы адекватной интерпретации) как более двусмысленный феномен, чем стационарная языковая единица, которую можно актуализировать в известном контексте, пишет: «Коммуникативные фрагменты – это и «единица», мыслимая во всей своей непосредственной целостности, но в то же время и – сам себе – «контекст», излучающий из себя целое поле тематических, сюжетных, жанровых, ситуационных подразумеваемых, аллюзий и ассоциаций. Он сам порождает (вернее – индуцирует) эти ассоциации в нашем языковом сознании, но в то же время оказывается погружен в них, как в контекстуальную среду» [8, 122]. В

дальнейших рассуждениях вызывает наш интерес его вывод о том, что «соотношение языковой единицы и окружающего ее контекста оказывается здесь обратным тому, как мы привыкли это мыслить по отношению к слову: не контекст направляет и фокусирует значение коммуникативного фрагмента, а напротив, сам факт появления коммуникативного фрагмента в поле наших языковых действий направляет и фокусирует тот контекст, или шире, ту коммуникативную среду, в которой эти действия разворачиваются» [8, 122–123].

Ситуация – условие речи, речь происходит в определенной ситуации, но иногда и языковые единицы (к примеру, коммуникативные фрагменты) могут направлять ситуацию. Разумеется, можно говорить о спорности этого момента: ведь сам автор противоречит себе, называя коммуникативные фрагменты своеобразным, но все же контекстом. А если помнить, что коммуникативные фрагменты также являются языковыми единицами, то подход к определению и анализу ситуации не может быть однозначным. Сама потребность участников общения, сформированная объективной или субъективной речевой ситуацией, предшествующей общению, является предметом деятельности общения. Высказывание имеет место в связи с фактом реальной действительности, анализ процесса построения высказывания начинается с его соотнесения с объективной действительностью, то есть референциальной средой. Каждый акт речевого взаимодействия производится в рамках некоторой ситуации общения – «комплексной деятельности, внешней стороной которой является передача сообщения, а внутренней – социальное взаимодействие людей» [9, 14]. Эта модель ситуации общения включает ряд факторов, необходимых для осуществления речевого взаимодействия. Без наличия хотя бы двух собеседников, осуществляющих в речевом взаимодействии свои цели, нельзя представить речевое взаимодействие. Коммуникация подчинена социальному взаимодействию людей, поэтому она «непосредственно определяется промежуточными целями, подчиненными целям социального взаимодействия, то есть активностью коммуникантов, направленной на регуляцию, координацию их совместной деятельности» [9, 15]. Следовательно, для каждого речевого высказывания характерны два вида цели, определяющие речевое поведение каждого из собеседников: цели речевого воздействия и цели передачи сообщения, или коммуникативной цели. По мнению лингвиста, если в целом рассматривать диалог как последовательное объединение актов речевого взаимодействия, можно говорить еще и об определяющей его развитие общей цели социального взаимодействия – цели общения.

Согласно изложенным механизмам целенаправленностей, речевые действия собеседников могут быть разложены на составляющие их элементарные действия: а) речевое воздействие, при котором объектом

воздействия является собеседник. В этой модели «речевое воздействие может трактоваться как стимулирование ответа собеседника, а более частными формами речевого воздействия являются: приказ, просьба, предложение, разрешение, приглашение, совет и другие»; б) коммуникативное действие, объектом которого является сообщение. В данной модели описываются акты речевого взаимодействия, относящиеся к речевой деятельности, включаемой в деятельность более высокого порядка.

Существуют акты речевого взаимодействия и другого типа, соответствующие социальному взаимодействию в форме ритуализованного речевого поведения. Лингвисты, анализируя вопрос репрезентации текста, писали о модели, обозначенной в тексте. Именно эта модель собирает и составляет всю релевантную информацию для адекватного понимания текста.

Во многих случаях в речи описываются объекты, лица, места, факты, известные нам из прошлого опыта. Поскольку они имеют эпизодический характер, то они субъективны и различны у каждого человека. При интерпретации такие структуры отыскиваются из опыта прошлого речевого поведения и используются в качестве основы для создания новой модели ситуации.

ВЫВОДЫ

То, что мы видим в речевой деятельности и есть определенная модель ситуации, то есть репрезентация того фрагмента мира, о котором говорится в высказывании, многое из этого коммуникативного фрагмента остается недоговоренным в тексте, главным образом потому, что слушателю уже многое известно об этом, но вместе с тем, обнаруживается, что главная функция текста состоит в обогащении ситуативной модели, то есть получении нового знания.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Радугин, А. А.** Русский язык и культура речи. Курс лекций. – М. : Библионика, 2004. – 150 с.
- 2 **Леонтьев, А. А.** Общественные функции языка и его функциональные эквиваленты // Язык и общество. – М. : Наука, 1968. – С. 99–110.
- 3 **Формановская, Н. И.** Речевой этикет и культура общения Научно-популярное издание. – М. : Высшая школа, 1989. – 290 с.
- 4 **Депутатова, Н. А.** Речевое взаимодействие коммуникантов в типизированных ситуациях // III Международные Бодуэновские чтения: И. А. Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и

прикладного языкознания (23–25 мая 2006 г.) : труды и материалы : в 2 т. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2006. – Т. 1. – С. 145–156.

5 **Колшанский, Г. В.** Паралингвистика. – М. : Наука, 1974. – 79 с.

6 **Сусов, И. П.** Прагматическая структура высказывания // Языковое общение: единицы и регулятивы. – Калинин, 1985. – С. 169–182.

7 **Дейк, Т. А. ван.** Язык. Познание. Коммуникация. – М. : Логос, 1989. – 312 с.

8 **Гаспаров, Б. М.** Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. – М. : Новое литературное обозрение, 1996. – 352 с.

9 **Фатхулова, Д. Р.** Роль эллиптических конструкций в семантико-синтаксической организации диалога (на материале французского и русского языков : автореф. дисс...канд. филол.наук. –Уфа, 2007. – 32 с.

Материал поступил в редакцию 09.01.19.

М. К. Акошева¹, К. Х. Рахимжанов²

Сөйлеу әрекеті сөйлеу жағдаятының мазмұны ретінде

^{1,2}Гуманитарлық факультеті,

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

M. K. Akosheva¹, K. H. Rakhimzhanov²

Speech event as the content of the communicative situation

^{1,2}Faculty of Humanities,

S. Seifullin Kazakh AgroTechnical University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 09.01.19.

Мақалада сөйлеу оқиғасы өзара сөйлеу әрекеті мен сөйлеу жағдаятының бірлігі ретінде қарастырылады. Сөйлеу жағдаятының өзгеруі сөйлеу әрекетінің барысына әсер етеді. Сөйлеу жағдаятының құрамдасы ретінде жағдай коммуникативтік функцияның, сонымен қатар, онымен қоса жүретін прагматикалық және семантикалық функцияның іске асуына ықпалын тигізеді. Жағдаяттылық бұл кезде сөйлеушінің илокутивтік мақсатының іске асуының және адресаттың перлокутивтік тиімділігі үшін жағдайы бар екенін білдіреді. Өзара сөйлеу әрекетінің қатысушыларының қажеттілігі объективтік және субъективтік сөйлеу жағдаятының арқасында қалыптасады. Осы өзара сөйлеу әрекеті қатысушыларының

қажеттілігі коммуникация әрекетінің нысаны болып табылады. Сөйлеу әрекеті үшін екі мақсат қажет болады: сөйлеу тиімділігі және хабарды жеткізу. Мәтінді дұрыс түсіну үшін модель барлық релевантты ақпаратты жинап береді де, жеткізеді.

In the article the speech event is considered as the unity of speech interaction and speech situation. Changing the conditions of a speech situation affects the course of a speech action. As components of the speech situation, the conditions contribute to the implementation of the communicative function, as well as its accompanying pragmatic functions, which the speaker seeks. Pragmatism acts as the conditions of realization of the illocutionary goal of the speaker, and of achievement of a perlocutionary effect in the addressee. The need of communication participants, formed by an objective or subjective speech situation prior to communication, is the subject of communication activities. The speech statements are characterized by two types of purpose: the purpose of speech exposure and the purpose of the message, the model collects and delivers all relevant information for an adequate understanding of the text.

SRSTI 17.82.32

A. M. Akhmetbekova¹, Ye. Aukenova²

¹PhD, associate professor, Faculty of Humanities and Education, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan;

²student, Faculty of Humanities and Education, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan

e-mail: ¹assel_am@mail.ru; ²aukenova.aliya@gmail.com

THE PECULIARITIES OF LEXICAL AND SYNTACTICAL STYLISTIC DEVICES IN THE NOVEL «SHANTARAM» BY G. D. ROBERTS

The article addresses the issues of literary language and figurativeness of speech and their impact to the perception of readers or listeners. This article also raises the questions of stylistic devices in the literary pieces of work, which are an indispensable part of the language. The scholars, who have works on this subject, are also mentioned. The classification suggested by I. Galperin is taken as a basis of the practical analysis. The analysis is undertaken on the novel «Shantaram» by G. D. Roberts, which is considered to be one of the most popular and bright representative of the XXI century literature. As a conclusion, there are quantitative and qualitative analyses of the stylistic devices used in the first chapter of the novel «Shantaram», which clearly show the peculiarities of the author's language.

Keywords: text, literary language, figurativeness, stylistic devices, expressive means.

INTRODUCTION

The relevance of the research can be attributed not only to the need of study of expressive means in English literature, but also to the paucity of research of expressive means in the novels of G. D. Roberts. Besides, the relevance of this article lies in attempts to explore structure and function of stylistic figures of speech in the novel «Shantaram» by G. D. Roberts.

The aim is the analysis of stylistic figures in the novel «Shantaram» by G. D. Roberts.

The problem of the article is to identify syntactic and lexical stylistic devices on the basis of the novel «Shantaram». The works of I. Galperin [1], Yu. Skrebnev [2], A. Potebnya [3], V. Kukharenko [4], I. Arnold [5], etc. are dedicated to the problems of style stylistics, figurativeness of speech.

MAIN PART

A text is a coherent set of statements forming the unity of meaning, which has a communicative intention (the purpose is to convey a message). The adjective «literary», in turn, is associated with literature, either all of the expertise to read and write properly.

A literary text is that which employs the literary language, a type of language which obeys aesthetic concerns in order to capture the interest of the reader. The author of literature seeks the appropriate words to express his ideas with care and beauty while following a certain criterion of style.

These aesthetic concerns will depend on the author and can be obtained through the several ways of the language and technical literature. Among these means, we will retain the grammatical resources (by adding, deleting or repeating structures), semantics (alteration of the meaning of the words, such as a metaphor or a metonymy) and telephone (games with the meaning of the words). For example: «Do not drink if you must drive. Take care of your family» is an informational text that conveys the message but without any aesthetic intent. On the contrary, a text of the kind «if ever a glass of seductive nectar crosses on your way, kindly thank the gesture and refuse the invitation. Who knows if this substance has not been prepared by the own daemon with the aim of putting at risk the existence of those who are dear to you...» is literary: the message is similar to the previous one, except that the language used is quite different [6].

The usage of allusions, descriptive words, metaphors and similes amongst other literary forms in order to «tickle» and awaken the readers' sensory perceptions is referred to as figurativeness. Figurativeness is not only limited to visual sensations, but also refers to igniting kinesthetic, olfactory, tactile, gustatory, thermal and auditory sensations as well. The use of figurativeness helps the reader improve a more fully comprehended understanding of the fantasy world that the author has created.

The function of figurativeness in literature is to generate a vivacious and detailed presentation of a scene that appeals to as many of the reader's senses as possible. It aids the reader's imagination to envisage the characters and scenes in the literary piece evidently. Apart from the above mentioned function, images, which are drawn by using figures of speech like simile, personification, metaphor, onomatopoeia etc. serve the function of beautifying a piece of literature. All of them are called figures of speech or tropes (the terms used by Yu. Skrebnev), rhetorical figures (the term used by Edgar V. Roberts), or stylistic means of a language (the term used by I. Galperin, V. Kukhareenko, and other Soviet and Russian linguists dealing with stylistics), which are particular patterns and arrangements of thought that help to make literary works effective, persuasive, and forceful.

I. Galperin classified all stylistic means of the English language into stylistic devices (SDs) and expressive means (EMs) [7].

Expressive means of a language are those phonetic, morphological, word-building, lexical, phraseological and syntactical forms which exist in language-as-a-system for the purpose of logical and/or emotional intensification of the utterance. They are concrete facts of language. Expressive means are those linguistic means that are a part of language, that are registered in dictionaries, singled out in textbooks and may have corresponding neutral synonyms. Expressive means have a greater degree of predictability than SDs.

A **stylistic device** is a conscious and intentional intensification of some typical structural and/or semantic property of a language unit (neutral or expressive) promoted to a generalized status and thus becoming a generative model. They function in texts as marked units. They always carry some kind of additional information, either emotive or logical. Stylistic devices reflect the creative ability of the language user. They are unique, individual, carry a great amount of information and require a considerable effort to be understood [8].

Both expressive means and stylistic devices are particular means that foreground certain utterances that make them more prominent, effective and thus carry additional information.

The classification suggested by Prof. Galperin is simply organized and very detailed. His manual «Stylistics» published in 1977 includes the following subdivision of expressive means and stylistic devices based on the level-oriented approach:

- a) phonetic SDs (alliteration, assonance, onomatopoeia, rhyme, and rhythm);
- b) lexical SDs and EMs:

(1) based on the interaction of the dictionary and contextual meanings (metaphor and its subtype (personification), metonymy and its subtypes (antonomasia, synecdoche), and irony);

(2) based on the interaction of primary and derivative logical meanings (polysemy, zeugma, and pun);

(3) based on the interaction of logical and emotive meanings (interjections, oxymoron, and epithet);

(4) based on the interaction of logical and nominative meanings (simile, periphrasis, euphemism, hyperbole, and understatement);

c) syntactical SDs and EMs (climax, anticlimax, antithesis, attachment, asyndeton, polysyndeton, break-in-the-narrative, chiasmus, detachment, ellipsis, enumeration, litotes, parallel constructions, question-in-the-narrative, represented speech, rhetorical question, suspense, inversion, and repetition) [1].

As it stands, there are different terms to denote particular means by which utterances are made more effective and therefore imparting some additional

information. In order to demonstrate the impact and importance of stylistic figures in literary language more clearly, we are going to explore lexical and syntactical figures of speech based on the first chapter of the novel «Shantaram».

Table 1

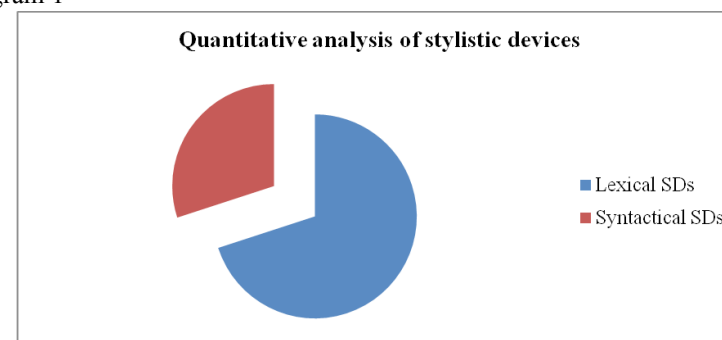
Sentences from the novel «Shantaram» by G.D.Roberts	Lexical stylistic devices	Syntactical stylistic devices
It took me a long time and most of the world to learn what I know about...	1. <i>It took me a long time and most of the world</i> – zeugma	
... while I was chained to a wall and being tortured.	2. <i>I was chained to a wall</i> – periphrasis	
But in the flinch and bite of the chain, when it's all you've got, that freedom is a universe of possibility.	3. <i>bite of the chain</i> – personification 4. <i>freedom is a universe of possibility</i> – metaphor	
Camels are unsuspecting tourists who help the smuggler to get across the border.	5. <i>Camels are unsuspecting tourists</i> – metaphor	
I realized, somehow, through the screaming in my mind, that even in shackled, bloody helplessness, I was still free.	6. <i>shackled, bloody helplessness</i> – epithet	
I worked as a gunrunner, a smuggler, and a counterfeiter.		7. <i>a gunrunner, a smuggler, and a counterfeiter</i> – enumeration
So it begins, this story, like everything else – with a woman, and a city, and a little bit of luck.	9. <i>...begins with a woman, and a city, and a little bit of luck</i> – zeugma	8. <i>... ,this story, ...</i> – detachment 10. <i>...and a city, and little bit of luck</i> – polysyndeton
But whenever I return to Bombay, now, it's my first sense of the city – that smell, above all things – that welcomes me and tells me I've come home.	11. <i>that smell, ..., that welcomes me and tells me ...</i> – personification	
I was a revolutionary who lost his ideals in heroin, a philosopher who lost his integrity in crime, and a poet who lost his soul in a maximum-security prison.	13. <i>...a maximum-security prison</i> – epithet 14. <i>...lost in heroin, lost in crime, lost in prison</i> – metonymy	12. <i>who lost his ideals in heroin, a philosopher who lost his integrity in crime, and a poet who lost his soul</i> – repetition
In my case, it's a long story, and a crowded one.	15. <i>...long story, and a crowded</i> – epithet	16. <i>...and a crowded one</i> – chiasmus

Luck ran with me and flew with me across the world of India, where I joined the Bombay mafia.	17. <i>luck ran with me and flew with me...</i> – personification	
It smells of ten thousand restaurants, five thousand temples, shrines, churches, and mosques, and of a hundred bazaars...		18. <i>...restaurants, ... temples, shrines, churches, and mosques, ... bazaars ...</i> – enumeration
Fate put me into the game there.	19. <i>fate put me...</i> – personification ; 20. <i>... put me into the game</i> – periphrasis	

CONCLUSION

According to the research that has been done, it turns out that lexical SDs (70 %) are more common than syntactical ones (30 %). At the lexical level there are a great many words which due to their inner expressiveness constitute a special layer. There are words with emotive meanings, words which have both referential and emotive meaning, words which still retain a twofold meaning. While syntactical SDs are based on the relations between words, word-combinations and larger kinds of utterances.

Diagram 1

Among the lexical SDs the most used are personifications (29 %), epithets (21 %), and metaphors (14 %). Personifications and metaphors are based on the interaction of the dictionary and contextual meanings. Personifications are used to make the atmosphere alive, to lift emotion and can make plain simple sentences more interesting, while metaphors, in turn, are ways of reflecting, giving the listeners and the reader's fresh ways of exploring ideas and seeing the world.

Author uses epithets as a way of emphasizing some qualities of a person or a thing according to his own attitude towards the things described.

As for syntactical SDs the most used are enumerations, which are used to name things, objects, etc. one by one producing a chain. Other syntactical SDs as a chiasmus, a detachment, a repetition, a polysyndeton, which are also used in the text, are not the index of the author's language.

REFERENCES

- 1 **Galperin, I.** Stylistics Second Edition Revised : Очерки по стилистике. – М. : Moscow High School, 1977. – 25 с.
- 2 **Skrebnev, Y. M.** Fundamentals of English Stylistics / Y. M. Skrebnev. – М. : Astrel, 2003. – 222 p.
- 3 **Потебня, А. А.** Из записок по теории словесности. – Харьков, 1905. – 649 с.
- 4 **Кухаренко, В. А.** Практикум з стилістики англійської мови : Підручник / Кухаренко В. А. – Вінниця : Нова книга, 2000. – 160 с.
- 5 **Арнольд, И. В.** Стилистика. Современный английский язык. – М. : Флинта : Наука, 2002. – 384 с.
- 6 <https://edukalife.blogspot.ru/2015/09/what-is-meaning-of-literary-text.html> [Electronic resource].
- 7 **Гафнатулина, Ю. О.** English Stylistic Manual : Учебно-методическое пособие. – Павлодар : Кереку, 2014. – 4 с.
- 8 **Пономарева, О. Б., Пономарева, Ю. О.** Практический курс английской стилистики : Учебное пособие. – Тюмень : ФГБОУ ВПО ТГ, 2012. – 11 с. – ISBN 978-5-400-00724-8.

Material received on 09.01.19.

А. М. Ахметбекова¹, А. Е. Ауенова²

Г. Д. Робертсін «Shantaram» романындағы лексикалық және синтаксистік стилистикалық тәсілдер ерекшеліктері

^{1,2}Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,

Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

А. М. Ахметбекова¹, А. Е. Ауенова²

Особенности лексических и синтаксических стилистических приемов в романе Г. Д. Робертса «Shantaram»

^{1,2}Гуманитарно-педагогический факультет,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,

г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 09.01.19.

Берілген мақала әдеби тіл және бейнелі сөз айқындығын мәселелерін, олардың оқырмандар мен тыңдаушылардың қабылдауына әсерін қарастырады. Сонымен қатар, мақала тілдің ажырамас бөлігі болып табылатын, әдеби шығармалардағы стилистикалық әдістерге қатысты мәселелерді көтереді. Бұл сұрақты зерттеген ғалымдар жайлы берілген мақалада жазылған. И. Гальпериннің классификациясы практикалық сараптаманың негізі ретінде алынған. Стилистикалық анализ 21 ғасырдың белгілі және ең жарқын туындыларының бірі болып табылатын Г. Д. Робертсін «Шантарам» романына жасалған. Қорытынды бөлігінде автор тілінің ерекшелігін контексті түрде көрсететін, сандық және сапалық анализ берілген.

Данная статья рассматривает проблемы литературного языка и образной яркости речи, их влияние на восприятие слушателей и читателей. Статья так же поднимает вопросы стилистических приемов в литературных произведениях, которые, в свою очередь, являются неотъемлемой частью языка. Ученые, исследовавшие данную проблему, так же упомянуты в статье. Классификация И. Гальперина взята за основу практического анализа. Стилистический анализ проводился над романом Г. Д. Робертса «Шантарам», который считается одним из популярных и ярких произведений 21 века. В заключении приводятся количественный и качественный анализы стилистических приемов, наглядно показывающие особенности языка автора.

A. T. Bayekeyeva

PhD student, L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Department of «General Linguistics and Theory of Translation»,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan
e-mail: a_baekeeva@mail.ru

TECHNICAL TRANSLATION: TRANSLATING ABBREVIATIONS AND ACRONYMS FOR MINING INDUSTRY

The article reveals the issues of translating abbreviations and acronyms for mining industry as one of the key issues of technical translation that bear difficulties in translating the technical documents. The abbreviations and acronyms are usually considered as an independent branch of lexicology and viewed separately from the field-specific terms. However, the author makes endeavor to consider abbreviations and acronyms as part of field-specific terminology from the viewpoint of translation studies; classifies the abbreviations and acronyms for mining industry and provides the recommendations on translating the technical data based on the case materials applied by national mining companies in Kazakhstan.

Keywords: abbreviation, acronym, mining and metallurgy, technical translation, field-specific terms.

INTRODUCTION

Technical translation is a subtle linguistic area that allows the specialists speaking different languages to exchange experiences and information in the field of science, technology and other field-specific areas.

Technical texts are usually highly standardized, as they convey the information with the field-specific terminology, particularly abbreviations and acronyms. Semantics and vocabulary should be equally accurate in both languages: the source and target languages (hereinafter referred to as SL & TL).

Technical documentation for mining industry is a set of documents used in the design, construction, production and operation of any technical facilities: buildings, structures, industrial products, software and hardware. In fact, the technical texts of mining industry are mainly documents, references, instructions and contracts related to mining and metallurgy.

In the light of the technical documentation provided by national mining companies of Kazakhstan, the technical texts for mining industry are usually FS (Feasibility Studies), Pre-FS (Pre-Feasibility Studies), TS (Technical Specifications), IM (Investment Memoranda), Agreements and Contracts (EPC Contract, Turnkey Contract, Offtake Agreement, Purchase Agreement and others), Financial Statements and other documents that cover not only the technical area concerning mining and metallurgy, but also the legal and financial areas. All these documents are maintained by the rules set by certain State Standards [1].

Supporting documentation is a set of documents certifying the legal part of the transportation, number and name of the consignee and the consignor, and contain the necessary information for the identification of consignments during transportation and further operation. Supporting documentation includes the following types of documents: invoice, bills, certificate of acceptance, passport for equipment, passport for engine, compliance certificate, approval, documents on the origin of goods, commodity waybill, CMR (waybill), TTN (Transportation Tracking Number), manuals, service book, etc.

MAIN PART

General Linguistic View for Abbreviations and Acronyms

The quality of technical translation is extremely important, as the incorrect translation may cause problems and serious production losses. The technical texts are rich in abbreviations and acronyms; therefore, they play a crucial role in technical and supporting documentations. Since the abbreviations and acronyms function independently and fixed in lexicographic sources, these can be used as independent lexical units.

Abbreviations and acronyms are both shortened versions of word combinations and expressions where both can often be represented as a series of letters. There is a great deal of overlap between abbreviations and acronyms. Every acronym is an abbreviation because the acronym is a shortened form of a word or phrase. However, not every abbreviation is an acronym, since some abbreviations are those made from words, are not unfamiliar words formed from the first few letters of a series of words. Therefore, abbreviations and acronyms have been studied by various linguists for different periods [1; 2; 3; 4; 5; 6].

Thus, it should be borne that the abbreviations and acronyms must be defined as follows [7]:

An abbreviation is any shortened or contracted form of a word or phrase. E.g. Mon. (Monday), Jan. (January), TechSpec (Technical Specification), etc.

An acronym is a specific type of abbreviation formed from the first letters of a multi-word term, name, or phrase, with those letters pronounced together as one term. E.g. FS (Feasibility Study), JORC (Joint Ore Reserves Committee), MPP (Mining and Processing Plant), etc.

There are loads of common abbreviations and acronyms used for every day workflow in mining industry. Analyzing the generally accepted *abbreviations* in documents of mining industry, it is rational to classify the abbreviated and shortened words as follows:

- Units of Measure: *kV (kilovolt), MW (megawatt), t (ton), etc.*
- Date, Days of the Week, Months: *Mon, Tu, Wed, Thu, Fr, Sat and Sun.; Jan, Feb, Aug, Sept, Oct, Nov, Dec.*
- Names of Topographic Location: *TERCOM (Terrain Contour Matching), Vill (Village), Dept (Department), etc.*

Analyzing the acronyms generally accepted in technical texts for mining and metallurgy, it is feasible to classify the mining *acronyms* as follows:

- Names of Organizations, Companies and Enterprises: *EBRD (European Bank for Reconstruction and Development), WEC (World Energy Council), MPP (Mining and Processing Plant), BF (Blast Furnace), etc.*
- Names of Legal, Financial, Technical Documents and Codes: *JORC (Joint Ore Reserves Committee), FS/Pre-FS (Feasibility Study), EPC-contract (Engineering, Procurement and Construction Contract), MPP (Mining and Processing Plant), MMP (Mining and Metallurgical Plant), FR (Feasibility Report), NDA (Non-Disclosure Agreement), etc.*
- Names of Methods, Techniques and Workflow: *TIRS (Thermal Infrared Scanner), TNP (Transportation Network Profile), S.W.O.T. analysis (Strength, Weakness, Opportunities, Threats), SOAR (Sound Navigation and Ranging), LORAN (Long-range Navigation), SHORAN (Short-range Navigation), UPS (Unified power system), etc.*

Both abbreviations and acronyms are used daily, and the professionals and translators for mining industry can easily interpret the meaning of common acronyms without much thought. E.g.: time zone as *EST, CST or PST (Eastern Standard Time, Central Standard Time or Pacific Standard Time), etc.*

Creating new abbreviations and acronyms bears time consuming character [8]. Abbreviations and acronyms are shortened versions of words and phrases to speed up the professional communication among the mining specialists, because mining industry includes the specialists of not only mining and metallurgy, but also geology, exploration, production, legal, financial and HR professionals. The phenomenon of various abbreviations and acronyms that lead to simplification of language units structure is closely connected with the trends to time consumption in the use of language means and improvements in language forms.

Translating Abbreviations and Acronyms for Mining Industry as Part of Field-Specific Terms

In technical translation, not all acronyms and abbreviations of SL are translated with the same shortened form in TL. There are some differences in transferring the

Russian-English-Kazakh translations of abbreviations and acronyms. According to Zabrodina I.K. the major difficulties caused in translating Russian-German translation of the shortened words and phrases may be divided into 2 stages: 1) decoding of abbreviations and acronyms, i.e. the process of defining correlations for the definite context; 2) transferring the foreign abbreviations and acronyms of SL into equivalents of TL [9].

Primarily, it is necessary to emphasize that the system of abbreviations and acronyms in any language is an integral part of its general lexical and semantic system; and therefore the shortened words in different languages vary significantly. The frequency of using specific abbreviations and acronyms as part of field-specific terms is quite different in English, Kazakh and Russian. Some linguists consider the translation of abbreviations and acronyms conditionally, since the abbreviation, as a rule, has no proper meaning, but is a reduced reflection of the notion given in SL [Galkina, 2015].

A technical translator is obliged to know the following essential ways of transferring the shortenings suggested by Y.N. Galkina [10]:

- Translating SL shortenings into TL shortenings;
- Borrowing SL shortenings with Latin origin;
- Transliteration;
- Transcription;
- Descriptive translation;
- Creating new shortenings in TL.

Analyzing the translation of abbreviations and acronyms for mining industry and taking into consideration the specific peculiarities of the shortened words in the given languages (English, Kazakh and Russian), it should be feasible to classify the shortenings of mining industry as part of field-specific terms as follows:

1 **Acronym-to-Acronym translation**, the shortenings of SL are translated into the same shortening of TL: *ТОО-ЖШС-ЛП* (Товарищество с ограниченной ответственностью, Жауапкершілігі шектеулі серіктестік, Limited Liability Partnership); *СП-БК-Ж* (Совместное предприятие, Бірлескен кәсіпорын, Joint Venture), etc.

2 **Acronym-to-Word combination**, the shortenings of SL are translated into word combinations or phrase of TL: *ОФ (обогатительная фабрика)* in Russian into English as *Concentration Plant or Processing Plant* but not as *CP or PP* and into Kazakh as *Кен байыту фабрикасы* but not as *КФ or КБФ*. The same situation may be applied for the following examples: Russian *ГСМ (Горюче-смазочные материалы), ТПИ (твердые полезные ископаемые) and ГПП (Геологоразведочные работы, геологоразведка)* have no analogue acronym in English and Kazakh: *Fuel oil/Жанар-жағармай материалдары, Solid minerals/Қатты пайдалы қазбалар and Exploration/Геологиялық барлау*

жұмыстары. *BF (Blast Furnace)* into Russian *доменная печь* and Kazakh *домна пеші* but not as *ДП*.

3 **Mixed type**, where both types are applicable: Acronym-to-Acronym translation and Acronym-to-Word combination: *ЕЭС (Единая энергетическая система)* may be transferred into English in two ways: 1) *UPS (Unified Power System)*; and 2) *National Grid*.

4 **Pure Borrowings**, the shortenings are not translated and used as in SL: *JORC (Joint Ore Reserves Committee)*, *AMIRA (Metal Accounting and Reconciliation)*, *CAPEX (Capital expenditures)*, *OPEX (Operational expenses)*, *EBITDA (Earnings before Interest and Taxation, Depreciation and Amortisation)*, *IRR (Internal Rate of Return)*, *NPV (Net Present Value)*, etc.

Therefore, to achieve professionalism in translating technical data of mining industry, a technical translator should master a required number of field-specific terms, including abbreviations and acronyms, denoting the basic concepts of geology, mining and metallurgy for definite stages of workflow in exploration, production, beneficiation and enrichment. Therefore, the abbreviations and acronyms as part of field-specific terms, take the crucial role in studying the professional translation of specific texts, particularly the professional data for mining and metallurgy.

CONCLUSION

Currently, technical translation is in demand for many areas of social and economic life of Kazakhstan, especially in the light of National Programme of Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2015–2019 [11].

Mining industry in Kazakhstan has a crucial role in providing sustainable development and ensuring the effective operation of subsoil use in the following fields: Exploration, development, production, processing and marketing of solid minerals; Development and introduction of new high-tech and efficient technologies in mining industry; Reproduction of mineral resources potential of Kazakhstan; Development of commercial and non-commercial reserves deposits.

One of the problems of the translation business, like any other, is the lack of highly qualified professionals. It is the most acute for companies striving to provide high-quality services, because it requires professional translators and editors. Moreover, if the company specializes in technical translations of complex technical documentation, the situation becomes critical. Now there are quite a lot of specialists on the labor market with Translation, linguistic or philological background, but experience suggests that high-quality translation of highly specialized technical documents is beyond their power, and the need in highly qualified professional in the field of technical translation remains demanded.

Translation of technical data is a difficult and laborious work that requires a translator high qualification and knowledge of a certain area of translation: a technical translator should master the language of technical literature both in SL and TL. The prerequisites for a Technical Translator are the sufficient linguistic and general technical knowledge received during the study at higher education institutions. In addition, a Translator needs to be aware of high language acquisition, academic writing skills and have a good sense of both SL and TL, especially the central requirements lie on getting in-depth knowledge in the required subject area and skills of technical thinking, and one of the important type is abbreviations and acronyms as part of the technical terms. In general, the adequacy of translating the abbreviations and acronyms is a full transmission of the semantic contents of the source text and a complete functional and stylistic correspondence in the target text. Therefore, analyzing the abbreviations and acronyms frequently used in mining and metallurgy in Kazakhstan, we can steadily say that the shortened form of the specific terminology can be called as one of the varieties of field-specific terms.

REFERENCES

- 1 State Standards of the Republic of Kazakhstan, 2017. Kazakhstan Organization of Quality and Innovation Management. [Electronic resource]. – URL : <http://standard.kz/>
- 2 **Алексеев, Д. И.** Графические сокращения и слова-аббревиатуры // Развитие современного русского языка. – М. : 1963. – 250 с.
- 3 **Борисов, В. В.** Аббревиация и акронимия. Военные и научные технические сокращения в иностранных языках. – М. : Военное издательство МО СССР, 1972. – 180 с.
- 4 **Могилевский, Р. И.** Аббревиация как языковое явление : автореф., дисс. канд. филол. наук. – Тбилиси, 1966. – 29 с.
- 5 **Нургалева, Т. Г.** Аббревиация как средство экспрессивного словообразования: дисс. канд. филол. наук. – М. : 2010. – 30 с.
- 6 **Волошин, Е. П.** Аббревиатуры в лексической системе английского языка: автореф. дисс. канд. филол. наук. – М. : 1967. – 28 с.
- 7 Online Dictionary of the English Language. Everything after Z. [Electronic resource]. – URL : <http://dictionary.com/>
- 8 **Богданова, А. Г., Забродина, И. К., Захарова, Е. О., Лиленко, И. Ю.** Способы перевода аббревиатур и сокращений в области компьютерных технологий (на материале русского и немецкого языков). [Electronic resource]. – URL: <http://www.gramota.net/materials/2/2017/2-1/17.html>

9 **Забродина, И. К.** Методическая система развития социокультурных умений студентов посредством современных интернет-технологий // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2013. – С. 21–28.

10 **Галкина, Е. Н.** Перевод аббревиатур и акронимов на русский язык / Е. Н. Галкина // Россия и Запад : диалог культур. – М. : 2005. – С. 45–54.

11 Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2015–2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, 2014.

Material received on 09.01.19.

А. Т. Баекеева

Техникалық аударма: тау-кен саласындағы қысқартулар мен қысқарған сөздерді аудару мәселелері

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.
Материал 09.01.19 баспаға түсті.

А. Т. Баекеева

Технический перевод: проблемы перевода сокращений и аббревиатур в горнорудной промышленности

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Астана, 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 09.01.19.

Мақалада техникалық аударманың маңызды мәселелерінің бірі ретінде, техникалық құжаттарды аудару кезінде қиындықтар туындататын тау-кен өнеркәсібі саласында қолданылатын қысқартулар мен қысқарған сөздердің аударылу мәселелері қарастырылады. Әдетте лингвистикада қысқартулар мен қысқарған сөздер лексикологияның жеке бағыты ретінде қарастырылып, салалық терминдерден бөлек ажыратылады. Алайда, автор қысқартулар мен қысқарған сөздерді аударма теориясы тұрғысынан зерттей отырып, оларды салалық терминологияның бір бөлігі ретінде қарастырады; тау-кен саласында қолданылатын қысқартулар мен қысқарған сөздерді жіктеп, Қазақстандағы ұлттық тау-кен компанияларының материалдары негізінде техникалық мәліметтерді аудару жөнінде ұсыныстар береді.

В статье раскрываются вопросы перевода сокращений и аббревиатур для горнодобывающей промышленности как один из ключевых вопросов технического перевода, представляющие собой трудности при переводе технических документов. В лингвистике сокращения и аббревиатуры обычно рассматриваются как самостоятельная отрасль лексикологии и рассматриваются отдельно от отраслевой терминологии. Тем не менее, автор делает попытку рассмотреть сокращения и аббревиатуры как часть отраслевой терминологии с точки зрения теории перевода; предлагает классификацию сокращений и аббревиатур в горнорудной промышленности и дает рекомендации по переводу технических данных на материале национальных горнорудных компаний Казахстана.

Ж. Т. Балмагамбетова¹, Ж. Н. Тажбекова²

¹д.ф.н., профессор, Филологический факультет, Карагандинский государственный университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 100000, Республика Казахстан;

²магистрант, преподаватель, Филологический факультет, Карагандинский государственный университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 100000, Республика Казахстан

e-mail: ¹Zhadyra_190390@mail.ru; ²janna1965@rambler.ru

ПЕРЕВОДЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ В ПЕРЕВОДЕ РОМАНА ОСКАРА УАЙЛДА «ПОРТРЕТ ДОРИАНА ГРЕЯ»

Настоящая статья посвящена проблеме множественной интерпретации переводческих трансформаций. Анализируются различные аспекты преобразований и даются их характеристики. Адекватный перевод осуществляется на уровне, необходимом и достаточном для передачи неизменного плана содержания при соблюдении соответствующего плана выражения, т.е. норм переводящего языка. В процессе перевода часто оказывается невозможным использование соответствующих слов и выражений, которые нам даёт словарь. Происходит это из-за различия систем исходного языка и языка перевода. В подобных случаях переводчик прибегает к трансформационному переводу. Такой перевод заключается в преобразовании внутренней формы слова или словосочетания или же её полной замене для адекватной передачи содержания высказывания. В статье дается анализ и классификация переводческих трансформаций, использованных для достижения адекватного перевода.

Ключевые слова: перевод, переводческие трансформации, переводческие преобразования, исходный текст, текст перевода, эквивалентность перевода, замена, опущение, добавление.

ВВЕДЕНИЕ

Переводческие трансформации – одно из наиболее активно изучаемых явлений в современной теории перевода. Вместе с тем обращает на себя внимание то обстоятельство, что в данной области все еще имеются

нерешенные вопросы. Теоретики и практики перевода обращают внимание на грамматические, лексические, семантические, логические, смысловые признаки, которые могут служить основой интерпретации использованных переводчиками трансформаций.

Настоящая статья посвящена изучению данной проблематики. Естественно, что здесь не ставится задача показать ее комплексное решение.

В качестве материала исследования для анализа особенностей переводческих трансформаций избран перевод романа Оскара Уайльда «Портрет Дориана Грея», осуществленный М. Абкиной.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Итак, рассмотрим использование переводческих трансформаций при переводе романа.

В своем исследовании остановимся на наиболее ярких примерах трансформаций, иллюстрирующих способы и приемы переводчика, чтобы достичь адекватности при переводе.

Уже в начале романа, а именно в первом предложении предисловия определяется лексико-грамматическое преобразование (смысловое развитие, конкретизация):

The artist is the creator of beautiful things (с. 3). – Художник – тот, кто создает прекрасное (с. 7).

Следующее предложение – и опять мы встречаем лексико-грамматическую смешанную (комплексную) трансформацию – здесь и целостное преобразование, и описательный перевод – экспликация:

To reveal art and conceal the artist is art's aim (с. 3). – Раскрыть себя и скрыть художника – вот к чему стремиться искусство.

Примеры лексической и смешанной трансформации при переводе на русский язык: антонимический перевод, компенсации, перестановка и замена словами, помогающие передать смысл более точно:

No artist desires to prove anything. Even things that are true can be proved (с. 3). – Художник не стремится что-то доказывать. Доказать можно даже неоспоримые вещи (с. 7).

В исследуемом переводном тексте встречаются и грамматические преобразования, в данном случае, при переводе на русский язык переводчица предпочла использовать множественное число вместо единственного:

There is no such thing as a moral or an immoral book. Books are well-written, or badly written (с. 3). – Нет книг нравственных или безнравственных. Есть книги хорошо написанные или написанные плохо (с. 7).

А также была использована генерализация (*Есть книги..* – в оригинале нет аналога конструкции «есть»).

Следующий пример – прием антонимического перевода:

No artist has ethical sympathies. An ethical sympathy in an artist is an unpardonable mannerism style (с. 3). – *Художник не моралист. Подобная склонность художника рождает непростительную манерность стиля (с. 7).*

Во втором предложении – замена (слово ethical переводится «подобный»).

Следующий пример – перестановка, генерализация, замена, где структура предложения полностью подвергается изменению с целью более четкой передачи сообщения:

It is the spectator, and not life, that art really mirrors (с. 4). – *В сущности, Искусство – зеркало, отражающее того, что в него смотрит, а вовсе не жизнь (с. 8).*

You must certainly send it next year to Grosvenor (с. 6). – *Непременно надо в будущем году послать ее на выставку в Гровенор (с. 8).*

Грамматическая замена – предложение переводится как безличное, хотя в оригинале используется подлежащее.

Еще один пример:

I don't think I shall send it anywhere, 'he answered? Tossing his head back in that odd way that used to make his friends laugh at him at Oxford (с. 6). – *А я вообще не собираюсь выставлять этот портрет, – отозвался художник, откинув голову по своей характерной привычке, над которой, бывало, трунили его товарищи в Оксфордском университете (с. 9).*

В данном случае выделяются следующие трансформации: замена, генерализация (первое подчеркивание), odd way переведено с помощью приема целостного преобразования – английская фраза заменена более понятным русскому человеку выражением. И, наконец, глагол laugh, переведенный как «трунили» – прием дифференциации значения.

Следующий пример демонстрирует перестановку (слово «удивленно»), с которой совмещается частичная замена структуры предложения, далее – «голубой дым» – при переводе происходит опущение описательного выражения «thin blue wreaths of smoke».

Lord Henry elevated his eyebrows, and looked at him in amazement through the thin blue wreaths of smoke that curled up in such fanciful whorls from his heavy opium-tainted cigarette (с. 7). – *Удивленно подняв брови, лорд Генри посмотрел на Бэзила сквозь голубой дым, причудливыми кольцами поднимавшийся от его пропитанной опиумом папиросы (с. 10).*

Еще одно опущение – фразы – в следующем примере:

My dear fellow, why! (с. 7). – *Это почему же? (с. 10).*

Целостное преобразование мы встречаем в следующих примерах:

As they entered they saw Dorian Gray (с. 23). – *В мастерской они застали Дориана Грея (с. 22).*

Mind, Harry, I trust you (с. 22). – *Помни, Гарри, я надеюсь на твою совесть (с. 22).*

Опущение подлежащего было использовано при переводе следующего предложения:

What nonsense you talk!' said Lord Henry, smiling, and, taking Hallward by the arm, he almost led him into the house (с. 22). – *Что за глупости! – с улыбкой перебил лорд Генри и, взяв Холлуорда под руку, почти насильно повел его в дом (с. 22).*

Следующий пример трансформации при переводе – смысловое развитие (Ага, значит, вот как его зовут? – английского *Is that his name?*) опущение имени «Basil», опущение фразы «walking across the studio»:

Dorian Gray? Is that his name?' asked Lord Henry, walking across the studio towards Basil Hallward (с. 9). – *Дориана Грея? Ага, значит, вот как его зовут? – спросил Лорд Генри, подходя к Холлуорду (с. 11).*

Далее, следующая реплика – и мы сталкиваемся с опущением фразы «that is his name».

Yes, that is his name. I didn't intended to tell it to you (с. 9). – *Да. Я не хотел называть его имя... (с. 9).*

И здесь же следующая строка – два примера антонимического перевода. В первом случае при переводе отрицательный вопрос преобразован в вопрос без отрицания. Во втором, наряду с антонимическим переводом переводчик использовал частичную замену структуры предложения (по классификации Рецкер) – вместо дословного перевода «я не могу объяснить» – «как тебе объяснить», то есть замена одного личного местоимения на другое.

But why not? (с. 9). – *Но почему же?*

Далее отмечаем отклонения от словарного соответствия, генерализация, добавление, опущение, перестановка, то есть смешанные лексико-грамматические трансформации, или конверсные трансформации:

Oh, I can't explain. When I like people immensely I never tell their names to anyone. – Как тебе объяснить... когда я очень люблю кого-нибудь, я никогда никому не называю его имени.

Следующий пример – замена и смысловое развитие, конкретизация:

It is like surrendering a part of them. – Это все равно, что отдать другим какую-то частицу дорогого тебе человека.

При переводе следующего предложения «it a silly habit» трансформировалось в «смешную прихоть» (конкретизация), а «one's life» – в «мою жизнь» – снова лексическая трансформация, дифференциация значения.

It a silly habit, I daresay, but somehow it seems to bring a great deal of romance into one's life (с. 9). – *Это смешная прихоть, согласен, но она таким образом вносит в мою жизнь изрядную долю романтики... (с. 12).*

Смысловое развитие встречается наряду с заменой местоимения «ту»: *If I did, I should lose all my pleasure* (с. 9). – *Скажи я им – и все удовольствие пропадет* (с. 12).

Конкретизация – перевод выражения «просто слуга» – в русском варианте появляется его имя. В английском тексте его имя отсутствует. «Steadfastly» в электронном словаре Мультитран имеет всего лишь одно значение «твердо», здесь же слово переведено *пристально* – лексическая трансформация, замена. Замена так же применяется при переводе глагола «wondered» – «пытаясь угадать»:

When his servant entered, he looked at him steadfastly and wondered if he had thought of peering behind the screen (с. 159). – *Когда Виктор вошел, Дориан пристально посмотрел на него, пытаясь угадать, не вздумал ли он заглянуть за экран* (с. 119)

Пример антонимического перевода в комплексе с добавлением и смысловым развитием:

It was a lovely night, so warm that he threw his coat over his arm, and did not even put his silk scarf round his throat (с. 293). – *Был прекрасный вечер, такой теплый, что Дориан не надел пальто и нес его на руке. Он даже не обернул шею своим шелковым кашне* (с. 215).

В следующем предложении применяется прием лексико-грамматической трансформации (отклонение от словарного соответствия, замена и добавление, прием компенсации), а далее – частичная замена структуры предложения и объединение предложений (грамматические компенсации):

‘Dorian! What an extraordinary piece of luck! I thought it was you, or rather your fur coat, as you passed me. But I wasn't quite sure (с. 198) – *Дориан! Какая удача! Когда вы прошли мимо, я узнал вас, или, вернее, вашу шубу, но все же сомневался...* (с. 147).

И снова грамматическое преобразование – частичная замена структуры предложения и лексические трансформации – генерализация, смысловое развитие:

Finally I took pity on your tired servant, and told him to go to bed, as he let me out. – *Потом, наконец, сжалился над вашим усталым лакеем и сказал ему, чтобы он выпустил меня и шел спать.*

Следующий пример – замена структуры предложения, смысловое развитие, добавление («ждал вас потому»), «midnight train» – «двенадцатичасовым» – опущение слова поезд и замена.

I am off to Paris by the midnight train, and I particularly wanted to see you before I left. – *Ждал я вас потому, что сегодня двенадцатичасовым уезжаю в Париж и мне очень нужно перед отъездом с вами потолковать.*

Замена и добавление встречаются и в следующем примере, наряду с генерализацией и заменой структуры предложения:

The commonest thing is delightful if one only hides it. – *Самая обыкновенная безделица приобретает удивительный интерес, как только начинаешь скрывать ее от людей.*

I have grown to love secrecy. – *И знаешь – я стал скрытен, мне нравится иметь от людей тайны.*

(в данном случае при переводе использована такая трансформация, как замена, смысловое развитие).

ВЫВОДЫ

Нами проанализированы некоторые переводческие трансформации, встречающиеся в русском переводном тексте романа Оскара Уайльда «Портрет Дориана Грэя». Анализ показал, что текст передает все многообразие используемых переводчиком приемов и преобразований для передачи замысла автора оригинала.

На наш взгляд, грамматические и лексические трансформации встречаются значительно реже, чаще мы сталкиваемся с комплексными, лексико-грамматическими преобразованиями, среди которых наиболее часто встречающиеся перестановка, замена, добавление.

Среди лексических трансформаций чаще всего встречаются конкретизация и генерализация, а также смысловое развитие, среди грамматических же – полная или частичная замена структуры предложения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Бреус, Е. В.** Курс перевода с английского языка на русский. Учебное пособие. – М. : Р. Валент, 2007. – 320 с.
- 2 **Гарбовский, Н. К.** Теория перевода : Учебник. – 2-е изд – М. : Изд-во МГУ, 2007. – 544 с.
- 3 **Горохова, А. И.** Сопоставительный анализ способов достижения эквивалентности в синхронном и письменном переводе : Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2004. – 174 с.
- 4 **Карабанова, О. О.** Переводческие трансформации как понятие и явление : Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2000. – 166 с.
- 5 **Комиссаров, В. Н.** Слово о переводе. – М. : Международные отношения, 1973. – 215 с.
- 6 **Латышев, Л. К.** Проблема эквивалентности перевода: Дисс... д-ра. филол. наук. – М. : 1983. – 410 с.

7 Швейцер, А. Д. Теория перевода : статус, проблемы, аспекты. – М. : Наука, 1988. – 215 с.

Материал поступил в редакцию 09.01.19.

Ж. Т. Балмагамбетова¹, Ж. Н. Тажбекова²

Оскар Уайльд «Дориан Грей суреті» романында аударма түрлендірулерінің мысалдарын талдау

Филология факультеті,

Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,

Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

Zh. T. Balmagambetova¹, Zh. N. Tazhbekova²

Analysis of examples of translation transformations in Oscar Wilde's novel «The picture of Dorian Grey»

Faculty of Philology,

E. A. Buketov Karaganda State University,

Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 09.01.19.

Мақалада аударма трансформациялардың бірнеше түсіндірмесі қарастырылған. Автор өзгертулердің әр түрлі аспектілерін талдайды және олардың сипаттамаларын береді. Қажетті немесе жеткілікті деп аталатын аударма тиісті жоспардың мазмұнын, атап айтқанда, аударма тілінің ережелерін ескере отырып, мазмұнның тұрақты жоспарын беру үшін қажетті және жеткілікті деңгейде жүзеге асырылады. Аударма үдерісі сөздікпен берілген тиісті сөздерді және сөз тіркестерін жиі қолдану мүмкін емес. Бұл бастапқы тілдегі және мақсатты тіл жүйелеріндегі айырмашылықтарға байланысты болады. Мұндай жағдайларда аудармашы аударма трансформацияларды пайдаланады. Мұндай аударма – сөздің немесе фразаның ішкі түрін немесе оның мазмұнын жеткілікті аудару үшін оны толық ауыстырады. Бұл мақалада аударма трансформацияның түрлері қарастырылды, олардың жіктелуі талданды. Жоғарыда келтірілген мысалдар трансформацияның жекелеген түрлерін аудару арқылы талданады, бұл түпнұсқа мәтінге семантикамен ұқсас мәтін аудармасы аударылған мәтіннің қабылдануына жол бермейді. Аударманы жеткіліктілігіне қол жеткізу үшін аударма трансформациясы қажет.

The present scientific article covers the problem of multiple interpretation of translational transformations. The author analyses different aspects of transformations and gives their characteristics. Adequate, or as it is called, an equivalent translation is made at the necessary and sufficient level for transmission of constant plan of content, subject to the relevant plan of the expression, namely the rules of the translation language. In the translation process it is often impossible to use relevant words and phrases, which are given us by dictionary. This happens because of the differences in systems of source language and target language. In such cases, interpreter uses transformational translating. Such a translation is to convert the internal form of a word or phrase, or its complete replacement for adequate translation of the statements content. In this article, we reviewed the kinds of translation transformations, analyzed their classification. The above examples are analyzed using the transfer of certain types of translation transformation, it is proved that a literal translation, similar in semantics to the original text, prevents the perception of the translated text. To achieve adequacy of translation the translation transformation is needed.

Г. О. Беркінбаева¹, Ж. И. Исаева²

¹докторант, «Қазақ тілі және әдебиеті» 3 курс, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., 161200, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., доцент, «Филология» факультеті, аға оқытушы, «Қазақ филологиясы», Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., 161200, Қазақстан Республикасы;

e-mail: ¹guzi86@mail.ru; ²jazirhon79@mail.ru

ЖОҒАРҒЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЗ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ДИАЛОГТІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада тұлғаны қалыптастыру үдерісінде диалогтік сөз мәдениетінің ерекшелігі, тұлғаның зияткерлік коммуникативтік, рухани және моральдық қасиеттерін дамыту жолдары талқыланады. Диалогтік сөз мәдениетін жетілдіру білім беру үдерісінде өзекті мәселеге айналған. Еліміздің өзге шет елдермен байланысы артып тұрған шақта көп тілді жетік меңгерген, білім дағдысын болашақта сан алуан саладағы қарым-қатынас жағдайында қолдана алатын, іске асыратын тұлғаны мектеп қабырғасынан дайындап қалыптастыру мәселесі сөз етіледі. Оқушыларға диалогтік сөз мәдениетін үйрету барысында олардың тек сөйлемді дұрыс құруы ғана емес, алған білімдерін, меңгерген сөздік қорларын қарым-қатынас негізінде, яғни сөйлеуде пайдалана білу мүмкіндігі жасайлы қарастырылып, осыған байланысты мектепте оқушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыру арқылы сауаттылықты меңгерту және тілдік қарым-қатынасты үйретудің ең негізгі шарт екендігі ескеріледі. Мектепте тілді оқытудың негізгі және маңызды мақсаты тілдік қарым-қатынас жасай алу дағдысы екендігі айтылады.

Кілтті сөздер: сыпайы тілдесу, диалогтік тілдесім, сөйлеу әдеби, тіл мәдениеті, тілдік формалар, сөз орамдары.

КІРІСПЕ

Өркениетке бет бұрған еліміздің жастары – ертеңгі мемлекет тірегі. Қоғамға да ең басты керегі – елдің ертеңіне деген сенім мен үміт. Сол тірек нық та берік, сенімді болуы үшін бәсекеге қабілетті мамандар дайындау

үдерісі арнаулы және орта мектептерден бастау алмақ. Бүгінгі таңда қоғамның әлеуметтік-экономикалық өміріндегі түбірлі өзгерістерге байланысты білім жүйесінде және оның мазмұны мен оқыту технологиясында да өзгерістер болып жатыр. Қазақстан Республикасының президенті Н. Ә. Назарбаев «Қоғамның нарықтық қарым-қатынасқа көшу кезінде саяси-экономикалық және рухани дағдарыстарды жеңіп шыға алатын, ізгіленген ХХІ ғасырды құрушы, іскер, өмірге икемделген, жан-жақты, мәдениетті жеке тұлғаны қалыптастыру – біздің басты мақсатымыз» – деп өзінің «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Жолдауында тұжырым жасады [1, 44 б.].

Өскелең ұрпақты қазақстандық патриотизм рухында тәрбиелеу және тарихи, мәдени мұраны толыққанды зерделеудегі кемшіліктердің орнын толтыру, сондай-ақ, қазақ халқының көп ғасырлық рухани тәжірибесін жинақтау, мемлекеттік тілдегі тармақталған тарихи, көркем, ғылыми жұмыстарды жасау мәселесін елбасы болашаққа бағдар: «Рухани жаңғыру» бағдарламасында айқындады. Нәтижесінде тарихи тәжірибені, халықтың сан ғасырлар бойы сақтап келген асыл қазынасы, яғни әдеби мұраларды танып-білу қоғамның әр азаматының рухани жағынан кемелдене түскенін байқатады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақстанның болашағы қазақтың өте бай көркем әдеби тілі – қазақ тілінде екендігін атап көрсеткен ел басымыздың ана тілімізді мемлекеттік тіл дәрежесінде дәріптеп, оны меңгеру, мемлекеттік басқару тілі ретінде қолданыста болу мәселесі бақылауға алынған. Орыс тілінің атқаратын қызметі Қазақстан көп ұлтты мәдени ошақ ретінде танылуына байланысты әртүрлі ұлт өкілдерінің бір-бірімен қарым қатынас жасауда, елдің ынтымақ бірлігін сақтауда қолданылатын қатынас құралы ретінде танылып жатса, шет тілін меңгеру әлемдік нарықтық экономикада өзіміздің нарықтық үлесіміз бен даму деңгейімізді көрсету мақсатында жүзеге асу үстінде.

Мақалада оқушылардың диалогтік сөз мәдениетін қалыптастырудың ғылыми-әдіснамалық негіздерін саралай отырып, диалогтік қарым-қатынастың тектері мен түрлерін меңгертудің әдістемесін қарастырып, оның тиімділігін дәйектеу мәселесі мақсат етілген. Жалпы білім беретін мектепте ана тілін меңгерту үдерісіндегі диалогтік сөз мәдениетінің маңызын түсінуіңізге, сол арқылы өскелең ұрпаққа тілдің мәдени-құндылықтық сипатын танытуға, қазақ тілінің коммуникативтік, танымдық қызметіне сай мәдени сөйлеу дағдыларын жетілдіруге, саналы қарым-қатынасты қалыптастыруға бағытталған. Диалогтік сөз мәдениетін игерген адамға логикалық ойлай білу, өз ойын «кұрақ көрпедей көмкерілген» көркем сөзбен жеткізу және өзге адамды шын ықыласымен тыңдап-түсіне білу тән.

Еліміз тәуелсіздігін алғаннан бері әлемнің барлық елдерімен тығыз қарым-қатынасқа түсіп, мемлекеттер арасындағы сауда, экономикалық қатынастардың жандануына орай халық пен халықтың, ұлт пен ұлттың жақындасуы, олардың өзара пікірлермен бөлісулері, ой– алмасулары, бір сөзбен айтқанда, әр түрлі бас қосулар, жиындар жиі өтіп тұратыны айқын. Мұндай жиындар, келісімдер тіл арқылы, тілдесу, сұхбаттасу, диалогтік қарым қатынас арқылы арқылы өтетіні белгілі. «Сұхбаттың, сұхбаттық тілдесімнің табысты жүруі сұхбат-серіктестердің біліміне, тәрбиесіне, сөйлеу мәдениетіне, сөйлесе білу әдебіне, мінез-құлық мәдениетіне тәуелді», – деп жазады, өз еңбегінде Ә. С. Әлметова [2, 4, 22 б.]. Осыған орай халықтар арасындағы мәдениетаралық қатысымның тиімді жүзеге асуында сөйлеу мәдениетінің, атап айтқанда диалогтік сөз мәдениетін меңгеру мәселесі ерекше орынға ие.

Күнделікті тұрмыс адамдар арасындағы сан алуан байланыстар мен қарым-қатынасқа толы. Соларды саралап, зерделеп, ой елегінен өткізсек, олар адамдардың әр түрлі жағдайларда өзін-өзі ұстай білу, мінез-құлық пен жүріс тұрыс, сөйлеу, киім кию тәртібіне, бір сөзбен айтқанда, әдеп, мәдениеттілік деңгейі дәрежесін аңғартады.

Мақалада халқымыз ерте заманнан сөз мәдениетін ерекше дәріптеп, билер, шешендер айтқан нақыл сөздер үлкен мән-мағынаға ие екендігін түсіндіре келіп, жастарды инабаттылыққа, кішіпейілділікке, әдептілікке, ұлтжандылыққа тәрбиелеу тәрибелеу мәселелері қарастырылады. Осыған байланысты кез-келген жағдайда диалогтік қарым-қатынасты орнатып, өз ойын еркін жеткізе алатын және алған білімін алдағы уақытта пайдаланатын білімді, парасатты, алғыр тұлғаны қалыптастырудың жүйесін ұсыну мәселесі міндеттелген, яғни диалогке қатысушы адам философиялық ойлау өнерін игерген болуы қажет.

Жалпы білім беретін мектептің жоғары сыныптарында қазақ тілін оқыту әдістемесінде диалогтік сөз түрлерін меңгертудің маңызы ерекше. Диалог күнделікті өмірде танымдық үдеріс барысында іздеген нәтижеге әр түрлі, бірақ бір-бірімен сәйкес келе бермейтін көзқарастар, қатынастар, бағыттардың өзара ұштасу жолымен жүзеге асырылатын прогрессивтік қарым-қатынастың түрі ретінде көрінеді. Білім беру жүйесінде білім алушылардың білім сапасын арттыру мәселесінде ғылым мен тәжірибенің бір-бірімен өзара байланысқан, көптен қалыптасып келе жатқан қарама-қайшылықтарын шешу басты мәселелердің бірі болып отыр. Сол мәселелердің ішіндегі ең бастысы оқыту үдерісіндегі оқытудың әдістері мен формаларының мазмұнының сәйкес келмеуі. Осы орайда, әлі де жаңа инновацияның бірі болып табылатын, өте қызықты және тиімді оқыту әдістемесінің бір түрі – диалогтік сөз мәдениетін қалыптастыру әдістемесін зерделеу міндет етіп қойылған.

Әр халықтың өзіне тән сөйлеу мәдениеті, диалогтік тілдесім әдебі, сұхбаттық тілдесім мәдениеті бар. Қазақ халқы да басқа халықтар сияқты бір-бірімен диалогтік қарым қатынасқа түсіп, тілдеседі. Сондықтан сұхбаттасып, сөйлесіп әңгімелесу үстінде байқалатын әр ұлтқа тән ерекшелік қазақ халқына да тән. Кез-келген этникалық топтың ұлттық-мәдени ерекшелігі оның тілінде көрініс табады. Тіл адамсыз өмір сүрмейді, адам да тілсіз өмір сүре алмайды. Тіл – таным қаруы, адам оның көмегі арқылы тіл мен мәдениетке қол жеткізеді. Осылайша, тіл мәдениеттің де қаруы, ол адамды қалыптастырады, оның тәрбиесін, өмір сүру салтын, көзқарасын, ділін, ұлттық сипатын, идеологиясын айқындайды.

Отандық ғалымдардың еңбектерінде диалог және оның ерекшеліктері жөніндегі пікірлер А. Байтұрсынов пен Қ. Жұбановтың зерттеулерінде қарастырылса, кейіннен М. Балақаев, М. Серғалиев, Б. Шалабаевтың көркем мәтін мен оның стиліне байланысты еңбектерінде диалогтің бірнеше ерекшеліктері көрсетіледі. Қатысымдық лингвистикада М. М. Бахтиннің диалогтің универсалдылығы туралы идеясын негізге алатын адам қарым-қатынасының диалогтік формасы баршаға белгілі, себебі диалогтік қарым-қатынас сөз бен адам өмірінің барлық басқа көріністерін айқындайды.

«Адам баласы сұхбаттасу арқылы ғана өмір сүреді, тілдесу адам өмірінің мәні, қайнар көзі және адамзат сұхбаттаса отырып тәрбиесін, ойын, санасын жетілдіреді», – деп көрсетеді, өз еңбегінде Ә. С. Әлметова [2, 134 б.].

Сонымен қатар, диалогтік қарым-қатынасқа үйрету дегеніміз тек жай әңгімелесу, сұхбаттасу ғана емес, сонымен бірге сыпайлық категориясын білу, яғни сөйлеу әдебін, тіл мәдениетін, тілдесім барысында әсерлі, реңкті сөздерді, клишелерді де қолдана білу деп түсінуіміз керек. Сондай-ақ, диалогтік қарым-қатынасқа түсуші адам тыңдаушысының белгілі бір әлеуметтік ортаның өкілі екенін түсініп, өзін сол ортаға бейім, орынды ұстай алуын, мәдениеттілік көрсетіп сыйластық пен ынтымақтастық танытуын тілдесушінің сыпайылығы, мәдениеттілігі, тәрбиелілігін анықтауға болады [3].

Ғасырлар бойы жинақталған халқымыздың даналық құндылықтарын меңгере отырып, тәуелсіз Қазақстанның мықты, ынтымағы мызғымас мәңгі ел болып қалып, әлемдік өркениеттің бір бөлігі ретінде танылуына себеп болар шарт – ана тілін қастерлеп дәріптей отырып, көп тілді үйрену талап етілуде.

Қазіргі таңда білім берудің басты парадигмасы оқытуда нәтижеге бағыттау, білім беруді оқушының жеке тұлғасына негіздеу, ал оқыту әдістерін тұлғааралық қарым-қатынастарға бейімдеу болып табылады. Сол себепті, оқушы білімді, ақпаратты дайын күйінде мұғалімнің аузынан естімей, өзінің өмірлік тәжірибесіне сүйене отырып, танымдық «жаңалық» ашуымен қатар, шығармашылық тапсырмаларды орындау негізінде сан

алуан жетістіктерге жетуге тиіс [4, 35 б.]. Осы міндетті ескере отырып, диалогтік сөйлеуге байланысты орындалатын тапсырмаларға жағдаяттық жаттығулар, пікірталас, рөлдік ойындар, іскерлік оқу ойындары, өндірістік ойындар, имитациялық ойындар, case-study, тренингтерді және тағы басқа интербелсенді әдістерді қолдануға болады. Аталмыш тапсырмалардың негізгі мақсаты оқушыларда мына іскерлік дағдыларын дамытуға арналады: сөйлеу мәдениетін ескере отырып әңгімені бастау, әрі қарай өрбіту және аяқтау іскерлігі; қайта сұрау іскерлігі; ұсыныс жасау, оны қабылдау немесе кейінге қалдыру іскерлігі; көңіл-күйді, жеке көзқарасы немесе келісу/келіспеу ниетін жеткізу іскерлігі; шақыруды қабылдау немесе қабылдамау іскерлігі; алғыс айту іскерлігі, өтініш білдіру және жауап қайтару іскерлігі. Білім берудің негізгі мәселесі – әлеуметтік-педагогикалық және ұйымдастыру тарапынан білім мазмұнына жаңалық енгізудің тиімді әдістерін іздестіру. Осындай ұсыныстар мен жоспарларды анықтау үшін баяндау, тұжырымдау, талдау-жинақтау, қорыту, талқылау, бақылау зерттеу әдістері қолданылды.

Нәтиже Білім, ғылым саласын автоматтандыру, компьютерлендірумен тығыз байланысты кезеңде оқушыларға ғылым негіздерін меңгертуде, білім сапасын көтеруде білім алу деңгейін әлемдік стандартқа жақындатып, оқытудың мазмұны мен әдістерін жаңарту талабы мемлекеттік маңызды мәселеге айналған. Мәселелерді тиімді шешу еліміздің орта мектептерінің материалдық базасына, мұғалімнің кәсіби әрекетіндегі жаңа педагогикалық технологияларды терең меңгерумен қатар оңтайлы ұйымдастыруына, мектеп басшыларының оқу-тәрбие жүйесін бүгінгі күннің талабына сай шебер құра білуіне, оқу әдістемелік құралдардың ғылыми негізде жасалуына байланысты. Осы орайда айтарымыз, жоғары сыныпта қазақ тілін оқыту үдерісінде оқушылардың диалогтік сөз мәдениетін қалыптастырудың әдіснамалық негіздері зерделеніп, әдістемелік жүйесі жасалып жатыр, нәтижесінде оқушыларының өзгелермен қарым-қатынасқа еркін түсе алуы, әлеуметтік дағдылары қалыптасқан тұлға қабілетін дамыту мүмкіндігі кеңейде, себебі диалогтік сөз мәдениетін қалыптасуы арқылы оқушының алған білімін өмірде кең қолдана алуына, білім мен біліктің өзара бірлікте меңгертілуіне жол ашылды.

Мектепте ана тілін оқытудың негізгі мақсаты адамзат тарихында, жеке тұлға өмірінде тілді меңгерудің мәнін әдіснамалық-әдістемелік тұрғыдан кешенді, әрі өзара сабақтастықта тану қазақ тілінің бүгінгі барысы мен болашақ беделі үшін жауапты міндеттерді орындау көзделген. Осыған байланысты сөз мәдениетінің маңыздылығы жас ұрпақтың ақыл-парасатына, адами болмысына, білімі мен білігіне, санасы мен түсінігіне әсер ете отырып, сөйлеу әдәбін сақтай білу, диалогтік сөз мәдениетін меңгеру мәселесінде жатыр. Сөйлеу жүйесін дамыту мен тілдесім мәдениетін қалыптастыруға,

сөйлеу мәдениетіне, әр түрлі халықтардың сыпайылық категориясына арналған еңбектер де баршылық. Мысалы, Әлметова Ә. С., Қондыбаева М. Р., Сейсенова А., Қабланова А. т.б сияқты отандық және шетел зерттеушілерінің еңбектерін атауға болады [5].

Олай болса, «бүгінгі таңда өркениетаралық, халықаралық, ұлтаралық т.б шиеліністерді тежеудің бірден-бір пәрменді құралы-мәдениеттер сұхбаты болып отыр», – деп қорытады отандық зерттеушілер Ғабитов Т., Мұталиев Ж., Құлсариева А. [6, 33 б.]. Алайда, мәдениеттер диалогтік қарым қатынасқа қатысушы адамдар тарапынан наразылықтың да тууы ықтимал. Мұндайда, «Мы интересны друг-другу, потому что мы разные», – деген Костомаров пікіріне жүгінген дұрыс сияқты [6, 9, 11 б.].

Бұл мәселе жайлы Құнанбаева С.С. өз еңбегінде былай деп жазады: «Қарым-қатынасқа түсуші әріптестің әлеуметтік-рухани және ұлттық ерекшелігінің мәнін білудің маңызды екеніне дау жоқ, осы этнос мәдениетіндегі қайталанбас ерекшеліктердің тіл өкілінің сөзінде бейнеленуі тілді мәдениетаралық қарым-қатынас құралы ретінде қолдануға мүмкіндік береді және ол мәдениет өкілдері мен қоғамның бірін-бірі түсінуінің алғышарты болып табылады» [7, 49 б.].

Оқушының дүниетанымдық ой өрісі кеңейіп, өзіндік жеке пікірі мен көзқарасы қалыптасуына диалогтік қарым-қатынастың мынадай ерекшеліктерін атауға болады:

- оқушылардың тақырып бойынша өз ойларын білдіруіне, түсіндіруіне мүмкіндік береді;
- басқа адамдарда түрлі ойлардың болатындығын оқушылардың түсінулеріне көмектеседі;
- оқушылардың өз идеяларын дәлелдеуіне көмектеседі;
- мұғалімдерге оқушыларға білім беру барысында олардың оқушылары қандай деңгейде екендігін түсінуге көмектеседі.

Сұрақ-жауап іскерлігіне төселу маңызды міндеттің бірі болып саналады, себебі оқушылардың рефлексиялық дағдысы ретінде білім алуына жол ашады. Қазірдің өзінде сыныптағы оқушылардың бірлескен диалогі үлкен пайда келтіретіндігін көрсететін жеткілікті дәлелдер бар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Еліміз дамудың демократиялық жолын таңдауына байланысты, бүгінгі таңда қоғамды шешім қабылдауға тартудың маңызы арта түсті. Оқыту үдерісінде ең басты мәселе тіл үйренушілерді тілдесімге шығару екені белгілі. Тілділіктің ең қажетті бөлігі адамдар арасындағы сыпайы сөйлесу. Жоғары сыныпта диалогтік сөз мәдениетін қалыптастыру мәселесі бүгінгі таңдағы заманауи оқыту талаптарымен толық сәйкестенеді.

Осы бағытта оқушылардың белсенділігін арттыруға мүмкіндік беретін көптеген интерактивті әдістемелік тәсілдер қолданылып жүр. Жалпы тіл сабақтарында қолданылып жүрген рөлдік ойындар, іскерлік ойындар, пікір талас, оқушылардың баяндамалары мен ақпараттық хабарлары, дәріс-диалог, тренинг, дөңгелек үстелдер, ұжымдық – танымдық оқу, имитация әдістері осы жоғары белсенділікті дамыту кешенді әдістерінің интербелсенді әдіс белгілерін көрсетеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беру тұжырымдамасы, Қазақстан жоғары мектебі, Алматы, 2004. – № 1, 44 б. Журнал мақаласы

2 **Әлметова, Ә. С.** Сұхбаттасу мәдениеті // Қазақ тілі ЖОО шетел тілі мамандығы үшін. – Алматы : Толағай, 2007. – 316 б.

3 Сейсенова А. Сыпайылық категориясы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – № 12 – 1996. – С. 8–10.

4 Қазақстан Республикасында шет тілдік білім беруді дамыту тұжырымдамасы, Абылай хан ат. Қаз ХҚ және ӨТУ, 2010 – 35 б. кітап

5 **Қобланова, А.** Қазақ сөз этикеті // Филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1993. – 151 б.

6 **Ғабитов, Т., Мүталиев, Ж., Құлсариева, А.** Мәдениеттану. – Алматы : Раритет, 2005 – 412 б.

7 **Құнанбаева, С. С.** Қазіргі шет тілдік білім берудің теориясы мен практикасы. – Алматы : ҚазХҚжӨТУ, 2011. – 324 б.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

Г. О. Беркинбаева¹, Ж. И. Исаева²

Особенности диалога в формировании устной речи учащихся старших классов

^{1,2}Международный казахско-турецкий университет
имени Х. А. Яссави,

г. Туркестан, 161200, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 09.01.19.

G. Berkinbayeva¹, Zh. Issayeva²

Features of the dialogue in the formation of high school students' oral speech

^{1,2}K. A. Yesevi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan.

Material received on 09.01.19.

В статье рассматриваются формы речевого общения, особое значение диалога в процессе формирования личности школьника, развития его интеллектуальных, коммуникативных и духовно-нравственных качеств. Одной из основных форм речевого общения является диалогическая речь. Развитие диалогической речи – одна из самых острых проблем современной педагогической науки. Речевым этикетом называют систему требований (правил, норм), которые разъясняют нам, каким образом следует устанавливать, поддерживать и прерывать контакт с другим человеком в определённой ситуации. Нормы речевого этикета весьма разнообразны, в каждой стране присутствуют свои особенности культуры общения. Соблюдение правил речевого этикета поможет грамотно донести свои мысли до собеседника, быстрее достигнуть с ним взаимопонимания. Обучение диалогической речи должно вестись на всех уровнях обучения.

The article is devoted to the forms of speech communication. One of the main forms of speech communication is the dialogue speech. The development of the dialogue speech is one of the most urgent issues of modern pedagogical science. Speech etiquette is called the system of requirements (rules, norms) which explains us how it is necessary to establish, support and interrupt contact with other person in a certain situation. Norms of speech etiquette are very various, there are the features of cultural communication in every country. Observance of speech etiquette rules will help to inform interlocutor's thoughts competently.

А. Е. Біжкенова¹, С. С. Әубәкір²

¹ф.ғ.д., профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы;

²PhD студент, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹abizhkenova@mail.ru; ²1992aub@gmail.com

**ҚАЗІРГІ ЛИНГВИСТИКАДАҒЫ ПОЭТИКАЛЫҚ
ДИСКУРС ТУРАЛЫ ТҮСІНІК**

Қазіргі заманғы лингвистика ғылымының дамуы антропоцентристік бағытта жүргізіліп жатқан зерттеулермен сипатталады. Яғни тілді адам арқылы зерттеуге назар аударуда, осы ретте өткен ғасырдың аяғында дискурстық сараптаудың жаңа бағыт ретінде қалыптасуы тегін емес. Бұл мақалада қазіргі лингвистикадағы дискурс және оның түрлеріне қатысты пікірлер, мәтіннен айырмашылығы, қазіргі тіл білімінде алатын орны жайлы мәселелер қарастырылды. Негізгі өзекті болып отырған мәселе, дискурстың түрі – поэтикалық дискурс.

Кілтті сөздер: қазіргі лингвистика, дискурс, мәтін лингвистикасы, поэтикалық дискурс.

КІРІСПЕ

Соңғы кезеңдерде тіл білімінде адам танымы мен ой-өрісі құрылымын тіл арқылы тануға бағытталған зерттеулер көрініс беруде. Бүгінгі таңдағы ақпараттың молдығы, лингвистикадағы сұранысқа сай ашылған жаңалықтар, жаңа ақпараттар, адам факторы мен оның тілі арасындағы кешенді байланыстың жаңа сатыға көтерілуіне септігін тигізуде. Осы бағыттағы лингвистиканың негізгі зерттеу нысаны ретінде танылған жоғары сатыдағы бірлігі – мәтіннің өткен ғасыр ғылымындағы динамикалық сипатын ерекшелеуге аса назар аударылуында. Қазіргі лингвистикада «мәтін» және «дискурс» ұғымдарының концептуалдық сарапталуы арқылы екі ұғымның бір-бірімен тығыз байланыста болатыны анықталды. Әлемдік лингвистикада мәтінді әртүрлі апекті тұрғысынан, яғни мәтіннің коммуникативтік аспектісі және мәтін прагматикасы тұрғысынан зерттеу қолға алынып жатқан кезде, өткен ғасырдың аяғында дискурстық сараптаудың жаңа бағыт ретінде қалыптасуы тегін емес.

Дискурс коммуникациядағы ең маңызды агент болып саналатындықтан дискурста құндылық, бейне, пікір, менталды және виртуалды білім

тасмалданады. Сондықтан да ол лингвистиканың да, философияның, әлеуметтанудың да, психологияның да өзгеде ғылым салаларының нысаны бола алады. Негізі дискурста берілген анықтама сан түрлі, бірақ барлығы бірдей емес.

Энциклопедиялық сөздікте: «Дискурс (фр. Discours) в общем смысле – речь, процесс языковой деятельности. В специальном, социогуманитарном смысле – социально обусловленная организация системы речи, а также определенные принципы, в соответствии с которыми реальность классифицируется и репрезентируется (представляется) в те или иные периоды времени. Это специальное значение слова «дискурс» впервые ввел Э. Бенвенист (1974), противопоставляя discours (речь, привязанная к говорящему) и récit (речь, не привязанная к говорящему) [1, 125].

Жалпы «Дискурс» термині тіл білімінің тарихында 70–80 жылдарынан бастап қолданыла бастады. Гуманитарлық және әлеуметтік-саяси ғылымдарда дискурс талдау теориясын түрлі методологиялық тұрғыдан зерттеп, белгілі бір дәрежеде ғылым саласының қалыптасуына ат салысқан ғалымдар бар. Олар: Тойн А. Ван Дейк, Якоб Торфинг, Марианна В. Йоргенсен, Луиза Филлипс. Отандық тіл білімінде Сабитова Л. С., Бүркітбаева Г. Г., Сүлейменова Э. Және т.б. ғалымдар айналысуда.

Дискурс теориясына қатысты жазылған зерттеулерде дискурс түрліше анықталып жүр. Д. Әлкебаева: «Дискурс нақты айтылған сөз деген мағынамен сәйкес келеді, өзінің мағыналық-ақпараттық мазмұнымен қоса экстралингвистикалық факторларымен жүйеленетін сөйлесімдерді айтады» деген тұжырым жасайды. Ал Ж. Кеншінбаева: «Дискурс – қолданыстағы мәтін, яғни сөйлеу тілінің нақтылы коммуникативтік қарым-қатынас орнатудағы қызметі», – десе, профессор Н. Уәли: «фреймі «автор», «сөз актісі» – «адресат» және сөз жағдаяты (сөздің қандай ситуацияда айтылғаны) деген құрылымдардан тұратын коммуникативтік «уақиға», – деп түсіндіреді. Г. Г. Бүркітбаеваша, дискурс дегеніміз – мәтін мен интеракцияға қатысушылар және коммуникативтік жағдаят қосындысы [2, 105]. Біздің анықтауымызша, дискурс дегеніміз – шынайы өмір үзініндегі көріністің сөйлеу әрекеті арқылы санаға көшуі мен тілдік бірлікте таңбалануы. Дискурс дегеніміз – дайын мәтіннің сөйлеу әрекетін туғызушылар мақсатына сай күрделі әрі нақты коммуникативтік жағдайға айналуы. Ал Ш. А. Нұрмышевша, дискурс дегеніміз – коммуниканттардың сөз жағдаятын ескере отырып шынайы өмірдегі оқиғаларды өздерінің когнитивтік, тілдік, аялық білімін, прагматикалық мүмкіндіктерін пайдалану арқылы коммуникативтік мақсатқа орай өз тілдеріндегі лексикалық, грамматикалық, фонетикалық жүйелер арқылы тілге көшіруі, диалогқа түсу әрекеті [2, 96].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Бұл күндері дискурс «мәтін», «сөйлесім», «функционалдық стиль» сияқты терминдермен бір қолданылып жүргенін білеміз. Осы орайда 1978 жылы Т. Н. Николаеваның берген анықтамасына сүйенсек: «Дискурс – лингвистикалық мәтіндегі көп мағыналы термин [3, 58]. Ең маңыздысы:

- 1 Байланысқан мәтін.
- 2 Мәтіннің ауызша-жазбаша формасы.
- 3 Диалог.
- 4 Мән-мағынасы бірдей пікір алысушы топ.
- 5 Ауызша немесе жазбаша сөйлеу».

Мәтін лингвистикасының негізін қалаушылардың бірі, голландық лингвист ғалым Теон Ван Дейктің пікірінше: «Дискурс» термині мәтіннің статикалық күйінен динамикалық күйін зерттеуге көшуі.

Ван Дейк 1985 жылы «Дискурс талдау бойынша анықтағыш» аталатын 4 томдық еңбегінде дискурс талдау теориясы жаңа ғылым саласы ретінде қалыптасуының басталуы мәдени мифтер мен әдеби шығармаларды зерттеу үрдісіне құрлымдық лингвистиканың әдістерін пайдаланудан болады деп есептейтіндігін айтады. Ван Дейктің дискурс теориясы мен практикасына тікелей байланысты келесі зерттеуілеріне 1964 және 1968 жылдары Францияда жарық көрген «communication 4» және «communication 8» мақалалар жинағы жатады.

Дискурс – адамға тән қарым-қатынастың бірі. Ол мәтінмен тығыз байланысты, бірақ бір емес. Г. Смағұлова «Шешендік сөздердің дискурсы» атты еңбегінде дискурс пен мәтіннің қарым-қатынастағы негізгі ерекшеліктерін салыстырмалы түрде былай көрсеткен:

Дискурс	Мәтін
Қарым-қатынас акустикалық тұрғыда жүзеге асады.	Қарым-қатынас визуалды түрде жүзеге асырылады.
Қарым-қатынас тілдік және тілдік емес амалдар арқылы жүзеге асады.	Қалыпқа түскен сөйлеу әрекеті.
Қарым-қатынасқа түсушілердің бір-бірімен жеке түрде сөйлесе алу мүмкіндігі болады.	Қарым-қатынасқа түсушілердің арасында жекелеген байланыс болмайды.
Қарым-қатынастың жүзеге асуы мен оны қабылдау бір мезетте, кеңістік пен уақыт жағдайында жүзеге асырылады.	Қарым-қатынастың тууы мен оны қабылдау әр кезеңде түрлі кеңістік пен уақыт жағдайында жүзеге асырылады.
Демек дискурс белгілі бір уақыт аралығында өтеді.	береді.

Қарым-қатынастың жүзеге асуы үнемі екі адамның (сөйлеуші мен тыңдаушы) бетпе-бет, кезек-кезек алмасып отыруы, жанды контакт арқылы жүзеге асырылады

Қарым-қатынастың жүзеге асуында жанды контакт жоқ.

Дискурста ағымдылық сипат тән, ол коммуниканттар арасындағы үздіксіз процесс.

Мәтін – когнитивтік әрекеттің жемісі.

Мәтін – тілдік материалдың статикалық қалпы, көрсеткіші.

Мәтін – дискурста «дайын өнім».

Қазіргі кезде ғылыми сипат алған дискурстың бірнеше түрлері бар. Бұларды толық немесе аяқталған деп айтуға болмайды. Себебі, бұл бағытта әртүрлі тілдерде, олардың қызмет ету аясына қатысты көптеген зерттеулер жүргізілуде: 1) әскери дискурс; 2) газеттік дискурс; 3) Саяси дискурс; 4) бала дискурсы; 5) өнертану дискурсы; 6) магиялық дискурс; 7) бұқаралық ақпарат құралдары дискурсы; 8) ғылыми (академиялық) дискурс; 9) парфюмерлік дискурс; 10) педагогикалық дискурс; 11) поэтикалық дискурс; 12) публицистикалық дискурс; 13) жарнамалық дискурс; 14) спорттық дискурс; 15) техникалық дискурс; 16) террористік дискурс; 17) феминистік дискурс; 18) көркем дискурс; 19) экономикалық дискурс; 20) электрондық дискурс; 21) этикалық дискурс; 22) заңи дискурс және т.б. [4, 232].

Поэтикалық шығармалар түрлі салалардағы ғалымдардың назарын аударуда: филологтар, философтар, лингвистер, математиктер және т.б. Тіл және мәдениет фактісі ретінде, өлең шығарудың белгілі бір жүйесін иелене отыра, поэтикалық мәтіндер зерттеу жүргізуге жаңа аспектілерді тудыруда. Рифм мен ырғақты талдау, тілді поэтикалық қылдыратын элементтерді зерттеу, жеке троптар мен фигуралардың құрылымын, сондай-ақ тұтастай поэтикалық құрылымның механизмдері зерттеу. Лингвисттердің қызығушылығы поэтикалық мәтіннің «гипербайланысы» және «гиперқұрылымдылығына» тууда, оның ақпараттық байлығы зерттелуде, поэтикалық мәтіннің эстетикалық ақпаратты жеткізу ерекшелігі анықталуда.

Поэзиялық шығармалады зерделеуге дискурсивті көзқарас акындық мәтіннің жаңа өлшемін ашады, себебі ол өзінің зерттеу аймағына поэтикалық процестің «автор» және «оқырман» коммуникациясының компоненттерін қарастырады.

Поэтикалық дискурс – бұл поэтикалық коммуникация процесін материалды белгілеу және ол мақсатты әлеуметтік әрекет ретінде қарастырылады. Бұл әдісті көркем мәтінге Л. С. Выготский ұсынған. Оның айтуы бойынша «Искусство есть действие социальное, общественная

техника чувства, орудие общества, посредством которого оно вовлекает в круг социальной жизни самые интимные и самые личные стороны нашего существа». Бастапқыда жеке сезім өнер туындысы арқылы жалпыға ортақ сезімге айналады.

Өнер туындысын әлеуметтік қызмет ретінде қарастыру поэтикалық дискурстың әртүрлі зерттеулерінде көрініс табады.

Көркем және поэтикалық дискурстың анықтамалары мен зерттеулерінде дискурс мәдени, психологиялық факторлармен негізделген сөз сөйлеудің күрделі үдерісі ретінде қарастырылады.

Шынында да, поэтикалық дискурс – жеке пікір түрлерінің бірі, ол автордың ниетінен шығады. Мәтін жасалса, ақынның сана-сезімі символдық құралдардың көмегі арқылы ғана қайталанбайды, бірақ оған субъектілер үшін маңызы бар белгілер мен қасиеттерді айқындайды және оларды шындықтың жалпыланған үлгілері етіп құрастырады. Бұл процесті бастайтын ой мен ақпараттарды жеткізу ниеті емес, ол автордың ниетін жариялау басты назарда. Кезінде В. Гумбольдтың өзі айтқан, прекрасное назначение поэта – посредством всестороннего ограничения своего материала произвести неограниченное и бесконечное действие, посредством индивидуального образа удовлетворить требованиям идеи, открыть целый мир явлений.

Поэтикалық дискурстың басқа дискурс түрлерінен ажырата алатын негізгі сипаттамалары бар. Олар: біріншіден, поэтикалық дискурс тілдің «қызықтыратын» функциясын іске асырумен, яғни психофизиологиялық тұрғыдан алғанда, тілдің нақты қолданылуын білдіреді реципиентке арналған әсерлер. Бұл функция екі деңгейде жүзеге асырылады: алушының сенсорлық қабылдауына нақты әсер ету деңгейінде және мәтінге енгізілген символикалық ақпаратты интеллектуалды кодтау деңгейінде (тілдік бірліктердің «ойын» сипатын енгізу).

Екіншіден, қарастырылып отырған дискурс түрі өз алдына өлең формасында келеді, өлең сөздің өзіне тән тәсілдері бар, яғни оның негізгілері өз ара сәйкестендіретін бірліктердің бөлінуі және ырғақтың болуы. Жалпы алғанда, поэзиялық композицияға мыналар кіреді: а) өлеңнің өлшемі немесе метрі (ең алдымен өлеңнің ұзындығы); б) сөйлеудің және метриканың синтаксистік бөлінуі (сөйлеу синтаксистік сегменттің және синтаксияның немесе олардың дивергенттің сәйкестігі, ішкі үзілістердің пайда болуы және аяқталмаған синтагманы келесі өлең жолына аудару); в) семантикалық-синтаксистік сипаттамаларға сәйкес өлеңдер бірлестігі – астрофиялық құрылым – өлеңдер бір-бірінен ерекшеленетін әртүрлі өлеңдермен синтаксистік түрде аяқталатын құрылымдарда орналасатын стандартты құрылымы; г) рифмалардың немесе рифма әдістерінің болуы немесе болмауы; д) сөйлеудің интонациялық-ырғақты ұйымдастырылуы; е) арнайы

өлең синтаксисі (өлеңдер мен строфтардың синтаксистік параллелизмі, парафалар, эфифорлар, мен тұтас поэмалардың құрылымы) [5, 62]. Ырғақты факторлар (ритмические факторы), өлеңдер сериясының бірлігі мен жақындығы, сөйлеу материалдарының динамизациясы – поэтикалық мәтіндегі сөздің мағынасына әсер етеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, поэтикалық дискурс шынайы оқырман мен нақты/оқшауланған автордың арасындағы ерекше коммуникативті байланысының болуымен сипатталады; поэтикалық дискурс ақпаратты беруі және оның түсіндіруімен ерекшеленеді, оқу барысында сүйікті кейіпкермен сөйлесу қажеттігін еске түсіріп, қайталап оқып, есте сақтау қажет; поэтикалық дискурстың сөзі басқа дискурс жанрларының сөзінен айырмашылығы мазмұны және ақпаратты тарату жолдары бойынша ерекшелінеді. Сондықтан, поэтикалық дискурсқа антропология мазмұн тән.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы : Дайк-Пресс, 1999. – 776.
- 2 **Бүркітбаева Г.** Деловой дискурс. Онтология и жанры – А : Ғылым, 2005. – 235 б.
- 3 **Макаров, М. Л.** Основы теории дискурса. – М.: Гнозис, 2003. – 280 с.
- 4 **Смағұлова, Г. Н.** Шешендік сөздердің дискурсы. – Алматы : 2008. – Б. 17–18.
- 5 **Виноградова, С. Г.** Категориальные и субкатегориальные значения английских экзистенциальных глаголов в поэтическом тексте : Дисс. ... канд. филол. наук. – Тамбов : ТГУ им. Г. Р. Державина, 2002. – 179 с.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

А. Е. Бижкенова¹, С. С. Аубакир²

Понятие поэтического дискурса в современной лингвистике

^{1,2}Филологический факультет,

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

г. Астана, 010000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 09.01.19.

A. E. Bizhkenova¹, S. S. Aubakir²**The concept of poetic discourse in modern linguistics**^{1,2}Faculty of Philology,

L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 09.01.19.

Развитие современной лингвистической науки характеризуется антропоцентрическими исследованиями. Поэтому статья посвящена определению понятия дискурса в лингвистике сквозь призму разных подходов с выявлением особенностей каждого. Так же в этой статье обсуждается дискурс в современной лингвистике и ее интерпретация, отличие от текста, о роли языка в современной лингвистике.

The development of modern linguistic science is characterized by anthropocentric research. Therefore, the article is devoted to the definition of the concept of discourse in linguistics through the prism of different approaches with the identification of features of each. Also, this article discusses the discourse in modern linguistics and its interpretation, the difference from the text, about the role of language in modern linguistics.

FTAMP 16.21.33

М. А. Ерходжаева¹, Г. К. Сарсикеева²¹PhD, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ, 010000, Қазақстан Республикасы;²PhD (Париж Нантер Университеті, Франция), профессор қ.а., Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ, 010000, Қазақстан Республикасыemail: ¹87mali87@mail.ru; ²gsarsikeieva@gmail.com

І. ЕСЕНБЕРЛИННІҢ «АЛМАС ҚЫЛЫШ» РОМАНЫНДАҒЫ ТАРИХИ КЕЙІПкерлер бейнесі

Мақалада І. Есенберлиннің «Алмас қылыш» атты романындағы тарихи тұлғалар бейнесінің сомдалуы қарастырылады. Бұл шығарма тарихи кезеңдердің негізін оқырманға жеткізген кітаптардың бірі болғандықтан, қазіргі оқырманның жүрегінен орын тауып, зерттеушілер тарапынан тағы тереңірек қарастырылуына сеніммен айта аламыз. Мақалада негізі шығарма үзінділері мен қазақстанда әдебиетте осы автор трилогиясына берген көзқарастар ұсынылды.

Кілтті сөздер: трилогия, көркемдік, образ, суреттеу, тарихи, эстетикалық.

КІРІСПЕ

Елімізде соңғы кезде қарқынды жұмыс жасап жатқан жолдауларының бірі «Рухани жаңғыру» төңірегінде көптеген іс-шаралар атқарылып келеді. Солардың ішінде ерегіс атап айтар болсақ, жастардың Қазақстан аумағындағы тарихы мекендерге бас сұғып, ондағы тарихи оқиғалар жайлы мәлімет алуы, ата-бабамыздың еліміз бен анамыз болған-жеріміз үшін жасаған ерліктерін насихаттау, дәріптеу, жастар жүрегінде рухани әрі патриоттық үндеу салу басты мақсаттардың бірі болмақ. Осы тақырып төңірегінде «Тарихті білмей, келешекті болжап болмас» деген нақыл сөзге сүйеніп, тарихпен сусындаған кез-келген туынды әр уақытта өз ақпараттылығымен, өзектілігімен, көпобраздылығымен, көп эмоциялығымен маңызды болмақ. Тарихи жанрда жазылған туындылардың тақырыптық ауқымдылығының кеңдігі соншалықты оның сонау баяғы заманнан осы күнге дейінгі көкейкесті мәселелерін өз ішіне қамтиды. Қазақ әдебиетінде ойып тұрып орын алатын көптеген тарихи, саяси, қоғамдық шығармалар жетіп жатыр, алайда көркемдік стилімен, образдық суреттеуінің жоғары қабілеті арқылы қазақ хандығының бостандық үшін болған күресін бейнелеген керемет

туындылардың бірегейі І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясын айтсақ қателеспепіз. Осы орайда елбасы Н. Назарбаевтың «Заманның заңғар жазушысы І. Есенберлиннің қазақ әдебиетінде алатын орны асқар таудай. І. Есенберлин қазақ әдебиетінің ғана емес, қазақ халқы тарихының төрінен лайықты орын алатын дара тұлға. Олай деуіміздің бірнеше себептері бар. Ақиқат шындық темір шындықтың ар жағында тұтқындалып, ата тарихымыздың «ақтаңдақтарын» зерттеуге тиым салынған жылдар Ілекең қазақ қаламгерлерінің алғашқысы болып қиын да, күрделі тақырыбына қалам тартты» -деп өзінің көркем шығармаға деген жоғарғы бағасын берген [1]. Тақырыптың идеялық нысаны мен сюжеттік композициялық құрылымымен, образдық жүйесімен, жалпы айтқанда бүкіл поэтикалық ерекшелігімен, қазақ әдебиеті тарихынан өз орнын иеленген, оның жастар санасында ауқымды тарихи мәліметтер мен эмоциялық әсер қалдыратын, жеткен жетістігі мол туынды. Сол себепті, «Көшпенділер» трилогиясының сөз ету-белгілі бір дәрежеде, бүгінгі күнде қазақ әдебиетіндегі тарихи роман жанрының бір белесті кезеңін сөз етумен сәйкес өзекті мәселе деп білеміз. Көркем туынды белгілі зерттеушілердің еңбектерінде әр қырынан қарастырылғанымен, осы күнге дейін тұтас құбылыс ретінде жан-жақты байланысатын арнайы зерттеу объектісіне айнала қойған жоқ деп білеміз. Сондықтан зерттеудің көкейкестілігі осында туындап отыр.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

«Көшпенділер» трилогиясы – отаршылдық идеологияның басым болып тұрған кезде дүниеге келген шығарма болғанына қарамай, ондағы көркемдікпен жазылған мәліметтер шынайылыққа негізделіп жазылды. Автор қарымды қаламынан қағаз бетіне түсірген барлық тарихи романдарды оқып отырғанда, кезіккен әрбір тұлғаны көз алдына бейнеленуі, елестеуі хақ. Трилогия үш томнан тұрып, әр томға өзіндік тарихи атау берген. Трилогияның бірінші кітабы «Алмас қылыштан» деген атпен аталып, онда шығарманың басы көптеген образдардың тізбектеліп суреттеуімен басталады. Онда Шыңғыстың бүткіл ұрпағы айтылып, оқырманға қанық реңкпен суреттелген алғашқы кейіпкері – Әбілхайыр хан болды. Бүкіл Дешті Қыпшақ жерінің айбынды да, қаһарлы батыры романда сыни бейнеленгені сонша, оқырман оқыған кезде оны жақтарын не даттарын біле алмай, ой түбіне батыры хақ. Себебі автордың қанық реңкпен берген суреттеуінде, эстетикалық жағы басым болып тұр десек қателеспейміз. Әбілхайыр ханның образын оқып отырып мынадай ой туындайды: оқырман ақтарын не даттарын білмей, екі ойлы болуында – мынадай негіз жатыр. Ақтауы: «Әбілхайыр хан-ақылды, халқының мұңын ұға алатын елбасшы болса», даттауында: «өзінің көздеген мақсатын орындауында, ешқанай пиғыл, арам әрекеттерден

бас тартпайтынын, мейірімсіз, қатігез болуында. Романдағы басқа образдар Керей мен Жәнібек, Мұхаммед Шайбани, Бұрындық бейнелерін суреттеуге де жазушы керемет шеберлік негізінде берген. Ондағы тарихи тұлғаны біріне-бірінің ұқсамайтын ерекше кейіппен көрсеткен. Романда жазушы оқиға желісін суреттеуде көптеген коммуникациялық функциялардың желісімен көрсеткен. Атап айтар болсақ, онда кейде диалог кезіксе, кейде монолог, ал кейде жанама түсіндіру әдісі қолданылса, енді бірде тікелей түрінде берілген. Шығарма желісінде халықтың жақсы қасиеттерін бойына жинаған Қобыланды, Қазтуған, Қотан, Саян, Орақ және Асан қайғы секілді ұнамды бейнелер қатары тарихи шындықтың дәлелі екенін көруге болады. Аталған кейіпкерлердің әрқайсысы өз орнында мәнді, шығармаға үндестік беріп тұрған, тарихи маңызы бар образдар. Алғашқы том «Алмас қылыш» мазмұндық жағымен ғана емес, нысан жағынан маңызды шығарма деп білеміз. Бұлай айтуымыздың себебі, жазушы атап кеткен Әбілхайыр әулетінің ұзақ уақыттан бері келе жатқан үстемдігін, қаһарлы, қара, содырлы істерін тізбектей отырып, тарихқа зер салып, оқырманға толыққанды мәлімет береді. Бір ғасырдан ұзақ уақытты қамтыған Шыңғыс хан үрім-бұтағының қаһарлы саясаты, оның жауыздық пен үздіксіз талас-тартысты соғысын, қайта елестету үшін дәл осындай суреттеу мықты тәсілдердің бірі. Автордың тарихи тақырыпты игеру жолындағы көркемдік сипаттың бірі осы болар. Осы заман мен өткен заман тарихын мықты сабақтастық арқылы бейнелеуі, суреткердің эстетикалық мұрат-мақсатының тиімді көрініс табуын, тарихи тақырыптың мықты құлшыныс-құштарлық негізінде жазылуы, халық әдебиетінің қарқынды өсу деңгейінің айғағы деп біліп, ұлттық сананың, одан туындаған сезімнің эволюциясының қалыптасуы деп білеміз.

Біз өткен зерттеулерімізде эстетика жайлы мәлімет беріп өткен едік. Енді шығармадағы автордың осы негізде берілген суреттік образдар мен мекендеріне тоқталып өтсек. Негізінен алғанда ғалым – тарихшыларға тән ұстаным – өткенді зерттей отырып, тарихи кезең сорабын құжаттық куәліктер негізінде қалпына келтіру, шын болған оқиғаны нақтылық, дәлдік мәліметтер негізінде, адамдар әрекетін қаз-қалпында баяндау. Мұндай көркем туындыларда тарихшы ең басты көңіл бөлетін мәселеге – жорамал мен қиял аймағына кіре алмайды. Тек мұнда автор нақты мәліметтер желісін өзінің қарымды қаламының мықтылығымен, көркемдік стилдерді қолдану сауаттылығы арқылы, барынша әсерлі етуге тырыспақ. «Алмас қылыш» романындағы кейіпкерлер желісіне тоқталып өтелік. Бұл бөлімдегі Әбілхайыр ханнан кейінгі басты кейіпкер – Жәнібек хан деп есептейміз. Себебі, ханның қиын тұста халықтың үндеуін тыңдап, олардың мұң-мұқтажына қолғабыс болып, ел басын біріктіруге жанталасқан еді. Осы тұста Мырзабек Дүйсеновтың оған берген анықтамасына : «Жәнібек сұлтан үлкен

іскерлікпен, ақылмен біраз рулардың басын құрап, ақыры қазақ халқының негізін құрады, «Алмас қылыш» романын оқығанда сол дәуірде (XIV-XV ғасырлар) ру-ру болып қырқысып, әр хандық саясатының құрбаны болып жүрген халықты біріктіріп, ел еткен азаматтарға ризалық танытамыз» -дейді мақаласында [2, 359]. Әбілхайыр ханның кейіпкер жағының эстетикалық тұсын талдайтын болсақ, оның халықты ештеңеге тұрмайтын, тек сұлтанымен қолбасшысына бас иетін, сөз еркіндігіне ие болмаған деп есептеген. Оны көркем шығармадан мысал келтіріп кетсек, «Халықты тек Импрам(көне түркі тілі, тобыр) деп қарайтын Әбілқайыр, сонау апай төс, жүнді балақ батырлардың артында рулары барын, ал ел деген мағына осы руларда екенін есепке алмайтын. Ханның ұғымы бойынша бұл импрамдарды сұлтандар басқарады». Уақиға желісін мағыналық жақтан жалғастыратын болсақ, халықтың мұңын арқау еткен Жәнібек сұлтан мен Әбілқайыр хан бейнелері салыстырмалы түрде былайша өрбиді: «Қарамағындағы көмпелі елдерге алым-салықты көп салып, оны тек бөтен жұртты шабатын әскерге жұмсап, халықтың күйін нашарлатып жіберген. Және өзі Дешті Қыпшақтың даласынан көрі, Мауреннахр шаһарларының бірін хан Ордасы етуді дұрыс көрген. Бұның бәрі көшпелі Дешті Қыпшақтың асау жылқы тәрізді, арда руларын ханнан шошытуға айналған. Өзінің шаруашылығын, дәстүрін, салт-ғұрпын, бәрін түбі Мауреннахр тұрғын елінің дегеніне қарай айналдырығысы келетін сезген Дешті Қыпшақ тайпалары енді Әбілқайырдан іргесін әрі салуды ойлаған. Осы тілектің туын көтерген басты адам – Жәнібек сұлтан. Әрине, Жәнібектің бұл қылығы Әбілқайырға ұнамайтын»[3, 11].

Шығармадағы осы үзіндіден ұғарымыз, автордың – Әбілхайыр хан тек қарақан басының игілігі үшін ғана, оның қазақ жерін тек уақытшалық орын ауыстырған мекен ретінде қарауы, халықты өзінің пиғылы үшін, олардың өмір сүру жағдайын одан сайын төмендетіп, салықты күшейтуінде, оқырман оқығанда бірден ханды даттауға түсетіні анық, ал, осы кезде көмек қолын созған Жәнібек хан, өздігінен хандық мекен құруды ойламаған, ол тек халықтың мақсат-мұраты екенін ұғынамыз. Туындыны лингвистикалық жағынан бақылайтын болсақ, онда көптеген эстетикалық үзінділердің барын байқауға болады. Олардың ішінде батырлардың майдандық келбетін суреттейді: «Қалың қол екі жақтан таяй берді. Күйік пен Бату алыстан айбат көрсетіп, аяқтарымен жер қопарып сүзисуге келе жатқан екі бұқа тәрізді. «Қайсысының мүйізі сынбақ? Ал сынбаса, қайсысының мүйізі мұқалып, намысқа шыдай алмай қан қақсап, сырқырамақ?» [3, 8]. Осы суреттелуге зер салсақ, мұндағы іс-әрекетті шығарманы оқырмаған адам расымен қырғи-қабақ ұрыспен, майданға толы қанды елестетуі хақ. Алайда автордың мықтылығынан оқырман мынаны ұғады. Бұл оқиға желісі өмірде болмағанын, тек болуы мүмкіндік жағын тұспалдағанын аңғартады. Ол жөнінде алғаш

тереңірек сөз қозғаған Аристотель болатын. Ол өзінің поэтикасында былай деп жазады: «Ақынның мақсаты – шынымен болғанды емес, не болуы мүмкін, мүмкіндіктен әлде кездейсоқтан ба, міне, осыны жеткізу. Тарихшы мен ақынды бір-бірінен өлең өлшемін қолданады, екіншісі қолданбайды деп ажыратпаймыз: осыған Геродоттың шығармаларын жатқызуға болар еді, сонда ғана олар өлшеулі, болмаса өлшеусіз тарих болған еді; бірақ олардың айырмашылығы мынада: біріншісі өмірде болған оқиғаны айтса, екіншісі болуы мүмкін болған оқиғаны айтады. Сондықтан да поэзияның ерекшелігі – ол тарихқа қарағанда маңызды әрі философиялық мәні бар нәрселер жайлы, ал тарих жалпы халық жайлы айтады» [2, 67].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытынды ретінде ой жинақтап айтарымыз, кез-келген көркем шығармада лингвистикалық тұсы басым болып, ондағы эстетикалық бағытын үйрену, біз қарастырып отырған прозалық шығарманың жан – дүниесін ашып, халықтың ұлттық өзіндік ерекшелігінің бір бөлігі ретінде қайталанбас, сұлу – салтанатты нақышты, ұлттық рухани болмысқа толы, көркемдік суреттеулермен әшекейленетін жоғары деңгейдегі туынды етіп әкеледі. Осылайша халқымыздың тарихындағы тарихи кезеңдерді тұтастықпен жазып шығу арқылы, өткен күндер хикаясынан бүгінгі қауымға керектігін ұғынып, тарих тәжірибесі мағлұматтарын алға тартуымен І. Есенберлин романы қазақ әдебиетінде ерекше орын алады. Автордың жаңалығы, қазақ әдебиетіндегі тәрбиелік мәні зор туындыны қайта жаңғырту арқылы, бұлдырап, көмескіленіп ел есінен өшуге айналған тарихи тұлғаларды дәріптеп, өзі де тарихи тұлғаға айналды. Оның шығармашылығында кездесетін көркем образдар жүйесі халқымыздың болмысын ғана танытып қоймай, өзінің жоғары деңгейлі қарымы мықты қаламгер екенін мойындатты.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Н. Ә. Назарбаев, Жазушы. Тұлға. Азамат. \ Ана тілі, 1993 – 30 қыркүйек
- 2 Қазақ әдебиетінің тарихы. 9 том. – Алматы : Санат, 2005. – 279 б.
- 4 І. Есенберлин. Алмас қылыш. – Алматы : Көркем әдебиет, 1987. – 210 б.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

М. А. Ерходжаева¹, Г. К. Сарсикеева²**Образ исторических личностей романа «Алмас кылыш»****И. Есенберлина**

^{1,2}Филологический факультет,
Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Астана, 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 09.01.19.

М. А. Yerkhojayeva¹, G. K. Sarsikayeva²**The image of historical personalities of the novel «Almas kylysh» by****I. Esenberlin**

^{1,2}Faculty of Philology,
L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 09.01.19.

В рамках статьи изучается стилистика писателя И. Есенберлина, правдиво и реалистично описывающего исторические факты с целью составления портрета исторических личностей путем поиска и сбора материалов. Портрет каждой исторической личности выписан писателем на основе народной хроники, исторических документов и научных исследований историков своего поколения, что свидетельствует об идентичности образа исторических личностей в творчестве И. Есенберлина.

The article examines the style of the writer I. Esenberlin, who describes the historical facts with veracity and realism in order to draw a portrait of historical personalities by researching and collecting materials. The writer portrays each historical figure on the basis of popular chronicles, historical documents and scientific studies of historians of his generation, which testify to the identity of the image of historical figures in the works of I Esenberlin.

FTAMP 17.82.30

М. Т. Есмамова¹, Ж. Т. Қадыров², М. Н. Мухамеджанова³

¹ф.ғ.к., доцент, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Тіл және әдебиет институты, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., профессор, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Тіл және әдебиет институты, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы;

³магистрант, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Тіл және әдебиет институты, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы

**ТӨРТ ТҮЛІК МАЛҒА БАЙЛАНЫСТЫ
ЕРТЕГІЛЕР ТІЛІНДЕГІ ЖҰМБАҚТАУ**

Мақала – төрт түлік малға байланысты ертегілер тіліндегі жұмбақтау арқылы жасалған тілдік ерекшеліктерге арналған. Халық ауыз әдебиетіндегі қиял-ғажайып ертегілердің ішінде «Ер Төстік», «Алпамыс батыр», «Ақжасан батыр», «Керқұла атты Кендебай», өтірік әңгімелердің ішінде «Тазшаның қырық өтірігі», аңыз әңгімелердің ішінен «Аяз би» ертегілеріндегі тілдік ерекшеліктерге талдау жүргізіліп, мағыналары ашылды. Ертегілер жайлы ғылыми тұжырымдар, зерттеу нәтижелері көрініс тапты. Жұмбақтау арқылы жасалған төрт түлікке байланысты тіркестер ойды бейнелі жеткізу жағынан ертегілер тілінің мол қабатын құрайды.

Кілтті сөздер: ойды жұмбақтап айту, ертегілер тілі, астарлы ой, халық ауыз әдебиеті, төрт түлік мал, мифтік әңгімелер.

КІРІСПЕ

Қазақ тіл білімі ғылымында жұмбақтарды тақырыптық топтарға бөліп, оларды әр түрлі бағытта қарастыру кең үрдіс алып келеді. Кез-келген тілдік құбылыстың, соның ішінде жұмбақтың табиғатын оның тілдік заңдылықтарына ғана сүйеніп емес, сонымен қатар халықтың дүниетанымына, салт-дәстүріне, ұлттық болмысына байланысты да қарастырған дұрыс секілді. Жалпы ертегілер тілінде кездесетін төрт түлік малға қатысты ойды жұмбақтау арқылы беретін сөйлемдер мен сөз тіркестері жөнінде сөз қозғағандықтан, ең алдымен ертегілердің өзіне тоқталуды жөн көрдік.

Бұл топқа енетін жанрлар да ерте замандарда пайда болып, адамзат тарихының әр кезеңінде өзгеріске түсіп отырған, сөйтіп біздің дәуірге

классикалық көркем фольклор түрінде жетіп отыр. Ертегілер көне мифтермен, хикаялармен, наным-сенімдермен тығыз байланысты, ежелгі мифологияны жетілдіре пайдаланып, қиялды араластырып, ғажайыптық сипатқа ие болған. Соның нәтижесінде осы жанрдың өзіне тән поэтика мен эстетикасы қалыптасқан, болмысты солардың тезінен өткізіп бейнелеген. Бізге жеткен ертегілер бірнеше жанрдан тұрады: хайуанаттар туралы ертегілер, қиял-ғажайып ертегілер, батырлық ертегілер, хикаялық (новеллалық) ертегілер, сатиралық ертегілер. Бұлардың бәріне ортақ белгілері және әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар.

Хайуанаттар туралы ертегілер – ең көне жанр. Оның тегі – алғашқы қауым адамдарының анимистік, магиялық және тотемистік ұғымдарымен және аңшылық кәсібімен байланысты. Бұл ертегілер іштей үш топқа бөлінеді: этиологиялық, классикалық және мысал (аполог) ертегілер [1, 111]. Алғашқысы – ежелгі мифтің өзгеріп жеткен түрі. Олар аң мен құстардың пайда болуы, олардың сырт бітіміндегі, мінезіндегі ерекшеліктердің неден болғаны жайында әңгімелейді. Мысалы, «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?», «Түйе неге жылдан құр қалған» сияқтылар. Мұндай ертегілер келе– келе балаларға арналып айтылатын болған, бірақ өздерінің бұрынғы танымдық сипатын түгел жоғалтпаған. Екінші түрі – классикалық ертегілер. Бұлар ежелгі наным-сенімдерді көркем түрде жаңғыртып, жаңа мағынада пайдаланған. Сюжеттік құрамы мен поэтикалық пішіні жағынан әлемдік фольклорға тән типологиялық сипатта болып келеді. Кейіпкерлері аллегориялық мәнге ие болғандықтан көркемдік деңгейі айтарлықтай жоғары деуге болады. Бұлар да бірте-бірте балалар үшін айтылатын болады да, әрі танымдық, әрі сөйілдік қызмет атқарады. Үшінші түрі – мысал ертегілер (аполог). Бұлардың мақсаты – моральдық қағиданы, әдептілікті уағыздау, сол арқылы көзделген ойды немесе тұжырымды дәлелдеу. Бұл ертегілерде де аллегория бар және ол белгілі бір афоризм арқылы анықталады. Сюжеттік құрамы жағынан алғанда мысал ертегілер көбінесе шығыстық фольклор мен әдебиетке жақын, оның көбісі үнді, араб, парсылардың әйгілі кітаптарында кездеседі.

Қиял-ғажайып ертегілер де – ең көне жанрдың бірі. Мұнда сонау матриархат заманында пайда болған ұғымдар мен нанымдар көркем функция атқарады, сондай-ақ әр дәуір болмысының элементтері көрініс табады. Ертегінің бұл түрі, жалпы, бүкіл көркем фольклорға ықпал етіп, олардың қалыптасуына араласқан. Мұндағы кейіпкерлер айқын үш топ құрайды: басты қаһармандар, олардың көмекшілері және қарсыластары. Басты қаһарман – көп жағдайда кенже бала (жалғыз бала), сондай-ақ әлеуметтік статусы төмен адамдар (тазша, жаман, қойшы) болып келеді. Алғашқысының негізінде минорат салты жатса, екіншілері ертегінің демократиялық мәнісінен әрі утопиялық мақсатынан туындаған. Бас қаһарманның дос-

көмекшілері көбінесе ғажайып кейіпкерлер, керемет қасиетке ие адамдар, немесе пірлер, я болмаса оның жан серігі – аты, әйтпесе басқа бір құдіретті зат болады. Оның қарсыластары – бір жағынан, мифологиялық құбыжықтар да, екінші жағынан, әр түрлі әлеуметтік топ өкілдері. Қиял-ғажайып ертегілердің тұрақты, жүйеленген композициясы және гиперболалық баяндау стилі бар.

Батырлық ертегілер – жоғарыда айтқан қиял-ғажайып негізінде дамып, басқа сипатта көрінетін шығармалар. Мұнда қиял-ғажайып ертегілердің көптеген белгілері бар. Сонымен бірге өзіндік ерекшеліктері де жетерлік. Ең бастысы – кейіпкер жай қатардағы адам емес, ол – батыр, үлкен күштің иесі. Сондықтан ол алуан түрлі қиындықты бір өзі жеңеді, бұл жолда оған керемет көмекшілер көп ұшыраспайды, ал егер ондайлар бола қалса да, шешуші роль атқармайды. Батырлық ертегілер екі сипатта болады. Бірі – батыр неше түрлі зиянкес құбыжықтармен айқасып, олардан елді құтқарып, жердің бетін 32 тазартады. Екіншісі – батырдың қарсыластары болып белгілі бір тайпа немесе басқа ел көрінеді. Олар, әдетте, батырдың елін шауып, оны жорыққа шығуға мәжбүр етеді. Жалпы, бұл ертегі түрінде де көне мифтік ұғымдар, шамандық түсініктер, ерте заманғы болмыстың элементтері айқын көрінеді. Оның үстіне күшті дамыған эпикалық дәстүрдің әсері де сезіледі. Мұны, әсіресе, бас кейіпкердің қаһармандық мінезі мен іс-әрекетінен көруге болады. Оның жаулары да осал емес: жалмауыз кемпір, айдаһар, т.с.с.

Хикаялық ертегілер – фольклордың жаңа сатыға көтерілген түрі. Мұнда ежелгі нанымдар мен ұғымдар өзінің сакралдық қасиетінен мүлде ада болған. Сондықтан бұл ертегілерде ешқандай тылсым күш жоқ, құпиялық қауіп, қорқынышты кейіпкер кездеспейді. Іс-әрекеттер адамдар арасында, елді мекендерде өтеді. Зұлымдық бұрынғыша қара күшпен жойылмайды. Оны ақылмен, айламен жеңеді. Сол себепті бас кейіпкерде қандай да бір ғажайып көмекші болмайды, оның қарсыластары да сондайлық ғаламат күштің, немесе мифологиялық сыйқырдың иесі емес. Мұндағы сыйқырлық тұрмыстық аяда көрінеді. Новеллалық ертегінің сюжеті күрделі, бірнеше эпизодты болып келеді, кейіпкерлер саны әдеттегіден көп, оқиғалар көбінесе шаһар ішінде өтеді. Ертегінің бұл түрінде шығыс әсері мол, сол себепті мұндағы кеңістік те кейде өзгеше. Кейбір ертегілердің сюжеті тұйықталған болады (рамочное построение). Новеллалық ертегі көбінесе ғибраттық функция атқарады. Оқиға қанша шытырманды, іс-әрекеттер қаншалықты күрделі болса да, ертегі жақсы аяқталады, бас кейіпкер өзінің даналығы, ұстамдығы, төзімділігі арқасында жеңіске жетеді, ал бірақ өзіне зияндық істеген дұшпандарына қатыгездік жасамайды («Аяз би», «Балтеке», «Мархұма», «Минуар мен Бибатима», т.б.) [1, 113].

Сатиралық ертегілер – фольклордың толық өнер болған түрі. Мұнда ертедегі нанымдар мен түсініктер күлкіге айналады, олар жоққа шығарылады.

Ежелгі ұғымға негізделген сюжеттер мен мотивтер қайта қаралып, жаңа дәуір тұрғысынан бағаланады. Сөйтіп, бұрынғы қасиетті делінетін сенімдер, пайымдар, оларға сүйенген образдар мүлде кереғар мағынаға ие болады, олар тіпті күлкі етіледі. Мысалы, хикаядағы шайтан мен Алдар көсе ақымақ ететін шайтан – екі бөлек, бір-біріне ұқсамайтын образдар. Хикаяда шайтан адамға зиянды, қауіпті де, қолынан келмейтіні жоқ зұлым болса, сатиралық ертегіде шайтан ақылы шолақ, қауқарсыз, бейшара кейіпкер. Сонымен бірге ертегінің бұл түрінде өмірдің келеңсіз жақтары, адамның жағымсыз мінез-құлқымен, ісі ащы мысқылға, мазаққа ұшырайды, ашық сыналады. Мұнда жұмсақтық жоқ, тұспалдап айту, ишарамен білдіру өте аз. Бұл тәсілдер, негізінен, анекдотта кездеседі, бірақ қазақ фольклорында аталмыш жанр айтарлықтай дамымаған, өйткені ол – қала тұрғындарының фольклоры. Анекдот тек XX ғасырда ғана етек ала бастады.

Жалпы орын жағынан әбден қалыптасқан, құрамы өзгертуге келмейтін, адамның ой-өрісін, алғырлығын, білімін сынау мақсатында нақты бір зат немесе құбылыс тұспалдап сипатталатын шағын әдеби жанрды жұмбақ дейтініміз белгілі. Осы жұмбақтардың тақырыптарына үңілетін болсақ, алуан түрлі. Сол тақырыптардың ішіндегі төрт түлікке қатысты қолданылатын жұмбақтардың этнолингвистикалық сипаттамаларына тоқталсақ.

«Мал – адамның бауыр еті» деген қазақтың даналық сөзі тектен-текке айтылмаса керек. Оның себебі, ең алдымен, мал адамға ерте кезден бастап-ақ, жанына серік болған, мінсе – көлік, жесе – азық, кесе – киім. Қазақ халқы көшпелі ел болғандықтан, яғни кеңестік заманға дейін, негізінен мал шаруашылығымен айналысты, мал шаруашылығын кәсіп етті. Өмір сүріп жатқан халықтың тұрмысы, тіршілігі, күн көрісі төрт түлік малға байланысты болды. Сондықтан сол кездің өзінен бастап ақ қазақтар төрт түлік малды әрқашан қастерлеп, пір тұтып келеді. Өзінің тұрмыс-тіршілігінде, көші-қон өмірінде осындай ерекше орын алған, қызметі сіңген, пайдасы тиген төрт түлік мал туралы қазақ халқы сол кездің өзінен бастап ауыздан ауызға тараған сан түрлі ертегілер, әңгімелер, жырлар, өлеңдер шығарған. Ауыз әдебиетінде төрт түлік мал жайында туған әңгіме-жырларда адамның көзқарасы, ой-арманы, тілек-мүддесі көрініп отырған.

Барлық елдің ауыз әдебиетінен мол орын алған және халықтың жазу-сызу болмаған кезінде ауызша шығарған күрделі шығармасының бір түрі – ертегілер. Ертегілер көбінесе, қара сөз ретінде айтылғандықтан, оны халықтың сонау ерте заманда шығарған, соған сенген көркем әңгімесі деп санаймыз [2, 101].

Ертегілердің кәсіби айтушылары бола қоймаған сияқты. Сол себепті қазақ ертегілерінің тақырыбы мен сюжеті қандай ала-құла болса, тілі де соншалық шұбар. Негізінен, балалық шағымызда әжеміден көптеген

қызықты ертегілер еститінбіз. Соның ішінде көп кездесетіні, әрине төрт түлік малға қатыстылары. Әжем ертегіні бастағанда былай дейтін: «Ерте, ерте, ертеде, Ешкі жүні бөртеді, Сарыбай дейтін бай болыпты, Төрт түлігі сай болыпты.» деген сөздерінен-ақ қазақ ертегілерінің негізгі тақырыбы төрт түлік малмен қатысты екендігін байқауға болады.

Ертегінің тағы бір тамыры – төрт түлікке қатысты мифтік әңгімелері мен хикаялар. Алғашында шын болған оқиғалар негізінде айтылған әңгімелер бірте-бірте ел арасына тараған сайын қоспалармен толықтырылып, хикаяға, одан ертегіге айналып кеткен. Осындай төрт түлік жайындағы әңгімелер қазақ ертегілерінің құрамында аз емес. Оған мысал ретінде Ш. Уәлихановтың «Шамандықтың қазақтардағы қалдығы» деген еңбегін, М. Әуезовтің «Қазақ ертеңгері» туралы жазған зерттеулерінде төрт түлік мал туралы шығармалардың алғашқы үлгілері ертедегі адамдардың ой-өрісі төмен сатыда тұрағын кезде шыққандығын айтады. Жаратылыс құпиясын сол кезде түсіне алмаған адамдар әлем дүниесіндегі әрбір құбылыстарды өздерінше жорыған, сенген, жаратушы күш бар деп ойлап, соған табынған.

Төрт түлік мал жайындағы шығармалардың алғашқы үлгілері осындай ескі наным-сенімдерге байланысты туған. Негізінен төрт түлік малға қатысты ертегілер болсын, кез келген тақырыпқа байланысты туған ертегілер мифтік үлгіде құрылғандықтан, кейіпкерлердің немесе оқиға желісін анықтау, түсіндіру кезінде берілетін үлгілер көптеп кездеседі.

Оның бір дәлелі ретінде қазақ халқының «қазықұрт тауы» деген әңгіме-жырын алуға болады. Бұл жырда халық төрт түліктің пйда болуын ескі ұғымдарға байланыстыра баяндайды. Баяғы заманда дүние жүзін топан су қаптап кетеді екен. Жалғыз ғана Қазықұрт тауы аман қалады. Таудың иығында Нұқ деген әулиенің кемесі тұрады. Топан су қаптаған кезде жан-жауарлар осы кемеге тығылады. Мұның ішінде төрт түліктің әрқайсысынан тұқым болады.

Ойды жұмбақтап айту метафоризмнің фразалық-синтаксистік және образдық жүйесіне жатады. Яғни бұл жерде ол нақыл сөздер, мақал-мәтел, афоризм, шешендік сөзбен сабақтасады. Шешендік сөздердің көріністері эпостық поэзиямен қатар ертегіден де мол табылады. Сөздің атасы отбасындағы немере тәрбиелеп отырған асыл әжелерден басталып, шешендер, от ауызды, орақ тілді ақындарға өткен.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ойды жұмбақтап айту ертегіден де табылады. «Ер Төстік» ертегісіндегі ойды жұмбақтау мынадан көрінеді: – Қызыма айта бар, Ерназардың байлығы оған жетеді. Шалқұйрық атты сұрағаны несі? Шалқұйрық жылқымның құты, құтқа қыз ие болған жер бар ма екен? Құба інген түйемнің басы, түйемнің

басын сұрағаны несі, қызда ондай түйе артар бар ма екен? Ақсырмалды сауыт атадан ұлға қалатын, мұра, мені қызым қу бас дегені ме?

Кенжекей әкесіне қайта кісі салыпты: *«Шалқұйрықты сұрағаным, ерге лайық ат еді, ер мінсін деп едім; Құба інгенді сұраным, ер қосын артсын дегенім; Ақсырмалды сауытты сұрағаным, Ер Төстік ер еді, сол ер кисін деп едім»*, – депті [3, 9–10]. Яғни бұл жерде Кежекейдің тапқырлығын көреміз, өзінің нақты ойын жұмбақтап айтып әкесінен бар айтқанын алады. Ал әкесі болса Кенжекейдің сөзінен жеңіліп, бар сұрағандарын беріп жібереді. Сонымен қатар Төстік жүрерде Кенжекей Құба інгенді бураға шөгереді. *«Не Төстік өлді дегенде ботала, не Төстік келді деген күні ботала»* деп, серт қылады.

Шалқұйрықтың өміріне қауіп төнген кезде де жұмбақтау арқылы Шалқұйрықтың қасиеттері көрінеді. Құйынша заулап келе жатқан Шалқұйрық арқанға жығылып, ұшқабатты арқанның екі қабаты үзіліп, Шалқұйрық талып түседі. Сол сәтте Төстік: *«Үш жаның бар еді, екеуі шықса да, бірі қалған шығар»* [3, 20]. Яғни бұл жерде ертегінің ойы, идеясы – Шалқұйрықты дәріптеу емес, оның тірі қалады деген сенімі.

Темір ханның қырық құлаш үлкен қазаны қызына той жасар кезде терең көлге түсіп кетеді. Сол қазанды Ер Төстікке алғызбақ болып кісі салады. Сол кезде Шалқұйрыққа тіл бітіп, Қазанды сүңгіп алуға рұқсат сұрайды. Ер Төстік рұқсатын береді. Шалқұйрық: *«Мен суға сүңгігенде, ақ көбік шықса жақсы болғаны, қуана бер, аман-есен қазанды алып шыққаным. Қызыл көбік көрінсе, жаман болғаны, алып шыға алмай, су астында қалып қойғаным»* [3, 21], – дейді. Алдымен көпке дейін ешнәрсе білінбейді. Кейін ақ көбік көрініп, Төстік қуанады. Көп ұзамай қызыл көбік көрінеді, Төстік шошып кетеді. Ақырында барлығы жақсы аяқталады, Шалқұйрық дәу қара қазанды құйрығына байлап алып шығады. Яғни бұл жерден де Шалқұйрықтың іс-әрекетінің жұмбақтау арқылы жасалғанын екі қимыл арқылы көрсетеді.

Қоғамдық ойдың өзгеріп дамығандығын көрсететін жоғарыда көрсетілген мысалдар сияқты сөздер көптеген ертегілерден көрінеді. Оларды басқаша айтқанды астарлы сөздер дейміз. Яғни белгілі бір құпияның, сырдың, жұмбақтың негізінде астарлы сөздер пайда болады. Ондай сөздер белгілі бір шығармаға реңк беріп, мағына үстеп тұрады. Мысалы «Керкұла атты Кендебай» ертегісінде Керкұла аттың ерекше қасиетін былайша суреттеп көрсетеді: *«Сағат сайын емес, минут сайын өсіпті. Алты айдың ішінде алты кез ат болыпты. Қуса жетіп, қашса құтылатын, аузымен құс тістеген ерен жүйрік болыпты. Алты қырдың ар жағынан қаша жөнелген құланды көзді ашып жұмғанша қуып жетіп, құйрығынан ұстайтын болыпты»* [3, 31]. Яғни бұл жерде ойды жұмбақтап айту теңеу, сипаттау арқылы қолданылғандығын көруге болады.

Ұсақ салт жырлардағы түс жору, құлақ қағыс ету көп жағдайда жұмбаққа құрылады. «Алпамыс» жырындағы кемпірдің түсіне шалдың кіріп, аян беруін мысал ретінде келтіруге болады: *«Қырықты берейін бе, бірді берейін бе?»* дейді. Кемпір: *«Біреу-ақ керек»*, – деп айтады. Жалғыз қалған қошқарын сояды. Түсінде көрген нәрселер өңінде болады.

Ата-бабаларымыз сонау көне заманнан бері қалыптасқан бай тәжірибесінің арқасында төрт түлік малға қатыстының барлығын, оның ішінде малдың өрісін, тіршілік табиғатын, қадір-қасиетін зерттеп білген. Мал шаруашылығындағы төрт түліктің өсіп жетілуін қамтамасыз етуде қазақ елінің дүниетанымдық негізінде түрлі наным-сенімдер мен ғұрыптық, магиялық тәсілмен көбейту әдістерін көп қолданғаны айдан анық. Оған дәлел ретінде жоғарыда көрсетілген мысалдарды алуға болады. Яғни шындық болмысты жұмбақтау арқылы көрсетіп, оны магия арқылы үлкейтіп, дүниетанымын кеңейтіп келеді.

Сөйлеу және ауызекі тілдің жақсы үлгісі ретінде «Тазшаның қырық өтірігін» алуға болады. Яғни айтушы ой мен тілді сабақтастыра отырып, шешендік сөз үлгісін қолданған. Ертегіні айтатын адам үшін өтірік айту да өнер болып табылады. Бірақ ол өнер болу үшін бірде бір сөздің шындыққа жанаспауы керек, шындыққа жанасар болса, ол өтірік бола алмайды. Бар сыры осында жатыр. Бұл тұста яғни Тазшаның қолы өтірік айту арқылы ғана хан қызына жетпек. Төрт түлікке қатысты жерлерін көрсетіп өтсек: *«Жылқымды көп мұзды жарып шыққан сары балауса мен көк жоңышқаға матай салып, санамай, түстемей түгелдегенімде, – құдай берерінде сөйтіп береді ғой, – алты құлаш ала биеден туған, жеті құлаш жирен құлыным жылқының ішінде де жоқ, сыртында да жоқ, ұры алғанын білмедім, қасқыр жегенін білмедім...Жалма-жан құрығымды мұзға шаниша салып, басына шығып, төңірекке көз жіберіп едім, көрінбеді»* [4, 135] деуі қандай шеберлікпен айтылған сөздер. Яғни бұл жерде Тазша ойды антитезаға құрады. Ертегіде табиғаттың тылсым күштерінің көмегімен өмірдің сырын игеру биік дәрежеге жеткен, яғни ой мен тілдің көмегімен ғана емес.

«Мал – баққанға бітеді» – деген даналық сөз бар. Қазақ халқы: жылқыны – «ер қанаты», түйені – «шөл кемесі» – деп ерекше бағалаған. Тіпті малдың бағылуын да табиғатпен байланыстыра қарап, өздеріне ерекше сыр түйген. Малдың кімге бітесін? деген ел аузында тарап кеткен әңгімесі де негізінен жұмбаққа құралған. «Қалың нұға, қоры үзілмеген қуға бітетін» – сиыр, «Ащы шөпті сорға, ел ішіндегі зорға бітетін» – түйе, «Қара қасқа, жабағы жеген насқа бітетін» – қой, «Бетегелі белге, найза ұстаған ерге бітетін» – жылқы деп есептелінген. Төрт түліктің өзіне қатысты берген жауабы деп, осылайша ел аузына тарап кеткен.

Қазақ халқы төрт түлікті әрқайсысының қасиеті үшін, беретін мол өнімі үшін, келтіретін пайдасы үшін ерекше қастерлеп, бағалаған. Сондай-ақ біздің қазақ халқының малға айырықша қарағандығын, сәбилер мен аруларды төрт түлікке қарай еркелетіп, ерекше сипаттайтынынан да аңғаруға болады. Ата-ана баласын жақсы көргенде – «ботам», «құлыным», «қозым» – деуі, ал мөлдір көз аруды «бота көз», кішкентай қызды «құлыншақ», «ботақан» деп сипаттау осының дәлелі болып табылады.

«Ақжан батыр» ертегісінің желісінде де ойды жұмбақтап айту төрт түлікке қатысты қолданылған: Ақжан батыр үш күндік жолдан кейін түндікке кешке бір ауылға тоқтайды. Дәл сол кезде әлгі үйге жат адам келіп, Ақжан батырмен әңгіме құруға кіріседі. Әлгі жат адам кетерінде Ақжан батырдан қай жерде жататындығын сұрап, оның қасына жатқысы келетінін айтады. Сондағы Ақжан батырдың берген жауабы: *«Есіктің алдына, ақ жадағайымды айқара жамылып, торы атымды беліме байлап жатармын»* [3, 44] – деп жауап береді. «Сақтықта қорлық жоқ» демекші, бұл жерде де қаламгер ойды жұмбақтау арқылы сақтықты білдіріп тұр. Жат елде, жат жұртта қонып қалып отырған Ақжан батырдың сақтық әрекетін бейнелеп отыр. Түн ортасында жоғарыда атап көрсеткен әрекеттерін орындап, Ақжан батыр сайға жасырынып, саржарын қолына ұстап бақылап отырады. Сөйтіп түн ортасы ауған соң, аспаннан қарақұс ұшып келіп, ат байлаулы тұрған томарды күле бүреді. Ақжан батыр болса саржамен атып қалады. Осылайша оқиға жақсы аяқталады. Яғни оқиғаның сәтті аяқталуы Ақжан батырдың сақтығының арқасы.

Ойды жұмбақтап айтып жеткізу ертегілерде әртүрлі жағдайларда берілуі мүмкін. Мәселен, «Керкұла атты Кендебай» ертегісінде ойды жұмбақтап айту Керкұла атқа тіл бітіп, Кендебайға берген кеңесінен келесі мысалда беріледі: *«Достым Кендебай, іздеген жоғың алыста емес. Біреуі емес, екеуі де осыдан табылады. Мына таудан ары ассаң, ағып жатқан өзенді көресің. Өзеннің ортасында бір арал бар. Ол аралда адам перісінің ханы тұрады. Сенің қолыңдағы алтын кебіс осы хан қызының кебісі. Баяғы қойшы баланың әке-шешесі де осы ханның қолында. Олар терең зынданда жатыр. Зынданның аузы құлыпты. Оның кілті қолға түспейді. Ол кілт алтыс өзен құйылған терең дарияның түбінде жатыр. Адам баласы оның түбіне жете алмайды. Таудың арғы беткейінде сиыр бағып жүрген зор денелі бір адам бар. Ол жорықта қолға түскен адам, қазір ханның құлы. Сен сол адамға бар да жолына жетерлік пұл бер. Оның киімін өзің ки де, өзіңнің киіміңді оған кигіз. Сөйтіп, әлгі адамды азат ет те, өзің сиырды бағып қал. Қазір құйрығымнан бір тал қыл ал да, мені қоя бер, сауыт-сайман, құрал-жабдықтарыңды менің үстіме сал. Әзірге саған менің де, құралдың да керегі жоқ. Егер керек бола қалсам, құйрығымнан алған қылымды*

тұтат. Сонда мен дайын боламын. Ендігі әңгімені барған соң көрерсің» [3, 33] – дейді. Яғни жоғарыдағы мысалда жылқы малына тіл бітіп, адам баласына өз ойын, бағыт-бағдарын жұмбақтау арқылы айтып түсіндіреді. Ақырында Кендебай Керкұла аттың айтқандарын толығымен орындайды. Сөйтіп малшыны азат етеді.

Сонымен қатар, осы ертегіде қолданылған *«Айрылғырдың суы айрыл!»* [3, 33]. деген жұмбақтау арқылы жасалған тіркестің де астарында терең ой жатыр. Малшының орнына малды бағып қалған Кендебай оларды да құтқарамын деген ниетпен осы тіркесті қолданған. Өзеннен сиырларды айдап өткізе алмағандықтан, осы тіркесті айтқан кезде өзеннің суы екіге айырылып, ортадан жол ашылатын болған. Яғни бұл тіркестің астарында да ойды жұмбақтап айту орын алып тұр. Ол астарлы сөз тек Кендебайға ғана мәлім.

Ойды жұмбақтап айту «Аяз би» ертегісінде де көптеп кездеседі. Хан уәзірлеріне құстың, шөптің, адамның жаманын табындар деп бұйрық берген болатын. Уәзірлері құстың және шөптің жаманын таба алмай, қой бағып жүрген кедейді адамның жаманы деп ханның алдына алып барады. Содан хан Жаманнан тұлпарын сынап беруін сұрайды. *«Тұлпарыңыз тек сиырға шатыс екен»* [4, 220], – дейді Жаман. Осы сөздің астарында Жаман өз ойын жұмбақтап жеткізіп тұр. Хан Ақша хан деген құдасынан алған биесін күні жеткен күні құлынын таба алмай, «Бие өлсе өлсін, құлын қалсын» деп, ішін жарып құлынды алғандығын айтады. Сол құлын осы болған екен. Әбден отығып кеткенше сиыр сүтімен асыраған екен. Бұл жерде жұмбақтың жауабын Жаман былайша түсіндіреді: *«Тұлпардың бөтен мінін таба алмадым. Бірақ тұлпарыңыз судан әрі-бері өткенде, аузын суға малып, артқы аяғын сілкіп өтті. Сиыр күніне қырық суарсаң да судан айдағанда, аузын суға малмай, артқы аяғын сілікпей, өтпеуші еді. Тұлпарың сиырға шатыс екендігін содан білдім»* [4, 220], – дейді.

Сонымен қатар «Аяз би» ертегісінде Хан Жаманнан құтылмақшы болып, оны Барса келмеске жұмсайды. *«Барса келмес»* дейтін жерде *інжілі қой дейтін қой бар», – деп айтады. – Бір түгі алтын, бір түгі күміс. Сойса, терісі бір адамға тон»* дейді. *Соның терісін үстіме кигім келеді. «Інжілі үйрек деген үйрек бар, қанаты күміс, басқа жері алтын»* дейді. *Соны тәж қылып кигім келеді. «Дәудің інжілі қара арғымағы бар, бір шапқанда бір шақырым шабады»* дейді. *Соны мінгім келеді. Міне, осы жұмыстарға барасың* [4, 226], – деп, Жаманды хан кілең өтірікке жұмсайды. Яғни бұл тұста да ханның өзінің арам ойын жұмбақтап айту арқылы жеткізіп тұрғандығын көруге болады.

Жаман болса жұмбақтың шешімі ретінде көрсетілген мысалда, уәзірлер шығарып салғаннан кейін соңынан бір аш арыстанның қалмағандығын айтады. Барса келмеске барып жауды жеңгенше, мына жауды жеңейін деген

ниетпен қылышын сермеп, әлгі арыстанның ізіне түседі. Кейін өз ауласына апарып қамағанмен, онан да шығып кетеді. Енді ханның ордасына кірген шығар деп, уайымдап қайтадан келгендігін айтады. Яғни бұл тұста да Жаманның тапқырлығына таң қалуға болады. Себебі Ханның қамын ойлап, уайым жеп келген Жаманды хан болса мадақтап, керісінше Барса келмеске уәзірлерінің айтуымен жібергендігін айтып, тіпті кешірім сұрайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ертегілерді тудырушы да, сақтаушы да халық. Ерте заманнан бері жаратылыс сырын түсіне алмаған адамдар әлем дүниесіндегі әрбір құбылыстарды өздерінше жорыған, жаратушы күштің барына сенген. Төрт түлік малға қатысты шығармалардың алғашқы үлгілері осы кездің өзінен қазіргі таңға дейін өзінің күшін жойған емес, жоймайды да.

Жалпы біздің ойымызша, тіліміздегі қайсыбір болмасын жұмбақтау арқылы берілген ойдың табиғатына үңіліп, тілдік заңдылықтарға негіздей отырып қарастыру – халқымыздың дүниетанымын, салт-дәстүрін, ұлттық болмысын тағы да жан-жақты тануымызға мүмкіндік береді деп білеміз. Сол себепті де тіліміздегі қолданылатын төрт түлік малға қатысты ойды жұмбақтап жеткізу мәселелері әлі баршылық. Біз бұл мақаламызда тілші ғалымдардың ғылыми еңбектеріне сүйене отырып өз топшылауымызды тілге тиек еттік.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақ фольклорының тарихы (Құрастырылып, алғы сөзін жазған – Ә. Қоңыратбаев). – Алматы : Ана тілі. 1991. – 288 б.

2 Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Оқулық, 4-басылуы, – Алматы : «Санат», 1996, – 368 б.

3 Қазақ халық әдебиеті : Көп томдық/ҚазССР Ғылым акад. М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты. – Алматы : Жазушы, 1986. – Ертегілер. // Жауапты шығарушы А. Айдашев 1989. – 304 б.

4 Қазақ ертегілері. – 1 бөлім: – Алматы : «Алматыкітап баспасы», 2009. – 272 б.

5 Қазақ жұмбағы. – Алматы: «Арыс», 2007. – 272 б.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

М. Т. Есматова¹, Ж. Т. Кадыров², М. Н. Мухамеджанова³

Загадочность языка сказок про домашних животных

^{1,2,3}Северо-Казакхстанский государственный университет

имени М. Козыбаева,

г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 09.01.19.

М. Т. Esmatova¹, Zh. T. Kadyrov², M. N. Mukhamejanova³

The mystique of the language of the tales of domestic animals

^{1,2,3}M. Kozybayev North-Kazakhstan State University,

Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 09.01.19.

В статье рассматриваются языковые особенности сказок о домашних животных, данные в виде загадок. Проведен анализ языковых особенностей и определены значения таких сказок, как «Ер Тостік», «Алпамыс батыр», «Ақжан батыр», «Керкұла атты Кендебай», небылиц в стихах «Тазшаның қырық отірігі», легенды «Аяз би». Даны результаты исследования о сказках и сделаны научные выводы. Словосочетания, образованные в виде загадок, занимают значительное место в языке сказок при формировании мыслей.

The article is about language peculiarities, which are used by riddles in fairy tales about domestic animals. Among such fairy tales in the oral folk literature «Er Tostik», «Alpamys batyr», «Akzhan batyr», «Kerkula atty Kendebay», fables in the poems «Tazshany kyryk otirigi», legends «Ayaz bi» were analyzed language features and identified meanings. In this article, you will see the results of the study of fairy tales and scientific deductions. Combinations of words that are formed by puzzles form a linguistic layer of fairy tales in the formation of thoughts.

Л. Ә. Еспекова

ф.ғ.к., профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
e-mail: espekova@bk.ru

ТАРИХИ ЖЫРЛАР – ӘДЕБИ ТІЛДІҢ БІР АРНАСЫ

Мақалада тарихи жырлардың тілдік ерекшеліктері, оның әдеби тілге ықпалы қарастырылады. Бұл жырларда халықтың өткен күндерінің іздері жатыр. Тарихи жырларда халық тілінің байлығы сақталған. Тарихи жырлардың тілін зерттеу негізінде оның белгілі бір кезеңдегі даму сипатын зерттеуге, сонымен қатар оның стилистикалық ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді. Тарихи жырлар жалпыхалықтық сөйлеу тілі мен сол замандағы әдеби тілдің жағдайы туралы анық сипаттама бере алады. Сол себепті тарихи жырлардың көркем тілі әрқашан қазақ халқының әдеби тілімен байланысты болып келеді.

Кілтті сөздер: ауыз әдебиеті, фольклор, тарихи жырлар, әдеби тіл, эпикалық шығармалар

КІРІСПЕ

Ауыз әдебиеті үлгілері бұл халық фантазиясынан, қиялынан туындаған дүние ғана емес, онда тарихи шындық та бар. Фольклорда ерекше орынды тарихи жырлар алады. Олар – тарихтағы нақты тұлғалар мен тарихи жағдайларға құрылған шығармалар.

Халықтың тарихи жырларының өзіндік ерекшеліктері де бар. Тарихи жырлар – бұл фольклорлық эпикалық шығармалар, онда қазақ тарихының тұтас бір кезеңдері, сол дәуірде өмір сүрген атақты тұлғалар бейнеленіп, шығарма мазмұны сол тарихи оқиға не тұлға аясында өрбіп, дамып отырады.

«Тарихи жырда идеялық-эстетикалық мұрат басқа жырлардан гөрі сәл өзгешелеу: мұнда үлкен оқиғаның жекелеген фактілеріне, бұқара қауымнан өзінің қайратымен, жүректілігімен, ақылымен дараланып шыққан кәдімгі қарапайым адамдарға мән беріледі. Бірақ олар, яғни жеке факті де, адам да жалпы тарихи жағдайдан бөлек алынбайды. Тіпті тарихи жырдың бүкіл мазмұнының өзі сол заманның оқиғаларынан туып, өрбіп жатады» [3,170].

Әрине, бұл жырларда бейнеленген тарихи шындық барлық жағдайда тарихқа сәйкес келе бермейді. Кейбір оқиғалар тарихта болса, енді бірі – халықтың қиялындағы оқиғалар. Бірақ қалай дегенде де кез келген тарихи

жырдың пайда болуына қазақ халқының қалыптасуындағы тарихи жағдайлар, оқиғалар себеп болғаны сөзсіз. Сондықтан тарихи жырларда қиял, халық фантазиясымен қатар жырдың пайда болуына себеп болған реалды фактілер, тарихи оқиғалар қатар жүріп отырады.

Б. Кенжебаев «Тарих пен ауыз әдебиеті бірдей емес екенін ескеру қажет. Тарихи болған оқиғаны тыңнан, ойдан жаңалық қоспай, сол тарихта болғанынша тексеріп, талдап, айтып береді. Ол үнемі тарихтық нақтылы материалдарға сүйенеді, айтылған ойын, пікірін солармен дәлелдейді. Ал ауыз әдебиеті, ақын, жырау болған оқиғаның, тарихи адамның өмірбаяны мен істеген ісінің сүрлеуін, ізін, желісін ғана алады. Басқасын өзінің қиял дүниесінен шығарады, суретпен, пернемен, бейнемен айтып дәлелдейтінін» айтады [4, 508 б.]. Халық белгілі бір тарихи деректі беру арқылы сол дәуірге тән қайшылықтарды көрсетуге тырысады. Соның негізінде нақты бір тарихи деректер өзгеріске түсіп, көркемдік оймен ұштасып та жатады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

«Тарихи жыр» («исторический джир») терминінің қолданылуы, оның зерттелуі Ш. Уәлиханов еңбегінен бастау алады. Кейін В. В. Радлов еңбегінде де «Аңыздар, тарихи жырлар» деген тарауында сөз болады. Жиырмасыншы ғасырдың басында А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышында» тарихи жырға түсініктеме беріледі. Қазіргі таңда тарихи жырлар жөнінде әдебиетші ғалымдардың зерттеулерін кездестіруге болады.

С. А. Қасқабасов «Тарихи жырлар – қазақ фольклорының ішіндегі ерекше жанр. Оның жанрлық табиғатын тануда зерттеушілер әртүрлі пікір айтқан болатын. Бір оқымыстылар оны батырлық эпостың кейінгі дәуірлерде туған түрі деп, оған «кенже эпос» деп атау берсе, басқа ғалымдар оны жеке жанр ретінде қарастырған. Соңғы пікір ғылымда орнығып, тарихи жыр арнайы монографиялық түрде зерттеудің объектісіне айналып, оның ішкі жанрлық түрлері де біршама зерттелгенін» айтады [4, 505].

«Қазақ әдебиетінің тарихы» деген еңбектің бірінші томында С.А.Қасқабасов тарихи жырларды 3 кезеңге бөліп қарастырады:

- 1 ХІҮ-ХҮІІ ғасырдағы тарихи жырлар
- 2 ХҮІІІ ғасырдағы тарихи жырлар
- 3 ХІХ-ХХ ғасырдағы тарихи жырлар.

Ғалым бірінші дәуірді орта ғасыр деп атай отырып, оған «Орақ батыр», «Жәнібек батыр» («Жәнібек батырдың өлеңі»), «Сәтбек батыр», «Еңсегей бойлы ер Есім», «Есім», «Олжаш батыр» сияқты тарихи жырларды жатқызады.

ХҮІІІ ғасырдағы тарихи жырлардың қатарына «Абылай туралы жыр», «Олжабай батыр», «Қабанбай батыр», «Сырым батыр», «Бөген батыр», «Өтеген батыр» және тағы басқа тарихи жырларды жатқызады.

Ал үшінші кезеңде «Қазақ халқының XIX ғасырдағы ұлт-азаттық күресінің қаһармандары – Кенесары мен Наурызбай Қасымұлдары, Ағыбай, Жанқожа Нұрмұхамедұлы, Бекет Серкебайұлы, Досан, Арқалық, Мырзаш, Қармыс, Төлеп, Балуанияз және тағы басқа батырлар да тарихи жырлар бас қаһармандары болып табылады» [4, 583].

Тарихи жырлар әдебиетшілер тарапынан жан-жақты талдауға түскенімен, бұл жырлардың тілдік-стильдік ерекшеліктері толық зерттелмеген.

Жалпы тарихи жырлар тіліне лингвистикалық талдау барысында екі нәрсені ескеру керек:

Біріншіден, тарихи жырлардағы негізгі сюжеттердің берілу жолдары, оның құрылымы, жырдағы көріктеу-бейнелеу құралдары халық ауыз әдебиетімен сабақтастықты көрсетеді. Кейбір образдарды суреттеуде, кейбір сөз орамдарын беруде ауыз әдебиетіне жүгіну байқалады. Мұның бірнеше себептерін атауға болады:

1 Тарихи жырлар да ауызша тараған шығармалар қатарына жатады;

2 Бұл туындылар да қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің жалғасы болып табылады.

Екінші жағынан бұл жырларды тарихи құжат деп тануға болмайды, ең алдымен, бұл көркем шығарма екенін ұмытпауымыз керек. Жырлардың қазақ халқының тарихымен тығыз байланысты екені сөзсіз. Бірақ көркем туынды болғандықтан онда әсірелеу, көріктеу құралдарының қолданылуы да заңды болып табылады.

Тарихи жырларда нақты оқиғалар мен тұлғалар сөз болғандықтан, бұл шығармалар нақты тарихи жағдайларды және сол кезеңдегі халық тілінің лексикасын айқындауға мүмкіндік береді. Яғни, тарихи жырларда қазақ халқының мазмұнды тарихи материалымен қатар сол дәуірдегі лексикалық қоры да жинақталған. Жырларда халық өмірінің әртүрлі қырлары көрініс тапқан. Бұл жырларда өткен күндердің іздері жатыр. Сондықтан бұл шығармалар арқылы тарихи деректермен қатар тілдік деректерді, көркемдік тәсілдерді де саралауға болады.

Жалпы тарихи жырларға тән мынандай ерекшеліктерді атауға болады:

1 Жырдағы кейіпкерлер ойдан шығарылған емес, өмірде болған ірі тарихи тұлғалар;

2 Жырдың негізгі сюжеті тарихта болған оқиғаға құрылады;

3 Тарихи образдардың тарихтағы орнын айқындауда осы жырларды жеткізушілер де үлкен рөл атқарады;

4 Жеткізуші өз тарапынан артық ақпарат қоспайды, көп жағдайда оқиға сол кездегі тарихи жағдай аясында өрбиді;

5 Жырлардың боямасы аз, нақты тарихи шындықпен байланысты оқиға беріледі;

6 Оқиғаны, кейіпкерді суреттеуде нақтылық басым, көркемдеп суреттеу аз болады.

С. А. Қасқабасов, Ж. Ә. Аймұхамбеттің «Қазақ фольклоры» деген еңбегінде тарихи жырларды батырлар жырымен салыстыра отырып, оның батырлар жырынан ерекшеленетін белгілерін атап көрсетеді: «Бұл жырлардың бұрынғы батырлық эпостан бірнеше өзгешелігі бар. Біріншіден, бұл шығармалар оқиғалардың ізі онша суымай тұрғанда пайда болды; екіншіден, сол себепті оларда шындыққа жақындық басым; үшіншіден, бұл жырларда әсірелеу едәуір аз, ал мифтік, я болмаса қиял-ғажайыптық белгілер жоқтың қасы; төртіншіден, тарихи жырларда кейіпкерлердің кейбір кездерде көрсететін өзіне ғана тән мінез-құлқы көрініс беріп қалады, яғни батырлар бұрынғыдай аса дәріптелмейді, олардың образы өз прототипіне жақынырақ; бесіншіден, бұл туындыларда батырлар ру мен тайпа үшін емес, бүкіл қазақ үшін күреседі, қазақ жерін, мемлекетін азат ету үшін соғысады. Бұл – ең басты ерекшелігі; алтыншыдан, батырлар бұрынғыдай жеке-жеке, өз бетінше жауға шаба бермейді, олар мемлекет басшысы – ханның маңайына топтасып, оның бұйрығымен соғысқа аттанады. Бұл да мемлекеттік эпостың айырықша белгісі» [3, 21].

Бұл жырлардың негізгі эстетикалық қуаты – тарихи уақыт. Сол кезеңдегі халықтың тарихи санасы айқын бейнеленіп отырады. Тарихи жырларда халық ауыз әдебиеті үлгілерінің ішінде эпикалық жырларға тән бейнелеу тәсілдері басым. Жырдағы оқиға бірде монолог, бірде диалог түрінде келеді.

Көптеген фольклорлық жанрларда жалпы немесе ұқсас көркемдік тәсілдерді, белгілі бір тұрақты эпитеттерді, теңеулерді, дәстүрлі поэтикалық мотивтерді қолдану басым болып келсе, тарихи жырларда бұл көркемдік тәсілдер аз қолданыс тапқан.

Қазақтың тарихи жырларының ерекшелігі шындықты бейнелеумен қатар сол тарихи оқиғаға, тұлғаға баға беруімен де сипатталады. Мәселен, «Абылай хан» жырында Абылайдың қазақ тарихындағы орны, оның халқы үшін жасаған ерлігі, ақыл-парасаты, халықтың басын біріктірудегі, қуатты мемлекетке айналдырудағы еңбегі ерекше суреттеліп, жырда халық Абылайға өз заманының көреген саяси қайраткері деп баға береді.

Арысы алты алаштың разы боп,

Жасады Абылайға үлкен құрмет.

Абылай хан боп өтті содан былай,

Керемет ақыл тапты талай-талай.

Ақылдың бітіп жатқан көзін ашты,

Жақсымен жақын жүріп жанасалай.

Қол жиып еліндегі батырлардан,

Қорғады елін келген сыртқы жаудан.
Арманы отырақ тап қаласалып,
Топтасып жер емшегін болмақ сауған...

Ерлігі бүкіл елге таралыпты.
Абылай деген даңқы кетті шығып
Ерлігін сайыпқыран түгел ұғып...

Абылай елге біткен бір бәйтерек,
Халқына асқар таудай болған тірек.
Елге болдың бір шырақ,
Ақылың дария, бір бұлақ.
Сендей батыр үлгі айтар,
Хан қайдан бізге табылмақ.

«Абылай хан» жырынан [1, 28]

Елі үшін еңіреп туып, ер боп өткен,
Мәңгілікескеалады ел Абылайын.
Астындаашықаспансағым салған,
Айдынкөлалабынанмұнар шалған.

«Ел қормалы – ер Абылай» жырынан [1, 58]

Жырда тек тарихи оқиғалар суреттеліп қана қоймайды, онда халықтың Абылайға деген сенімі де ерекше көрінеді. Бұл сенімді «Абылай елге біткен бір бәйтерек», «Халқына асқар таудай болған тірек», «Елге болдың бір шырақ, Ақылың дария, бір бұлақ», «Ақылдың бітіп жатқан көзін ашты», «Астында ашық аспан сағым салған, Айдын көл алабынан мұнар шалған» деген метафоралық қолданыстар, теңеу арқылы берілген жолдардан байқауға болады.

Тарихи эпостар халық өмірінің тұтас бір кезеңдерімен, оның тұрмыс-тіршілігімен, тарихымен, тілімен байланысты болғандықтан маңызды болып табылады. Ол да қазіргі әдеби тіліміздің бастау арналарының біріне жатады. Бұл жырлар біздің мәдени-рухани дүниеміздің тарихы іспеттес секілді.

Тарихи жырлар құрылымы, тақырыбы, көркемдеу тәсілдері жағынан басқа халық ауыз әдебиеті үлгілерінен бөлек тұрады. Фольклор тіліне тән дайын поэтикалық қолданыстар өте аз, бірақ тарихи жырлардың тілінде әскери лексика басым болып келеді. Жырлар тілінде әскери лексиканың жиі кездесуі сол кезеңдегі жаугершілік заманға байланысты болса керек.

Жалпы тарихи жырлардың көпшілігі ХҮІІІ ғасырдағы тарихи жағдайлармен тығыз байланысты болып келеді. Р. Сыздықова «Қазақ

әдеби тілінің тарихы» деген еңбегінде «XVIII ғасыр өзінің ұзын-ырғасында қазақ қоғамы үшін соғыстар мен жорықтардың, шұбыра көшу мен жөңкіле қоныс аударудың заманы болды. Соған орай көркем әдебиеттің тақырыбы да негізінен ел қорғау, батырларды мадақтау немесе өлімі жоқтау болып келді. Осы себептен мұнда да жаугершілікке қатысты лексика тобы орын алды. Бұрынғы элементтер сақталып, тұрақтала түсті. Мысалы, кіреуке, сауыт, найза, оқ, дабыл, дулыға, берен, жебе, қылыш тәрізді қарау-жарак аттары, жаулық, елдік, бұлу, біту («ел болу») сияқты етістіктер әлі де жиі қолданылады. Олар әлі де архаизмдер емес, актив қордың элементтері» дейді [5, 149]. Бұл әскери лексиканың бір тобын жаугершілік сипаттағы тіркестер құраса, бір тобын қару-жарак атаулары құрайды.

Бұл дәуірге Абылай хан, Қабанбай батыр, Бөгенбай батыр, Олжабай батыр туралы және тағы басқа жырларды жатқызуға болады. Бұл жырлардың тілінде әскери лексика көптеп кездеседі. Әсіресе, тарихи жырлар тілінде жаугершілік сипаттағы тіркестер өте жиі ұшырасады. Мысалы: «Түйреліп найза ұшында құлады аттан», «Егескен талай жауын жерге тыққан», «Жау тиіп ел шетіне қауіп төнсе», «Жеткенге найза салдым оңды-солды», «Жосылып қара жерге аққан қанды... Жау менен жендеттерді оскылады», «Халықтың қаһарынан бар ма өктем», «Басына өлім төніп, қайғы орнатып», «Азалы қанды ойранның тартты дертін», «Қансырап жаралылар қиналуда», «Жауласуға көңіл соқты бір баруға», «Айырылып ат-көліктен жапа шекті», «Қан ойран болған екен қыран дала», «Сайыстым қуғын топпен жалғыз барып», «Жаудырып, қаһарланып барлық кекті», «Сұрланды, қаһарланды түсі қашып», «Жау қамалап алған екен шыр айналып», «Жауларын ашындырды ерлігі асып», «Боқы батыр жау шауып өлмеген соң», «Жолдасым жауға түсіп қалды ма екен», «Дұспандар тонап жатыр анталасып», «Әйтеуір бір ажалдан қалдық аман», «Рақымсыз соғыс деген жанды алған, Қан төгіліп сай-сайда ел қаңғыған», «Әскері де қырылды уаң Дарынның», «Қамауда қамал бұзған батыр еді», «Жөкенің басын алды қылыш шауып», «Күні-түні қан кештік жеті күндей», «Оқ тиген жүрегіне қасиетті ер», «Батырдың екі көзі қанға толды», «Жауға тізе бүкпеген қайран ердің» «Соғыста оқ тиеді ажалдыға», «Ала алмай кегін батыр ажал құшты», «Ордаңды қан қып, өзінді өлтірем, – деп» деген жолдардағы *түйрелген найза, егескен жау, жау тиіп, найза салды, оқ тиеді, қан ойран болған, түсі қашу, қан кештік, жау қамалап, орданы қан қылу, қара жерге аққан қан, халықтың қаһары, әскері де қырылды, өлім төну, қайғы орнату, қанды ойран, қансыраған жаралылар, жауға түсіп қалу, ажалдан аман қалу, жау шауып, жапа шегу, жауларын ашындырды, басын алды, ажал құшты, көзі қанға толды, оқ тиген, рақымсыз соғыс, жауға тізе бүкпеген, жанды алған, қан төгілген, қаңғыған ел, қамал бұзған батыр* секілді тіркестерді атауға болады. Бұл қолданыстардың барлығы сол

замандағы соғыс пен жорықтарға қатысты жиі қолданылған жаугершілік сипаттағы тіркестер қатарына жатады.

Жалпы бұл кезеңде тарихи жырлардың мазмұн жағынан толыққанын да байқауға болады. С. А. Қасқабасов «Бізге жеткен фольклор нұсқалары, негізінен, осы жаңа дәуірде, яғни XVIII–XIX ғасырда сұрыпталып, көркемдік жағынан әрленіп, жүйеленіп, осы күнгі қалпына жеткен деуге болады. Бұл кезеңде ертеден келе жатқан батырлық жырмен қатар жаңа эпикалық жанр – тарихи жыр барынша етек алып, жеке түр ретінде қарқын алды. Тарихи жырдың мазмұны да байи түсті» деп, тарихи жырлардың көркемдік жағынан толыққанын, оның жүйеленгенін атап көрсетеді [4, 537].

Тарихи жырлардағы жаугершілік лексиканың екінші тобы қару-жарақ атауларымен байланысты. Жырларда түрлі қару-жарақ атаулары ұшырасады:

Жәнібек **айбалтаны** ала шапты,
Әдіспен қарақұстан ұрды қатты.

«Ел қормалы – ер Абылай» жырынан [1, 98]

Дұспандықпен ақыл айтып отырсың, – деп,
Ханымға ұмтылады **семсер** алып

«Арқалық батыр» жырынан [1, 15]

Найзаны, жетіауызды тығып тастап,
Ауылдан бұл қу кетті түнге жастап.

«Арқалық батыр» жырынан [1, 24]

Ұмтылған, ызғар еткен Арқалыққа,
Кеп **сойыл** үсті-үстіне жабырласты

«Арқалық батыр» жырынан [1, 56]

Тыныбай, кетерінде қош айтпадың,
Бес найза Әлмеректің баласы да.

«Жақытберді батыр» [1, 207]

Әскердің дені дүнген, азы қазақ,
Көбінде **мылтық** та жоқ, **найза**, **садақ**.

«Тәутік батыр» [1, 171]

Артынан түскііздің қарады кеп,
Қойылған **найза**, **мылтық**, **қанжар** да жоқ

«Арқалық батыр» [1, 75]

—Ей, Жұбай, жаумен қалсам ұшырасып,
Мылтық атып, айғай шығар, қылыш шауып
«Арқалық батыр» [1, 85]

Балта, **сойыл**, **шоқпарын** қолына ұстап,
Азамат қарсы аттанды жанын жалдай.
«Есімқан, Ырысқан» [1, 306]

Ұмтылды біреу жаяу, біреу жайдақ,
Ұстаған біреу **шоқпар**, біреу **сайғақ**.
«Он сегіз» [1, 306]

Жырларда *найза*, *айбалта*, *қанжар*, *семсер*, *жетіауыз*, *сойыл*, *мылтық*, *садақ*, *қылыш*, *шоқпар*, *сайғақ* секілді қару-жарақ атаулары жиі кездеседі. Қару-жарақтың кейбір атаулары бүгінгі күні қолданыстан шыққан, көнерген сөздер қатарынан табылады. Мысалы, айбалта «Ұзын сапты жарты ай бейнесіндегі кішірек балта» болса, сайғақ «Қару ретінде жұмсайтын қатты ағаш, сойыл» [2, 22]. Сол сияқты қазіргі әдеби тілден «жетіауыз» деген қару атауын да кездестіре қоймаймыз.

Жалпы найза да, қанжар да, семсер де қазақтың дәстүрлі қару-жарақтарының қатарына жатады. Бұл қарулардың көпшілігі соғысқа ыңғайланып жасалған. Тарихи жырларда әскери лексиканың басым болуы сол замандағы жаугершілікпен байланысты болғанға ұқсайды.

Көп жағдайда фольклорлық туындылардың тіліне лингвистикалық талдау жасау қиындық тудырып жатады. Тілдік деректердің мағыналық ерекшеліктерін айқындауда да дау туғызатын тұстары да баршылық. Ал тарихи жырлар негізінде тарихи шындық, тарихи оқиға жатқандықтан әрі жырдағы оқиғалардың мерзімі, олардың кіммен соғысып жатқандығы анық көрсетіліп отырғандықтан, тілдік деректерге талдау жасау да нақтырақ болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл тарихи жырлар қазақтың әдеби тілінің дамуында белгілі рөл атқарады. Шығарма өмірде болған тарихи жағдайлармен байланыста дамып, жырда берілетін оқиға желісі шындыққа жақын болып келгендіктен, сол замандағы сөйлеу тілінің ерекшеліктерін, лексикалық қорын айқындауға мүмкіндік береді. Өйткені бұл шығармалар сол заманның тілдік дәстүрі мен нормасын сақтап қалған. Сондықтан тарихи жырлар да біз үшін құнды материал көзі болып табылады. Оны әдеби тіліміздің бір арнасы деп тануға толық мүмкіндік бар.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Бабалар сөзі. Жүз томдық (27–29–том). – Астана : «Фолиант», 2006. – 352 б. – ISBN 9965-35-105-8.
- 2 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы : «Дайк-Пресс», 2008. – 965 б. – ISBN 9965-798-99-0.
- 3 **Қасқабасов, С. А., Аймұхамбет, Ж. Ә.** Қазақ фольклоры. – Астана, 2017. – 221 б.
- 4 Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 2008. Т. 1. – 811 б. – ISBN 978-601-03-005-7.
- 5 **Сыздықова, Р.** Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы : «Ел-шежіре», 2014. – 319 б. – ISBN 978-661-7317-91-1.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

Л. А. Еспекова

Исторические песни – источник литературного языка

Филологический факультет,
Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Астана, 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 09.01.19.

L. A. Yespekova

Historical songs – source of literary language

Philological Faculty,
L. N. Gumilev Eurasian National University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 09.01.19.

В данной статье рассматриваются языковые особенности исторических песен, их влияние на литературный язык. В этих песнях хранится прошлое народа. Исторических песнях сохранилось богатство народного языка. В изучение языка исторических песен позволяет исследовать его развитие в определенном этапе, а также способствует выявлению стилистических особенностей. Исторические песни дают ясное представление о состоянии общенародного разговорного и литературного языка того времени. Поэтому художественный язык исторических песен непосредственно связан с литературным языком казахского народа.

This article examines the linguistic features of historical songs, their influence on the literary language. These songs contain the past of the people. Historical songs preserved the richness of the national language. Studying the language of historical songs allows you to explore its development in a certain stage, and also helps to identify stylistic features. Historical songs give a clear idea of the state of the nation-wide spoken and literary language of the past time. Therefore, the artistic language of historical songs is directly related to the literary language of the Kazakh people.

K. P. Zhussip¹, N. K. Zhussupov², M. N. Baratova³

¹Doctor of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Education, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan;

²Doctor of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Education, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan;

³Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Education, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan

e-mail: ¹nartai1970@mail.ru; ²nartai1970@mail.ru;

³baratova.muhabbat1970@mail.ru

THE RESONANCE OF ABAI AND MASHKHUR ZHUSSIP

This article discusses in detail the resonance of the famous Kazakh poets Mashkhur Zhussip Kopeev and Abai Kunanbayev. The multifaceted legacy of poets is so great that one can hardly count on his exhaustive research and coverage in the coming decades. The research undertaken in this article proves that the work of Abai and Mashkhur Zhussip can be assessed as an important stage in the process of continuing and developing the traditions of world poetry. Poets in their poems talk about harmony, continuity of speech, the topic was not limited to the definition, similarity of ideas, as well as the specifics of artistic alignment. There are many areas that show the artistic skill of poets. One of them is the ability to create new, amazing phrases using the figurative meaning of a word.

Keywords: Abai, Mashkhur Zhussip, resonance, Kazakh literature, legacy.

INTRODUCTION

In order to determine the skills two of the «blind» model of attention to the use of the word:

- 1 Knowledge of the track is empty,
Free access to
Taste requirement.
Blind not know, sad
Food toysa lie.

What it is not, it is not,
My day [1, 122 p.]
2 Mullah negative reading books,
Do eagle at jesi feed?
(Abai, 166 p.)
3 Your soul,
The top of the blind,
Announced that the original word.
Having seen the source,
Catch a mate [2, 51 p.].
4 The pressure of poverty at the source of the comment
Keep children off nimble.
Everything remains stored underground
If a cat watching a hole.
(Mashkhur Zhussip, 152 p.)
5 Make sure the blind, the deaf hear, so
We doubt all the vigor and interest.
(Mashkhur Zhussip, 156 p.)
6 Where bilsin
Know where the word?
Friend, crow, nightingale
Which is positive,
Good knowledge.
(Mashkhur Zhussip, 160 p.)

«Blind» the word can not ignore certain thing about the phenomenon of life, wrestling, etc. due to the ignorance of the essence and clear, and in a broad sense. Epecially abstract concept Mood «blind» with the launch of test (second example), such as the addition to the meaning of the poet's focus during the acute shall be taken into account see.

MAIN PART

Mashkhur Zhussip is a certain person, together with a description of the case, pays attention to the ability to infect others. The same the case of blindness, so image. Also the poor, in (the fourth), «blind», to figuratively word is that the way to his engaging appearance. Sense of the latest examples of this (fifth and sixth) will be played. For the opening of the (last) do not that it won a lot by comparing author. All of this is found in the accumulation of a certain word, testify to the nature of the orient.

It is both the poet and the philosopher, the accumulation of certain for proof of how much command of the intensive nature of the «market,» said:

1 On the stand, the way everyone at the flea market,
 If looking or the same class.
 Someone grain, someone pearls,
 Among avoid the same thing in the marketplace.
 Everyone has a self-seeker
 Have the money then.
 Someone there is the word this case you will understand,
 Will be shocked to give the desired price.
 This case you will understand whether there is a day
 Generally identical to the shore.
 Post here after scoring hole beads,
 There is one party and the country.
 Wrote one person not generally sheep,
 Candles and similar weapons.
 «What should I do with a pearl dog» word,
 Think of the beams boy.
 (Abai, 64 p.)

2 By the name of the flea market
 Free to be perfect for each item.
 If you spend as you Dalbay
 Leaving people like to trade peace extract.
 (Mashkhur Zhussip, 89 p.)

Someone «grain» set out to take the «base» used in the sense of the word, is no longer someone's «pearl» claims to be able to see value in the expansion. However, more and more people to the market can really take something precious pearl. However, following this way – there is, there is not going to uqpaytının hole beads, pearl dog does not need to compare all «pearl» in the narrow sense of the essence of the word is not limited to the valley. All this «market» Abai and his sense of the word, and the use of variable terms, so a lot of attention to the word of the kind of skills that fit icpetti achievement Mashkhur can be played on the statement caused Zhussip's. Lyrical heroes in the market «name» (ie, long acting) now empty journey of compliance (the second example) during the proclamation of the «market» broad sense of the word variable, as the area of the fight could be released.

The sale of two poet-limit, to adopt a bold not care about the people:

1 Be happy
 Knocked back a great,
 Russian shaking
 Disposes of the analysis of limit.
 Would it be a good day,

Applying the same offense?
 Is it possible to jump gimped
 Ar-sale conscience ?!
 (Abai, 113 p.)
 2 Lift medals, prizes were given to the
 His head is the survival of people allowed into the fire area.
 Did not think benefit branches,
 Gave the city after Kuyikte.
 (Mashkhur Zhussip, 62 p.)
 3 Are there people sold by heart
 Created for the benefit of the country Erdi true.
 Thinking about the country erdi silk,
 Who decided to get out of the place.
 (Mashkhur Zhussip, 67 p.)

Russian «analysis of limit» enjoyed receiving the township were tested, including the sale of conscience conscience says there will be those of fur. Mashkhur Zhussip, one town, one of the country at the time issued upon awards do not think about the welfare of the country and sold. In this regard, the growth can sample Sultanmakhmut Toraigyrov «one person» can be found in improve or that I want to remind. All this at the beginning of the end of the nineteenth century and early twentieth century Kazakh poets on one idea to develop shows maintained the continuity of the firm. Two words of the poet zergeri for evidence of increased the use of alternatives to that, «sleep», «sleep» to use the words of the specifics:

Abai:

1 The date of the last interest
 Sleeping less than seen in the afternoon (241 p.).
 2 Sleeping Wake up songs from the heart (254 p.).
 3 Oh the will of myself,
 Will be lived Sandalmamen days izime.
 He helped prevent the will of the people, rather Stock
 Quiet sleep, garden words! (281 p.).
 4 Hearts there is no courage
 Tap idea who sleep? (282 p.).
 Mashkhur Zhussip:

1 The sweet Kazakh people sleeping
 Lost good will not get me wrong.
 Son of the Muslim religion, oyanındar
 Young people benefit from their market (33 p.).
 2 Rising morning, sleeping happiness?!
 My takes place in the time.

Not going my things

I found where to go to Lord?! (81 p.).

An example of this is in many respects a «sleeping» on the entire population of darkness, designed to represent inaction in this regard that it is the opposite of two of the «Awakening», paying particular attention to the use of the words models.

Abai:

1 Wakes themselves face,

Think of this words (119 p.).

2 My wise language,

Black mood become (152 p.).

Increased salmon at the age of

3 Imaginary track,

Harbor, open-sided candle.

I could not have thought I woke up early,

The expansion of the country have seen a lot but (280 p.).

Mashkhur Zhussip:

1 The existence of the Duma elections was clear

Value conda world.

There is a unanimous vote at all,

Woke up all of them to other people (60 p.).

2 What was happy, so stay asleep

Me guilty of false tax.

Woke up one your head,

Candle-lit one open source (81 p.).

3 Speak the language of the heart

Where is short hand?! (126 p.).

Abai caused by extracts from the first of the «sleeping» in the sense of its words, the second variable sleep from heart. In the «quiet bed» phrase not only sleep, rest tilew conviction, will witness again toliswınıñ the meaning of the word. And, in the fourth «sleep plan» hearts courage, but said the possibility of. Therefore, no heart, no sense position, artist, poet, as a result of inaction, pierced the agreed place of he went. Mashkhur Zhussip As in the first example, the «sleep» before the word «sweet», causing an external eye, good sleep, good vision, to the extent possible, but as a result of «good and bad doctors we should «draw attention to that. In the second example, the abstract concept of happiness was lying asleep, will be affected by the happiness of the person who died through accidents. And «wake up» careful regard to the scope of the word abstract concept of shame, SME, or black mood wake up. Thus poet abstract concept of conscience, the conscience, the owner of the attention to physical activity, wake up, give words, showed the follow example of drawing tools kemeldendirw. Third «I woke up early in» totally

not waking up and coming out early is that the separation concept kestelenip. The meaning of the wake of Mashkhur Zhussip. So, at first all the other people in that stand, poet category-consciousness, knowledge, unity, etc. to generalize that. Waking up to the literal meaning of the acts of the people who discovered the source of source of existence, how much more quickly. Second happiness sleeping with the mentioned statement, which is tilew conviction, an awakening. Also wants «küreskerlikti» few words of the poet brought In the heart Abay awakening of conscience, conscience, Mood is a continuation of the legal. What does all of this shows that? The writer did not even think the essence of creativity. But poets continuity between tradition, continuity «izerlep zerttemeyinşe» Kazakh literature will not be able to comprehensive development. Based on the principles of a certain stamp of bare, the poet only when it is based on the legitimacy of the development of our literature, we each brought an avalanche and fidelity to the great poet.

Mashkhur Zhussip Kopeyev people, even if only in the last century, the black separation, or part-time, or very limited bezinwmen. Or a single black people does not want to be negative, and the right of a person, and inside out cezimder live, fight achieve, especially for those pieces to the specifics, the opening of a deepening sense would be a significant step. For example, in 1880 a «half story» can be found in the most important person who has committed himself not suffer that there is a conflict with his man on the face of significant attention. Easy prey here lies the interest of the common good and intent to suffer more than a poet or white, or reflect the ultimate way displeasing to people. The naked eye, there is difficult, as reflected in the positive rather than the back of his internal knows. Take care of the right during the show, bringing in more than half of the people and for the positive, and is IC charges. This may take place in the minds of ordinary people in small birth.

CONCLUSION

In his essay, as well as the owner of the evil alien force, together with the presence of a Dragon, «aydaharı» pays attention to the likelihood. So feeling multifaceted internal conflict with the essence of the poet heroes fight that in a sample of a deepening of the world tükpirley.

Mashkhur Zhussip is not what can be found in certain visual know a lot of action. Coniñ one month «stay Sonata» poem. Exploiter of the first pieces of intercepted speakingi feel that field naive ignorance. Also opening in stark contrast conflict between the poet and the moral evil: evil evil, good image that is not restricted. For example, cona lied to the country at that time, colonization, their limite. The enemies of life and friendship exchange, numbness later regret eating, one of the most beautiful using the known existence. There are people for it, not

after the time that the mother can not say that. Indeed, the existence of evil, then evil known. The main tragedy of the disaster in error, that it is poet.

REFERENCES

- 1 **Құнанбаев, А.** Шығармалары. 1-том. – Алматы : Ғылым, 1977. – 454 б.
- 2 **Көпеев, М. Ж.** Таңдамалы. Екі томдық. – Т. 1. – Алматы : Ғылым, 1990. – 273 б.

Material received on 09.01.19.

Қ. П. Жүсіп¹, Н. Қ. Жүсіпов², М. Н. Баратова³

Абай мен Мәшһүр Жүсіптің үндестігі

^{1,2,3}Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

Қ. П. Жүсіп¹, Н. К. Жүсупов², М. Н. Баратова³

Резонанс Абая и Машхур Жусипа

^{1,2,3}Гуманитарно-педагогический факультет,

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова,

г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 09.01.19.

Бұл мақалада қазақ әдебиеті тарихында ерекше орын алатын, тәуелсіздік арқасында кейінгі жиырмажылдықта ғана зерттеле бастаған қазақтың белгілі ақындары, философтары, фольклортанушылары Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мен Абай Құнанбаевтың ой үндестігі жан-жақты қарастырылады. Ақындар өз өлеңдерінде үндестік, жалғастықты сөз еткенде, тақырып орайластығын, идея ұқсастығын айқындаумен шектелмей, суреткерлік шеберлік деңгейлестігін әйгілейтін белгілерді де арнайы ізерлеп талдады. Абай мен Мәшһүр Жүсіптің суреткерлік шеберлікті танытар арналары сан алуан. Соның бірі – сөз мағынасын кеңейту, сөзді ауыспалы мәнде қолдану арқылы тың, тосын тіркестер жасау тәсілі болып табылады.

В этой статье подробно рассматривается резонанс известных казахских поэтов Машхур Жусипа Копеева и Абая Кунанбаева. Многогранное наследие поэтов настолько велико, что вряд ли можно рассчитывать на исчерпывающее его исследование и освещение в ближайшие десятилетия. Предпринятое исследование в данной статье доказывает, что творчество Абая и Машхура Жусипа можно оценивать как немаловажный этап в процессе продолжения и развития традиций мировой поэзии. Поэты в своих стихотворениях говорят о гармонии, непрерывности речи, тема не ограничивалась определением, сходством идеи, а также спецификой художественного выравнивания. Существует множество направлений которые показывают художественное мастерство поэтов. Одним из них является способность создавать новые, удивительные словосочетания, используя переносное значение слова.

E. M. Zikhrollayev

Master of Translations Studies, PhD student, Faculty of Translation and Philology, Kazakh Ablai University of International Relations and World Languages, Almaty, 050014/(A20A3C9), Republic of Kazakhstan
email: elmurat_1988@mail.ru

PECULARITIES OF TRANSLATION OF MEDIA TEXTS

At the present stage of development of society, sustained linguistic interest is manifested in the language of the media, the primary goals of which are to inform the readership, as well as the desire to convince the audience of the need for a certain attitude to the stated facts and the need for certain behavior. The relevance of the research topic is determined by the fact that with the onset of the information age, the mass media have acquired great importance in the life of modern society. The demand for research in this area is increasing every year, since media texts reflect dynamic changes in linguistic reality. That is why at present there is a great interest in the problem of translating media texts. The article presents a general description of the media text, lists its features and presents peculiarities of translation of media texts.

Keywords: media, mass media, media text, media linguistics, media translation, media language.

INTRODUCTION

The last decades of global change are characterized by a wide spreading of the role of mass media in the life of society. Various forms of media have gained considerable popularity in the general communicative environment; have become the main source of forming public consciousness. This was facilitated by accessibility, focus on a certain category of information consumers.

In the context of studying media texts, various aspects of this phenomenon were examined, for example, the genre and style of conflictogenic media texts [1], news web journalism, methods of qualitative analysis of media texts [2], rhetorical modality [3], author's intention in television journalism (Pronin A. A.) [4] and others. At the same time, the problem of the translation of media texts still remains insufficiently studied and researched. Monographic works in this field include the works of V. A. Tarygina, M. V. Savko, A. M. Tyutebayeva and others [5–7].

The influence of the media on languages and cultures led to the actualization of the problem of translating media texts. Media texts refer to the texts of print media,

television and radio programs, film production, etc. and of course the internet. The latter has a special format that determines the specifics of the genre and features of translation. The features of newspaper genres were transferred to the Internet texts due to the limitation of the volume and speed of information transfer. A feature of the Internet text is also its transboundary and multimedia nature.

Also, informative and influential functions of a language are synthesized in media texts. M. R. Zheltukhina notes that the mass media use methods of influence on both mass and individual consciousness [8].

The wide distribution of mass media makes it possible to model the national language through mass media texts. At the same time, both positive phenomena in the form of enrichment of a literary language, and negative aspects consisting in simplification, violation of norms, etc., are noted.

Media is a phenomenon of modern life, which includes various parameters. Modern media theories often become theoretically multidirectional and contradictory and need to be systematized.

Mass media form intermediary links between the participants of social interaction, as well as between reality and society, and become the object of cultural, ideological and legal regulation. They generate informational, semantic flows and control them, shaping the public consciousness and being, in essence, an analogue of society.

Media text is the key concept of Media Linguistics, any information medium, mass-communicative text, mass media text, journalistic text, etc. Peculiarities the media texts are of great interest for the theory and practice of translation.

The three most common meanings of the term «language of the media» should be highlighted. Firstly, the language of the media is the entire corpus of texts produced and disseminated by the media; secondly, it is a stable intra-language system, characterized by a certain set of linguistic properties and attributes. Mass information is a global text uniting different linguistic communities with their social linguistic structures. Despite the difference in language systems, mass information has a fundamental unity of meaning and direction of content; and thirdly, it is a special sign system of mixed type with a certain ratio of verbal and audiovisual components specific to each of the media: print, radio, television.

Media text is a special text in which the speech producer and the subject coincide and for which a specific modality is characteristic: openness of speech, diversity of the author's «ego» identity. When creating a media text, it is necessary to take into account the recipient's sociomentality. When translating the text of the media, a new text is created, in effect, synthesizing the original information and containing the linguocultural units of the target language. This requires background knowledge of the socioculture of both languages at the moment of translation.

Media translation attracts the attention of linguists, Translation Studies scholars both abroad and in Kazakhstan.

Translation of media texts is a type of special translation. The peculiarities of Media Translation are investigated not only by translation scholars, but also by specialists in media linguistics, mediology.

French researcher of media translation R. Meertens, describing features of Media Translation, states that it is important for the translator to have the competence of the translator, and the talent of the journalist, adhering always the rules that journalists follow. According to him, there is already a new profession in France – «translator-journalist» [9]. But some other scientists are convinced that these are two different professions that operate in two distinct realities and have different approaches to the text.

According to V. A. Trygina, audiovisual (media) translation has been formed into an independent translation theory for the last two decades.

A.S. Mikoyan asserts that today, when the media make such a huge impact on society, on consciousness and representation of people, as well as to national languages and cultures, when so much depends on the speed and adequacy of information transfer, the problem of translating media texts becomes acute more than ever [10].

In his work «Language of News Media», A. Bell highlights the importance of the process of media broadcasting and confirms that the society is required of studying translation features of media texts [11].

Over the past decade, the number of publications on media and translation has increased significantly, regardless of whether this relates to the problem of translating films, multimedia translation, audiovisual translation or otherwise. These include publications such as «The Translation of Popular Films» (2011) by Carol O'Sullivan, «Political Discourse, Media and Translation» by Christina Schaffner and Susan Bassnett (2010), «Translation, Humor and Literature» by Delia Chiaro (2010), «Translation in Films» by Michael Cronin (2009), «New Trends in Audiovisual Translation» by Jorge Diaz-Sintas (2009), «Translation in Global News» (2009) by Esperanza Bielsa and Susan Bassnet, «Audiovisual Translation, Subtitling» by Alina Remells and Jorge Diaz Sintaz (2007).

Y. Gambier and H. Gottlieb claim that «within Translation Studies, the media force us to reformulate certain questions and to redefine certain concepts which have for a long time been taken for granted. For example, the concepts of «text» and «meaning». With a film or a webpage, «meaning» is not generated by verbal signs only: it is based on the totality of verbal utterances and non-verbal signs (pictures, sounds, music, non-verbal elements, graphics, graphic design, colours, etc.). «Text» usually calls for a well-ordered sequence of sentences, a regular structure, referring to a specific genre; sometimes the «text» comes with

a certain language standard: you do not write the way you speak. On TV and computer screens, there are dialogue lines or hypertext, fragmented on the surface, the coherence being established through the context: visual and sound elements are not cosmetic features of establishment but constitutive parts of the meaning. The organization of data, information, sentences, in relation to users' assumed knowledge, and to other parts of the film and or the site, compels the reader to question the role of language in the media, and urges the translator to implement translation strategies: expansion, substitution, omission, explication, etc.» [12]. Therefore, some concepts, particularly, the concepts of «text» and «meaning» should be reconsidered when translating the media texts and the above mentioned features of media language should be taken into consideration.

L. Marus claims that translation is an act of communication, broadcasting through cultural and linguistic codes another act of communication and in fact represents a retransmission of messages of various nature, from informative to entertaining content [13]. The author considers separately the concept of «translation» and «mass media» from different aspects, while by media translation we mean the translation of texts of an oral or written character broadcast by the mass media. L. Marus notes the importance of linguistic and extra-linguistic factors that affect the quality of translation, such as national, racial, social identity, beliefs, life and professional experience, peculiarities of the source language, translation outsourcer preferences, and linguistic structures of the target language. The author also highlights significance of such factors as social political institutions of the media environment, socio-cultural environment, etc.

Jonathan Brooke in his work «The Role of Translation in the Production of International Print News. Three examples from Spanish to English» notes that the role of a media translator consists in the different presentation of text information [14]. Austerlühl concludes that they «become part of the global political discourse, which plays such an important role in creating the ideas of both individuals and people, such ideas that are so important for creating, asserting or challenging national identity in a globalized world» [15]. In this case, there may be a distortion of information, both intentional and unintentional. The latter may be due to the incompetence of the translator, who does not take into account the background information of the social and cultural plan. Schaffner and Bassnett emphasize that «[the media] that report political events are always forms of re-contextualization, and any re-contextualization includes transformations» [16].

Media Translation as a phenomenon of Media Linguistics is undoubtedly a unique phenomenon. It differs from traditional translation, which is text in one language that is created on the basis of text in another language for a specific purpose.

Chris Salzberg highlights the secondary importance of a media translation due to the fact that it has long been considered purely in the framework of

journalism. Modern publications, such as blogs, etc., have caused a rapid interest in the so-called «Alternative journalism», representing non-professional mass media content [17].

Elena Di Giovanni confirms that translation in general, and the media translation, in particular, is the channel of penetration of foreign culture. At the same time, transculture is recognized as the movement of cultural forms in time and space, interaction with other cultural forms and mutual influence [18].

A review of various studies on the issue of media translation suggests that interest in the media, media text and its linguistic features, but at the same time, an analysis of various points of view indicate that often there is a substitution of concepts, terminological discrepancies, unprecise classification and typology of elements of media discourse. At the same time, the academic and scientific interest on multimedia translation, or media translation, the desire to define the boundaries of the concepts «translation» and «media translation», «film translation», «video translation», «on-screen translation»; «Mass media translation», etc. are increasing.

Researchers have noted the presence of several types of audiovisual translation, which are focused in two strategies – re-voicing or subtitling. The first includes voice-over translation, commentary, audio description, adaptation and free comment, simultaneous interpretation, dubbing.

Subtitles are text perceived by the recipient's vision, synchronized with the verbal communication message being translated and occupying no more than 20 % of the screen size. There are intralingual, interlinguistic, open, hidden subtitles.

Dubbing completely replaces foreign text and is the most difficult type of translation.

Researchers highlight the trend of regional preferences for various types of audiovisual translation. In particular, H. Gottlieb classifies four types of countries according to audiovisual preferences: 1) countries producing video products in English and using subtitles; 2) countries that prefer dubbing; 3) countries using voice-over; 4) countries using subtitles [19].

O. V. Soboleva considers the problem of translating news texts, characterizing them as traditional media of a special format and clear structure, widely using non-verbal means of communication that facilitate understanding, also noting that the news line combines such segments as the words of the presenter, the words of correspondents and interviewees. The researcher also draws attention to the differentiating features of radio news, which, due to the lack of video, use more verbal communication, figurativeness, dictated by the momentary nature of the news. The author also states that traditional media with their selectivity, privacy, one-sided nature of messages, imposing a monotonous assessment position are inferior to Internet channels with their interactivity, different directions in terms of

accounting for different audiences (age, interest, etc.). Internet news use various ways of presenting information: text, animation, sound, graphic elements, video, etc [20].

O. D. Migashkina, noting the peculiarities of media translation, emphasizes the need to distinguish between the notions of «media text» and «journalism», since the latter can be implemented in verbal, iconographic and other forms. When translating, according to the author, it is necessary to take into account the genre of the text of the original, since the target audience, as well as the exact transfer of the communicative, functional orientation of the text depend on it in order to most accurately convey the subtext affecting the audience [21].

A. S. Mikoyan notes the need for a detailed analysis of the linguistic means of the translated text, such as clichés, terms, intonation, evaluative means of figurative expressiveness, sociocultural realities, phraseological and idiomatic block, and features of the title [22]. We assume that several steps should be made before translating a media text. First, it is necessary to determine the genre of the text of the media. Each genre has its own characteristics, starting with the main goal pursued by the author, and ending with the volume of the text. Secondly, it is necessary to determine the main functions of the media text. Thirdly, the general characteristics of the language of the media, which often impede the translation process, should be revealed in the text.

CONCLUSION

Different genres of media texts are characterized by different correlation and embodiment of message elements and actions, different specific information and expressive means; a professional translator must not only be aware of each text to be translated, but also be able to adequately convey it in the translation process. Translation of media texts is a natural linguistic experiment in which languages and their elements are compared, equated and replaced by one another in the process of communication. In turn, the process of translating media texts deals not only with a system of equivalence between two languages, but also with the peculiarities of the implementation of the functioning of this system in translation activity. Namely, the study of the translation process of media texts is directly related to its applied tasks, that is, with the field of television journalism, cognitive linguistics, with the basics of general linguistics, as well as linguistic and cultural studies. Consequently, when translating media texts as manifestations of intercultural communication, it is necessary to take into account the linguistic-stylistic and linguocultural features of the target language as a reflection of the cultural picture of the world.

REFERENCES

1 **Микулина И. В.** Жанрово-стилистический комментарий конфликтогенных медиатекстов // Научные ведомости БелГУ. Серия: Гуманитарные науки. – 2009. – № 14–1 (69).

2 **Симакова, С. И.** Тенденции визуализации журналистского контента в современных СМИ [Текст] / С. И. Симакова // Вестник Северо-Осетинского государственного университета имени Коста Левановича Хетагурова. – 2015. – № 3. – С. 213–218.

3 **Анненкова, И. В.** Современная медиакартина мира : неориторическая модель (Лингвофилософский аспект) : дисс. д-ра. филол. наук. – М., 2012. – 440 с.

4 Авторская интенция в информационной тележурналистике: опыт практического анализа [Текст] / А. А. Пронин // Вестник Томского государственного университета. Филология = Tomsk State University. Journal of Philology. – 2014. – № 1 (27). – С. 159–165. – Библиогр. : с. 164 (6 назв.). – ISSN 1998-6645.

5 **Тырыгина, В. А.** Медиажанры в когнитивной интерпретации. Вопросы когнитивной лингвистики. – М. : Логос, 2013. – № 1. – С. 58–69.

6 **Савко, М. В.** Аудиовизуальный перевод в Беларуси // – Киев : Язык и культура № 14, 2011. – С. 353–357.

7 **Тютюбаева, А. М.** Моделирование перевода телевизионных информационно-новостных текстов : дис. ... д-ра философии / Тютюбаева А. М. – Алматы, 2014. – 150 с.

8 **Желтухина, М. Р.** Тропологическая суггестивность масс-медиального дискурса : о проблеме речевого воздействия тропов в языке СМИ / М. Р. Желтухина. – М. : 2003.

9 René Meertens La traduction des textes journalistiques. – [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://www.foreignworld.com/fr/Articles/Meertens/>.

10 **Микоян, А. С.** Проблемы перевода текстов СМИ / А. С. Микоян // Язык средств массовой информации: учеб. пособие для вузов; под ред. М. Н. Володиной. – М. : 2008. – С. 388–401.

11 **Bell, Allan** The language of news media. – Oxford : Blackwell, 1991. – p. xv.

12 **Gambier Yves and Gottlieb Henrik (eds.).** (Multi) Media Translation: Concepts, Practices, and Research, John Benjamins Publishing Company, 2001. – 298 p.

13 **Marus, L.** The Mass Media, Translation and Ethics. 2002. [Electronic resource]. – http://wiredspace.wits.ac.za/bitstream/handle/10539/2044/MarusL_Chapter%203.pdf?sequence=4&isAllowed=y.

14 **Brook, J.** (2012). The Role of Translation in the Production of International Print News. Three Case Studies in the Language Direction Spanish to English ResearchSpace@Auckland

15 **Austermühl, Frank.** «Translators in the Language Industry – From Localization to Marginalization.» // In Gebundener Sprachgebrauch in der Übersetzungswissenschaft, edited by Anja Holderbaum and Katrin Brenner, 39–51. – Trier : WVT, 2007.

16 Schäffner, Christina, and Susan Bassnett. «Introduction. Politics, Media and Translation : Exploring Synergies.» In Political Discourse, Media and Translation, edited by Christina Schäffner and Susan Bassnett, 1–31. – Newcastle-upon-Tyne : Cambridge Scholars, 2010.

17 **Salzberg, C.** (2008). Translation and Participatory Media: Experiences from Global Voices. [Electronic resource]. – <https://translationjournal.net/journal/45global.htm>

18 Di Giovanni, E., & Giovanni, E. D. Translation, cultures and the media. European Journal of English Studies. – 12(2). – 123–131. 2008. [Electronic resource]. – <https://doi.org/10.1080/13825570802151330>

19 **Gottlieb, H.,** Multidimensional Semantics Turned Semiotics, MuTra 2005 – Challenges of multidimensional Translation : Conference Proceedings. – 2005.

20 **Соболева, О. В.** Использование новостных текстов в обучении переводчиков // Вестник ПНИПУ. Проблемы языкознания и педагогики. – 2015. – № 4 (14). [Electronic resource]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-novostnyh-tekstov-v-obuchenii-perevodchikov>.

21 **Мигашкина, О. Д.** Перевод текстов СМИ и поиск переводческих решений (английский и русский языки) // Актуальные проблемы теоретической и прикладной лингвистики : сборник научных трудов студентов, аспирантов и молодых ученых / под ред. Доцента Е. П. Сосниной. – Ульяновск : УлГТУ, 2014. – 162с.

22 **Микоян, А. С.** Проблемы перевода текстов СМИ / А. С. Микоян // Язык средств массовой информации : учеб. пособие для вузов; под ред. М. Н. Володиной. – М. : 2008. – с. 388–401.

Material received on 09.01.19.

Э. М. Зихроллаев

Медиа-мәтіндерді аударудың ерекшеліктері

Аударма және филология факультеті,
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар
және әлем тілдері университеті,
Алматы қ., 050014, Қазақстан Республикасы.
Материал 09.01.19 баспаға түсті.

Э. М. Зихроллаев

Особенности перевода медиа-текстов

Факультет перевода и филологии,
Казахский университет международных отношений
и мировых языков имени Абылай хана,
г. Алматы, 050014, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 09.01.19.

Қоғамның дамуының қазіргі кезеңінде бұқаралық ақпарат құралдарының тіліне лингвистикалық қызығушылық артуда. БАҚ тілінің негізгі мақсаты оқырмандарды ақпараттандыру болып табылады, сондай-ақ аудиторияға көрсетілген фактілерге белгілі бір көзқарастың және белгілі бір мінез-құлықтың қажеттігін дәлелдеуге деген ұмтылыс. Зерттеу тақырыбының өзектілігі қазіргі заманғы қоғам өміріндегі ақпараттық дәуірдің басталуымен бұқаралық ақпарат құралдарына үлкен мән беріп отырғандығымен анықталады. Осы саладағы зерттеулердің саны жыл сайын артып келеді, өйткені бұқаралық ақпарат құралдары мәтіндері лингвистиканың динамикалық өзгерістерін көрсетеді. Сондықтан бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндерін аудару мәселесіне қазіргі уақытта үлкен қызығушылық бар. Бұл мақалада медиа мәтінінің жалпы сипаттамасы, оның ерекшеліктері және медиа мәтінді аудару ерекшеліктері зерттелген.

На современном этапе развития общества устойчивый лингвистический интерес проявляется к языку СМИ, первоочередными целями которого является информирование читательской аудитории, а также стремление убедить аудиторию в необходимости определённого отношения к излагаемым фактам и в необходимости определённого поведения. Актуальность темы исследования определяется тем, что с наступлением информационной эпохи средства массовой коммуникации приобрели в жизни современного

общества огромное значение. Востребованность научных исследований в этой области с каждым годом возрастает, поскольку в медиатекстах отражаются динамические изменения языковой реальности. Именно поэтому в настоящее время проявляется большой интерес к проблеме перевода текстов средств массовой информации. В данной статье представлена общая характеристика медиатекста, перечислены его особенности и представлены особенности перевода медийного текста.

Ж. З. Кадина¹, Б. С. Самеева², Г. Ш. Мизанбаева³

¹ф.ғ.к., доцент, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы;

²Филология магистрі, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы;

³аға оқытушы, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹kadina_71@mail.ru; ²bsserikovna@mail.ru; ³gulbeibit_23@mail.ru

ҚАЗАҚ ДІЛІМІНІҢ СЕМИОТИКАЛЫҚ АРНАЛАРДАҒЫ (ОЮ-ӨРНЕКТЕРДЕГІ) КӨРІНІСІ

Мақалада қазақтың ою-өрнегінде қазақ ділімінің негізінде жатқан қасидалар, мифтік, архетиптік құрылымдар бар екені сөз етіледі. Автор қазақ халқының көне дәуірден өшпес мұрасы болып, ұрпақтан-ұрпаққа, әкеден балаға сабақтастып, өзіндік тарихымен, әдет-ғұрыпымен, сәндік, көркемдік жолымен, көшпенді елімізді бүкіл әлемге өзінің ерекшелігімен таныта білген – ою тарихын береді. Жаһандану дәуірінің көлеңкесінде ұлтымыздың осы бір шеберлігі мен тапқырлығы, данышпандығының үлгісіндей болған өнері жалғасын тапса екен.

Кілтті сөздер: ою-өрнек, таңба, аңыз, мұра, ұлттық өнер, дүниетаным, бейнелеу, діни сенімдері, құпия, көне заман, әдет-ғұрып.

КІРІСПЕ

Тіл – адамның іс-әрекет ету процесінде танымдық және коммуникативтік қызмет атқаратын, табиғаттың кез келген құбылысын бейнелей алатын таңбалар жүйесі. Оны семиотикалық тұрғыдан алсақ, тілді табиғи және жасанды таңбалардың жүйесі ретінде екіге бөліп қарастыруға болады.

Табиғи тіл дегеніміз – күнделікті өмірде қолданылатын, адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы, санадағы ұғым мен ойды бейнелейтін кешенді дыбыстық жүйе. Ал жасанды тіл адамдардың өзара келісімдері бойынша жасалады, мысалы, математикалық символдар тілі, компьютерлік бағдарлама тілі, физикалық теорияларды сипаттайтын тіл, дәстүрлі өнер, т.б. осындай жасанды жүйелер бірінші табиғи тілдің жүйесінде негізделінеді, олар символикалық түрде ұрпақтан-ұрпаққа әлеуметтік – мәдениеттік ақпаратты вербалдық немесе семиотикалық түрде жеткізіп отырады.

Дәстүрлі өнер туындыларында, мәселен, ұлттық өнер үлгілері – кілем, киіз, алашаға түсірілген ою – өрнек накыштарында, ру таңбаларында, малдардың ен – таңбаларында қазақтардың мифологиялық танымы, діни сенімдері, өмірлік тәжірибесі, өмір сүру тәсілі, көшпелі мал-шаруашылығының өзгешелігі көрініс тапқан.

Қазақтың ою – өрнектерінде, мысалы, киелі санаған төрт түлігіне қатысты байламдар орын алған. Дәстүрлі ою – өрнекте *қошқар мүйіз, түйе табан, құс тұмсық, түйе мойын, өркеш ою, түйе көз* атаулары бар. Осындай өрнек түрлерінде қазақ халқының табиғатпен араласып, өмірін төрт түлік малмен байланыста өткізгені, малдың ерекше қасиеттерін бағалай белгені көрсетіледі.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ертеден күн көрісі төрт түлік мал болған көшпелі қазақтың мал жүнінен, қыл қыбырынан иіріп киіз үй жасауларын, киімдерін тоқығаны, ал сүйегінен, мүйізінен және терісінен илеп, күнделікті тұрмысқа қажетті заттарың дайындағаны, осы асыл бұйымдарға қиыннан қиыстырып алуан түрлі шытырман ою-өрнектерді түсіріп отырғаны қазақтардың дүниетанымын өнер арқылы бейнелегені.

Н. Ш. Шаймерденова және Р. А. Авакованың пайымдауынша, қазақтың ою-өрнегінде халықтың дүниетанымы ежелгі заманнан бері көрініс берген. Олар космогониялық түсініктерді ою-өрнектерде бейнелеген: айшық гүл, жұлдыз гүл, т.б.; «При этом возникают интересные узоры, в которых проявляется образный мир казахов. В орнаментах и узорах сохранилась преемственность от древних скотоводческих племен. В основном это были космогонические мотивы: айшық гүл – лунный цветок, жұлдыз гүл – звездный цветок; шыққан күн – восход солнца; зооморфные мотивы; қошқар мүйіз – рога барана, марал мүйіз – рога оленя; контуры животных, растительные мотивы: стебли, листья, цветы, плоды; геометрические фигуры. Орнамент обычно симметричен» [1, 48].

Ою-өрнектерде жиі кездесетін өрнектің түрі түйе тірлігімен байланысты келеді, ол жиі қолданылады. Түйе ою-өрнектері белгілі бір мағыналарды, ұғымдарды білдіріледі. Д. С. Болысбаев түйе табан-сапар белгісі, – деп тұжырымдайды. Оны киіздің етегіне салады. Келесі бір ою түйе көзді, көз тимес үшін қолданған [2, 14].

Кілем, текеметтерде нар, қошқар мүйізі, жылқы бейнелері көбінесе сол күйінде емес, өзгертілген түрде жасалған. Олар ирек-ирек шумақта, мәселен аяғын маң-маң басып, шөл, далада келе жатқан түйе керуенін бейнелейді. Абстрактілі түрде берілген ирек-шумақтар қазақ тіліндегі жұмбақтарда орын алған, мысалы, *ана аулыдың бұрасы мына ауылда желжілдейді*; өркеш-өркеш

болып, бара жатқан түтін түйелердің жүрісін бейнелейді. Ою-өрнектер де сол. Дәстүрлі ою-өрнектерде табиғатқа, айналадағы жан-жануарларға еліктеу айқын байқалады, мәселен ою-өрнектерде көп кездесетін *қошқар мүйіз, жыртықш аңның азу тісі, ілгешек сияқты тырнағы, кейбір аңдардың тұяғы* сол күйінде емес, сырттай ұқсастық жақтарын тауып, иректөп, оралтып бейнелеу арқылы беріледі. Кілем, киіз, басқұр, қоржын, аяқ қап сияқты мүліктерде, жасалған бедерлерде өрнектер өмірден алынып, қиялмен безендірілген, сондықтан оларды көргенде жауына атылайын деп тұрған жолбарыс, тізіліп тұрған керуен көші, сол кездегі халықтардың жазу-сызуында өз көрінісін тапқан. М. Әлібеков жазғандай қазақ халқының көне мәдениетінің сілемдерін іздестіргенде көне түркі тілдері мен олардың жазу нұсқалары, көптеген тарихи айғақтарды көз алдымызға елестетеді [3, 55].

Қазақтардың дәстүрлі ою-өрнегінде көбінесе көзқарастық, дүниетанымалық ұғымдар бейнеленген, мәселен, арқан есу өрнегінде, қол өнерінің өрнектерінде, бунақ өрнек түрі жиі кездеседі. С. Касимановтың айтуынша, олар тоқымаларда, сырмақтың шетінде, төсек алашада көрініс береді [4, 117]. Оның үш түрі бар: *қызыл құрт, қара-ала-құрт, бунақ, буын өрнек*. Бұл өрнектердің түрлері қара түсте дайындалған. Жолақ – жолақ кесінділердің өрілісі, немесе кесімі, өрнектің ширатылысы. Осы өрнек ширатылысында келесі мағына бар: ала құрт. Көне түрік тілінде «құрт» сөзі қасқыр, бөрі ұғымдарының синонимі.

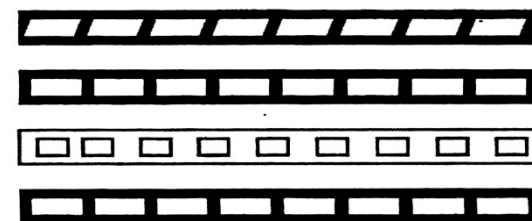
С. Ақатаевтың ойынша, ала жіп өрнегі қазақтардың әдет-ғұрыптарында, адам және жәбірлеген адам ала жіптің екі жағын ұстап тұрады, ал би шешім қабылдағаннан кейін, оны ортасынан кеседі [5]. Ала жіпті ортасынан кесу рәсімі «шешім қабылданды» деген мағыналық түсінік береді. С. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде» [6, 44] *ала жіп* тұрақты тіркесінің әр түрлі варианттары кездеседі *ала жібін аттамады*, (қинаят жасамады, сұғанақтық істемеді, арамдыққа бармады) *ала арқан кесісті* (ат кекілін кесісті, бір жола араздасты) [6, 30]. Қазақша-орысша сөздікте [7, 44] келесі идиома кездеседі: *біреудің ала жібін аттама* (адал болу), мысалы, ешкімге өз кеңесінің *ала жібін аттаппайды* (С. Төлегенов. Таңдамалы шығармалар, 134 б.). Аттамайды ағайынның ала жібін, малының қозғамайды жатса түгін, «Таңдағы тәңірден тамағым» деп, Ертеңін қайғырмайтын, тойса бүгін (К. Тоғызаков. Шығармалар, 120 б.).

«Біреудің ала жібін аттама» фразеологизмнің тағы бір архетиптік прототипі бар. Ежелгі заманда *ала жіп* ритуалы келесі жағдайларда пайдаланылған: 1) өлген адамды жерлегенде моланың қасында ала жіпке жетектеп ала кеткен итті, өлген кісінің атын, киімін де өртеп, бәрін молаға түсіреді. Бұрынғы адамдардың сенімі бойынша, ала жіпте жетектелген ит, өлген адамның жанын күзетеді, сондықтан да итті жеті қазынаның бірі деп

санайтын. Ит адамның досы болса, *ала жіп* – адамның жанын о дүниеге жеткізетін арна ретінде қарастырылған. Сондай-ақ, ала жіп бойымен адамның жаны тұңғыйықтан көтеріліп, қайтадан тіріледі деп сенген.

Ала жіп ритуалы қазіргі кезде де жиі кездеседі, мысалы, тұсау кесу ритуалында, аяғын жаңа басып келе жатқан баланың екі аяғына ала жіптен тұсау жасайды. Сол тұсауды сыйлы, қадірлі адамға кесуді тапсырады. Тұсау кесу рәсімі баланың жаңа шекке шығуын білдіреді. Тұсау кесу – баланың өмірінің маңызды сатысына көтерілуін, ала жіп символын кесу арқылы көрсетеді.

Қазақтардың ою-өрнек өнерінде ала жіп өрнегі сырмақтардың оюында, төсек аяқ әшекейлеуде, кебежелердің өрнегінде, асадалдың шетіндегі өрнектерде жиі кездеседі: қара-ақ, қызыл-жасыл, сары-көк түсті үзінділерден тұратын жолақ.

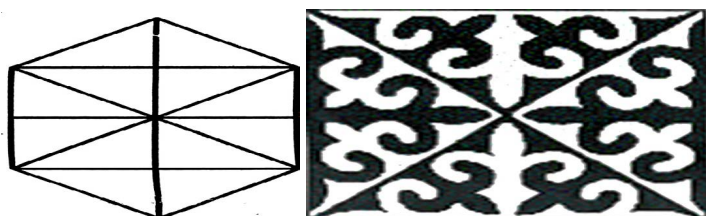

Сурет 1 – Ала жіп, ала құрт өрнегі

Ала жіп өрнегінің әр түрлі аттары бар: *қызыл құрт, қара-ала құрт, бұнақ, буын өрнек*. А. Мауқараұлы ою-өрнектердің жазу мәдениеті туралы сөз етіп, қазақтың ою-өрнектерінің өзіндік тілі, астары, сыры бар екенін растайды. Автор кебеже-сандықтардың бетінде, терме басқұрлардың оюларында, киіз үйдің есігінің бояулы өрнектерінде, әйелдердің кимешектерінде, алаша кілемдерде кездесетін әр түрлі өрнектердің алпыстан аса атауларын атайды: Ай, Алақан, Бастырма, Бұнақ, Жем, Ырғақ, Иық, Алақан, Қазмойын, Қиықша, Қос мүйіз, Құс тұмсық, Кереге көз, Өркеш, Төс т.б. [8, 119]. Осындай әр түрлі ою-өрнектердің өзінше мағынасын ұғуға болады: ою-өрнектер негізінде қазақтардың наным-сенімдері, діннің алғашқы формалары болып табылаты, тотемизм (жанды, жансыз заттар мен жан-жануарларды құрметтеп, соларға табыну), фетишизм (табиғат құбылыстарына, жан-жануарлардың мүшелеріне, табыну), анимизм (рух, жанға табыну), шаманизм (бақсылық) нанымдарымен байланысты көзқарастары символикалық түрде бейнеленеді. Ала жіп өрнегі шашақ бауларда да кездеседі. Шашақ бау киіз үйдің, есіктің екі жағындағы баулары олар киіз үйдің уығында да байланады, екі ала жіп – шашақ бауларды уыққа байлаудың символикалық мағынасы келесіде:

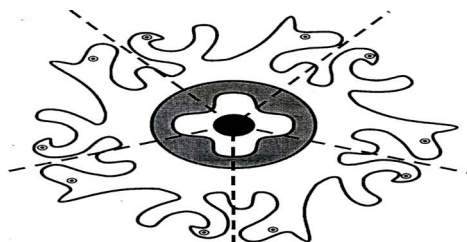
1) еркектер мен әйелдердің некелері жоғары аспанда, қиылады; 2) ала жіп – (шашақ бау) аспан (көк) мен жерді байналыстырады; 3) ала жіп – ала құрт – ала қасқыр. Жер, су, көк ала жіп – кіндік бауы арқылы бір-бірімен байланыста болады.

Қазақ сырмағының ортасында орналасқан ою-өрнектің де құпия сыры бар. Екі квадрат тәрізді шаршы медальоны бір-бірінің денелерімен, және денелердің ішіндегі ромб тәрізді медальондармен жанасады. Сондықтан олар өмір заңы бойынша өздері тәрізді бір нәрсе тудырады да екі квадрат бірлесіп тұрып, композициясының ішіндегі квадратты тудырады. Осы квадрат бүкіл композицияның орталығы. Ортадағы квадраттың ортасында кіндік орналасқан, ол сырмақтық түйіні. Бұл кіндіктен тіршілікке бейімдейтін, мәңгі-бақи өмірмен байланысты көреміз. Ол аспан мен жердің арасында тұратын адамның тағдыры.

Сурет 2 – «Тұқым + шаршы» сырмақтың ою-өрнегі

Қазақ халқының менталитетінде қасқырды пір тұту, түркі халықтарының тотемі – қасқыр туралы аңызды еске түсіреді. Қазақтардың ою-өрнектерінде қасқырдың басы «ала бас» және «ала құрт» бейнелері тәрізді салынған. Осындай оюлар көбінесе киіздерде, сырмақтарда кездеседі.

Сурет 3 – Қасқыр басы мен әтештер

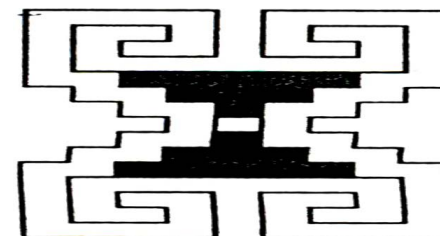
Бұл ою-өрнек өмір мен өлімнің байланысын көрсетеді. Өмір бар жерде өлім бар, өлім бар жерде өмір бар. Осы оюда, Ә. Қажғалиұлының пайымдауынша, өлім мен өмірдің жанталасуы бейнеленген. Қасқырдың азуы

ашылған, арасында Әтештің басы көрінеді. Қасқыр әтешті жұтып жатыр. Бұл ою-өрнекте әр кескіннің төңірегінде бес әтешпен, бес қасқырдың басы айналып, қоршап тұр.

Сурет 4 – Узор «Өмір мен өлім арпалысы»

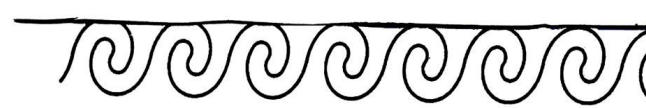
Егерде осы ою-өрнекті бес сегментке бөліп зерттесек, онда біз өлім мен өмірдің ауысуын байқаймыз. «Қайта ұмтылу, қайта даму» сырмақтарының бетінде «Ит құйрығы» ою-өрнегі де жиі кездеседі.

Сурет 5 – Узор «Ит құйрығы»

Бұл ою-өрнекті М. С. Мұқанов «Қазақ киіз үйі» кітабында көрсетеді [9, 165]. Иттің адам үшін қажеттілігін, оның адамның өмірінде маңызды роль атқаратынын көп айтуға болады. Адам итті қастерлеген, себебі ит осы өмірде де, о дүниеде де адамға қызмет еткен. «Ит құйрығы» өрнегінде ит адамның артынан ала жіп арқылы еріп отырғаны бейнеленеді. Қазақ итке байланысты мақал-мәтел жиі қолданылады:

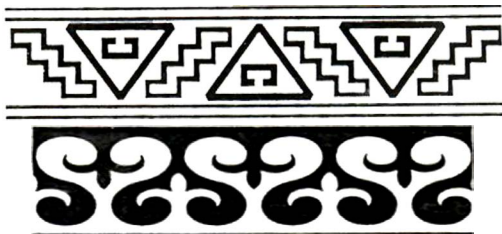
«Ит иесі үшін, құс тамағы үшін», «Ит те иесін сыйлайды», «Ел жатпай, ит тынбас», «Жақсы ит өлімтігін көрсетпейді», «Еттің бәрі қазы болмас, иттің бәрі тазы болмас», «Үре білмеген ит үйіне ұры келтіреді», «Күніне жүз түлкі алса да, тазының ит аты қалмайды».

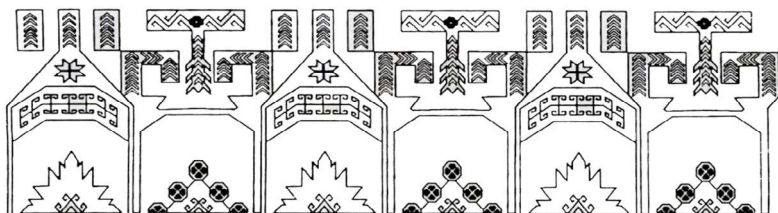
Сурет 6

Адам баласы өлімге жақын. Ол ажалдан құтыла алмайды, сондықтан да көк пен жердің арасында тұрғандардың тағдыры – көктің өмірін орындайтын жыртқыштың өткір тырнағынан құтыла алмайтын тұяқты жануардың тағдыры.

Ә. Марғұланның айтуы бойынша, осындай оюлары бар «Қазақ» кілемдер Гянджи-қазақ аудандарында жиі кездеседі [10]. Гянджи – қазақ ауданы, Әзербайжан елінде. Солардағы ою-өрнектер сырмақтардың ою-өрнектерін еске түсіреді. Кілемдердегі екі жиек оюы – негізгі және кірістіру. Негізгі жиекте ұлы таудың табалдырықты пішіні берілген. Әрбір табалдырықты пішінінің ішінде қызыл үшбұрыштар бар. Олардың ішінде бірін-бірі теңестіретін шиыршықтар бар. Бұндай оюлардың мағынасы: қарама – қарсы тұрса да, бірін-бірі теңестіріп, өзара шарттасуды көрсететіндігінде:

Сурет 7 – Жиек ою-өрнегі

Сурет 8 – Қазақ кілемінің ішкі жазығындағы ою-өрнектері

Қазақ халқы анималистік, геометриялық оюлармен шектелмей, флористика саласына қатынасы бар өсімдіктердің де түр-сипатын ою-өрнектерде безендіру, сәндеу үшін қолданады. Т. Баскеновтың зерттеулерінде өсімдік әлеміндегі гүл, жапырақ, тамыр ұғымдары түрлі ою-өрнектерде көрсетілгені дәлелденеді [11].

Халқымыз қуанышын да, қайғысын да жан-жануар, аң-құс, ай, жұлдыз, күн, тау, тас, т.б. табиғат туындысы және өмір тынысымен бірге бейнелеп, кейбір сипаттары арқылы таным – түйсіктерін баян етіп отырған. Әрбір ою-өрнек белгілі бір мазмұнға негізделген.

Қазақ дүниетанымы оюлармен қатар архитектурада, оны безендіруде де шешімін тапқан. Оны қазақ жеріндегі, Түркістандағы Қожа Ахмет Иассауи ғимаратын, Қара Кеңгір, Сары Кеңгір өзендері аралығындағы «Алаша хан», «Жошы хан» кесенелерін, Тараз қаласына жақын жердегі «Айша Биби», «Бабаджа хатун», тарихи ескерткіштері күмбездер, мазарлар, оюлап қашалған құлпытастар безендіруіндегі қыштардың беттерінде әр түрлі зооморфтық, флористикалық, геометриялық ою-өрнектер салынуы дәлелдейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, қазақтың ою-өрнегінде қазақ ділімінің негізінде жатқан қағидалар мифтік, архетиптік құрылымдар бар. Олар адамдардың арғыжақтан ежелгі заманнан бері есте қалған тотемдердің бейнесін, космостық ұғымдарға байланысты ой-елестерді бейнелейді. Осындай әлеуметтік-менталды ақпарат ұрпақтарға көне заманнан семиотикалық тәсіл арқылы жеткізіледі. Ділімнің ерекшеліктері тек қана вербальдық түрде ғана көрсетілмейді. Ол семиотикалық тәсіл арқылы ұрпақтан – ұрпаққа әлеуметтік-ментальдық ақпаратты жеткізетін арналарға – ою-өрнек өнерін жатқызуға болады. Ою-өрнектерде архетиптік, бейсаналық ақпарат бейнеленген. Дәстүрлі өнер, кілем, киіз, сырмақ, алаша, ою – өрнектерінде қазақтардың мифологиялық танымы, өмірлік тәжірибесі, діни сенімдер, космоспен байланысты ұғымдары берілген, мысалы, «өркеш ою», «түйе көз», «құс тұмсық», «түйе табан», «тұқым», «ит құйрығы», «ала жіп», «ала құрт» ою – өрнектерінде халқымыздың дүниетанымы бейнеленген, мысалы, «ала құрт», «бұнақ», «тұқым», «қара-ала-құрт» өрнектерінде қазақтардың тотемі – бөрі, қасқыр туралы қиссалары, наным – сенімдері, тотемдік мифтерімен үндес бейнелер бар. Ою – өрнектердің сакралдық маңызы, мәні бар. Мәселен, ала құрт ою-өрнегі көк пен жердің, үстінгі дүние және төменгі дүние, жарық пен қараңғылықтың байланысын көрсетеді. «Ала жіп» – кіндік бау, бұл үйлесім – көк пен аспанның байланысуының кепілдемесі. Сонымен қоса, сырмақтың ою-өрнегінің алмасып отыруы өмір жалғастығын бейнелейді.

Осындай ою-өрнектер аспан мен жердің байланысын көрсете отырып, екеуінің арасында болатын адамның тағдыры, өмірі (өмір базары), өмірі мен өлімі (қасқыр басы мен этештер өрнегі) туралы аңыздарды, ақпараттарды бейнелейтін көрініс.

Қазақ халқының көне дәуірден өшпес мұрасы болып, ұрпақтан-ұрпаққа, әкеден балаға сабақтасып, өзіндік тарихымен, әдет-ғұрыпымен, сәндік, көркемдік жолымен, көшпенді елімізді бүкіл әлемге өзінің ерекшелігімен таныта білген – ою тарихы туралы біраз сөз қозғадық. Алайда, жаһандану дәуірінің көлеңкесінде ұлтымыздың осы бір шеберлігі мен тапқырлығы, данышпандығының үлгісіндей болған өнерінен қол үзіп қалмақ екен. Өткен

өмірімізден өшпес мұра болып, материалдық мәдениетімізбен қатарласып, сабақтасып келе жатқан ою-өрнек, – адам баласының ақыл-ойларының толып-толқуымен жүрегінің лүпілінен, өзін айнала қоршаған ортадан туған образдар берілісі. Бүгінгі біздің міндет осы мұраны заман талабына сай жетілдіріп, өндірістік өнімдерде жаңадан жаңғыртып, дамыту арқылы этномәдениетімізге енгізу. Кілемге, киімге, сырмаққа, ыдысқа, қару жараққа, үй жиһаздарына арналған ою түрлері қаншама. Олай болса, ою -өрнек бүгін тіршілік өмірімізге бірден дайын күйінде келмеген. Гүлдің, жапырақтың, жан-жануарлардың бейнелері сол қалпында берілмей, көшірілмей, образдар арқылы ою-өрнекке айналып, қолдану аясына ерекше мәнерімен, үндестікпен, әуенмен жеткен. Бұл халықтың білімінің, шеберлігінің өсіп, ою-өрнек өнеріне қосқан үлесі, тапқырлығы, данышпандығы.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Шаймерденова, Н. Ж., Авакова, Р. А. Язык и этнос. – Алматы : Қазақ университеті, 2004. – 48 с.
- 2 Болысбаев, Д. С. Дәстүрлі өнердегі діни нанымдар мен сенімдердің көріністері. Автореферат. – Алматы : 2007. – 14.
- 3 Әлібеков, Ш. Қазақ фольклорының эстетикасы. – Алматы : 1991. – 128 б.
- 4 Қасиманов, С. Қазақ халқының колөнері. – Алматы: Қазақстан баспасы, 1995.
- 5 Акатаев, С. Мировоззренческий синкретизм казахов. – Алматы : 1994.
- 6 Кенесбаев, І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы : Ғылым, 1977. – 712 б.
- 7 Қазақша-орысша сөздік. – Алматы : Дайк-Пресс, 2000. – 1008 б.
- 8 Мауқараұлы, А. О қазақ пен бұ қазақ. Эссе-толғаулар. – Алматы : 2002. – 210 б.
- 9 Муканов, М. С. Казахская юрта. – Алма-Ата, 1998.
- 10 Маргулан, А. Л. Казахское народное прикладное искусство. – Алматы. Т. 1, 1986.
- 11 Баскенов, Т. К. Орнамент Казахстана в архитектуре. – Алматы : 1957.
- 12 Қажғалиұлы, А. Ою мен ой. – Алматы : 2004. – 444 б.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

Ж. З. Кадина¹, Б. С. Сатеева², Г. Ш. Мизанбаева³

Явления семиотических направлений (в орнаменте) казахского менталитета

^{1,2,3}Факультет филологии,

Карагандинский государственный университет имени Е. А. Букетова,
г. Караганда, 100000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 09.01.19.

Zh. Z. Kadina¹, B. S. Sateeva², G. Sh. Mizanbayeva³

Phenomena of semiotic trends (in ornament) of the Kazakh mentality

^{1,2,3}Faculty of Philology,

E. A. Buketov Karaganda State University,
Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 09.01.19.

В статье рассказывается, что в казахском орнаменте присутствуют принципы, мифические, архетипические структуры, лежащие в основе казахского менталитета. Автор описывает историю орнамента в качестве бесспорного наследия казахского народа с древнейших времен, передающегося с обычаями из поколения в поколение, от отца к ребенку, декоративным, художественным путем, олицетворяющим кочевую страну всему миру. В эпоху глобализации искусство нашей нации, ставшее образцом мастерства, находчивости и мудрости находит свое продолжение.

This article tells that Kazakh ornament has its principles; mythical, archetypal structures that underlie the Kazakh mentality. The author describes the ornament history as the undisputed heritage of the Kazakh people from ancient time, handed down with customs from generation to generation, from father to child, through decorative and artistic ways, personifying the nomadic country around the world. In the era of globalization the art of our nation finds its continuation, which has become a model of skill, resourcefulness and wisdom.

Zh. K. Kanat¹, Zh. M. Konyratbayeva²

¹under-graduate student, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan;

²Candidate of Philological Sciences, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

e-mail: ¹zhansaya_ak@mail.ru

PHRASEOLOGICAL NUMERATIVES AND TRANSLATION

This article deals with such concepts as phraseological numerative units. The comparison is one of the most ancient kinds of intellectual activity of a person and the knowledge of the surrounding reality. The Kazakhs peoples from ancient times applied the numeral words and regular expressions, which were used for the measurement of the time and length. This investigation about translation of phraseological numeratives from Kazakh to English language. Reviews on articles on this topic and the analysis of numeratives in the composition of idioms were carried out. Article stipulates different classifications of phraseology and numeratives and the ways of their translation.

Key words: phraseology, numeratives, phraseological units.

INTRODUCTION

In the light of the changes in the political and cultural life of our society, realization of cultural identity and at the same time globalization, modern linguistics pays much attention to comparative analysis of languages. The results of these studies allow determining the value of its culture, the peculiarity of the language.

This work is devoted to numerological phraseological units (FE) on the material of English, Russian and Kazakh languages.

In this paper, for the definition of phraseology we adopted the interpretation of A. V. Kunin: «Phraseological units are stable combinations of words with complicated semantics that are not formed by generating structural-semantic models of variable combinations» [1]. Phraseological units constitute the most vivid and figurative part of the lexical composition of the language, knowledge of them is recognized as an integral feature of language proficiency. Phraseology is a kind of structural and semantic unity, in which the particular parts of the phrase are not enough to understand its meaning and see the whole picture (eat one's words – өз сөзін кепі қайтарып алу). At the same time, idioms are filled with connotative meanings when the denotata is actually absent.

The generalized definition for phraseological units was given by S. Balli: «combinations that are firmly embedded in the language are called phraseological locutions». Researchers V. L. Arkhangelsky, V. N. Telia define phraseology as a linguistic unit, which is characterized by secondary characteristics such as metaphoricity, equivalence and synonym of the word. V. Vinogradov suggested that equivalence and synonymy to the word is the most significant sign of phraseological locution. But, according to N. M. Shansky, metaphoricity is also inherent in many words, and equivalence – not in all idioms. Therefore, the inclusion of these secondary and dependent features in the definition of phraseology is not entirely correct. The scientist stressed that «the correct definition of phraseology is impossible without taking into account its differences from the word and free combination». N. M. Shansky discovered differences between phraseological locutions from free word combinations. Phraseological locutions distinguish the reproducibility, the integrity of the meaning, the stability of the composition and structure, and, as a rule, the impermeability of the structure. Differences of phraseological turns from words, as the scientist believed, are as follows: words consist of elementary meaningful units of language, morphemes, and phraseological units – from components of a word nature, words act as grammatically unified formalities, and phraseological units are grammatically separate formations. [2] Thus, phraseological units have «a characteristic set of differential features:

- 1 they are ready-made language units that are not created in the process of communication, but are extracted from the memory as a whole;
- 2 these are the language units for which consistency in meaning, composition and structure is characteristic (similar to individual words);
- 3 in the accentual sense, they are sound complexes in which the constituent components have two (or more) basic stresses;
- 4 they are the formations components of which are realized by the speakers as words».

MAIN PART

The language of the people reflects the worldview of the those who speak, their social and spiritual culture, the way of life and the mentality of the people. Humboldt wrote that «language is not a mechanical aggregation of words, that the difference between languages is not in the difference of sounds or signs, but in the difference of views of the world». Phraseology is an example of cultural knowledge, through which the interaction of linguistic and cultural semantics is realized. Phraseology is the source for the study of spiritual culture.

Thematic groups of phraseological units used in intercultural communication are motivated by objective reality. For us, the greatest interest will be represented

by such phraseological units in which national culture is reflected through a link with cultural-national connotations, symbols, stereotypes. Since many of them are still in use, they do not sink into oblivion, remain relevant and are not perceived by outdated forms of language. More than that, these phrases become carriers of cultural function. Such phraseological units include comparative phraseological units, which arose several centuries ago, but are still used in everyday life, and as literary and descriptive tools. Here we consider two groups of comparative numerological phraseological units:

1 units, which consist of numerals

2 units, which means numerals.

Before proceeding to these groups, let us consider the notion of numerological lexicon.

Numbers or notions of numeric structures included in the main vocabulary, e.g. numeratives are systematic structure that defines the peculiarities of the national mentality. Numeratives are related to the history, culture of ethnos, heritage of oral literature, and to all spiritual heritage in cognitive direction. We see the numeric structures in most of the works reflecting the national identity.

Vinogradov noted: «In addition to the names of numerals:

1 counting numbers

2 quantitative-collective

3 indefinite-quantitative, abstract nouns are included into the category of numerals, denoting an indefinitely large number of things: abyss (tons of...), lots, mass, innumerable. Innumerable is an incomprehensible multitude. This «numeration» of nouns does not yet lead to the loss of the forms of the grammatical gender and the syntactic properties of the noun's name». T. Sairambayev prefers to divide them as follows: a long-appeared and appeared as a special nomenclature; old numerative words and borrowed words from other languages [3]. Numerative classifications are also varied. P. Khamdamov shows four types, A. Isakov classifies eight types: time period, fractional, unit, binary, weight, volume, interval. The scientist T. Sayrambayev divided into seven types: time, season, distance, weight, size, pricing, counting, area. In Akulenko's work it is evident that the functional-semantic interpretation of numeratives is given, such as «numeratives – numerals, numerals (countable nouns), denumeratives (derivatives of numerals) and mesuratives, i.e. «words with a significative value type that find their denotata only in a word combination, and in a number of cases the choice of a quantative (a word with a general quantitative seme) depends on the semantics of its partner in the phrase». [4]

According to Sadibekova vernacular names of measurements are active components of phraseological units. Among them there are comparative constructions, stable phrases occupy a special place. In general, the comparison is

one of the most ancient kinds of intellectual activity of a person and the knowledge of the surrounding reality. It is well-known that the Kazakh people had a long history of nomadic times before the revolution. There is a legitimate question of how they measured time, length, and size when traveling in the wintertime and autumn. At that time, our people were not used to the time, volume and weight scales, length and space be measured by meter. Perhaps at the time, these criteria were not so important for a nomadic lifestyle. Nevertheless, it is possible to find out in terms of the numeral words and regular expressions, which represent the measurement in the life of that time. For example, the concept of seconds is expressed by movement of the body parts by means of the phraseological units such as «қас-қағым», «кірпі қаққанша», «көзді ашып-жұмғанша» (blink of an eye). The minutes and hours were expressed in real time such as «бие сауым» (time interval between two milking mares; approximately 1-1,5 hour), сүт пісірім (time of baking milk), шай қайнатым (time while the tea-kettle is boiling), етасым (time of cooking a meat, boiling meat). Some of these phraseological units have equivalents in English, e.g. «қас-қағым», «кірпі қаққанша», «көзді ашып-жұмғанша» – in a blink of an eye, but many, in view of their national characteristics, require a descriptive translation. The disclosure of the meaning of comparative phraseological units, which include transparently motivated people's measures of any language, as it is seen above, most often does not cause great difficulties. For example, сүт пісірім уақыт – time of baking milk – an experienced person approximately knows how many minutes are necessary for this process, ideally it means time equal to half an hour; бір сүйемдей – one-span long, сүйем – a measure of length equal to the distance between the extended thumb and index finger, approximately 17–18 cm. It usually translated into Russian as «одна пядь» and means the same length as in Kazakh, although there is no reference size of the hand, but a comparatively pronounced length, but when it is translated into English, the most appropriate equivalence is «span», which is equal to 9 inches, 22.86 cm. The word «сүйем» in Kazakh culture mainly refers to the designation of length, but in Russian there is a phraseology «семи пядей во лбу». In literal, word for word translation into Kazakh it would mean the height of the forehead at seven spans. It is unlikely that they talked about appearance in this way, they said so about a very intelligent person and it was motivated by comparison with a broad forehead, as a sign of a great mind. This phraseology is rooted back in the time of ancient Russia, when it was believed that the mind is visible from afar. In English it is translated as «wise as Solomon» or «as wise as Solomon». King Solomon is best known for his brilliance and wisdom. We see that in the translation the numeral that was in the component of phraseology in Russian was omitted and generally the structure is very different. That is, we see that in view of the distinctive cultural features, stable expressions of different lexical character are used. A separate group in the

Kazakh language is made up of comparative phraseological units, which denote the height, volume, size, and size of the object. They, as a rule, are associated with well-known for the Kazakh growth and size of domestic animals: арғымақтай – high as argamak, тайдай – like a stallion, нардай – like a camel. As we see many phraseological units are associated with the horse. As we all know, the horse is considered to be one of the seven treasures of the Kazakhs. The horse is in Kazakh culture an invaluable sacred animal, which is a friend, and transport and food. This is basically connected, as we said above, with the nomadic way of life that the Kazakhs were leading centuries ago in the ancient times. In English, these set expressions can be translated as follows: pyramidal, monumental (enormous), giantlike. The reference here goes to things that are inherent in the nation, countries that belong to the early civilization, and are quite developed, compared to our nation, who led a nomadic way of life in those centuries. Also the phraseological units, the motivating words of which are animals, differ. For example, «packed like sardines in a can» or «packed like sardines», which means crowded close together, overcrowded. In the UK sardines are young pilchards most often sold tinned, in oil. In Kazakh, this phraseology can be translated as «шыбындай құжынаған», which also means a lot of people, or something in huge numbers. Words and expressions arise usually in connection with the everyday necessity, the lifestyle and the situations that people face. The fishing industry in the UK developed rapidly in the Middle Ages. In the XV century, English merchants and traders already contained fishing fleets, numbering up to a hundred ships. Great Britain is washed by the waters of the Atlantic Ocean, including the North and Irish Sea. Kazakhstan is not surrounded by such large waters, and instead of the fish industry, we developed livestock, and the lifestyle predisposed to this. For this reason, in the Kazakh language there are practically no phraseological units associated with fish. Kazakhs used to live in yurts in ancient times and spent a lot of time in the open air, grazing cattle. It's no wonder that flies were a frequent occurrence in this situation.

CONCLUSION

In conclusion, people's metrology cannot be considered outside cultural, ethnographic and historical data. The emergence of dimensional names, their appliance, and the fact that they still own a place in our vocabulary is result of the practical need. The outcomes of numerous researches show that the life, the origin, the national culture, the view and perception of the world of the population are reflected in the national metrology. In studies on phraseology, two fundamentally different understandings of the national specifics of phraseological units can be distinguished. As our observations show, in most cases the national-cultural specificity of phraseological units is determined with respect to another language:

this approach can be called comparative. With this approach, the presence of national and cultural characteristics is revealed relative to the specificity of the respective cultures, and not all interlingual differences are indicators of national specifics, but only phraseological units that have culturally conditioned terms or culturally significant consequences. These differences are more clearly reflected in the process of literary translation. Another principle of understanding the national specifics of phraseological units is associated with the national spirit of native speakers and with the national marking of certain units of the native language outside of comparison with other languages. It is assumed that in each language there are phraseological units that are perceived by the native speakers of the language as «their own and only their own», that is, purely national.

REFERENCES

- 1 **Кунин, А. В.** Курс фразеологии английского языка. – М. : Высшая школа, 1996.
- 2 **Шанский, Н. М.** Фразеология современного русского языка. – Москва, Высшая школа, 1985.
- 3 **Сайрамбаев, Т.** Қазіргі қазақтіліндегі күрделі сөзтіркестері. Алматы : «Мектеп», 1981.
- 4 <http://netref.ru/kirispe-metrologiyali-leksika-numerativter-men-halitolshem-a.html?page=10> [Electronic resource].
- 5 **Turlikhanovna, A. K.**, et al. «Features of Translation of Kazakh and English Set Expressions and Idioms with Numerative Seven.» Procedia-Social and Behavioral Sciences 82 (2013) : 895–903.
- 6 **Пелипенко, Л. М.** Когнитивная репрезентация нумеративных фразеологических единиц с компонентами one, two, three / один, два, три. Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2 : Филология и искусствоведение, выпуск 3, 2015.

Material received on 09.01.19.

Ж. К. Қанат¹, Ж. М. Қоңыратбаева²

Фразеологиялық нумеративтер мен аударма

^{1,2}Филология факультеті,

Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

Ж. К. Канат¹, Ж. М. Конырабаева²**Фразеологические нумеративы и перевод**

^{1,2}Филологический факультет,
Евразийский национальный университет имени Л. Гумилева,
г. Астана, 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 09.01.19.

Бұл мақалада фразеологиялық нумеративті бірліктер түсінігі қарастырылады. Салыстыру ол адамзаттың қоршаған ортасы туралы білім алудың ежелден кележатқан зиялы қабілеттерінің бірі. Қазақтар ежелден уақытты және ұзындықты өлшеу мақсатында нумеративтермен фразеологизмдерді қолданған. Бұл зерттеуқазақ тілінен ағылшын тіліне фразеологиялық нумеративтерді аудару туралы. Осы тақырыпқа байланысты мақалаларға шолу жүргізіліп, фразеологизмдер мен идиомалардың құрамындағы нумеративтерге талдау жасалды. Мақалада нумеративтердің, сонымен қатар фразеологизмдердің түрлі классификациялары және оларды аудару жолдары келтіріледі.

В данной статье рассматривается понятие фразеологических нумеративных единиц. Сравнение это один из самых древних видов интеллектуальной способности человека и знание окружающей действительности. Казахский народ с древних времен использовал нумеративы и регулярные выражения, которые использовали для измерения времени и длины. Это исследование о переводе фразеологических нумеративов и с казахского языка на английский язык. В статье приведены обзоры материалов по этой теме и анализ нумеративов в составе идиом. Статья предусматривает различные классификации фразеологии и числительных и способы их перевода.

FTAMP 16.21.07

М. Қожанұлы

ф.ғ.к., профессор, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы атындағы Ұлттық қорғаныс университеті, Астана қ., 010030, Қазақстан Республикасы
e-mail: m_kozhanuly@mail.ru

**Өңірлік этно-, генонимдерінің
этнолексикалық құрамдары
(қазақстанның батыс өңірі
этнонимдерінің материалдары негізінде)**

Мақалада өңірлік этно-, генонимдерінің лексикалық құрамын (атрибутын), ең алдымен, диахронды және синхронды тұрғыдан қарастырып, олардың қалыптасуы мен дамуын тілдік-тарихи тұрғыдан зерделеп және этнолексемалық құрамын, нақтырақ алғанда, ногай тіліне тән этно-, генолексемаларды қарастырады. Автор Ногай атауын көшпелі ортада туған біртұтас мәдени кеңістіктің жалпылама атауы деп, ногай тіліне тән этно-, генонимдер өңірлік этнонимия жүйесінің қалыптасуы мен дамуына белгілі бір дәрежеде рөл атқарғаны деп қарайды. Және оларды көршілес халықтардың тарихы мен тілінің ортақ жақтарымен саластыра-сабақтастыра отырып, өз алдына жеке зерттеу объектісі ретінде қарастыру қажеттігі сөз етіледі.

Кілтті сөздер: этноним, геноним, ногай, маңғыт, Маңғыстау, Ногайты.

КІРІСПЕ

Ғылым дамыған сайын оның салалары дараланып, зерттелу объектілері тармақталып, дами отырып, ең алдымен, олар тілде көрініс табатыны белгілі. Соның бірі – өңірлік этно-, генонимдер.

Қазақ ономастикасы мектебінің негізін қалаушылардың бірі Т. Жанұзақов: «Ру, тайпа аттарына лингвистикалық талдау жасау негізінде олардың лексикалық құрамын, жасалудағы тілдік заңдылықтардың сипаттарын, этимологиялық сырларын көре аламыз. Ал тарихи-стратегиялық жолмен зерттеу арқылы этнонимдік тілдік қабаттардың сырын, яғни этнонимдердің шығу, пайда болу тетігін, белгілі дәуірге тән топтарды айқындау мүмкіншілігі туады» [1, 223 б.], – деп жазғандай, өңірлік этно-,

генонимдерінің лексикалық құрамын (атрибутын), ең алдымен, диахронды және синхронды тұрғыдан қарастырып, олардың тілдік қабаттарын әрі лингвистикалық, әрі тарихи тұрғыдан қарастыру арқылы айқындай аламыз.

Өңірлік этно-, генонимдердің этнолексемалық құрамын айқындауда, ең алдымен, отандық ономаст-ғалымдар Т. Жанұзақов [2, 27–71 б.], Ә. Әбдірахманов [3, 32–33 б.], Е. Қойшыбаев [4, 5–6 б.] т.б. ғалымдардың пікірлеріне сүйеніп, олардың лексикалық құрамын (атрибутын) шартты түрде: Ежелгі заманға тән, Ортағасырлық, XVI–XIX ғасырларға және кірме тілдерге тән этнолексемалар, – деп топтастырдық.

Бұл күнде Ресей құрамындағы ноғай халқы, тарихтан XIII ғасырдың екінші жартысында XV ғасырдың басында Алтын Орданың ыдырауы және Ақ Орданың әлсіреуі барысында Қазақстан территориясында, яғни қазіргі Атырау өңірінде Ноғай Ордасы пайда болып, ең ірі мемлекеттің бірі ретінде өмір сүргені белгілі. Академик Р. Бердібай сөзімен айтқанда, «ноғай аталған халықтың негізін XIII ғасырда татар-моңғол жаулаушыларының құрамында болған рулар қалыптастырған. Олар жергілікті қыпшақ тектес елдермен араласып, уақыт өте келе, жеке халық ретінде дүниеге келген» [5, 163 б.], – деп жазғандай, өңірдегі ноғай тіліне тән этнолексемаларды қазақ жерінде пайда болған Ноғай Ордасымен байланыстырып қараған жөн секілді.

Зерттеу барысында түрколог-ғалым Н. А. Баскаковтың жіктелімі* негізінде шартты түрде топтастырған өңірлік этно-, генонимдердің этнолексемалық құрамын қазақ тілі мен ноғай тілі қыпшақ тобына жататын ескеріп, және Ноғай Ордасына қатысты тарихи деректемелерден өңірде кездесетін кейбір **ноғай тіліне тән этно-, генолексемалардың** тарихи сабақтастығын байқаймыз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мақала тақырыбын зерттеу барысында Қазақстанның батыс өңірінде пайда болған Ноғай Ордасы, яғни ноғай дәуірі туралы зерттеуші-ғалымдар арасында әртүрлі көзқарастар бар. Сондықтан оларды тізіп жатпай, отандық және шетелдік ғалымдар зерттеулеріне көңіл бөліп, өңірлік этно-, генонимдерді зерттеу қажеттілігі туындап отыр.

Ноғай Ордасы туралы Қазақ ССР тарихында: «Ноғай Ордасы XIII ғасырдың II-жартысында бөлектене бастады. Бұл процесс әмір Едіге тұсында XIV ғасырда да жалғасып, оның баласы Нұр-ад-диннің (1426–1440) кезінде аяқталды. Ноғай Ордасындағы үстем тайпа маңғыттар болды. ...Ноғайлықтар өздерін «маңғыт» деп, ал өз ұлысын – «Маңғыт жұрты» деп атаған. Оларды көрші халықтар осы атпен білген.

* Бұл жайында К. Ахановтың мына еңбегінен қараңыз : Тіл білімінің негіздері. – А., 1974. – 609 б.

...Ноғай Ордасының негізгі территориясы Волга мен Жайықтың арасындағы жазықта, оның орталығы Волганың төменгі бойында немесе Сарайшық (Жайықта) ауданында болатын» [6, 188–189 б.], – деп көрсетілген. Ал ноғайлардың алғаш қайда орналасқанын, олардың қалай аталғандығы туралы В. В. Бартольд: «ноғай сөзі алғашқы да тек орыс дереккөздерінде кездеседі, ноғай шығыс дереккөздерінде Шығыс Азияда ешқашан мекендемеген моңғол тектес халықтың бірінің атауы маңғыт деп аталады. XVI ғасырда Жайық немесе Оралдың төменгі ағысындағы жерлер ноғай немесе маңғыт орталықтары болады» [7, 18 б.], – дейді.

Осы орайда, атақты түрколог-ғалым Л. Н. Гумилев Алтын Орда құрамына Грузия елі де болғанын (1256 жылға дейін), Батый өлгеннен кейін ильхан Хулагудың қарауына өтті [8, 223 б.], – десе, ал тарихшы М. Г. Сафарғалиев: «Әбілғазы Баһадүр шежіресіндегі» Алты ауыл ордасы деп аталған ноғайлықтар XVI ғасырдың басында Маңқыстауға басып кірді. ... шығыста ноғайлар Жайықтың сол жағалауы бойында, солтүстік-батыста Қазан жеріне дейін, оңтүстік-батыста Арал мен Каспий өңірінің солтүстігіне дейін, ал кейде олар Маңқыстау мен Хорезмге дейін жеткен» [9, 201 б.], – дейді. Сондай-ақ, Қарашай халықтары тарихында ноғайлардың Маңқыстау өңірінде болғандығын: «Қарасай мен Орақ хандарға бағынышты ұлыс-тайпалар XVI ғасырдың аяғында Каспийдің батысында өтті. XVII ғасырдың аяғында Еділ мен Жайық бойынан, Жем сағасынан Астрахан губерниясына Едисан ауылдары, жембойлықтар, маңғыттардың бір тобы, қыпшақ ауылдар, Орақ ауылдарының қалдығы, найман, керей, Маңқыстаудағы Сайын хан елінің қалдықтары деп аталатын Тоқтамыш ауылдары өтті» [10], – деп жазады. Сөйтіп, XV ғасырдың аяғында Маңқыстау түрікмендері де, қазақ, башқұрт, татар, қарақалпақ, өзбек тайпалары сияқты Ноғай Ордасы құрамында болады. «Книга Большого чертежа» картасында көрсетілгендей, XVI ғасырдың екінші жартысында Мәскеудің шығысынан Орта Азияға қарай жүретін Астрахан-Маңқыстау су жолы мен Еділ-Жайық, Жем-Үстірт қыр жолын – Ұлы Ноғай жолы деп атап, сол кездегі маңызды жолдардың біріне айналған.

Жалпы, Алтын Орда ыдырағаннан кейін ноғайлардың (маңғыттар) Солтүстік Кавказда, Жайық өзенінің орта, төменгі аралықтарында көшіп жүргендігін түрколог Н. А. Баскаков та [11, 141 б.] колдайды. Ал ноғай дәуірінің жырлары туралы профессор Ә. Қоңыратбаев: «Ноғайлы дәуірінде туған ұлыстық эпос – «Ер Тарғын» жыры. Жырдағы жер-су аттары сол ноғайлы дәуірінен алынған» [12, 186 б.], – десе, енді бірде ғалым Мұрын жырау жырлаған «Қырымның қырық батыры» жыры туралы: «XVIII ғ. жоңғар шабуылы басталғанда қазақ жыраулары бұрын-соңды оқиғаларды жалғап, ескі сюжеттерді жаңаша жырлай бастады. Бәлкі ноғай эпосының өзі де осы кезеңде жырланса керек» [12, 72 б.], – деген пікірі ғалымның

«Қырымның қырық батыры» жырын кейде ноғайлық жырлар деп қарайтын көзқарастарға келтірілген дәлелі болса керек. Сондай-ақ, жазушы Ә. Сарайдың «Ноғайлы» (зерттеу) атты еңбегінде [13] ноғайлық жырлар туралы деректер мен көзқарастарды кеңінен сөз етілген белгілі.

Ғалым С. С. Губаева Өзбекстан территориясында кездесетін этнопонимдерге талдау жасай келіп: «Географиялық атаулар арасында ерекше топ ретінде этнонимдерден жасалған топонимдер сол немесе өзге де аудандардағы этногенез және тарихи этникалық проблемаларды шешуге көмектесуде белгілі рөл атқарады» [14, 2 б.], – деп жазғандай және жоғарыдағы деректерден, ноғайлардың (маңғыт) Қазақстанның батыс өңірлерінде көшіп-қонып жүргенін оны төмендегі атаулар нақтылай түседі. Мысалы, Маңқыстау өңірінде: *Асан құдығы* – құд.; *Асан қамалы* – жер аты.; *Қарасай қорғаны* – жер аты.; *Қарасай құдығы* – құд.; *Ноғайты* – жер аты.; *Мамай тау* – тау.; *Мамай қорғаны* – жер аты.; *Мамай шыңырауы* – құд.; *Мамай жайлауы* – жайл.; *Қарасай құдығы* – құд., т.б. атаулар сол ноғайлардан қалса, ал бір кездегі Ноғай Ордасының орталығы болған Сарайшық – қазіргі Атырау облысының аумағында орналасуы, яғни бұл өңірде де ноғай (маңғыт) атауларының кездесуі заңды құбылыс. Мысалы: *Маңғыт* (к., Ат. обл). Этнопоним.

Жалпы, әдебиеттерде маңғыт этнонимі туралы әр түрлі көзқарастар бар. Мысалы, XV ғасырдың 80-жылдарында орыс жылнамасында *ногай* этнонимін *маңғыт* деп аталғаны туралы: «Қазан патшалығының тарихы туралы» жылнамасында ноғай бұрынғысыша маңғыт деп кездесетінін ескертеді» [15, 8 б.], – деп жазғандай, маңғыт этнонимі туралы айтқан отандық және шетелдік ғалымдар пікірлерін тізіп жатпай, С. М. Абрамзон [16, 516.], В. В. Бартольд [7, 212–213 б.], И. Магидович [17, 187 б.], Рашид-ад-дин [18, 37–38 б.], А. Н. Кононов [19, 44 б.], П. С. Паллас [20, 364 б.], Н. Г. Волкова [21, 80 б.], т.б. зерттеуші ғалымдардың еңбектерінен қарауды ұсынып, төмендегі түркі халықтарында *маңғыт* руы кездесетінін көрсете кетуді жөн көрдік.

Көптеген түркі тілдерінде *маңғыт* этнонимі әртүрлі фонетикалық варианттарда: өзбектің сарой руының бір тармағы *мангит*, қырым татарында *мангут*, өзбек және қарақалпақта, қырғыздың *мұңғыш* (*мунгуш*), ноғайдың *жетісан* (*йетисан*), туваның және түрікменнің *эрсари* (*ерсары*) тайпасында – *маңғыт* [22, 291–292 б.] формасында берілген. Ал Ш. Құдайбердіұлы [23, 61 б.] Астрахань татарларының арасында *маңғыт* руы бар екенін көрсетеді. Сондай-ақ, Н. А. Ахунов [24, 88 б.] *маңғыт* – түркі халықтарының көне тайпа аты десе, ал В. А. Бушаков [25] оны моңғол тайпасының атауы дейді. Біз бұл жерде Н. А. Ахуновтың *маңғыт* руы – түркі халықтарының көне тайпа аты деген пікірін қуаттаймыз. Осы орайда, *Маңқыстау* (ауд., обл.)

атауы туралы тарихи деректер мен экспедициялық зерттеу материалдарына сүйене отырып айтқан отандық ғалымдардың (Ғ. Мұсабаев, Ә. Әбдірахманов, Т. Жанұзақов, С. Омарбеков, М. Тұрсынова т.б.) болжамдары мен пікірлерін қайтадан ой елегінен өткізіп, *Маңқыстау* сөзін *маңғыт* руымен байланыстырып қараған жөн сияқты. Өйткені, тіліміздегі дыбыстардың алмасу заңдылығына сүйенсек, онда *Маңқыстау* алғашқы да *Маңғыттағ* формасында болғанын көреміз. Демек, *Маңғыттағ* сөзінің соңғы «тағ» сөзі кейбір түркі тілдерінде (қазақ тілінде: тау), т/у дыбысына, ал тіліміздегі «т» дыбысы «с»-ға, одан «ш» дыбысына алмасуы және бар. Олай болса, *маңғыт* сөзін мынадай схемадан көруге болады: маңғыт > маңғыс > маңғыш, ал тағ > тау болып өзгереді. Сонымен, *Маңқыстау* > *Маңғыттағ* сөзінің өзгерген түрі деп қарап, жоғарыда келтірілген Н. А. Ахунов және М. Г. Сафарғалиевтің пікірлеріне сүйеніп, атауды *маңғыт* руы мекендеген тау мәнінде қараған орынды.

Саралжын-Маңғыт (к., Ат. обл). Атау Қызылқоға ауданы территориясының екі жерінде кездеседі. Бірі – ауданның Орал облысымен шектесіп жатқан бөлігіндегі жерді *Саралжын-Маңғыт* деп атаса, ал аудандағы бөлігін *Саралжын* (өсімдікке) деп атайды. Осыған қарағанда, атау алғаш көлге өсімдікпен байланыстырса, кейін көлдің айналасына мекендеген маңғыт ру атымен біріктіріп қойылып аталған деген ойдамыз.

Осы орайда, академик Ә. Марғұлан қазақтың ерлік жырындағы әлеуметтік сарындарға шолу жасай келіп, тіліміздегі *маңғыс* және *ногай* сөзі туралы: «Бөрінің етіне жерік болып туған баланы «жұртшылық мақтан қылып, оған «маңғыс» (маңғыт), «ногай» деген ат береді. Мұндағы «Маңғыс», «ногай» деген сөздер бір кезде «бөрі» (көк-аспан) мағынасында жұмсалған.

Ерте замандағы «бөрі құс», «маңғыт» бергі кезде «ит-құс», «көктің құсы» деген мағынада туған. «Маң», «шың», «бөрі» деп бір кезде аспанды, биік көкті айтатын. Жұртшылық өзінің ардақты батырын қасиеттеу үшін, «маң», «шың», «бөрі», «құс» сөздерін қосып, онымен жұрт ағасы болған иналдарын атайтын болған. «Маңғыс», «Шыңғыс», «Бөрі құс» – бөрі «аспанның», «көктің», «шыңның», «биіктің» құсы деген мәнде. «Ұлы», «биік», «кісі» деген ұғымды еселеп айтқан түрі. «Маңғыс», «бөрі», «ер құс» (ырғыз), «таңғұс» (таңғұт) ертеде «тәңрі» деп те аталатын. «Тәңрі» деген сөз тарихи заманда «көк», «аспан», «шың» мәнінде жұмсалған. Қытай тарихында «тәңрі» сөзі «тәниу» болып, он бергі кезде европа ғалымдары «сәниуге» айналдырған. «Шыңғыс», «маңғыс» деген сөздер «биіктіктегі кісі мағынасында, таң-ері» (тәңірі), «көктің алыбы» саналып, ғұндардың бектері осылай аталатын болған. «Шыңғыс», «маңғыс», «тәңірі» ескі гректің «уран», «нептун», «сатурн» сияқты ұғымдарына орайлас» [26, 364–365 б.], – деген пікірі назар аударуды қажет етеді.

Ноғайты (жер аты., Маңк. обл.); *Ноғайқұдық* (қыст., Ат. обл.). Этнотопоним. Түркі халықтарында ноғай руы жиі кездеседі [қараңыз: 22, 311 б.]. Сондай-ақ қазақ рулары құрамында, оның ішінде Кіші жүз құрамындағы Әлімұлының Жақау.; Жетірудің Сақау тармағында осы аттас (ноғай) ру бар. Біздіңше, этнотопонимді кешегі Ноғай дәуірінен қалған деп, «ноғай руы мекендеген жер» және құдық» мағынасында қараған орынды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жалпы, әрбір көшпенді халықтың қайталанбас бет-бейнесі, өзіне ғана тән түр-пішінін ескерсек, профессор Р. Бердібай [27, 102 б.] ноғайлы рулық-тайпалық құрамына қарап, бұл халықтың ертеде Ертіс бойын, Дешті-Қыпшақты, Орта Азияны, Солтүстік Кавказды жайлаған түрік тайпаларының бірігуінен пайда болған десе, ал С. Қондыбай [28, 243–253 б.] «ноғай» немесе «ноғайлы» атауына тарихи шолу жасай келіп, қыпшақ тілді көшпенділік ортада туған біртұтас мәдени кеңістіктің жалпылама атауы деп қарайды. Оған бір ғана мысал Қазтуған жырауда:

«Мен қарға бойлы Қазтуған,
Қайғыланып асып барамын.

Ноғайлы-қазақ елімнен» [29, 123 б.], – деген жолдардан ноғай мен қазақ бір туысқан халық екенін, яғни Ноғай дәуіріне қатысты өңірлік кейбір этно-, генонимдерді зерделеу барысында, көршілес қазақ пен ноғай халықтарының этникалық байланысы (этноөрісі) негізінде қайталанған этно-, генонимдер (барлығы – 30**, оның ішінде: Байұлы – 14, Әлімұлы – 14, Жетіру – 13) барын анықтап, олар өңірлік этнонимия жүйесінің қалыптасуы мен дамуына белгілі бір дәрежеде рөл атқарғанына (мұны барлық түркі этнонимдеріне ортақ деп қараған жөн) көз жеткіздік.

Қорыта келгенде, XVIII ғасырдың аяғы – XIX ғасырдың басында өмір сүрген неміс ғалымы-гуманист, филолог, әрі философ Вильгельм фон Гумбольдт: «Халықтар мен уақыт ерекшеліктері тілдермен тығыз араласуы, тіл... толық немесе басты бөлігі дәуірлер мен халықтарға қатысты және амалсыздан тілде сақталады» [30, 372 б.], – деп жазғандай, өңірлік этнонимия жүйесінің шығу тарихын, қалыптасу, даму жолдарын тек бір ғасырға телімей, сол өңірде мекендеген халықтардың тарихын, дүниетанымын, салт-дәстүрін, ұлттық менталитетінің тарихи іздерін тілімен (тайпа, ру) және оларды түркі тілдеріне ортақ жақтарымен (көршілес халықтардың тарихы мен тілін) салғастыра-сабақтастыра зерделеуде өңірлік этно-, генонимдерді өз алдына жеке зерттеу объектісі ретінде қарастыру қажет деп ойлаймыз.

** Ескерту: Қазақстанның батыс өңірі этнонимдері материалдарында кездесетін қазақ-ноғай халықтары арасындағы қайталанған этно-, генонимнің бір-ақ рет келгендегі саны.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Жанұзақов, Т.** Қазақ тілі ономастикасының негізгі проблемалары // Филология ғылымының докторы дәрежесін алу үшін жазылған докторлық диссертация (қолжазба). – Алматы : 1974. – 363 б.

2 **Жанұзақов, Т.** Қазақ тіліндегі жалқы есімдер. – Алматы : 1965. – 142 б.

3 **Әбдірахманов Ә.** Топонимика және этимология. – Алматы : «Ғылым», 1975. – 207 б.

4 **Койчубаев, Е.** Основные типы топонимов Семиречья. АКД. – Алма-Ата : 1966. – 25 с.

5 **Бердібай, Р.** Бес томдық шығармалар жинағы. Эпос-ел қазынасы. 1-т. – Алматы : «Қазығұрт», 2005. – 464 б.

6 Қазақ ССР тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 2-том. Алматы : Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы. 1983. – 440 б.

7 **Бартольд, В. В.** История турецко-монгольских народов. т. 5. М. : 1968. – 757 с.

8 **Гумилев, Л. Н.** Қиял патшалығын іздеу: «Пірәдар Иоанның мемлекеті туралы аңыз / Ауд. Ә. Жұмабаев, П. Бейсенов. – А. : «Балауса», 1992. – 448 б.

9 **Сафарғалиев, М. Г.** Распад Золотой Орды. Саранск, Мордов. кн. изд-во, 1960. – 276 с.

10 Очерки истории Карачаево-Черкессии /Под ред. Невской В. П., Романского В. А. т. 1. Ставрополь, 1967.

11 **Баскаков, Н. А.** Введение в изучение тюркских языков. – М. : 1962. – 380 с.

12 **Қоңыратбаев, Ә.** Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы : «Ана тілі» баспасы, 1991. – 288 б.

13 **Сарай, Ә.** Ноғайлы (зерттеу) – Алматы : «Арыс» баспасы, 2009, – 480 б.

14 **Губаева, С. С.** Этнонимы и топонимы Ферганской долины: АКД. М. : 1973. – 20 с.

15 Полное собрание русских летописей. т.19 : История о Казанском царстве (Казанский летописец). Спб., 1908.

16 **Абрамзон, С. М.** Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л. : Наука, 1971. – 403 с.

17 **Магидович, И.** Население. Материалы по районированию Средней Азии. кн.1, ч.1.Ташкент.,1926. – 288 с.

18 Рашид-ад-дин. Сборник летописей. т. 1, кн.1. М-Л.,1952. – 222 с.

19 **Кононов, А. Н.** «Родословная туркмен»: Сочинение Абу-л-газы хана хивинского: (Исследование, тексты, переводы): АН СССР. М-Л.,1958. – 193 с.

20 Pallas, P. S. Bemerkunden auf einer Reise in die sudlichen stalthaltershaften des Russischhen Reiche in den Jahren 1793 und 1794, bd.1. Leipzig., 1803. s. 364.

21 Волкова, Н. Г. Этнонимы и племенные название Северного Кавказа. М. : Наука, 1973. – 208 с.

22 Лезина, И. Н., Суперанская, А. В. Словарь-справочник тюркских родоплеменных названий. – М. : Центр русских исслед., 1994. ч. I-II. – 466 с.

23 Құдайбердіұлы, Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы : «Қазақстан» және «Сана» баспасы, 1991. – 80 б.

24 Ахунов, Н. А. Этнотопонимы – важный исторический источник // Из истории Средней Азии и Восточного Туркестана XV-XIX вв. : Сб. статей – Ташкент., 1987. – 178 с.

25 Бушаков, В. А. Тюркская этнонимия Крыма. АКД. Херсон., 1991. – 31 с.

26 Марғұлан, Ә. Х. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы : «Жазушы» баспасы, 1985. – 368 б.

27 Бердібай, Р. Байқалдан Балқанға дейін. – Алматы. – 1996. – 256 б.

28 Қондыбай, С. Есен – қазақ. – Алматы : «Үш Қиян», 2002. – 352 б.

29 Досмұхамедұлы, Х. Аламан. – Алматы : «Ана тілі», 1991. – 176 б.

30 Вильгельм фон Гумбольдт. Язык и философия культуры. – М. : Прогресс, 1985. – 450 с.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

М. Кожанұлы

Этнолексические составы региональных этно-, генонимов (на основе материалов этно-, генонимов Западного региона Казахстана)

Национальный университет обороны имени
Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы,
г. Астана, 010030, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 09.01.19.

М. Kozhanuly

Ethnolexic structures of the regional ethno-, genonyms (Based on materials of ethno-, genonyms of the Western region of Kazakhstan)

National Defense University named after the
First President of the Republic of Kazakhstan – Yelbasy,
Astana, 010030, Republic of Kazakhstan.
Material received on 09.01.19.

В статье рассматриваются этнолексические составы региональных этно-, генонимов (атрибутов), прежде всего, в диахроническом и синхроническом аспекте, изучаются их развитие и формирование в историко-языковом характере, и исследуются этно-, генолексемы, присущие ногайскому языку. Автор считает, что обобщающие ногайские названия, образующие единую пространственную культуру среды кочевников, сыграли определенную роль в формировании и развитии систем региональных этнонимов. Также в историко-языковом аспекте исследуются, признаваемые соседними народами, этно-, генолексемы и их преемственность, присущие другому народу, которые необходимо рассматривать как предмет изучения отдельного региона.

The article discusses ethnolexic compositions of regional ethno-, genonyms (attributes), primarily in the diachronic and synchronic aspect, studies their development and formation in a historical and linguistic character, and explores ethno-, genolexes, inherent in the Nogai language. The author believes that the generalized Nogai names that form a single spatial culture of the nomads' environment played a certain role in the formation and development of the system of regional ethnonyms. Also, in the historical and linguistic aspect, they are recognized by the neighboring peoples, ethno-, genolexem and their continuity inherent in other people, which must be considered as a subject of study of a particular region.

Ж. М. Қоңыратбаева

ф.ғ.к., профессор м.а., Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы
e-mail: zhanarkon@mail.ru

**ӘЛЕМ БЕЙНЕСІ ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТ
ТОҒЫСУЫНЫҢ КӨРСЕТКІШІ РЕТІНДЕ**

Мақалада әлем бейнесі мәселесі, оның тіл мен мәдениет тоғысуының көрсеткіші екендігі тілдік деректер бойынша қарастырылады. Тіл мен мәдениеттің бір-біріне қатыстылығы, ықпалы жөніндегі сұрақтарға жауап ізделеді. Атап айтқанда, әртүрлі мәдени үдерістер тілге қалай әсер етеді және тілдің мәдениетке ықпалы қандай? деген сұрақтар теориялық әрі эмпирикалық материалдар негізінде талдауға түседі. Мәдениеттің тілге тигізетін әсері лексика-грамматикалық қабатпен қоса оның (тілдің) нормативті-стилистикалық сипатынан да айқын танылатындығы сипатталады. Әртүрлі мәдениеттің сөйлеу әдебінде орын алатын ұлттық-мәдени ерекшеліктердің тілдік қатынас жағдайына байланысты екендігі нақты тілдік деректер арқылы ашылады. Мәдениеттің тілге әсерінің ашық та мақсатты жүргізілуі тіл-тілдің қалай өмір сүріп жатқандығына байланысты екендігі сипатталады.

Кілтті сөздер: әлем бейнесі, тіл және мәдениет, мәдениетаралық коммуникация, әлеуметтік құбылыс, антропологиялық лингвистика.

КІРІСПЕ

Әлем бейнесін, әлемнің мәдени бейнесін тану – күрделі үдеріс. Себебі «ол – гештальт секілді күрделіліктің жоғары деңгейі» [1, 17]. Біз күнделікті өмірде туған тілімізде көрініс табатын әлем бейнесіне көңіл бөле бермейміз. Өзге мәдениеттің әлем бейнесін ана тіліміз арқылы танып білеміз. Кейде өз әлеміміздің бейнесіне, оның ерекшелігіне тек өзге, шет тілдік мәдениеттің бейнесімен салыстыра қарағанда ғана мән беретініміз рас. Пайым, түсініктің (ассоциация) берілу жолдарын зерттеу – әртүрлі тілдердің өзіне тән мәдени бейнесін салыстыра қарастыруда маңызды да қызықты аспектінің бірі.

Әлем бейнесі, оның ішінде әлемнің мәдени бейнесі мәселесі – мәдениетаралық коммуникация кеңістігін қарастыруда өзекті нысан болып табылады. Әлемнің мәдени бейнесі әр мәдениетте әр қилы танылатыны

белгілі. «Һәр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде де сондай басқалық болатындығы» [2] секілді кез келген мәдениеттің әлем бейнесі оның тілінде вербалданады. Тіл арқылы таңбаланатын мәдени кеңістікті арнайы қарастырудың маңызы сол себепті де зор.

Тарихи кезеңнің әр сатысында әлем бейнесі әртүрлі сипат алады. Мәселен, көне түркі тайпалық одақтары мен XIX ғасыр түркілерінің әлемді тануы өзара мүлдем ұқсамайды, не болмаса XX ғасыр қазақ дүниесі мен шетелде өмір сүруші XX ғасыр қазағының әлем бейнесін салыстыруға келе бермейді.

Әрине, адамзат қоғамына ортақ әлемнің әмбебап бейнесін бөліп көрсетуге болады, дегенмен бұл секілді көзқарас тым жалпылық мәнде қалып қояды. Әлем бейнесін сипаттауда бинарлық лексика (оппозиция) барлық адамға бірдей тән сияқты. Алайда бір мәдениет үшін *ақ түс* жағымды (оң) мәнді, ал *қара түс* жағымсыз (кері) мағынаны танытса, кейбіреуінде керісінше болуы мүмкін. Мысалы, қытай мәдениетінде аталмыш бинарлар өзгеше сипатталады, *ақ түс* өлімнің (траур) символы ретінде интерпретацияланады. Сол себепті кез келген халықтың *жақсылық пен жамандық, өмір мен өлім, құндылық пен норма* жөнінде өз таным-түсініктері қалыптасқан.

Жеке тұлғалық мәдениеттің танымында әлем бейнесі оның мінез-құлқына сай айқындалып жатады. Атап айтқанда, сангвиник-экстраверт тұлға мен реалист адамның әлем бейнесін тануы аутистке қарағанда қарама-қайшы деуге болады. Сол сықылды психикалық аурумен ауыратын науқастың өзінің әлем бейнесі болатыны анық. Оның әлемді танып-қабылдауы денсаулығына байланысты құбылып отыруы мүмкін. Себебі әлем бейнесі, Сепир-Уорф лингвистикалық болжамында танылғанындай, тұлғаның өзін қоршаған ортасымен және сонда өмір сүруші тілмен тікелей байланысты. Қандай да бір мәдениет болсын, өз ортасынан тыс өмір сүре алмайды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тіл мен мәдениеттің өзара сабақтастығы тым әріде. Сондықтан тіл мен мәдениет мәселесін қарастырғанда, оның зерттеу бағыты мен мақсатына қарай әр қилы жағынан алып тануға болады. Бұл мәселедегі бір нақты жайт – лингвисттер мен мәдениеттанушы маман не болмаса әдебиеттанушы мен этнограф, сол секілді философ пен психолог зерттеушілер тіл мен мәдениеттің арақатысын өздерінше танып түсіндіреді.

Тіл мен мәдениеттің бір-біріне қатыстылығы, ықпалы дегенде екі түрлі сұрақ туындайтыны белгілі: Біріншісі, әртүрлі мәдени үдерістер тілге қалай әсер етеді? Екіншісі, тілдің мәдениетке ықпалы қандай?

Мәдениеттің болмысы табиғатпен тең емес, ол адамдардың биологиялық белсенділігінен туындамайды, мәдениет-әлеуметтік құбылыс. Былайша айтқанда, әлеуметтің әсерінен қалыптасқан өнім. Ал тіл мәдениетке де, айнала қоршаған ортаға да (табиғатқа) бірдей тиесілі. Тілдік құрылымның сипатында адамзат баласының биологиялық табиғаты жатыр. Онда көптеген мәселе қоғамның, яғни адамдар жиынтығының физиологиялық әрі психофизиологиялық сөйлеу әрекетінің мүмкіндігі арқылы айқындалады. Мәселен, дүниежүзі тілдеріндегі дауысты, дауыссыз дыбыстардың қалыптасуы – мәдениеттің нәтижесі емес, табиғаттың жемісі. Адам баласы бірыңғай дауысты не болмаса дауыссыз дыбыстардың тізбегінен сөз, сөз тіркесін немесе мәтіндік өнім құрай алмайды, яғни тілдік қатынас жасау мүмкін емес. Адамзат баласы сөйлеу тілінің психофизиологиялық мүмкіндігі тіл деңгейлерінің ұйымдаса қалыптасуына ықпал етіп, әрбір тіл деңгейінің санын айқындап берді. Мысалы, оған оннан жүзге дейінгі тілдік бірліктер аралығында өмір сүретін әлем тілдерінің фонологиялық жүйесін, он мыңнан жарты миллионға дейінгі сөздердің жиынтығынан құралған сөздік материалдарды жатқызуға болады. Жеке тұлғаның есте сақтау қабілетінің өлшемі сөйлемдердің, синонимдік қатардың, сондай-ақ лексика-семантикалық топтардың орташа ұзақтығымен шектеледі. Айнала қоршаған орта (табиғат) тілдік құрылымды тереңірек айқындап, мәтіннің қабылдану сипатының өзіндік болмысын ашып береді. Ал мәдениет тілдің мазмұндық сипатын анықтайды.

Заманауи ғылым кеңістігінде тіл мен табиғаттың өзара терең әрекеттестігі ашылууда. Олар мәтіннің түрлі элементтер арқылы аралас жолмен қалыптасуына қызмет ететін ақпараттық жүйе ретінде қарастырылады. Олар тектік (генетикалық) сипатта және сөйлеу тілі қалыптаса бастаған кезеңнен бергі дыбыстардың жиынтығынан туған тілдік сипатта зерделене бастады. Р. Якобсон тілдің тектік кодпен байланыстылығы филогенез үдерісінде (тірі ағзаның тарихи даму кезеңі) қалыптаса бастаған деп топшылайды. Тілдегі бұл тектік код тірі ағзаның өз құрылымы жөніндегі ақпаратты санадан өткізбей қолдануына байланысты болуы мүмкін.

Бүгінге дейін басы ашық қалып отырған бір мәселе – адамзат баласының туа және жүре қалыптасқан сөйлеу қызметтерінің арақатысы үдерісі деуге болады. Әрине, адамның туа біткен тілдік қабілеті арқылы, яғни психофизиологиялық жолмен қарым-қатынас жасайтындығы белгілі. Көптеген зерттеушілердің пайымдауынша, адам миы онтогенездің (тірі ағзаның жеке тұлғалық дамуы) бастапқы сатысында екі түрлі нәрсені меңгереді. Біріншіден, нақты бір тілдің тілдік жүйесін, екіншіден, қажетті тілдік таңбаларды таңдап, талғай отырып, мәтін түзуге көмектесетін жүйені үйрене бастайды. Адам баласының сөйлеу мүмкіндігі бірқатар әмбебап

білім жүйесін қамти алады, ол өз кезегінде адамның сөйлем құрылымын қабылдап, жұмсауына септеседі. Н. Хомскийдің пікірінше, тіл құрылымы мен оның семантикалық жүйесінің терең қабатында табиғи-тектік негіз бар.

Сонымен қатар әр халықтың мәдениетінде жалпы адамзаттық және этнолтық сипат болатыны секілді әрбір тілдің семантикалық жүйесінде мәдениеттің жалпыға ортақ әмбебап тетіктері әрі белгілі бір халықтың өзіндік мәдениеті болады. Әмбебап семантикалық қабат түрлі мәдениет өкілдерінің әлемді бірдей тануларына байланысты. Бұл жайт тіл семантикасының әртүрлі деңгейінде – кең түрдегі қолданыстан нақты бір әмбебап құбылыстарды тануда жүзеге асырылып отырады. Мәселен, кез келген мәдениетте адресат үшін өзі әрекет ететін іс-әрекеттің, оның субъектісі мен объектісінің, уақыт пен кеңістіктің арақатысының айырмашылығы өте маңызды. Мәдениетаралық тілдік қатынастың сәйкестілігі барлық тілдің сөйлеуші, тыңдаушы не болмаса үдеріске қатысы жоқ тұлғаны айырып тануы арқылы қалыптасады.

Мәдениетаралық коммуникация кеңістігінде тілдік бірліктер әртүрлі тілдерде оң және теріс мәнді болып қабылданатыны белгілі. Мысалы, «жақсы» деген сөз «тәуір», «дұрыс» секілді сөздермен мәндес айтылады. Сол секілді күнделікті өмірде «үлкен, көп» бірліктерін естігенде, бірден «жақсы» деген мәнді түсінеміз, яғни жақсы эмоция ретінде қабылдаймыз, ал «аз» деген сөзді естігенде «жаман, дұрыс емес» секілді ұғымдарды танимыз.

Адамзат баласының мәдениетаралық қатынастағы әлемді тануы тірі тілдерде қалыптасып, бекітілген әлем бейнесінің сипаты арқылы жүзеге асырылып отырады. Мысалы, біз «күн» концептісі арқылы *жаз бен қыс, жарық, жылылық, ыстық, суық, салқын, сары, ашық* деген әмбебап мәндерді түсінеміз. Сондай-ақ «түн» лексемасын жұмсай отырып, *ай, салқын, сезім, сұлулық, қараңғы, қорқыныш*, т.б. түсінік-танымдарды еске түсіреміз. Бұл әмбебаптылыққа қоса әр мәдениет өкілі аталмыш концептілер жөнінде өз мәдениетінің қабылдауына қарай ұлттық метафора, теңеулерді де қатыстырып отырады. Бұл құбылыс мәдениетаралық коммуникациядағы әлем бейнесінің әр мәдениеттің өзара түсініп, түйсінуге байланысты жүріп отырады.

Әлем бейнесі «әлемді бейнелеуші бейнені емес, бейне ретінде сипатталатын әлемді танытады» (М. Хайдеггер). Сол себепті шынайылықты суреттеуші әлем бейнесі ұғымы мен әлемнің тілдік бейнесі арасында күрделілік бар. Оның қалыптасуына тіл, салт-дәстүр, табиғи орта, тәрбие және басқа да әлеуметтік факторлар ықпал етеді. Әлемнің тілдік бейнесі шынайы өмір жөніндегі білімді кеңейте түседі. Белгілі бір тіл бірліктерінің семантикалық өрісін қарастыру барысында олардың когнитивтік модельдерін айқындауға болады. Бұл өз кезегінде әлемнің қарабайыр бейнесін ашудың

жолы болып табылады. Мәдениеттің дамуы оның рухын сипаттайтын жаңа үлгілермен толығып отыруына байланысты.

Тіл білімі ғылымында дәйектеліп жүргеніндей, тіл – мәдениет айнасы, онда адамзат баласын қоршаған шынайы әлем ғана емес, олардың шынайы өмір сүру салты ғана емес, сонымен бірге халықтың өзін-өзі тануы, оның ділі мен діні, ұлттық болмысы, өмір сүру құндылықтары, әлемді тануы, т.б. көрініс табады [3, 4]. Тілдік бейне адамның әлемге (қоршаған ортаға, жан-жанураларға, тіпті өзіне де) деген қарым-қатынасын қалыптастырады. Ол адам баласының әлем жөніндегі қатынасын айқындап береді. Әрбір өмір сүруші тіл әлемді танып-қабылдауға әрі оны реттеп отыруға да ықпалдасады. Онда бейнеленген түрлі мән-мағыналар күллі тіл тұтынушыларының ұжымдық ойлау жүйесінде жинақталады.

Сонымен тілдің қызметі тек хабарлама жеткізумен ғана шектеліп қоймайды, керісінше ол сол хабарламаның ішкі ұйымдасуын қамтамасыз етіп отырады. Тілде бекітілген әлем, дүние жөніндегі мән-мағыналар тілдік ортаның ұлттық-мәдени тәжірибесінде қоса өріледі. Сөйлеушінің әлемі оның қатынас тілінде қалыптасады. Яғни, әлемнің тілдік бейнесі әлем туралы білімдер жиынтығы ретінде оның лексикасында, грамматикасында, фразеологиясында бекітіледі.

Мәдениеттердің өзара айырмашылықтары олардың тілінде көрініс табады. Көптеген тілдік таңбалардың тілдік мағыналары (денонаттық) ортақ болса да, бағалауыштық мағыналары (коннотаттық) әртүрлі болып келуі мүмкін. Мәселен, түркі мәдениетінде «ай» лексемасының коннотаттық мағынасы ерекше дамыған, түркілер жанына жақын адамды, кішкентай баланы еркелеткен кезде «айым менің», «ай аруым», «ай мүсінді сұлуым», «ай мүсінді періштем», т.с.с. деп аймен салыстырады.

Жалпы көптеген мәдениеттерде ай, негізінен, Құдайдың көзі ретінде символданған. Мысалы, *Though the whole heaven be one-eyed with the moon, Though the dead landscape seem a thing possessed, Yet I do singing though that land oppressed, As one that singeth through the flowers of June* (Chesterton. The End of Fear). *Стало видно вдруг, что есть в небе луна, за каким-то мутным руном облаков, оконченная, навеки притянутая к земле луна, остановилась, как испуганный глаз, и светит* (Сергеев-Ценский. Бабаев) [5, 40].

Сол секілді қазақ тілінде «батпақ» сөзі «балшық, лас» деген ұғымдарды білдіреді. Ал фин тілінде бұл сөз («батпақ») «жаксы» деген жағымды мағынада жұмсалады. Бұл жайт фин тілінің ғасырлар бойы батпақ сияқты өз бойына көне кірмелік элементтерді мықтап сақтауымен байланысты болса керек.

Тілдік аялық айырмашылыққа орай көптеген бірліктер бір тілден екінші тілге аударыла бермейді. Сондықтан ондай коннотаттық мағыналар келесі мәдениетке толық жетпей жатады. Себебі «кез келген тілдің ең керемет сөздері

аударуға көнбейді» (С. С. Аверинцев). Аударматану саласында ондай бірліктерді аударуда «аудармашының жалған досы» ұғымының қалыптасқандығы да сол себепті деуге болады. Яғни бұдан түйетін нәрсе – белгілі бір тілді оның мәдениетін түгел танып-білмейінше толыққанды меңгеру мүмкін емес.

Әртүрлі мәдениеттердің тілдік айырмашылықтары олардың, әсіресе, лексикасы мен фразеологиясында белсенді рөл атқарады. Кез келген тілдің сөздігінде екінші тілге толық аударылмайтын сөздер жеткілікті. Жергілікті мәдениеттің өзіне ғана тән сипатын танытушы ондай сөздер тізбегі филология ғылымында баламасыз лексика деп аталатыны белгілі.

Баламасыз лексика, яғни экзотикалық қабат өз мәдениетінің болмыс-бітімін көрсетуге қызмет етсе де, өзге мәдениетті түсіндіріп, айқындап жатпайды. Мысалы, Азия мәдениеті, оның ішінде түркі дүниесі – *жылқы, жайлау, көшпенді, Тәңір, ауыл, дала*, т.б. бірліктермен танылса, ал Еуропа мәдениеті, оның ішінде Англия – *спикер, биттлз, паб, хит, уикэнд*, т.б. сөздер арқылы сипатталып жатады.

Сонымен бірге әлем мәдениетінде экзотизмдердің тарихи, діни лексика деген түрлері де орын алады. Олар өткен мәдениеттің басты тетігі болса да, өзге тілге енгенде еш аудармасыз, сол қалпында енген. Мысалы, ислам дінінің таралуымен, Орта Азияның ислам дінін қабылдауымен жергілікті тілдерге араб, парсы кірме элементтерінің көптеп енгені белгілі. Қазақ тілінде түп негізі бола тұра, *Құдай* сөзінің орнына *Алла* бірлігінің енуін және ол кірме сөздің түпнұсқалық бірліктің орнын басып, белсенді қабатқа шығуын осының мысалы ретінде айтуға болады. Немесе өткен XX ғасырдағы қазақ-орыс қатынасының ықпалынан қазақ ұлттық тіліне орыс тілінен *самауыр (самовар), кәмпит (конфет), тәпешке (тапочка), кереует (кровать), газет (газета)*, т.б. секілді көптеген тілдік бірліктер сол күйінде еніп кеткен (фонетикалық заңдылыққа қатысты өзгерісті есепке алмағанда). Сондай-ақ аталмыш қатынастың ықпалынан қазақ ұлттық тілінде *әміркен* сөзі пайда болды (*әміркен етік* тіркесінде қолданылады, етіктің түрі). Сөз мағынасына үңілсек, *әміркеннің американдский* бірлігінің мағынасын беретіндігін аңғарамыз. Яғни, *әміркен етік* → *американские сапоги*.

Мәдениеттің тілге тигізетін әсері оның кейбір лексика-грамматикалық ерекшелігінен, сонымен қатар тілдің нормативті-стилистикалық сипатынан да айқын танылады. Әрбір мәдениетте адамдардың дүние болмысы олардың күнделікті жүріп-тұру сипатынан аңғарылады. Мысалы, *жаяу жүргінші жолдан өткенде өзін қалай ұстайды немесе кинотеатрда отырған көрермен кино көріп отырғанда қалай отырады, сондай-ақ дәрігер мен емделуші, оқытушы мен білім алушы, мұғалім мен оқушы, сатушы мен сатып алушы, қонақ пен үй иесі* және т.б. қоғамдық орындарда өздерін қалай көрсетеді, солай тілдік қатынас орнайды. Әрине, бұл қатардағы жаяу жүргінші мен

көрерменнің әлеуметтік рөлі қалыптанған нормадан аспауы мүмкін. Ал енді кейбір әлеуметтік рөлдер жеке тұлғаның жас ерекшелігіне, кәсібіне, жынысына да қатысты әртүрлі сипат алып жатады.

Әлеуметтік рөлдің басты тірегі ретінде сөз, сөйлеу үдерісі танылады. Әрбір әлеуметтік рөлдің өз сөйлеу мәнері, тандалып алынған өз сөйлеу құралдары болатыны белгілі. Адамдардың сөйлеу кезіндегі өзін-өзі ұстау сипаты олардың мәдениетінде қалыптасқан дәстүрлі әдеппен (этикет) байланысты болады. Әлем мәдениетіндегі әртүрлі халықтардың тілдік қатынасында сөйлеу үдерісінің өзіндік рөлі бар. Мысалы, ері мен әйелінің, ата-ана мен баланың, әке мен баланың, бастық пен жұмыскердің арасында белгілі бір стилистикалық сөйлеу реңкі аңғарылады. Қазақ мәдениетінде үйдегі үлкендерге «Сіз» деп қаратыла айтылса, кейбір мәдениеттерде, мысалы, орыс мәдениетінде бұл құбылыс теңдік рөлде жүреді. Яғни орыстардың отбасында әке-шешесіне, ата-әжесіне балалары мен немерелері «Сен» деп қатынас жасайды. Орысша тәрбиеленген бірқатар қазақ отбасыларында бұл секілді теңдік рөлді («Сен») қалыптанған норма ретінде ұстанушылар қазіргі Қазақстан жағдайында да кездеседі. Бұл жайтты мәдениет пен тіл аралығындағы өзара ықпалдастық деп қарауға болады.

Сондай-ақ соңғы уақытта білім беру жүйесінің демократиялануына байланысты көптеген мәдениетте мұғалім мен оқушылардың, оқытушы мен білім алушылардың тілдік қатынастарындағы кейбір стереотиптер өзгеруде. Бұрынғы кезеңдегі қалыптасып, бекітіліп қалған сөйлеу әдебі кейінгі кезде ашық, еркін түрде жүргізілетіндігі байқалады.

Әртүрлі мәдениеттегі сөйлеу әдебінің бұл секілді ұлттық-мәдени ерекшеліктердің орын алуы тілдік қатынас жағдаятына байланысты деуге болады.

Қазақ халқының тілдік қатынасындағы ұлттық-мәдени ерекшеліктер әлеуметтік фактордың ықпалын мықтап сезінді. Мәдениеттегі әлеуметтік фактордың әсерін тіліміздегі семантикалық, стилистикалық қабаттан айқын аңғаруға болады. Сонымен қатар тілдік қорымыздағы шет тілдік элементтердің белсенділігі де мәдениетімізге әсер еткені анық. Қазіргі қазақ тілінің лексикалық қабатын алып қарасақ, сөздік қордың қайта жаңғырып, қайта бағаланып жатқанын байқаймыз. Мәселен, өткен XX ғасырдың сөздік қорындағы *жолдас (жолдастар), бес жылдық жоспар, колхоз, совхоз, хатшы*, т.б. көптеген сөз бірліктерінің орнына қазір *достар, ауыл, аудан, әкім, жолдау, референдум*, т.б. сөздер орын алмастыруда. Кейбір көнерген тілдік қабаттың белсенділігі арта бастағандығын да ерекше атап өтуге болады. *Лұғат, харекет, Құдай*, т.б. бірқатар сөздерді осының мысалы ретінде алуға болады. Яғни соңғы кезеңдегі қазақ ұлттық лексикалық жүйесінің өзінің бұрынғы тілдік байлығын қайтарып алып жатқандығы

аңғарылады. Дегенмен тілімізде соңғы кезеңде, бұнымен қоса, шет тілдік (ағылшын) элементтердің белсенділігінің артып отырғаны да жасырын емес. Мысалы, *ресепшн (reception), фаундейшн (Foundation), дедлайн (deadline), маркет (market)*, т.б. ағылшын тілі сөздерінің ұлттық сөйлеу тілімізде белсенділігі артып отыр. Бұл секілді ауызекі сөйлеу тілінің жұмсалымдары тіпті жазба тілде де көрініс таба бастады. Аталмыш шет тілдік элементтерді сөйлеу үдерісінде ғана қолданып қоймаймыз, хабарлама, хат, ақпарат сипатындағы жазбаша үлгілерде де жұмсайтын болдық. Мәселен, белгілі бір ғылыми конференцияға мақала жіберудің мерзімі жөнінде «*Қашанға дейін қабылданады?*», «*Мақаланы қабылдау мерзімі қалай?*» деудің орнына «*Дедлайн қашан?*» деп сұрау сәнге айнала бастады, тіпті солай айтсақ, жеңіл көрінетін сықылды. Аталмыш жайттардың мәдениеттің тілге тигізетін ықпалы мәселесінен туындап отырғаны анық.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мәдениеттің тілге әсерінің ашық әрі мақсатты жүргізілуі ол тілдің қалай өмір сүріп жатқандығына байланысты деуге болады. Әлемде жергілікті тіл ерекшеліктері мүлдем кездеспейтін тілдер бар, не болмаса керісінше, кейбір тілдердің диалектілерінің арасында айтарлықтай айырмашылық орын алған. Жас әдеби тілдердің стилистикалық жағынан бөлшектенуі енді ғана жүреді де, ауызекі сөйлеу тілі элементтері мен бейтарап лексика оның стилистикасында өзара қарама-қайшы тұрады. Ал жазба әдеби тілі әбден қалыптасып, дамыған тілдердің стилистикалық жағынан бөлшектенуі айқындалып қойған. Онда әдеби тіл стилі, бейтарап лексика, ауызекі сөйлеу стилі бір-біріне қарсы тұра алады.

Мәдениеттің тілдің нормативті-стилистикалық қабатына тигізетін ықпалы сөздікке ететін әсерінен гөрі анағұрлым терең болып келеді. Егер сөздік мәдениеттің айнасы болып танылса, ал нормативті-стилистикалық жүйе – оның рентген көшірмесі» [6, 73], яғни бақылаушысы деген сөз. Тілдің лексикасы (сөздігі) денотатты болып келеді, былайша айтқанда ол – қоғамның мәдени өрнегінің жалпылама көрінісі. Ал стилистиканың бағалаушылық (коннотатты) мәні зор, ол мәдениеттің ыңғайына қарай тілдік құралдардың қызметін реттеп отырады да, мәдениеттердің құрылымдық ерекшеліктерін тілдік жағынан бейнелеп береді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Роль человеческого фактора в языке : язык и картина мира. Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Поставалова и др. – М. : Наука, 1988. – 216 с.

2 **Байтұрсынұлы, А.** Тіл – құрал. Дыбыс заңы һәм жүйесі. – Орынбор, 1923. – 46 б.

3 **Тер-Минасова, С. Г.** Язык и межкультурная коммуникация. – М. : Слово/Slovo, 2000. – 261 с.

4 **Маслова, В. А.** Лингвокультурология. – М. : Академия, 2001. – 208 с.

5 **Пименова, М. В.** Языковая картина мира. – СПб. : СПбГУ, 2011. – 106 с.

6 **Тимашева, О. В.** Введение в теорию межкультурной коммуникации. – М. : ФЛИНТА : Наука, 2017. – 192 с.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

Ж. М. Коныратбаева

Картина мира как отображение сплетений языка и культуры

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Астана, 010008, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 09.01.19.

Zh. M. Konuratbayeva

The picture of the world as a reflection of the intertwining of language and culture

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010008, Republic of Kazakhstan.
Material received on 09.01.19.

В статье на примере языковых фактов рассматриваются проблемы картины мира, как отражения взаимодействия языка и культуры. Предпринимается попытка ответить на вопросы о природе взаимосвязи и взаимовлияния культуры и языка. На основе конкретных теоретических и эмпирических материалов анализируется влияние различных культурных процессов на языковые факты, а также примеры влияния языка на культуру. Влияние культуры на язык четко прослеживается благодаря анализу лексико-грамматического пласта языка и его нормативно-стилистических особенностей. На основе конкретных языковых данных раскрываются особенности проявления национально-культурных черт в речевой этике, которая свойственна языковой коммуникации. Открытое и целенаправленное проведение исследований о влиянии культуры на язык дает возможность иметь представление о жизнедеятельности языка.

In the article, on the example of linguistic facts, the problems of the picture of the world as a reflection of the interaction of language and culture are considered. An attempt is made to answer questions about the nature of the relationship and interaction of culture and language. On the basis of specific theoretical and empirical materials, the influence of various cultural processes on language facts, as well as examples of the influence of language on culture, is analyzed. The influence of culture on the language is clearly seen through the analysis of the lexical and grammatical layer of the language and its normative and stylistic features. On the basis of specific linguistic data, the features of the manifestation of national-cultural traits in speech ethics, which is characteristic of language communication, are revealed. Open and purposeful research on the impact of culture on the language makes it possible to have an idea about the functioning of the language.

Ж. М. Қоңыратбаева

ф.ғ.к., профессор м.а., Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы

e-mail: zhanarkon@mail.ru

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҮДЕРІСІНДЕГІ ГОДОНИМДЕР ЖАЙЫ

Кез келген мәдениеттің ономастикалық кеңістігі оның жүріп өткен тарихи-мәдени жолынан, геосаяси жағдайынан хабардар ететін ақпараттық-тілдік портреті болып табылады. Сол себепті мәдениетаралық коммуникация үдерісіндегі онимдер жүйесінің (жер-су атауларының) өзіндік табиғатын танып-білу – маңызды мәселелердің бірі. Мақала мазмұны годонимдер (көше атаулары) жүйесінің мәдениеттер арасындағы әмбебаптылық және өзіндік ерекшелік жайы мәселесін қарастыруға арналды.

Кілтті сөздер: Мәдениетаралық коммуникация, ономастикалық кеңістік, годоним, тіл және мәдениет, әлеуметтік құбылыс, антропологиялық лингвистика.

КІРІСПЕ

Кез келген мәдениеттің ономастикалық кеңістігі оның жүріп өткен тарихи-мәдени жолынан, геосаяси жағдайынан хабардар ететін ақпараттық-тілдік портреті болып табылады. Сол себепті мәдениетаралық коммуникация үдерісіндегі онимдер жүйесінің (жер-су атауларының) өзіндік табиғатын танып-білу – маңызды мәселелердің бірі.

Ономастика – әрі қоғамдық, әрі жаратылыстану ғылымдарының біршама бағыттарының зерттеу нысанына ұйытқы болған, адамзат тарихы мен келешегі үшін айтары мол іргелі білім саласы. Жер-су атауларының негізгі проблемалары когнитологиялық, әлеуметтік, этимологиялық, тарихи, лингвомәдениеттанымдық және т.б. аспект тұрғысынан ономастикамен шұғылданатын ғалымдардың ғылыми еңбектерінде жан-жақты зерттеліп келеді. Онимдер жүйесінің номинациялану, реноминациялану жайттарына арналған тұтастай ғылыми-зерттеу кешендерін айтуға болады. Сондықтан бұл мәселені біз өз мақсатымыз тұрғысынан ғана қарайтын боламыз, яғни мәдениеттер арасындағы ономастикалық келбеттің, оның ішінде, годонимдердің (көше атауларының) аталу принциптеріндегі ортақтық пен айырмашылықтарға тоқталамыз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Годонимдерді (көше, даңғыл атаулары) лексикалық қабаттың ең бір өзгеріске икемді саласы ретінде ұлттық мәдениеттің айнасы деуге болады. Ол өз бойына кез келген халықтың ділдік ерекшелігін, салт-дәстүрін, әлемге деген көзқарасын жинақтаған ақпараттар «қоймасы» іспеттес.

XIX ғасырдың соңында Қазақ елінде, тұтастай алғанда қазіргі ТМД елдерінің бәрінде жер-су атауларын, оның ішінде көше атауларын номинациялау, реноминациялау үдерісі жүре бастағаны тарихтан белгілі. Тарихи деректерге шолу жасасак, ономастикалық нысандарға атау беру алғашқы кезде өзінің ақпараттық қызметін біраз сақтаған. Мысалы, бір ғана Астана қаласының (сол кездегі Ақмола) көрінісін алсақ, көше атауларының бойынан бағыт-бағдар сілтеуші ұстаным байқалады. Өлкетанушы А. Ф. Дубицкийдің еңбегінен бұл жөнінде мынадай мәліметті кездестіреміз: «XIX ғасырдың II жартысындағы Ақмоланың көрікті жері болып табылатын мешіт (1838 жылы салынған) орналасқан көше *Мечетная* деп, пошта бөлімшесі орналасқан көше *Почтамтская* деп аталған. Ал *Торговая* және *Хлебниковская* көшелерінің қиылысында Сібір сауда банкі (Сибирский торговый банк) орналасқан. 1910 жылы қалада алғаш рет саудагер байлар А. И. Скворцов пен Д. В. Егоровтың «Метеор» атты жеке меншік кинематографы ашылады да, дәл осы көшеге *Театральная* атауы беріледі. Ал 1920 жылға дейін ірі көшелердің бірі *Церковная* деп аталған, себебі онда Александр-Невский шіркеуі болған» [1, 24, 28, 49, 74, 81]. Яғни, ақпараттық годонимдер арқылы қажетті нысанның (мешіт, банк, пошта, театр, т.б.) қайда орналасқандығын тез анықтау қолайлылық туғызады. Қазақ ономастикалық картасының ақпараттық қызметін кейінгі XX ғасырдың басынан табуға болады. Мысалы, *Заводская*, *Складская*, *Ремонтная*, *Кирпичная* секілді ақпараттық годонимдерді кеңес ономастикасынан табуға болады. Дегенмен аталмыш ұстаным номинациялау үдерісінен шеткері ығыстырылып, кейінгі кезекке шығарылды. Себебі Кеңестік кезең ономастикасы өзінің қалыптастырған «жүйесімен» жүрді: барлық орталық көшелердің аттарын *Ленин*, *К. Маркс*, *Энгельс*, *Крупская*, *Киров* секілді кісі атауларымен (меморативтер) және *Коммунистическая*, *Интернациональная*, *Октябрьская*, *Красная звезда*, *Коммунальная*, *Труд*, *Крестьянская* секілді символдық атаулармен (демонстративтер) атау үрдіс алды. Бір ғана мысал, «1934 жылдың қыркүйегінде жиырма күндік сапармен Ақмолаға С. М. Киров келеді» [2, 87]. «Сол жылдың желтоқсанында Ақмола қалалық Кеңесі Президиумының Қаулысымен С. М. Кировтың құрметіне Старая көшесі *Киров* болып өзгертіледі» [3, 93]. Көше атауының бұлай өзгертілу принципі Кировтың Ақмола қаласында болғандығынан хабардар етеді, ақпараттылығы сол ғана. Бұл ұстаным бұрынғы Кеңестер Одағына кірген

елдердің қай-қайсысына да тән міндет болғаны тарихтан белгілі. Қала годонимиясын «жаңартып», оларға қайта атау тағуда кеңестік ономастика саласы, оның ішінде қазақ ономастикасы да бір ғана мақсатқа «қызмет етуге» мәжбүр болды, ол – Кеңес үкіметі көсемдерінің аттарын ұлықтап, коммунистік партияның саяси ұстанымдарын насихаттау еді. Сондықтан да көшеге тағылған атауларда оның атаулық белгісін ашатын сипат болған жоқ, тек қызыл империяның негізгі саяси-идеологиялық «құндылықтарынан» хабардар етті. Оның астарында қала келбетін кеңестендіру (советизация), орыстандыру (русификация) саясаты жатқан еді. Мұрағат материалдары аталмыш құбылыстың, әсіресе, XX ғасырдағы Қазан Төңкерісінен соң «жаңа леп» алғандығын көрсетеді. Мәселен, 1920 жылдың 16 қарашасында «Ұлы Қазан Төңкерісінің» 3 жылдығының атап өтілуіне байланысты бұрынғы көше, алаң атауларын жаңаша атаулармен алмастыру қаралды [4]. С. Г. Тер-Минасова реноминациялау принципі жөнінде мынадай болған жайтты келтіреді: «Вспоминается эпизод из нашей относительно недавней действительности. Под Новосибирском построили Академгородок – город ученых, интеллигентов, интеллектуалов (представляющих почти исключительно естественные, точные и технические науки). Эти романтики-идеалисты решили, что им все можно, и назвали главную улицу Академгородка красиво и необычно: *Золотая Долина* (сразу вспомнилась Солнечная Долина в Америке с ее серенадами и т. п.). Но это было советское время с его жесткой идеологией, порядком, своей системой ценностей. Поступило указание: переименовать главную улицу в ул. Ленина, как положено. Разразился скандал. Физики-математики бурно протестовали и отстояли Золотую Долину, но в несколько изуродованном виде. Компромисс, на который согласились официальные круги Новосибирска и жители Академгородка, выглядел и звучал неуклюже и громоздко: улица *Золотодолинская* (ср.: *Красноармейская, Крестовоздвиженская*) [5, 209].

XX ғасырдағы, тұтастай алғанда, кеңестік бүкіл қала мен дала годонимдерінің таңбалануындағы ерекше көзге түскен мәселенің бірі – атаулардың әр қала, өңірлердегі қайталанып берілуі, бір есімнің бірнеше қала, ауылдардағы годоним, ойконим, топоним нысаны болып келуі. Мәселен, Кеңес үкіметі тұсындағы *Ленин, Маркс, Крупская, т.б.* онимдердің барлық қала мен дала кеңістігіне годоним ретінде міндетті болғандығы секілді. Өмір тәжірибесі көрсеткендей, бұндай қайталаушылық бір мәдениетті екіншісінен ажыратып, ерекшеленудің орнына олардың бірін-бірі қайталауына әкеп соқтырды. Тек Кеңес Өкіметі тарап, әр ел (мәдениет) өз тәуелсіздігін алып, дербестігін жариялаған жылдардан бастап қана қала мен дала жер-су атауларының бойына қан жүгіріп, ұлттық нышан, ұлттық түр ала бастады.

Батыс мәдениетінің ономастикалық кеңістігін алып салыстырар болсақ, мәдениеттерге ортақ әмбебап жайттардың бары анық. Мәселен, ағылшын тілді елдерде көшелерге атау беруде оның ақпараттылығы үнемі ескеріліп отырады. Лондондағы банк орналасқан *Lombard Street* көшесі Италияның Ломбардия шет аймағының атауымен берілген. Яғни Англияда банктың ең алғаш негізін салған Ломбардиядан шыққан өкіл болған деп интерпретацияланады. Сондай-ақ, Лондон көшелерінде біздің ономастикалық картамыздағы сияқты *North, South, East, West Streets* (Шығыс, Батыс, Оңтүстік, Солтүстік көшелері) атаулар, *Union Street* – «*Кеңестік көше*», *Freedom Street* – «*Еркіндік көшесі*», *Paradise Row* – «*Жұмақ көшесі*» сынды атаулар орын алған.

Жер-су атауларына атау беру (номинациялау) және қайта ат қою (реноминациялау) принциптері халықаралық сипатқа ие десек те, Батыс мәдениетінде ортақтықпен қатар, өзіндік ерекшеліктер де байқалады. Ағылшын елінде де кісі есімдерімен аталатын (меморативтер) көше атаулары кездеседі. Дей тұрғанмен Қазақстан не болмаса Ресей ономастикалық кеңістігімен салыстырғанда, меморативтердің номинациялану принципіне айырмашылық бары анық. Мәселен, қазақ мәдениетінде (жалпы, ТМД елдерінде) қоғамға, елге, ғылымға және т.б. еңбегі сіңген тұлғалардың есімдерінің ұмытылмай, оларға лайықты құрмет көрсету үшін беріледі. Мысалы, *Т. Рысқұлов көшесі, А. Байтұрсынұлы көшесі, Д. Қонаев көшесі*, т.с.с. секілді. Ал Англия мәдениетінде годонимдік атауларға жер иесінің, үй иесінің есімдері қойылады. Атап айтқанда, Лондондағы *Downing Street* көшесі баронет (дворяндық лауазым) Джордж Даунингтың есімімен аталады, себебі ол көшені 1680 жылдары Дж. Даунинг салған екен. *Bedford Square* көшесі Бедфорд герцогының (жоғары дәрежелі дворяндық лауазым) есімімен аталған, өйткені жер аталмыш герцогтікі болған. Сонымен қатар Лондон годонимиялық жүйесінен патша отбасы мүшелерінің, белгілі әскербасыларының, монархтардың есімдерінің құрметіне берілген *Queen Anne Avenue, Queen Elisabeth Road, Prince of Wales Close, Prince George's Avenue, Victoria Street, Rosebery Avenue* сынды көше атауларын кездестіруге болады. Бұның ішінде *Rosebery* көшесі 1894-1895 жылдары Ұлыбританияның Премьер-министрі болған Роузбери есімді бесінші графтың құрметіне қойылған.

Сонымен, меморативті годонимдердің, яғни кісі есімдерімен аталатын көше атауларының дүниежүзі ономастикалық кеңістігінде қойылу сипаты әр қилы екен. Батыс елдері мен қазақ мәдениетіндегі меморативтердің номинациялану принципіне өзара ортақтық та, ерекшелік те бары айқындалды. Ал Қытай ономастикалық картасында көше атаулары жеке тұлғалардың есімдерімен аталмайды. Себебі қытай мәдениетінде

императордың немесе ата-бабаларының есімдерін айтуға да, жазуға да тыйым салынған, ол табу болып саналады. Қытайлықтарда танымал тұлғалардың атын атау оларға деген құрметсіздікті танытады деген түсінік қалыптасқан. Көне Қытайда жасы үлкен әрі сыйлас адамның атын атамаған. Адамдар әсіресе, императорлар мен өздерінің әкесінің есімін атаудан бойын аулақ ұстаған. Егер біреу императордың есімін атап қойса, ол адамды түрмеге қамаған, сондықтан адамдар оны табу сөз ретінде қатаң сақтаған. Ежелгі заманда *Конфуцийдің* (*Кун Цю*) де есімін атауға тыйым салған. Юнчжен императордың (1722–1735 жж. бесінші манчжур императоры болған) Қытайды басқарған кезеңінде *Цю* атауымен аталатын барлық топонимге қайтадан өзгеше атау қойылған. Бұл реноминациялану құбылысы Конфуцийдің беделінің жоғары екендігін таныту мақсатында саналы түрде жасалған. Кейін 1949 жылы Қытай Халық Республикасы құрылғанда Коммунистік партияның Орталық комитетінің төрағасы Мао Цзэдун жеке басқа табынушылықтан сақтанып, қытайлық көшбасшылардың есімдерін көшелерге беруге тыйым салған. Сонымен бірге еуропалық философтар мен драматургтардың есімдерімен аталатын топонимдердің де атаулары өзгертілген. Жапония мәдениетінде де көшелерге атау берілмейді, тек нөмірленіп бекітіледі.

Көше атауларына ат қойып, айдар тағуда АҚШ мәдениеті өзгелерден ерекшеленетіні байқалады. Америкалық зерттеуші Б. Джан АҚШ-тың 40 ірі қаласының көше атауларын зерттеген ғылыми мақаласында олардың әмбебаптылығы мен ерекшелігі туралы айтып өтеді. Автордың пікірінше, Америка көшелерінің әмбебаптылығы олардың көлемінде, яғни ұзын-қысқалығында болса, ерекшелігі бір көшенің екінші көшемен байланысып жатқандығында [6, 647].

АҚШ елінде көше атаулары екі түрлі принциппен аталады: 1) Дәстүрлі принцип; 2) Америкалық принцип.

1) Дәстүрлі принципті семантикалық шоғыр деп те атауға болады. Бұл принцип бойынша көшелерге белгілі бір атау тағылады. Орталық көшелері Тәуелсіздік алған күннің құрметімен аталады. Мысалы, *Plaza de la Independencia* (Тәуелсіздік алаңы), *Plaza de Armas* (Қару алаңы), т.б. Кейбір жекелеген көшелер тарихи оқиға атауымен, тарихи тұлға есімімен аталады. Мысалы, *Christopher Columbus* (Христофор Колумб), *Simon Bolivar* (Симон Боливар), *Jose De San Martin* (Хосе де Сан-Мартин). Шеткері аудандардан Американың шет аймақтарының атауларымен аталатын көшелерді де кездестіруге болады: *Mexico*, *Venezuela*, *Argentina*, *Uruguay* және т.б. көшелер. Ал орталықтан ең алыс орналасқан аймақтарда әлемнің өзге де елдерінің атаулары көше атауы ретінде орын алған. Бұл секілді семантикалық шоғырдың қала қонақтарының тез әрі оңай ақпараттануына жақсы мүмкіндік беретіні сөзсіз.

2) Америкалық принциптің атауынан көрініп тұрғандай өзге ономастикалық кеңістікке ұқсамайтын өзіндік ерекшелігі бар. Аталмыш принцип бойынша годонимдер жүйесі тек белгілі бір нөмір ғана тағынады. Яғни АҚШ-тың да ономастикалық картасы, негізінен алғанда, нөмірленіп келеді. Онда көлденеңінен және тұзу жатқан көшелердің көбісі арнайы нөмірлерге ие деуге болады. Мысалы, *calle 31*, *calle 32*, *calle 33* деген сықылды. Көшелердің нөмірі орталықтан шеткері қарай немесе керісінше шет аймақтан орталыққа қарай белгіленеді. Тігінен жатқан көшелер нөлден бастап аталуы мүмкін. Мысалы, *Street 1*, *Street 2*, *Street 3*, т.б. Көше атауларының бұлай рет-ретімен төменнен жоғары қарай жүйелі түрде өсіп отыруы адамдардың жүріп-тұруына, бағыт-бағдар алуына оң ықпалын тигізетіні анық. АҚШ-тың кей қалаларында аталмыш екі принциптің қатар орын алып отырғандығын байқауға болады. Мәселен, Венесуэланың астанасы – Каракас қаласында орталық көшелер нөмірленіп келеді де, ал шеткері көшелерге атау берілген. Ал Кубаның астанасы – Гавана қаласында, керісінше, басты көшелер белгілі бір атаумен аталады да, ал шет аймағындағылар нөмірленіп бекітілген. Сонымен қатар, Америкалық көшелердің өзге мәдениеттен өзгешеленетін тағы бір сипаты – онда бір көшенің екі түрлі атау иеленуі. Атап айтқанда, Нью-Йорк көшелерінің біразының екі атауы бар, нөмірленген көше атауларының үстіне сол елге, қалаға не болмаса аймаққа елеулі жеке тұлғалардың есімдері қоса берілген. Мысалы, Манхеттендегі *East 33rd Street* (Шығыс 33 көшесі) көшесіне екінші атау ретінде еврей жазушысы, драматург *Шолом Алейхемнің* (*Sholom Aleichem*) есімі берілген. Алайда жергілікті тұрғындар көп жағдайда көше атауларын нөмірленген нұсқасымен атайды. Тұрғындардың мекен жайлары да тек нөмірленген тәртіппен ғана көрсетіледі.

Жоғарыда талданған АҚШ ономастикалық кеңістігінде кездесетін семантикалық шоғыр принципіннің соңғы кезеңде қазақ онимдер жүйесінде орын алып отырғандығын атап өтуге болады. Мәселен, Қазақ елінің орталығы – Астана көшелеріне атау беруде семантикалық ұстаным негізінде семантикалық «шоғыр» принципі қалыптасуда. Қаланың белгілі бір шағынаудандарында әдеби-мәдени, тарихи-топонимикалық маңызы бар атаулардың бірыңғай берілуі еліміздің бас қаласын өзге қалалардан ерекшелендіріп тұр. Мысалы, Сарайшық көшесі мен Қорғалжын тасжолының аралығында қазақ халқының тарихы мен әдебиетінде ерекше орын алған *Ақын Сара*, *Баян сұлу*, *Ұмай ана*, *Тұмар ханым*, *Айша бибі*, *Қыз Жібек*, *Ұлан*, *Домалақ ана*, *Қарашаш ана*, *Айман-Шолпан*, *Мәриям Жағорқызы*, *Қалқаман-Мамыр*, *Ләйлі-Мәжнүн*, *Ұлбике ақын*, *Ақжүніс*, *Ақбаян*, *Жұбан ана*лардың құрметіне қойылған көше атаулары үлкен бір «шоғырды» (квадрат) құраса, *Бурабай*, *Жайық*, *Ертіс*, *Бұқтырма*, *Есіл*, *Шу*, *Ленсі*, *Іле*, *Еділ* сияқты

бірыңғай гидронимдік атаулар шоғыры: *Қордай, Түлкібас, Мойынты, Баянтау, Бөрілі, Сарқан* т.б. еліміздің өзге өңірлеріндегі тарихи топонимдік атаулардың шоғыры қаланың ірі шағынаудандарында орналасқан. Аталмыш принциптің ерекшелігі – ақпараттық қызметінің нақтылығында. Яғни кімде-кімнің *Ақын Сара* көшесіне баруы қажет болса, елорданың батыс аймағында орналасқан «Аналар» шоғыры арқылы тез тауып алуына мүмкіндігі бар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, мәдениеттер арасындағы годонимдер жүйесін, номинациялану принциптерін қарастыра келе түйеріміз, оның мәдениетаралық коммуникация үдерісіндегі, мәдениеттер тоғысындағы ең бір маңызды мәдени-тарихи бөлік екендігін аңдаймыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Дубицкий, А. Ф.** Проїдемся по улицам Целинограда. – Целиноград, 1990. – С. 111.
- 2 **Дубицкий, А. Ф.** Город на Ишиме. – Алма-Ата : Казахстан, 1986. – С. 152.
- 3 Астана қаласының мемлекеттік мұрағаты. – 32-Қ., 1-Т., 7-І.
- 4 Астана қаласының мемлекеттік мұрағаты. – 250-Қ., 1-Т., 3-І.
- 5 **Тер-Минасова, С. Г.** Язык и межкультурная коммуникация. – М. : Слово/Slovo, 2000. – 261 с.
- 6 **Jiang, B.** A topological pattern of urban street networks : universality and peculiarity // Physica A: Statistical Mechanics and its Applications. – 2007 – 384 (2). – P. 647–655.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

Ж. М. Конаратбаева

Характеристика годонимов в процессе межкультурной коммуникации

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Астана, 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 09.01.19.

Zh. M. Konuratbayeva

Characteristics of godonims in the process of intercultural communication

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 09.01.19.

Ономастическое пространство любой культуры является информативным и лингвистическим портретом, который информирует об исторической, культурной и геополитической ситуации. Поэтому одним из важных вопросов является познание природы системы онимов в процессе межкультурной коммуникации. Содержание статьи было посвящено вопросу об универсальности и особенностях культур системы годонимов (названия улиц).

Onomastic space of any kind of culture is informative and linguistic portrait, which informs historic, cultural and geopolitical situation. For some of the most important questions, the understanding of the system of onyms in the process of intercultural communication is perceived. The article was published as a part of the culture and ideology of the culture system (name of the streets).

U. I. Kopzhasarova¹, L. A. Bexultanova²

¹Candidate of Pedagogical Sciences, associated Professor, professor, Department of «The Theory and Methodology of Foreign Language Training, E. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, 100028, Republic of Kazakhstan;

²graduate 1st year student, Faculty of Foreign Languages, E. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, 100028, Republic of Kazakhstan

e-mail: ¹umit-55-hope@mail.ru; ²labeksultanova@mail.ru

USING GAME TECHNOLOGIES AT ENGLISH CLASSES AS A MEANS OF LEARNERS' FOREIGN LANGUAGE SKILLS IMPROVEMENT

The article focuses on the problems of using educational games in foreign language teaching and learning process. Special attention is paid to the specificity of their conducting, in which psychological and age peculiarities of young learners' development should be taken into account. On the basis of analysis of scientific and methodological approaches to the problem under study the advantages of game technologies as an effective means of increasing learners' motivation, their foreign language skills improvement are presented in the research paper.

Keywords: educational games, foreign language, game technology, communication skills, effectiveness, role-plays.

INTRODUCTION

Nowadays, due to the government and president's program of three languages use in business and education, new conditions for learning English have been created in the Republic of Kazakhstan. Some years ago, a pilot project was introduced on the base of Nazarbayev Intellectual Schools, a network having a focus on sciences. In these schools, the majority of subjects are taught in Kazakh, Russian and English. Teachers from regional schools disseminate knowledge to other education institutions by training sessions organized periodically. English language acquired a great importance in this context and a progress was made: some years ago the rate of English language users at national level was amounted 17% of population, now at least institutional level, namely in schools and universities, it is getting to 30 % [1, p. 32].

Unlike the traditional model of teaching foreign languages, functional communicative perspective melted the barriers between different sorts of texts

(multimodal, oral, written) and opened new modalities of learning and teaching which focus on links between language and cognition and active role of learners. Nonverbal and symbolic items like gestures, facial expression, silence as well as abstract categories of costumes, spaces and time have been integrated in the learning process.

On the one hand, the games belong to the category of multi modal texts because they combine image, motion, sound for conveying different categories of meaning. In many ways, they are similar to advertisement and other media texts: films, video spots and involve learner in the process as a participant in the play (strategy games). On the other hand, the games conceptualize realities creating parallel worlds, heroic models and virtual image of reality while keeping an ambiguous and metaphoric message, in many ways imitative and symbolic.

MAIN PART

In the article, we consider the role of game technology use at English classes, pointing out its importance in improvement of foreign language skills of young learners. The research is of experimental character because it reflects the practical use of educational games and their impact on the development of students' foreign language skills.

In the paper we use elements of various strategies of critical thinking technology; communicative, role-playing games, the successful use of which makes the learning process more interesting for both pupils and teachers of the English language.

The role of educational games in learning a foreign language is huge. Games have a strong effect in gaining the achievement at the junior and intermediate stage. The pedagogical phenomenon of the game was studied in the works of Elkonin D. B., Ushinsky K. D., Sukhomlinsky V. A., Makarenko A. S., Stronin M. F., etc.

Games are educational activities that improve the learners' communicative competence. Passov E. I. in the book «The Foreign Language Lesson at School» gives the following peculiarities of the game: «The game is motivation, individualized activity; deeply personal, learning and upbringing in a team (Petrovsky A. V.), «teaching with enthusiasm» (Soloveichik S. L.)» [2].

Now we shall consider game technologies that can be used in teaching foreign languages. Game technology is one of the effective means of learning a foreign language. It develops the speech activity of children at foreign language classes. Game activities encourage the organization of speech practice of pupils in a foreign language, as well as training and activation of monological and dialogical speech. Moreover, games improve cognitive abilities of schoolchildren at English lessons. Thus, Plastinina Y. L. notes that «the development of cognitive and intellectual abilities of students is carried out through productive educational activities» [3, p. 191].

Competently organized game activities promote the development of young learners skills and abilities in all types of speech activity. For this school age the brightness and immediacy of perception and easy entering images are characteristic and they can easily get involved in any educational activity.

Game technology covers certain part of teaching process and characterized by common content, plot, and character. It includes games and exercises, that develop the ability to identify the basic, characteristic features of objects; games on the generalization of subjects according to individual characteristics; a group of games in which the younger students develop their skills to distinguish real phenomena from unreal; groups of games cultivating the ability to control oneself. At the same time, the game plot is being developed in parallel with the main content of the training, helps activate the learning process and master a number of educational elements [4].

Currently, every teacher has many tools that help make learning a foreign language interesting and fascinating. Therefore, foreign language lesson is impossible without the use of innovative methods and means of teaching foreign languages. The variety of tools contributes to the development of students' creativity and makes it possible to prepare communicative situations close to life [5, p. 96].

One of the effective means of teaching and learning foreign languages at a primary school is the use of role-plays, as they renew the lesson, increase interest and motivation in the studied language. A well-organized game creates conditions for the real use of the language at the English lesson.

In conducting of role-plays, we can distinguish the following stages: setting the purpose and language material; drawing up a script for the game; distribution of roles in the game; psychological preparation of pupils.

We would like to give some reasons for using role-play in the classroom: it creates an atmosphere of real communication; it is speech, gaming and training activities at the same time; role-plays help schoolchildren work together in a group or a team, create a favorable psychological climate and real communicative situation at the lesson, stimulate realistic conversation, develop pupils' motivation; reinforce their self-confidence in learning foreign language. Roleplaying as a teaching method is interesting, enjoyable and effective.

C. Livingstone points out «role play is a classroom activity which gives the student the opportunity to practice the language, the aspects of role behavior and the actual roles he may need outside the classroom. Most of the students will not need to perform the wide range of roles in a foreign language as they fulfill in their mother tongue; unless, of course, they intend to live and work in a foreign language environment for an extended period of time. We must therefore help our students broad awareness and understanding of role-behavior and give them extensive practice in using this knowledge» [6].

There are games for every age. In the given article, we deal with educational games for junior and intermediate grades. Undoubtedly, the basis of social behavior; moral, aesthetic, ethical principles of pupils are developed in the game, so during this activity a teenager should be able to express original ideas, make non-standard decisions. When teaching a foreign language at a primary school, it is advisable to use techniques motivating them to physical activity: educational and cognitive games, dramatization, coloring, drawing, singing and dancing.

Now let us have a look at some examples of games on various topics: «1. Draw and paint some objects, name and tell about them. 2. Draw as many candles as it should be on your birthday party cake and count. 3. Draw and name the animals. 4. Mix the colors and tell us what color it is. 5. What can you put in the picnic basket? Cut out the drawings or draw them yourselves and describe. 6. Make a family album (on a sheet of paper draw a postcard) and tell about it. 7. Draw or make gifts you want to present to your parents and friends on New Year holiday, Christmas, etc., and tell about it. 8. Draw portraits of each other and tell about who is painted. 9. Draw your photo and tell what you can do. 10. Draw your favourite season and describe it» [7, p. 34].

While working on developing communication skills of young learners, the following types of games can be used at the lessons:

1) The participant of the game asks everyone the same questions, for example: What kind of sports do you like? The task is to interview all pupils of the group, analyze and report to the teacher possible answers: 2 students like football, 10 group mates like hockey, 3 people prefer gymnastics, etc. During the game, everyone talks and walks around the class. Be attentive! All questions should be different. Interrogative constructions are practiced.

2) The teacher describes the appearance and a character of a writer or historical figure, tells interesting details from his life. Our task is to make a guess who is talking about. All pupils are active participants, they express and reason their opinion. Then, the teacher gives a clue. The theme «Appearance, character» is practiced.

3) Students work in pairs. The partners sit back to one another and participant «A» gives a verbal portrait of the alien he met yesterday, the next participant «B» draws him. The task is to discuss whether the portrait is correctly drawn. After discussion, participant «B» shows the portrait to the group and comments on it. The theme is «Appearance, character».

4) Everyone should bring one potato to the class. Participants of the game walk around the classroom and compare their potatoes: «My potato is bigger than yours, my potato is cleaner than yours, my potato is round, ...». The degrees of comparison of adjectives are practiced.

5) Students of the group write on a sheet of paper what they like. For example: I like to knit, I love chocolate, I love French music. The task is to find friends

according to their interest, asking, whether they like to knit, whether they like chocolate, whether they like French music. Pupils walk around the classroom and at the same time ask questions. «Interrogative constructions» are practiced.

6) There are photos on the table. Every participant chooses one of them but he/she does not know what for. The task is to express his opinion about this picture. For example, I like mountains, forest and green colour. The ability to argue is developed. The alternative task may be as follows: pictures set out as the exam tickets. A student takes a picture, but he/she does not know which one he will get. The task is to explain, whether he/she likes this picture or does not like and why.

7) On the desks there are pictures, depicting beautiful things (clothes, cars, houses, expensive jewelry). A student chooses one picture and shares his opinion about his «dreams»: I will buy this..., I will..., I will go... The task is to convince students not to do it. For example, why do you need such an expensive car? It will be stolen or broken... The Future Simple Tense is practiced.

8) The participant takes a card with the name of a classmate. The task is to criticize a friend politely, for example: It seems to me that you should go to the hairdresser. You have beautiful hair but it is too long... One of the students may criticize somebody's clothes, hobbies, but another one must defend himself: I love long hair, it is cool now, I have already had my hair cut. Students work in pairs [8].

It is known that language games focus on different problems: developing pronunciation, lexical and grammatical skills of pupils and also improving communicative skills. While conducting communicative games a teacher should remember that the choice of a game depends on students' knowledge; a teacher should also take into account educational goal of the game; as many students as possible should be involved in the game. Language games must be mostly focused on speaking; the game should be based on the studied material in foreign language. Educational games help solve the tasks of communicative learning. Games are highly motivating and at the same time challenging. They can be used for practicing different types of communication. A game is a fun activity, and the competition element is its characteristic feature in the language learning.

There are several advantages of using communicative language games in teaching and learning English to young learners:

1 Communicative games motivate language learners and stimulate their interest and curiosity in learning. Such activities promote a positive attitude towards language learning and encourage the learners to use their acquired linguistic knowledge for communication.

2 Games provide the opportunity to apply the language in a meaningful context. Educational games engage young learners in the target language environment, motivate students to sharing their opinions.

3 Games provide opportunity to practice active use of the language. Conventional drill exercises are monotonous and mechanical.

4 Games provide a positive learning environment in which students feel emotionally secure and lack of public correction.

5 Games encourage interpersonal communication because the learners often need to work in pairs or groups. Learners often feel more comfortable to interact with their peers than with the teacher [9].

CONCLUSION

It is important for teachers to share their experience with colleagues. Considering a wide variety of games, we can emphasize educational games to be more effective, especially for the primary stage students in foreign language teaching and learning process as they are a useful and motivating tool, taking into account age and psychological peculiarities of young learners. Games can be used at all stages of the lesson. They are beneficial for learners to revise the material of the lesson in a pleasant and entertaining way, and also we should remember that in the game all are equal.

In educational process, the teacher uses different types of games: crossword puzzles, chain words; the game «Find a word», «Find a proverb»; games with letters, words, lexical and grammar games, riddles, puzzles, language and communication games, etc. Games help the learners focus on grammar in a communicative way and reinforce the material. Dramatizations have a special place in educational process.

In conclusion, we emphasize advantages of educational games use at foreign language lessons: they contribute much to develop memory, thinking and attention of pupils at the lesson; help young learners overcome their psychological barrier; make learning activities fun, while playing them pupils feel relaxed. As a teaching tool, they contain elements of competition and collaboration. Using educational games at English language classes create a friendly atmosphere and motivate students' interest for learning.

REFERENCES

- 1 English proficiency level. [Electronic resource]. – www.ef.com/epi : – P. 32.
- 2 **Passov, Ye. I.**, Foreign language lesson in high school. – M. : Prosveshcheniye, 1988. – 223 p.
- 3 **Plastinina, Yu. L.**, The development of cognitive and intellectual abilities of schoolchildren through productive learning activities in geography lessons // Vektor nauki TGU. Series : Pedagogy, Psychology. – 2012. – № 1(2). – P. 190–192.

4 **Sagyntayeva, A. S., Makhatova, A. K., Kopzhasarova, U. I.**, Development of primary school students' communicative skills through the use of educational games at foreign language classes. Education and science without borders. Karaganda, Republic of Kazakhstan, Prague, Czech Republic. – Journal. – Vol. 8. – № 16. – 2017. – P. 69–71.

5 **Gut, N. V., Shumayeva, S. P.** Author's schools of learning foreign languages in Ukraine // Vektor nauki TGU. Series : Pedagogy, Psychology. – № 2(9). – (2012). – P. 96–97.

6 **Livingstone, C.** Role play in language learning / C. Livingstone. – М : «Vysshaya shkola», 1988. – P. 22.

7 **Zagrebin, I. V.** Integrative learning as a means of holistic development of the personality of the younger schoolchildren // Inostrannye yazyki v shkole. – 2008. – № 1. – P. 32–34.

8 **Arenova, T. V.** Practical recommendations on organization and conducting role plays at foreign language classes. – Almaty, 2001. – 37 p.

9 https://www.usma.edu/cfe/Literature/Ketterlinus_17.pdf. [Electronic resource].

Material received on 09.01.19.

У. И. Копжасарова¹, Л. А. Бексултанова²

Ағылшын тілі сабағында ойын технологияларын шет тілі білік-дағдыларын жетілдіру құралы ретінде қолдану

^{1,2}Шет тілдер факультеті,

Е. Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды қ., 100028, Қазақстан Республикасы.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

У. И. Копжасарова¹, Л. А. Бексултанова²

Использование игровых технологий на уроках английского языка как средство совершенствования умений учащихся на иностранном языке

^{1,2}Факультет иностранных языков,

Карагандинский государственный университет имени Е. Букетова,
г. Караганда, 100028, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 09.01.19.

Мақалада шет тілінен оқыту ойындарын оқу үрдісінде қолдану мәселелері қарастырылады. Сабақ өткізуде ерекшеліктерге, оның ішінде кіші мектеп жасындағы оқушылар дамуының психологиялық-

жас заңдылықтарын есепке алуға баса назар аударылды. Зерттелетін мәселеге ғылыми-әдістемелік көзқарастарды талдауда негізінде, ағылшын тілі сабақтарында ойын технологияларын қолдану оқушылардың өзге тілді іскерліктерін жетілдіру және уәждемесін арттырудың маңызды құралы болып табылатындығы туралы идея қалыптасады.

В настоящей статье рассматриваются проблемы применения обучающих игр в учебном процессе по иностранному языку. Значительное внимание уделено особенностям их проведения, в том числе учёту психолого-возрастных закономерностей развития учащихся младшего школьного возраста. На основе анализа научно-методических подходов к исследуемой проблеме обосновывается идея о том, что использование игровых технологий на занятиях по английскому языку является существенным средством повышения мотивации и совершенствования иноязычных умений учащихся.

3. Е. Қуандық¹, Е. Қ. Жүсіп²

¹магистрант, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., доцент, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹zere_095@mail.ru

АҚЫН-ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ МҰХАММЕД ПАЙҒАМБАР ХАДИСТЕРІНІҢ ТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ ТАҒЫЛЫМДЫҚ СИПАТЫ

Мақалада Мұхаммед (Ғ. С.) пайғамбарымыздың мінсіз тұлғасы, өмір баяны және пайғамбарлық қызметінің қазақ халқы арасында ақын-жыраулар поэзиясы арқылы қалай тарап дәріптелгені, олардың танымдық және тағылымдық сипаттары қарастырылған.

Қазақ халқында ислам діні және пайғамбарымызды таныту жұмыстары әдеби жол арқылы жүзеге асқан болатын. Діни тақырыптардағы идеологиялық жұмыстардың жүргізілуі қатаң жазаланатын кеңес үкіметі шындықты айтудан тайынбаған ер жүрек ақындарымызды түрмемен де, айдаумен де қорқытып тоқтата алмағаны тарихтан мәлім. XV–XIX ғасырлардан әлі күнге дейін ақын-жырауларымыз Алланың атымен бастап, пайғамбарымыз Мұхаммед (Ғ. С.) және сахабаларына деген ыстық ықыластарын өлең жолдарымен халық арасында дәріптеп отырған.

Қазақ әдебиетінде шығармалары арқылы халық арасына ислам дінінің кең таралуына және Мұхаммед (Ғ. С.) пайғамбарымызды танытуда еңбек сіңірген ақын-жырауларымыз арасында Ш. Құдайбердіұлы, М. Ж. Көпейұлы, Т. Ізтілеуұлы, Н. Наушабайұлы, Ш. Жәңгірұлының жасаған еңбектері орасан зор. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы насихат, үлгі ретінде көрсетсе, Тұрмағанбет Ізтілеуұлы мінәжат сарынында береді. Шәкәрім Құдайбердіұлы, Шәді Жәңгірұлы діни-пәлсапалық сарынына баса назар аударса, Нұржан Наушабайұлы шаригатты өз өлеңдеріне тірек еткен. Барлығының негізгі айтар ойы –Аллаға иман келтіру. Бірақ жеткізу ерекшелігі өзгеше.

Кілтті сөздер: хадис, өлең, дін, Құран, қазақ әдебиеті.

КІРІСПЕ

Қазіргі заманда кеңес үкіметі тұсында қараланып, айып тағылған ақындардың еңбектері енді ғана жарыққа шығып жатыр. Әрине олар туралы айтар сөз көп. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Нұржан Наушабайұлы, Шәді Жәңгірұлы, Тұрмағанбет Ізтілеуұлы шығыстың әдебиетімен сусындап, ислам дінін барынша уағыздап, қазақ халқын дін арқылы адамдыққа жетеледі.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мұхтар Әуезовтің «Әдебиет тарихы» атты еңбегінде ақын-жыраулар поэзиясындағы дін мәселесінің неліктен қарастырмағандығы жөнінде: «Көптің ішінде тағы бір көзге түсетін зор кетігі: қазақ әдебиетінде XIX ғасырдың аяқ кезінде үлкен ағым сияқты болған дін қиссалары кірген жоқ. Дін сарынымен айтылған үгіт-өсиет өлеңдері де тексерілген жоқ. Ол ағымға кіретін ақынның ешбірінің аты да аталған жоқ. Бұл түрдегі өлең жұрнақтары қазақ әдебиетінің тарихына кіру керек еді. Бірақ олардың бұл кітапқа кірмеген себебі: қазақ ескілігін тексерген тұңғыш қызметте біздің көздеген мақсатымыз, әуелі қазақ елінің өз қанынан туып, өз сүтімен өскен ескіліктің ұлы денесін тұрғызып алмақшы болдық. Дін өлеңдерін, қиссаларды алсақ, көбінің сарыны шеттікі болудан басқа, мазмұндары да түгелімен мұсылман ғалымынан келген көшпелі, қыдырма әңгімелер. Сондықтан оларды тексеріп ұғынып, түсіну үшін жалғыз ғана қазақ топырағындағы көлеңкесіне қарап тон пішу керек емес, әрқайсысын тудырған жағдай мен себепті әуелгі шыққан ұясынан бастап ұғыну керек. Қазақтан бұрын араб, парсы, өңтүстік түріктері, шағатай, татар әдебиеттерін шолып өту керек. Сондықтан бұл өлеңдерге бөлек бір қызмет арнамақ болып, мына кітаптың ішіне әдейі кіргізгеніміз жоқ» [1, 11–12], – дейді.

Белгілі ғалым Уәлихан Қалижанұлы «Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым» деген монографиясында былай дейді: «Ақмолла, Мақыш, Әбубәкір, Нұржан, Шәді, Мәшһүр Жүсіп, Ыбырай, Абай, Шәкәрім секілді ақындар өз уақытынан оза туған, қоғамдық болмыс пен қоғамдық сананың жаңа үрдістерін бойына жинақтаған жаңа тұрпаттағы адамдар болатын. Олар әдебиетті тек көңіл қошы деп емес, қоғамдық ой-санаға ықпал ету үшін пайдаланған алғашқы демократиялық көзқарастардың бастауы болды. Осылай басталған процестер бүкіл қазақ даласына жайыла бастады» [2, 17].

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы еңбектерінде дін Исламның ақиқаттылығы, құндылығы, қадір-қасиеті, адамзат өміріндегі пайдалары уағыздалған. Оның тақырыптарының басты нысанасы дін, ал ақын сол дін тақырыптарын жеңіл, түсінікті, өз еліне қолайлы поэзия тілімен мүмкіндігінше жеткізуге тырысқан.

Мұхаммед (Ғ.С.) пайғамбарымыздың хадистерін өзінің мысалдары арқылы бейнелеген. Жалпы дінді әдебиет арқылы насихаттаудың өзіндік даму жолдары мен өзгешіліктері бар, ал осы мәселеге Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы ерекше үлесін қосқан қаламгер.

Құранды негізге алып жазылған хадистер жинағы мен Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының өлеңдеріндегі өзара сабақтастықты байқаймыз. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы насихат, үлгі ретінде көрсетсе, Тұрмағанбет Ізтілеуұлы мінежат сарыныңда береді. Шәкәрім Құдайбердіұлы, Шәді Жәңгірұлы діни-пәлсапалық сарынына баса назар аударса, Нұржан Наушабайұлы шарифатты өз өлеңдеріне тірек еткен. Барлығының негізгі айтар ойы – Аллаға иман келтіру. Бірақ жеткізу ерекшелігі өзгеше. Ақын-жыраулар поэзиясында Пайғамбарымыздың хадистерінің көрініс алуы орынды.

Хадистер – дін үйренуге, Ислам әдептері мен мұсылмандардың тұрмыс-тіршілігіне қатысты Құран үкімдерін түсіндіруге бағытталған пайғамбарымыз Мұхаммедтің (Ғ.С.) нақыл сөздері. Ал кеңірек мағынада қарастырсақ, олар Аллаһ елшісінің тек нақыл сөздерін ғана емес, мұсылмандардың тұрмыс-тіршілігіндегі түрлі мәселелерге байланысты нұсқауларын, оның мінез-құлқын, сахабаларына немесе жақтастары мен дұшпандарына қатысты мәмілесін, сондай-ақ іргелес мемлекеттердің басшыларына жолдаған хаттарын да қамтиды.

Алла тағала Құранда : «Ол (Пайғамбар) өз ойынан сөйлемейді», – дейді. Демек, Аллаһтың дінін жеткізу барысындағы Пайғамбардың барлық сөздері мен іс-әрекеттері оның нәпсі қалауынан туындамай, жоғарыдан басқарылған [3, 4].

Hiz. Peygamber Muhammed (s.a.s) ‘in hayatı diğer peygamberlerin hayatına benzemez. O müstesna bir hususiyet taşır. O okundukça insanların nazarında daha büyük; yakından tanındıkça daha çok heyecan verir. O’nun hayatı muhabbet, şefkat, fazilet, hulus ve samimiyyet dolu bir hayattır. O beşeriyete Allah’ın en mükemmel dini olan İslamiyeti tebliğ etmiş; Allah, kullarına olan ni’met ve ihsanını O’nunla tamamlamıştır. [10, 203], – деген пікірден Мұхаммед (Ғ.С.) пайғамбардың хадистерінің танымдық әрі тағылымдық сипаттары бар екенін көре аламыз.

Хадистерді әр-түрлі тақырыптық топтарға бөледі. Мысалы: шынайы ықылас пен ниеттің маңыздылығы, жомарттық, сабырлылық, шыншылдық, тақуалық, тәкаппарлық, тәубе, ізгі амалдар жасауға ұмтылу, үлкенге құрмет, көрші ақысы, туыстық қарым-қатынас, достық пен өзара сүйіспеншілік, дүниенің фәнилігі, қиянат пен зұлымдықтың зардабы, ерлі-зайыптылар жауапкершілігі, ғылым-білім және т.б.

Исламның бес парызына қатысты туындылар Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының шығармашылығында көптеп кездеседі, соның бірі «Бес парыз» деген өлеңі:

Бес нәрсе бізге бұйрық бір Алладан,
Ықыласпен қылу керек білген адам.
Кетпейді күн туғанда көзі жастан,
Дүниеде бейпіл босқа күлген адам.

Исламның бес парызы: біреуі – иман,
Таппайды бұл бесеуін дүние жиған.
Ықтиқат, шын ниетпен жұмыс қылып,
Ерлерді айт Құдай үшін жанын қиған!

Аузыңда болсын дайым Құдай сөзі,
Таймасын қарарлықтан көңіл көзі.
«Бір!» деп «бар!» деп илану – бізге парыз,
Ғаламға он сегіз мың патша – өзі [4, 166]!

Хадистерде бұл туралы: «Аллаһ елшісі: «Ислам бес (тірекке) негізделген: Аллаһтан басқа ешбір құдай жоқтығына және Мұхаммед оның елшісі екеніне куәлік беру, намаз оқу, зекет беру, қажылық (жасау) және рамазанда ораза тұту», – деді», – деп айтқан. Аллаһ елшісінен «Қандай амал абзал?» – деп сұрағанда : «Аллаһқа және оның елшісіне иман келтіру», деп (жауап берген). «Сосын не?» – дегенде: «Аллаһ жолында күрес жүргізу», – деген. «Сосын не?» – деп (сұрағанда): «Қабыл болған қажылық», – деп айтқан [3, 26].

Белгілі зерттеуші Ә. Дербісалиев пайғамбарымыз Мұхаммед (Ғ.С.) айтқан сөздері мен тағлымдары қалай тарағаны туралы мынадай пікір айтады: «Мұхаммед өзін «Алланың жердегі өкілі», (пайғамбар) деп танытқаннан кейін ойлары мен пікір-толғамдарын жұртқа Алладан естігені ретінде жеткізген. Оның сөйлеген сөздерін оқушылары мен шәкірт ізбасарлары пальма талшықтарына, тасқа, жалпақ сүйектерге жазған, немесе жаттап алып жұртқа таратқан» [5, 42].

Белгілі ғалым Уалихан Қалижан Нұржан Наушабайұлы шығармашылығы туралы құнды пікір айтқан ғалымдарымыздың бірі: «Нұржан өлеңдерінің біразы дін жайында: ислам дінінің мән-жайы, парыз-қарызы, заң-шарифаты, о дүние, бұ дүние, діндар адамдардың мінез-құлығы, жақсылық-жамандық жайында. Ақын бір сөзінде нұскалап, дүние акирет бәрін айттым», – дейді [2, 178].

Қазақ ақыны Нұржан Наушабайұлы Алланың бір екенін, Мұхаммед (Ғ.С.) оның елшісі деп жырлайды:

Әуелі иман, ораза, намаз, зекет,
Сен бұған, бір аллада сол берекет.
Әуелі иман жаратқан тәңірі бір,
Болды кітап пайғамбарым иман қыл деп.

Он екі парыз осы, білсең, пәнда,
Ықыласың, көңілің болсын онда.
Үшеуі ғұсылда, төртеуі таһаратта,
Және де төрт парызды таямұмда.

Нәжісті халың келсе бойыңнан қу,
Уақытыңда даяр болсын ғұсылыңа су.
Форныңа барша дүниенің су атасың,
Әуелі аузын шай да, қолыңды жу.

Дұрыстық айырылмаңыз міндетіңнен,
Табарсың не тапсаң да ниетіңнен.
Кәміл деп мұны-дағы білмек дұрыс,
Сұрайды төрт парызды дәретіңнен.

Әуелі жүзінді жу ашық қылып,
Өзіңді хақ жолына ғашық қылып.
Қол-шынғағын, аяғың мен дұрыс жуып,
Басыңның төрттен біріне мәсих қылып.

Жігіттер, алла білер, болса мінің,
Иманмен өтсің дей көр ақыр демің.
Сөзіңде намаз қаза болмастыққа,
Фарызын түсіндірейін таямұмның [6, 97].

Осы өлең жолдары арқылы Нұржан Наушабайұлы иманға келу арқылы мұсылман баласы қаншама ырзық-берекеге ие болатынын жырлап отыр. Нұржан Наушабайұлының, жоғарыда келтірілген бұл өлеңі, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының мына өлеңімен үндес келеді:

Қырық парыздан: намазда тағы да он екі,
Пақ сумен таһарат алып, намаз оқы,
Екінші – жақсы жайда намаз оқы,
Болмасын киіміңнің есіл боғы.

Уақытыңда оқы, ниет қыл, құбыла намаз,
Бұл алтауы намаздың тысындағы.
Алтының бірі қалса, намаз емес,
Әйтеуір Алла қабыл қылсындағы!

Ішіндегі: парыз – және де алты,
Болмасын намазыңның ешбір қаты.

Құлақ қағу, қыраат руқұғ сәжде,
Ақырғы үтір (отыр) суы, соңғы – арты.

Осымен он екінші болды тамам,
Намазды қалдырмағыл, оқы әман.
Намазды жорта қойса кәпір болар,
Ғазабы қиямет күн болар жаман.

Ғұсылда қырық парыздан үш парыз бар,
Ауыз, мұрын таза жу, ай, пірадар!
Үшіншісі – жуылсын барша тәнің.
Жуылмаса, көрерсің (не) зарарлар [7, 197–198]!

Екі өлеңде Құран мен пайғамбарымыз Мұхаммедтің (Ғ. С.) хадистерімен сәйкес келіп тұр. Намаздың парыздарын тізбелеп, өлең жолдарымен беруі, барша оқырман қауымға түсінікті болады. Б. Әзібаеваның еңбегінде өлең, қисса, дастандардың екі түрлі жолмен жеткендігін баяндайды: «Біріншісі, Ислам дінін таратушылардың іс жүзіндегі (мешіт, медресе) үгіт-насихат жүргізуі арқылы жүзеге асса, екіншісі-ақынжанды дала тұрғындарының жан-жүрегіне тасқа басылған жыр сөздермен әсер ету арқылы орындалған тәрізді» [8, 23].

Жәбір, ол Аллаһтың елшісінің (Ғ. С), былай деп айтқанын жеткізді: «Бес уақыт намаз, күніне бес уақыт шомылатын, кез-келгеніңнің есігіңнің алдында ағып жатқан езен секілді», Абу Хурайра, ол Аллаһтың елшісінің (Ғ. С) былай деп айтқанын жеткізді: «Күнделікті оқылған бес уақыт намаз және әр аптада оқылған жұма намазы, осылардың арасында жасалған кішігірім күнәлердің кешірілуіне себеп болады, әрине егер де олардың арасында ауыр күнәлер болмаса», Осман бин Аффан, ол Аллаһтың елшісінің, (Ғ.С) былай деп айтқанын жеткізді: «Парыз намаздың уақыты кірісімен дұрыстап дәрет алып, ал намаз кезінде дұрыс бой ұсынып және барлық бүгілуді (рукух) дұрыстап орындаса, бұл намаз кез келген мұсылман үшін оған дейін жасалған күнәлердің кешірілуіне себеп болады, (әрине) егер олардың ішінде ауыр күнәлердің бірі болмаса болды, және бұл әруақытта солай болады», Хабар бойынша, Ибн Омар, ол Аллаһтың елшісінің, (Ғ. С) былай деп айтқанын жеткізді: «Ислам бес дінгектен тұрады: Аллаһтан басқа құдай жоқ және Мұхаммад – Аллаһтың елшісі, деп куәлік беру, намаз оқу, зекет төлеу, Аллаһтың үйіне Қажылық жасау және Рамазан айында ораза ұстау» [9, 23–24].

Осы дүниеде адамдарды тура жолға бастап, бірақ өзі теріс жолда жүретін адамдар бар. Олар өз-өздеріне қиянат қылып жүргенін сезбейді. Олардың тозақтағы халі өте ауыр болатынын, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы былай айтады:

Келеді бір түрлісін періште айдап,
Аузынан ірің ағып, соры қайнап.
Салбырап тілі жетіп (түсіп) кеудесіне,
Тілдерін азуымен қыршып шайнап.

Бұлар сол: оқып ұқпай босқа қалған,
Шын болмай ықтиқаты болып жалған.
Жұртқа айтып насихатты, өзі тұтпай,
Дүниенің тұзағында тұтқын қалған.

Дүние үшін оқу оқып, болған молда,
Болғанда сәлде баста, кітап қолда,
Білгенін өз басына пайда етпеген,
Маскара көп алдында болар сонда [7, 325–326].

Хадистер жинағында, бұл туралы: Усама ибн Зәйдтен (Аллаһ әкесі екеуіне разы болсын). Ол: «Аллаһ елшісінің: «Қиямет күні бір кісі әкелініп, отқа лақтырылады. Отта оның ішектері ақтарылып, диірмен тасын айналдырған есектей айналып жүреді. Сол кезде, тозақтығылар оның қасына жиналып: «Ей, пәленше! Саған не болды? Бізді құпталғанға бұйырып, теріске шығарылғаннан қайтармайтын ба едің?» – дейді. (Сонда) ол: «(Иә,) мен сендерді құпталғанға бұйырып, оны өзім істемейтінмін және сендерді теріске шығарылғаннан қайтарып, оны өзім істейтінмін», – деп айтады», – дегенін естідім», – деген [3, 440].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ әдебиетінің XIX ғасыр және XX ғасырдың бас кезіндегі дамуында өмір сүрген ақын-жыраулардың шығармашылығындағы Мұхаммед пайғамбар (Ғ. С) хадистеріне туралы туындылар сөз өнерінің насихаттық-ағартушылық құралы ретіндегі қызметін күшейте түсті. Ақындардың діни туындылары сауаты бар адамдардың қолдарымен көшірілудің нәтижесінде осы күнге жетіп отыр. Осындай насихаттық-ағартушылық діни шығармалар халықтың ұлттық болмысы мен психологиясының, әдет-ғұрыптарының, тілі мен ділінің сақталуына зор ықпал жасады. Еліміз тәуелсіздігін мәңгілік баянды ету жолындағы сан салалы жұмыстардың орындалуына адамгершілік құнды мұраттарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп келген ақындардың діни туындылығын зерттеудің де өзектілігі айқын танылады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Әуезов, М.** Жиырма томдық шығармалар жинағы. VI том. – Алматы : Жазушы, 1985. – 400 б.
- 2 **Қалижанұлы, У.** Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым. – Алматы : Білім, 1998. – 256 б.
- 3 **Сахих әл-Бұхари.** Ауд. Спатай Қ. – Алматы : Кәусар – саяхат, 2013. – 752 б.
- 4 **Көпейұлы, М. Ж.** 20 томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы : Алаш, 2003. – 504 б.
- 5 **Дербісәлиев, Ә.** Араб әдебиеті. – Алматы : Мектеп, 1982. – 207 б.
- 6 **Наушабайұлы, Н.** Алаш. – Қостанай, 1997. – 191 б.
- 7 **Көпейұлы, М. Ж.** 20 томдық шығармалар жинағы. II том. – Алматы : Алаш, 2003. – 432 б.
- 8 **Әзібаева, Б.** Қазақтың діни дастандары. – Алматы : 2002. – 431 б.
- 9 **Имам ән-Нәууи.** Хадистер жинағы. – Алматы: Көкжиек, 2013. – 656 б.
- 10 **Тұрымбетова, Ж. А.** Қазақ ақын-жырауларының шығармаларында хазіретті пайғамбарымыз // Вестн. КазНПУ имени Абая. Сер. фил. – 2016. – Т. 3. – № 57. – 203 б.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

З. Е. Қуандық¹, Е. Қ. Жүсін²

Познавательный характер и влияние хадисов пророка Мухаммеда на поэзию акынов-жырау

¹Павлодарский государственный педагогический университет,
г. Павлодар, 140002, Республика Казахстан;

²Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,
г. Павлодар, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 09.01.19.

Z. E. Kuandyk¹, E. K. Zhussip²

Knowledge and influence of hadith of Prophet Muhammed in akyn-zhyrau's poetry

¹Pavlodar State Pedagogical University,
Pavlodar, 140002, Republic of Kazakhstan;

²S. Toraighyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 09.01.19.

В данной статье мы рассмотрим труды знаменитых представителей письменной литературы периода жырау и поэтов казахстанской литературы, выразивших через поэзию свои чувства к почтеннейшему пророку, являющемуся предметом всеобщей любви исламского мира и казахского народа.

Казахский народ узнал об исламском вероисповедании и пророке Мухаммаде (Г. С.) больше из исследований, проведенных литературным путем. Хотя не мало доблестных и мужественных поэтов было отправлено в ссылки и тюрьмы за труды такого рода, нашлось много храбрых поэтов с львиными сердцами не отказавшихся говорить правду и в те времена. Казахские поэты и жырау начинали свои работы с именем Аллаха и писали с большой любовью и уважением о Пророке Мухаммаде (Г. С.) и его сподвижниках с целью ознакомления народа работами XV–XIX веков

Труды таких поэтов как Шакарим Кудайбердиулы, Машхур Жусуп Копейулы, Шади Жангирулы, Нуржан Наушабайулы, Турмаганбет Изтилеулы с целью просвещения исламской темы и Пророк Мухаммад (Г. С.) имеют большое значение в казахской литературе и для нашего народа.

Казахские поэты писали о пророке в рамках общественного понимания казахов.

In this article we look at how the glorious representatives of written Kazakh literature Zhyrau's and poets through poetry express their feelings to the Prophet who is the subject of universal love of the Islamic world and the Kazakh people.

Kazakh people have learned about the religion of Islam and the Prophet Muhammad more from researches carried out in the literature. However, there were many brave and courageous poets sent in exile and imprisoned for these type of writings, still many lionhearted, brave poets did not refuse to tell the truth at that time as well. Kazakh poets and Zhyrau began their work with the name of Allah, and wrote with great love and respect to the Prophet Muhammad and his companions in order to introduce people with works of XV–XIX centuries.

Works of such poets as Shakarim Kudaiberdyuly, Mashur Jusup Kopeiuly, Turmaganbet Izteuleuly, Noushabaev Nurzhan, Shadi Zhangiruly. teach about Islam and Prophet Muhammadu, are of a great importance in Kazakh literature for our nation. Kazakh poets wrote about the Prophet within the public understanding of the Kazakh nation.

ГРНТИ 18.31.31

Е. Ю. Личман¹, А. И. Раимберген²

¹доктор философии (PhD), профессор, кафедра «Теории и методики музыкального образования», Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар, 140002, Республика Казахстан;

²к.искусствоведения, ст. преподаватель, кафедра «Музыкального образования», Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, г. Актюбинск, 030000, Республика Казахстан
e-mail: ¹lichmane@mail.ru; ²1751001@mail.ru

АРХЕТИПИЧЕСКИЕ МОТИВЫ КАК ОСНОВА СТАНКОВОЙ ЖИВОПИСИ КАЗАХСТАНА И АЛТАЯ

В статье рассматривается проблема осознания архетипов как одного из главных условий сохранения самобытности и целостности национальной культуры народа. На примере творчества казахстанских и алтайских живописцев, в произведениях которых широко используются элементы архаического искусства, подтверждается мысль, что архетипические мотивы и мифологические образы, выраженные посредством символов и знаков культуры, являются основой конструирования реальности, источником формообразования в современном искусстве. Архетипы, сохраняя и репродуцируя коллективный опыт, обеспечивают преемственность и единство общего культурного развития народа.

Ключевые слова: художественное образование; русская художественная школа; самостоятельные изостудии; изобразительное искусство: станковая живопись, графика, скульптура.

ВВЕДЕНИЕ

Этнокультурные архетипы составляют основу духовно-нравственного развития общества, влияют на общественное сознание и национальное самосознание, и соответственно, на культурную, национальную, этническую самоидентификацию. Осознание этнокультурных архетипов как одного из главных условий сохранения самобытности и целостности национальной культуры народа является актуальной проблемой в исследованиях современных ученых, особенно в контексте явления глобализации.

Архетип как универсальный символ может по-разному интерпретироваться в различных условиях, не теряя при этом своего основного звучания. Поиск и первичное описание ведущих архетипов,

первообразов эпохи – задача не только философии, культурологи, но и искусствоведения. Поэтому представляется актуальным выявить особенности влияния архетипических мотивов на формирование художественно-эстетического и научного познания. Архетип задает определенный способ видения, восприятия, интерпретации мира. Частные архетипы в пределах данного универсального архетипа дают в совокупности объемный взгляд, позволяющий охватить объект и его явления со всех сторон.

Для создания художественного образа современные живописцы используют богатый арсенал архетипических мотивов, накопленных в процессе развития национальной культуры. У художников возникает потребность к поиску нового, более глобального восприятия мира через психологию, философию, мифологию, и вся направленность их творчества идет к выражению внутреннего мира через первообразы. Обращение к архетипам есть «шаг в прошлое», возвращение к архаическим качествам духовности, однако усиление архетипического стиля в живописи современных художников является проекцией в будущее [1]. Исследование этнокультурных архетипов в живописи Казахстана и Алтая – важное условие сохранения самобытности и целостности национальной культуры, а также способ выявления их уникальности в процессе интеграции.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В каждой национальной культуре доминируют свои этнокультурные архетипы, представляющие константы национальной духовности, выражающие и закрепляющие основополагающие свойства этноса как культурной целостности. Это – коллективный опыт народа, результат превращения этнической истории в базовые модели этнического культурного опыта. Именно архетипы предписывают алгоритмы поведения, а архетипические мотивации становятся интуитивно зримыми в тех ситуациях, в которых необходимо подчеркнуть, свою этническую принадлежность. Архетипические образы и идеи отражаются в сновидениях, встречаются в культуре в виде символов, используемых в живописи, литературе, религии. Символы, характерные для разных культур, часто обнаруживают сходство, потому что они восходят к общим для всего человечества архетипам. Все этносы создают культуру и приобретают свой психический склад, следовательно, также систему символов. Каждая этническая группа с самого начала своего возникновения стремится к саморазграничению, отделению от других этнических групп. Стремится иметь такие черты, которые позволяют отличать своих от других, даже противопоставлять себя другим этническим общностям. В то же время многочисленные этносы объединяет единство ценностных устремлений, которые проявляются в общности знаково-

символической и архетипической интерпретации мира, зафиксированной в мифологической культуре.

Мир традиционной культуры казахов многолик и самые важные коллективные архетипы «Кут» – многоуровневая и многозначная ценность в мировоззрении казахов, означающее: 1) душа; жизненная сила; дух; 2) счастье, благо, благодать, благополучие; 3) удача, успех, счастливый удел; 4) состояние истинного бытия, блаженства; 5), «Степь», «Путь», «Мать-Земля», «Тенгри», «Род и племя» и другие всегда являются основой этнической памяти, ментальности (фундамент которого – коллективное бессознательное и уровень самосознания индивида, по Лурье С. В. – структуру менталитета образуют «картина мира» и «кодекс поведения») и этнического сознания, невзирая на историческое время и особенности эпохи. Традиционные (обозначаемые как тенгрианские, шаманские) верования казахов, как обширная система взглядов и культов в основе своей базировались на принципах мир-космического, цельного, натурфилософского понимания действительности, где целое выступало в единстве всех своих частей. Данное холистское миропонимание проявлялось в почитании всего, что окружало человека в мире. Мир делился на Верхний – Тенгри, Средний – мир людей Жер-Су, где течет Вода и есть Земля и Нижний миры. Отсюда и особый космологизм – обожествление и почитание элементов природы: неба, солнца, луны, огня, звезд, земли, воды, т.д.; наличие культа предков (аруах) и их обожествление; вера в духов (как хороших, сары-ане, так и плохих – албасты, джыннов); особый статус шамана, как посредника взаимодействия с потусторонним миром, выполнявшим, кроме того, функцию по очищению от злых духов (эту функцию также выполняли многочисленные обряды, связанные с огнем и его очищающей силой, использование защитных оберегов и талисманов-тумар) и т.д. [2].

Для этнической картины мира Алтая также характерно цельное восприятие мира Человека и мира Природы. В сюжетах алтайских мифов древний человек осознавал свою органическую связь с природой, живя в соответствии с космическими ритмами, свято веря, что микромир человека – точная копия макромира, всей Вселенной. Исторически сложилось так, что Алтай является прародиной многих тюркоязычных народов, впитавших в свое духовное поле знаки, символы, образы многих культур. Анализ мифов Алтая показывает, что архетип духа является доминирующим и включает в себя архетип явлений природы, архетип матери, архетип духа первопредка. Исследуя архетип стихий и явлений природы, следует выделить идею Мировой оси, присутствующей в серии мифов, связанных с культом гор и культом дерева. Первообраз горы формируется из мифологических сказаний о верхнем мире. Священная гора является как бы источником всей

родовой жизни и потому почитается как тос, корень рода, его основание. Таким образом, первообраз горы может являться и символом архетипа духа первопредка. Алтайские мифы, используя символ воды как начало и конец всего на земле и как первообраз жизненной энергии, придают ему архетипическую окраску. Поток воды также символизирует неумолимое течение времени. Образ «текущего тела» интерпретируется современной психологией в качестве символа бессознательного, при этом символу придается характер динамической, мотивирующей, женственной стороны личности. Проекция материнского образа на архетип воды наделяет его нуминозными свойствами, характерными для матери. Архетип матери присутствует во многих мифах о древних божествах и казахов и алтайцев: Умай – особо высокочтимое, земное женское божество. От-Эне – мать-огонь, хозяйка трехгранного очага; первообраз матери-природы Дьер-Суу выступает как обожествленное представление о Земле и Воде. Значительное место в верованиях горных кочевников занимал культ предков, выраженный в мифах о Шангдимах, Тепкаре, Поудо-Сонко, Таргын-наме. Этой тематике посвящены героические эпосы, основанные на архетипе самости. У каждого алтайского рода были свои семейно-родовые хранители. Обычно это был богатырь, герой, как один из сыновей Улгения, который главенствует над кермесаами (духи умерших предков и шаманов) и имеет право существовать на земле после смерти. Архетип первопредка присутствует в генеалогических летописях Алтая, но большей частью связан с проявлениями тотемизма. Древние тотемические представления о сверхъестественном родстве с тотемными животными приводили к религиозным его почитаниям. Символическое изображение олицетворяло его защиту и покровительство над родом, мифически связанным с данным тотемом. Архетип священного и тени, светлого и темного сопровождает всю мифологическую историю Алтая. Например, противостояние бога Улгения и бога Эрлика-Бия как представителей противоположных миров. Они дуалистичны, в то же время, являются единым целым в сотворении мира. Таким образом, в мифах отражался не просто чувственный образ мира, а специфическое для национальной культуры представление о мире, закрепленное в ментальности. С этим связана принципиальная целостная ориентация в формировании первообразов и системы условностей живописного языка.

Обращение к архетипическим мотивам и мифологическим образам, поиск прообразов, первичной формы постижения внешнего мира приводит к использованию в произведениях современной живописи элементов общечеловеческой символики, зарождающейся в архаические времена, что например, послужило развитию стиля археоарта на Алтае. Одним из ведущих представителей этого стиля считается С. Дыков. В исследованиях

искусствоведа Афанасьевой Н.Ю. указывается, что художники С. Дыков, В. Тебеков, А. Укачин, Л. Пастушкова используют в своих произведениях символы и знаки этноархаики. В композициях авторов нет реальной среды, есть условное пространство, создающее мир фольклорных образов. Работая в направлении археоарта, художники обращались не только к мифопоэтическому наследию, но и к археологическим исследованиям, проведенным на территории Алтая. Художники Ф. С. Торхов, И. Рудзите, А. Е. Емельянов, А. Андрусенко наряду с архетипическими мотивами используют традиционную символику. Архетип души занимает значительное место в работах художников Алтая. Архетипический образ единства двух противоположностей мужского и женского начала представлен в работе С. Дыкова «Месяц кушки» (1997). Е. Скурихин использует образ Мирового дерева, как центр композиции «Танец мудрости» (1991). В работах «Сотворение вод» и «Маски водяных» С. Дыкова архетип души раскрывается через архетипический символ воды. А. Андрусенко в работе «Райские кушчи» (1993) использует символ воды как ось, которая соединяет и в то же время указывает на противоположность характера составляющих частей окружающего нас мира. В серии работ Л. Пастушковой, посвященной архетипу души, передано эмоциональное состояние полета, мечты. А. Фризен в композиции «Объект» (2006) создает единое целое из духовного мира и мира стремительных технологий, как союз будущего. Затрагивая многогранный архетип матери, большинство художников находятся в постоянном поиске выражения своей грани представления этого образа. Л. Цесюлевич в картине «Алтайская принцесса» (2002) использует архетип матери в образе покровительницы Алтая. Поддерживая архетип матери, как идею участия вод в сотворении мира, А. Гнилицкий на основе этого создает картину «Беловодье» (2005). В. Хромов в работе «Мать матерей» в цикле «Лиственницы» как символ духовной вертикали использует образ дерева. Образ архетипа духа первопредков используется многими художниками Алтая и как самостоятельный сюжет произведений, и как дополнительный элемент для придания архаической окраски замыслу художника. Образ человека-пространства, всеобщего духа, представленного единством каменной скульптуры и символических образов животных, сошедших с Петроглифов Алтая, изображен в работах В. Тебекова «Души алтайских предков» (1994), «Вечный круг» (1996). Мифологизация элементов природы, а также культ гор и камней является часто повторяемым мотивом в произведениях современных художников Алтая в картине В. Каминского «Горный мотив» (2000), Л. Пастушкова «Катуньский камень» (1999) и цикл работ «Живые камни» [1].

Искусствовед Ергалиева Р. в своих трудах отмечает, что интересом к истории, культуре, мифологии тюрков казахстанский живописец Б. Бапишев восстанавливает в полотнах цельную, стройную систему

тюркского мировоззрения. В его полотнах «Горы, небо, птица» (1986) «Инфаркт миокарда» (1987), «Общение с духом» (1987), «Зеленая гора» (1987), «Умай» (1988), «Слава Богу» (1988), «Небесный брак» (1989), «Четыре пророка» (1989), созданных одно за другим, визуализируются основные постулаты тюркской архаики. «Мировоззренческая основа тенгрианства – натурфилософия кочевников, одушевлявших бога – природу входит в его творчество концептуальной основой. Вневременное, вечное и сакральное начало художник подчеркивает подбором своих излюбленных природных объектов – дерево, гора, камень, Земля и Небо, их метафоризацией, а также специфичной живописной стилистикой. В череду природных объектов, антропоморфизация которых органична традиционному сознанию, попадают у художника и памятники культурной деятельности человека – балбалы. Созданные когда-то как культовые памятники предкам и героям, они в какой-то степени осознаются живописцем как промежуточный объект между природой и культурой. Становятся символом, олицетворяющим для него культуру, основополагающим качеством которой был принцип соотнесенности с природой, отождествления законов деятельности человека с законами и порядком природы» [3].

Перечень основных работ казахстанского живописца Г. Маданова «Движение» (1990), «Архетипы» (1992), «Дерево, Земля и Небо» (1991–93), «Лоно мифа» (1993), «Рождение горы» (1996), серия полотен «Без названия» (1992–94) дает представление о динамике трансформирующихся в нем традиционных духовных констант и мотивов. «Постоянный диалог с ней становится почвой для становления личностного сознания художника, кристаллизации его взглядов на мир. От первоначально прямых ассоциативных связей с тюркской мифологией, традиционными представлениями народа о структуре мира, его генезисе, он переходит к воплощению более универсальных понятий о феномене жизни. Пытается передать в живописи органичные собственному и национальному сознанию законы взаимодействия духа и материи, пульсацию неотъемлемых от жизни законов движения и покоя, переходит к изначальным символам, общим для древнейших пластов человеческого сознания» [3].

ВЫВОДЫ

Таким образом, современные художники своим творчеством погружают зрителя в состояние сопричастности к исторической коллективно-бессознательной психике. Архетипы связаны с фундаментальными реакциями древнего человека, сохраняющимися в нашем подсознании. В результате сложные феномены современной культуры объясняются культурой более древнего уровня, а именно первобытностью, в которой культурные механизмы,

по большому счету, не отделились от инстинктивных реакций. Архетипические мотивы и мифологические образы, выраженные посредством символов и знаков культуры, являются основой конструирования реальности, источником формообразования в современном искусстве [4]. В изобразительном искусстве Казахстана и Алтая широко используются элементы архаического искусства, при этом особое внимание уделяется археологическим и этнографическим исследованиям. «Интенсивно трансформируя в живописи мифологический синкретизм мышления, художники добиваются парадоксального смыкания архаической традиции с универсализмом сознания человека XX века» [3]. Творчество современных казахстанских и алтайских живописцев, являясь ценным вкладом в художественную культуру благодаря высокой художественности, региональной самобытности, сохраняют целостность национальной культуры.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Афанасьева, Н. Ю.** Архетипические мотивы и мифологические образы в современном изобразительном искусстве Алтая // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – Барнаул, 2006. – 27 с.

2 **Кокумбаева, Б. Д.** Введение в культурологию : Учебное пособие по курсу «Теория и история мировой и отечественной культуры». – Павлодар : ПГУ имени С. Торайгырова, 2000. – 149 с.

3 **Ергалиева, Р.** Концепты традиционного сознания и современная казахская живопись // Современное искусство Казахстана. – Алматы : 2008. – 356 с.

4 **Нехвядович, Л. И.** Этническая традиция в современном гуманитарном знании : Монография. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2010. – 96 с.

Материал поступил в редакцию 09.01.19.

Е. Ю. Личман¹, А. И. Раимберген²

Қазақстан және Алтай өлкелерінің білдекті кескіндеменің негізіне, архетипикалық себеп

¹Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140002, Қазақстан Республикасы;

²Қ. Жұбанов атындағы

Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

Ye. Yu. Lichman¹, A. I. Raimbergen²**Archetypical motifs as a basis for easel painting of Kazakhstan and Altai**¹Pavlodar State Pedagogical University,

Pavlodar, 140002, Republic of Kazakhstan;

²K. Zhubanov Aktobe Regional State University,

Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 09.01.19.

Бұл мақалада халықтың ұлттық мәдениетінің тұтастығы мен өзіндік ерекшелігін сақтаудың басты шарты ретінде архетиптерді ұғыну мәселесі қарастырылады. Архаикалық өнердің элементтерін өз шығармаларында кеңінен қолданатын қазақстандық және алтайлық суретшілердің мысалдарында архетиптік әуендер мен мифтік бейнелер мәдениеттің нышандары мен таңбалары арқылы көрсетілген. Және нақтылықтың құрастыру негізі, заманауи өнердің қалыптасу дерекнамасы деген ойды дәлелдейді. Архетиптер, ұжымдық тәжірибені қайта жасау мен сақтай отыра мирасқорлықты және халықтың жалпы дамуының бірлігін қамтамасыз етеді.

The problem of awareness of archetypes as one of the main conditions of conservation of originality and integrity of national folk culture is considered in this article. On the example of the works of artists of Kazakhstan and Altai, where the elements of archaic art are used, the following idea is approved. Archetypical motives and mythological images, expressed by the symbols and cultural signs, appear as a basis of constructing the reality and a source for creating a form in modern art. Conserving and reproducing collective experience, archetypes provide continuity and unity of overall cultural folk development.

FTAMP 81'26

Ш. М. Мажимаева¹, А. А. Жуkenова²¹ф.ғ.д., профессор, Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., 100026, Қазақстан Республикасы;²«Филология» мамандығының 2 курс магистранты, Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., 100026, Қазақстан Республикасы**ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ «ЖАҚСЫЛЫҚ» ЖӘНЕ «ЖАМАНДЫҚ» КОНЦЕПТІЛЕРІ**

Бұл мақалада қазақ ертегілеріндегі «жақсылық» және «жамандық» концептілерінің қолданылу ерекшеліктері, логикалық модельдері айқындалады. Авторлар мақаланың кіріспесінде әлемдік лингвистикада зерттеліп келе жатқан өзекті мәселе концептке қысқаша тоқталады. Оның мағынамен байланысты келетіндігі, ал ұғым деген түсінікпен айырмашылығы сөз болады.

Когнитивтік лингвистиканың негізгі зерттеушілерінің бірі В. А. Маслованың анықтамаларымен қатар қазіргі қазақ тіл біліміндегі Б. Нұрдәулетова, Э. Оразалина, Г. И. Исина сынды ғалымдардың пікірлері келтіріледі. Жақсылық пен жамандық концептілерінің фольклормен байланысы ашылып көрсетіледі.

Кілтті сөздер: концепт, модель, мағына, ұғым, фольклор, макроконцепт, микроконцепт, жақсылық, жамандық.

КІРІСПЕ

Концепт және ұғым мәселелері – қазақ тіл білімінде ғана емес, әлемдік лингвистикада да толыққанды ажыратылмай келе жатқан өзекті мәселе. Оған дәлел ретінде шетелдік және отандық лингвистердің концепт жайлы зерттеулері мен тұжырымдарын келтіруге болады. Бір анығы – концепт ұғымға қарағанда анағұрлым ауқымды.

Сөз мағыналық жағынан үнемі толығы үстінде болады. Сондықтан концептінің ауқымы да әр кезеңдегі халықтың дүниетанымға қарай толығып отырады. Мұнан шығатын қорытынды – концепт мағынамен байланысты келеді және әр кезеңдегі сөздің мағыналық жағынан толығыуы сол кезең үшін концептінің соңғы шегі болады. Демек, сөз мағынасының дамуы нәтижесіндегі алғашқы мағына мен соңғы нүктенің аралығы концепт деп аталады. Мұнан концептінің қатары молайған ұғымдардан тұратынын шамалаймыз: «Любой концепт вбирает в себя обобщенное содержание

множества форм выражения в естественном языке, а также в тех сферах человеческой жизни, которые предопределены языком и немислимы без него, это результат соединения словарного значения слова с личным и этническим опытом человека» [1, 48]. Ендеше концептіні доминанттық сипаттағы сөз деп түсінуге де болады. Себебі онда (концептіде) бірнеше ұғым қамтылып, соның барлығы деректі не дерексіз бір ғана атаумен аталады. Осы тұрғыдан келгенде, концепт пен ұғымның арақатынасы лингвистикада сөз мағынасына қатысты қолданылатын гипероним мен гипоним терминдеріне ұқсас. Шартты түрде концептіні гипероним десек, ұғымдарды гипоним деп алуға болады. Отандық және шетелдік зерттеулерде бір ғана концептінің (мысалы, «Әйел» концептісі) әр қырынан (жақсылы-жаманды) сипатталуы біздің осы ойымызды бекіте түседі деп есептейміз.

Ал қандай сөздердің доминанттық сипат алатыны, яғни концепт болатыны жайлы зерттеуші С. Жиренов: «...концептілер қатарына тек дерексіз атауларды ғана емес, деректі атауларды да жатқызуға болады», – дей келіп, ойын былай қорытады: «Жалпы, кез келген сөз концепт бола алмайды. Концепт болу үшін логикалық тілдік модельдер болуы қажет. Себебі логикалық тілдік модельдерді білдіру жағынан күрделі ассоциациялық ойды білдіре алатын мағына арқалаған таза тілдік бірліктер ретінде қарастыруға болады. Және де олар мағына арқылы ғаламның қарабайыр немесе ғалам бейнесіне шығатын жол қызметін атқара алуы тиіс. Осындай ерекшеліктер өз бойынан табылатын деректі немесе дерексіз сөздерді концептілер қатарына жатқызуға болады. Алайда концептілік қасиетке ие тілдік бірліктер саны сөздік құрамда мол деп кесіп айтуға болмайды.

Дүние мен болмысты, қоршаған ортаны танытуда концептінің рөлі жоғары. Концепт деп танылған сөз немесе концептілік мәнге ие доминант танымдық қызмет атқарады. Оның берілу жолы логикалық тілдік модельдердің бейнелілік, көркемдік сияқты қасиеттерінен гөрі адам ойлауы мен тілінде танымдық қызметінің үлес салмағы басым» [2, 79].

Зерттеушінің бұл тұжырымынан концептінің ішкі семантикалық бөлшектерін «ұғым» дегеннен гөрі «логикалық тілдік модельдер» деп атаудың дұрысырақ болатынын пайымдаймыз. Келесі мәселе – кез келген сөздің концепт бола бермейтіні. Мұндай көзқарас концепт жайлы орыс тіл біліміндегі еңбектерде де бар және өз тарапымыздан осындай тұжырымның дұрыс екенін қаперге саламыз.

Концепт болатын сөз санының шектеулі екені және мақал-мәтелге, мәтінге қатысты болатыны, соларға арқау болатын тақырып екені жайлы орыс ғалымы В. А. Маслова: «...число лексических единиц, являющихся концептами, ограничено, потому что не всякое имя-обозначение явления есть концепт. Концептом становятся те явления действительности, которые

актуальны и ценны для данной культуры, имеют большое количество языковых единиц для своей фиксации, являются темой пословиц и поговорок, поэтических и прозаических текстов. Они являются своего рода символами, эмблемами, определенно указывающими на породивший их текст, ситуацию, знания. Они являются носителями культурной памяти народа», – дейді [1, 38].

Когнитивтік лингвистиканың негізгі ұғымдарының біріне жататын концепт адам санасының ойлау бірліктері мен психикалық ресурстарын, білім мен тәжірибенің бейнелі көрсеткіштерін құрайтын, хабарлы құрылымдарды түсіндіруге мүмкіндік береді [2, 266–267].

Когнитивтік терминдердің сөздігінде: «Концепт – жадының, ментальді қордың, тұжырымдау жүйесінің әрі адам санасында көрініс табатын бүкіл әлемнің мазмұнды да белсенді бірлігі» деген анықтама берілген [3, 90].

Г. И. Исинаның тұжырымдауынша: «Концепт – это универсальная единица мыслительного поля человека, многоуровневая совокупность знаний о каком-либо фрагменте действительности» [4, 118].

В. А. Маслованың жоғарыда келтірілген тұжырымынан аңғарылатыны – концептілердің қандай да бір сөз көлемінде ғана емес мәтін көлемінде де көрінетіні. Бұл жөнінде отандық ғалым Б. Нұрдаулетованың мынадай пікірі бар: «*Концепт – сөз мағынасы, ұғым, сөздің ішкі формасы, семасы* т.б. терминдермен бара-бар емес. Себебі *концепт* жеке-дара сөз аясында емес, белгілі бір танымды айқындайтын «сөздер қоры» (тірек сөздер) арқылы кейде үлкенді-кішілі мәтіндер көлемінде танылады» [5, 59].

Сонымен когнитивтік ғылымның негізгі ұғымдары: «әлем бейнесі», «әлемнің тілдік бейнесі», «әлемнің концептуалды бейнесі». Сол әлем туралы білім жүйесінің бір бөлшегі, үзіндісі – концепт. орыс тіл білімінде XX ғасырдың 20–30 жылдарында пайда болған концепт мәселесінің теориясы біршама айқындалып, қазіргі күні жан, өмір, өлім, жалғыздық, махаббат, жүрек, бакыт, қуаныш-қайғы, мұң, дала, кеңістік, атамекен сияқты концептілерге зерттеу жұмыстары жазылу үстінде. Қазақ тіл білімінде орыс және қазақ менталдылығы үшін базалық концепт ретінде душа/жан концептілеріне салғастырмалы талдау жасаған Ж. Уматованың, тұрақты тіркестердегі «әйел» лексемасының концептілік өрісін айқындап берген А. Смайловтың, С. Мұқанов поэзиясындағы авторлық метафорлардың когнитивтік аспектісін қарастырып, «ақындық», «өмір», «өлім», «табиғат» концептілерінің құрылымын зерттеген С. Кәрібаеваның, «байлық – кедейлік» концептісінің танымдық сипаты мен қызметін зерттеген ғалым Ж. Қошанованың, М. Жұмабаев тілдік тұлғасының лингвокогнитивтік деңгейіндегі «жан», «өлім» және «махаббат» концептілерінің біртұтас құрылымдарына тоқталған Ж. Ермекованың, қазақ және француз тілдеріндегі «өзім-өзге» концептілерін зерттеген А. Сейдикенованың, Б. Соқпақбаев

шығармалары бойынша кейіпкер тілінің когнитивтік аспектісін, ондағы «арман», «кият», «талант», «шабыт», «тәртіптілік», «тәртіпсіздік», «қулық», «өмір», «тағдыр», «дүние», «тоқшылық», «той», «соғыс», «аштық», «қуаныш», «өкініш», «сезім», «қызғаныш», «ұят», «қорқыныш», «үрейлену», «қобалжу», «сезіктену», «ашулану» тәрізді бала танымын бейнелейтін концептілік жүйені қарастырған зерттеуші Ж. Саткенованың зерттеу жұмыстары бүгінгі күндегі концепт мәселесінің тереңнен зерттелуіне үлкен үлес қосқан еңбектер болып қала бермек.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Адам санасында жақсылық және жамандық деген ұғымдар қалыптасқан. Әр адамның іс-әрекеті де сол жақсы-жаман принципі бойынша өлшенеді. Дана қазақ халқы ерте кезеңнен бала тәрбиесіне үлкен мән беріп, ненің дұрыс-бұрыс екенін, жақсы не жаман екенін түсіндіріп отырған. Жақсылық пен жамандық дегенде ең бірінші, оның этикалық категория екені ойға келеді. Бұл жөнінде орыс әлемінің тілдік бейнесіндегі жақсылық/жамандық концептілерін зерттеген Г. Хамитова былай дейді: «Будучи фундаментальными универсальными нравственными категориями, концепты добро/зло являются базисными в этической системе ценностей, или этической концептосфере» [6, 11].

Зерттеушілердің пікірінше, тілдік құрылымдар арқылы айқындалатын концептілер тізбегін 2 түрлі бағытта қарастыруға болады:

- дүние туралы мағлұматтарды ұсыну, көрсету бағытында;
- адам санасында белгілі бір мазмұнға сәйкес және әртүрлі жағдайларға қатысты деректерді жинақтау бағытында [7, 173].

Қазақ тіліндегі «жақсылық» және «жамандық» концептілері – тақырыптық аясы кең, беретін мағынасы мен мазмұны терең, қамтитын мәселелері өте маңызды, концептуалды өрісі өте күрделі концептілер. Бұл мақалада біз жақсылық және одан ажырамайтын жамандық мәселесін шешпесе толыққанды этикалық жүйенің жұмысының жүруі мүмкін емес деген Н. А. Бердяев, И. А. Ильин, Н. О. Лосский, В. С. Соловьев, Л. М. Лопатин, Л. П. Карсавин сынды орыс ойшылдарының пікірін негізге алып жақсылық/жамандық концептілерінің қазақ ертегілеріндегі көрінісін зерттеуді қолға алмақпыз.

Жақсылық пен жамандық әлемнің тілдік бейнесінде және әлемнің көркем бейнесінде (художественная картина мира) көрініс тапқан ең негізгі, орталық категория болып саналатындықтан, олардың мағынасы, мазмұнымен қатар ең бастысы тілдік сипатын ашу өзекті мәселе болып табылады. Себебі болашақ ұрпақтың заманауи біліммен қатар тәрбиесіне де көңіл бөлген абзал. Ол үшін өмірдің ақ пен қарасын, жақсысы мен жаманын ажырату керек.

Баланың бойына адамгершілік қасиеттер мен жақсы құндылықтарды сіңіре отырып, жақсылық пен жамандық концептілері арқылы көрініс беретін ертегілер, мақал-мәтелдер, афоризмдер, фразеологизмдерді жинастырып, түсіндіру қажет. Міне, сондықтан да жақсылық/жамандық концептілері алдағы уақытта терең зерттеуді қажет етеді.

Қазақ фольклорының бір түріне жататын ертегі мәтіндеріне талдау жасау барысында «Жақсылық» және «Жамандық» концептілерінің көбіне дәл осылаймәтін көлемінде танылатынына көз жеткіздік. Себебі фольклор (ағыл. folk – халық, lore – даналық) – халық даналығы [8, 371]. Ал даналық бар жерде негізгі мәселе ашық, айқын түрде емес, жасырын, астарлы түрде берілетіні белгілі. Осыдан болуы керек, ертегі мәтіндерінде кездесетін «Жақсылық» және «Жамандық» концептілері белгілі бір сөз, сөз тіркесі немесе сөйлемге емес, тұтас мәтінге байланысты келеді. Дегенмен ертегі арқылы айтылатын ой жасырын, астарлы бола тұра жеңіл қабылданады. Зерттеуші Ж. Баймұрыновтың сөзімен айтқанда: «...ертегі мәтіні, біріншіден, ертедегі ауыз әдебиетінің сол күйінше өзгеріссіз жетіп, хатқа басылған түрі болса, екіншіден, ол – қабылдауы мен таным-түйсігі әлі де қалыптаса қоймаған бала санасымен қашан да деңгейлес құрылады. Бұл – ертегі мәтініне қойылатын бірден-бір талап. Оның үстіне, бала дүниетанымы барынша дәлдікті, нақтылықты талап етеді» [9, 38].

Концептіге тән жоғарыда келтірілген сипаттардан басқа, келесі жағынан, онда (концептіде) қандай да бір жайт не құбылыс, қасиетке баға берушілік сипат бар. Баға берушілік сипат әсіресе ертегінің «миссиясына» сай келеді. Себебі ертегі – баяндау үлгісіндегі жай ғана мәтін емес, тәрбие құралы. Ертегіге «Әдебиеттану терминдер сөздігінде» былайша анықтама берілген: «Ертегі – фольклордың негізгі жанрларының бірі. ...Ертегінің айрықша мәні, құндылығы оның халық тұрмысымен байланысты болуынан, ойлау, сөйлеу, баяндау өзгешелігінен, халықтың арманы мен мүддесін көрсетуінен айқын танылады. ...Ертегі уақиғаны ғажайыпты етіп, әсірелеп, әсерлі етіп баяндап, сөйтіп тыңдаушысын елітіп, эстетикалық тәрбие береді. Жалпы, ертегінің танымдық-тәрбиелік ролі зор. ...Әр халықтың ертегісінде оның сипат-қасиеттері, әдет-ғұрыптары, мәдени дәстүрлері өз бояуымен көрінеді» [8, 143–144]. В. Г. Белинскийдің сөзімен айтқанда, ертегі – «халық жанының айнасы».

Ертегіге берілген бұл анықтамадан белгілі болатыны – ертегі мазмұны халықтың талай ғасырлық тәжірибесіне сүйене отырып, сол халықтың қоршаған ортаны тану арқылы түйген-білгені негізінде құрастырылады. Сондықтан ертегілерде тұтас бір халықтың тұжырымы, дүниетанымы көрініс береді. Бала тәрбиесіне қажетті басты мәселелер қамтылады және осының барлығы да дидактикалық принципке негізделеді.

Жалпы, ертегіге тән тағы бір ерекшелік – екі нәрсе бір-біріне қарама-қарсы қойылып суреттеледі. Бір сөзбен айтқанда, ертегілерге арқау болатын негізгі мәселе – жақсылық пен жамандық. Сөйтіп, «жақсылық» және «жамандық» ұғымдары ертегілер арқылы «Жақсылық» және «Жамандық» концептілері деңгейіне көтерілген. Әдетте жақсылық және жамандық мәселелерінің бірі екіншісі арқылы анықталады. Сондықтан тәрбиелік мақсатты басшылыққа алған халық ертегілерде бұл екеуін параллелизм үлгісінде бере отырып, барынша ажыратып көрсетуге тырысқан.

Қазақ ертегілерін «Жақсылық» және «Жамандық» концептілері негізінде құрылған десек, келесі кезекте бұл концептілердің логикалық модельдерін айқындап алудың қажеттілігі туады. Ал логикалық модельдердің болуы – сөздің концепт екенін танытатын басты белгілерінің бірі. Сонымен, қазақ ертегілеріндегі «**Жақсылық**» концептісінің логикалық модельдеріне *адалдық, қанағатшылдық, тәубешілдік, тапқырлық, ақылдылық, достық, бірлік, шыншылдық, әділдік, батырлық* т.с.с. жатса, «**Жамандық**» концептісінің логикалық модельдеріне *ақымақтық, қорқақтық, қастық, аңқаулық, қулық, мақтаншақтық, бәлеқорлық, ашкөздік, әлімжеттік, жалқаулық, еріншектік, жалғандық* т.с.с. жатады. Аталған концептілердің логикалық модельдері ертегілерге талдау жасау барысында анықталып отыр.

Ертегілердегі «Жақсылық» және «Жамандық» концептілері көбіне мәтін көлемінде анықталатын болғандықтан, шағын ертегілерді тұтас күйінде беруді жөн санаймыз. Нақты айғақтар келтіріп көрелік. Мәселен, «Қаз бен түлкі» ертегісінде «Жақсылық» және «Жамандық» концептілері *тапқырлық* және *ақымақтық* логикалық модельдері арқылы параллель сипатталады:

Бір түлкі жайылып жүрген қаздардың қасына жермен жер болып ұрланып келіп, шеткі біреуі бас салып ұстап алады. Басқа қаздар қаңқылдап ұша жөнеледі. Ұсталған қазды түлкі алып соғып, алдыңғы екі аяғымен екі қанатынан басып тұрып, ыржыңдап күледі. Күледі де, былай дейді:

– Әй, Қазеке, егер сенің қолыңа мен түсіп қалсам, қайтер едің?

– Қайтуші едім? – дейді қаз. – Жүніңнен тістеп тұрып, екі аяғымды кеудеме қойып, көзімді жұмып «Уа, Құдай, бергеніңе шүкір» деп тәубе қылар едім.

– Ендеше мен солай етейін, – деп шоқиып отырады да, екі аяғын кеудесіне қусырып, көзін жұмады. «А, Тәңірі, бергеніңе шүкір», – деп аузын аша бергенде, қаз қанатын қағып қалып, қаңқылдап ұша жөнеледі. Түлкі аузын ашқан күйі қала беріпті.

Мұндай ертегі арқылы кейіпкерлердің қайсысына ұқсау керек екенін астарлы логикалық модельдер арқылы бала өзі таңдайды, яғни пайдалы не пайдасыз яки «Жақсылық» және «Жамандық» концептілерін интерпретациялайды.

Достық, бірлік логикалық модельдері арқылы интерпретацияланатын «Жақсылық» концептісі «Құмырсқа» ертегісінде былайша сипатталыпты:

Бір құмырсқа өз илеуінде тобынан бөлініп, сол маңдағы ара, қоңыз секілді жәндіктермен дос болыпты.

Жем іздеп шыққан құмырсқа жол үстінен бір дән тауып алыпты. Жалғыз өзі әрі-бері әуреленіп, дәнді орнынан қозғалта алмапты. Сонан соң көмек сұрау үшін әлгі қанатты достарына іздейді.

Бір уақытта гүлден-гүлге қонып шырын жинап жүрген араға жолығады.

– Досым, бір дән тауып алып едім, жалғыз өзім көтере алмағаным. Маған көмектесіп жіберші, – деп өтінеді.

– Көрмей тұрсың ба, мен де жұмыс істеп жатырмын ғой, – деп ара көнбей қойыпты.

– Солайы солай ғой, мейлі, – деп құмырсқа әрі жүріп кетіпті.

Ол енді қоңызды тауып алады. Мән-жайды айтып көмек сұрапты.

– Сен үшін өз еңбегімді еш қыла алмаймын, – деп қоңыз ызыңдап ұшып кете барады.

Достарынан күдер үзген құмырсқа мұңайып қайтып келе жатады. Жолда өзінің илеулестерімен ұшырасып қалады. Олар мұның түрін көріп:

– Не істеп жүрсің? – деп жөн сұрайды.

Жалғыз құмырсқа өзінің бастан кешкенін айтып береді.

– Жалғыздық деген сол, – деп илеулестері жұбатады да, құмырсқаның дәнін көтерісіп, әрі алып кетеді. Құмырсқа үйіріне қайта қосылады.

«Жаңа достың қадірі ескі досқа жетпейді», – деген екен сонда бір кәрі құмырсқа.

Осы ертегідегі «Жақсылық» концептісіне енетін *достық* логикалық моделінің өзі қазақ танымында екі түрлі интерпретацияланады, олар: *жақсы дос* және *жаман дос*. Сондықтан бұл ертегідегі *достық* логикалық моделі арқылы әрі «Жақсылық», әрі «Жамандық» концептілері көрініс береді. Осыған орай қазақ халқында «*жаман ат жолда қалдырады, жаман дос қолда қалдырады*» деген қанатты сөз қалыптасқан. Алайда *достық* логикалық моделінің қай халықта да көбіне жақсы жағынан қабылданатыны белгілі. Мысалы, орыс лингвисті В. А. Маслованың мына пікіріне ден қоялық: «В структуре данного концепта («Достық» концептісі –М. Ш., А. Ж.) выделяются этические, социальные, психологические и лингвистические аспекты, что помогает обозначить свойства и признаки дружбы. В частности, в социальном аспекте обращается внимание на такие модусы дружбы, как равенство, верность, прочность, бескорыстие и др.» [1, 188].

Байқап отырғанымыздай, В. А. Маслова *достық* сөзін концепт ретінде сипаттайды. Сондықтан ертегі мазмұны арқылы анықталатын «жақсылық»

және «жамандық» түсініктерін макроконцепт, ал олардың кейбір логикалық модельдерін (достық, ақымақтық т.с.с.) микроконцепт деп қарастыруға да болатындай.

Ақымақтық, ұрлық логикалық модельдері арқылы қабылданатын «Жамандық» концептісі «Өгіз бен есек» ертегісінде:

Бір күндері өгіз бен есек жолдас болған екен. Екеуі бір сахара жерде жүріп, бір қалың баққа кірген екен. Бақтың өлеңдеріне тойған соң, есек қатты бақырмақшы болғанда, өгіз:

– Бұл жерге біз қрлыққа келгіміз, сен ақырма, – дейді. Есек:

– Қарын тойған соң ақырмақтан абзал нәрсе болмайды, – дейді-дағы ақырып жібереді.

Есекеңнің даусын бағбандар естіп, өгіз бен есекті ұстап алып, көп машақатқа салып, есекті диірменге салып, жолдасы өгізді қауап қылып жеп алады. Сөйтіп, есектің даусынан осындай көп машақат шығады.

Ертегідегі «Жамандық» концептісіне қатысты *ақымақтық* және *ұрлық* логикалық модельдері қай қалықта да жағымсыз жағынан ғана сипатталады. Осыдан барып қазақ халқында «*ақымақ бұзуға бар да, түзеуге жоқ*», «*ұрлық түбі – қорлық*» және т.с.с. қанатты сөздер қалыптасқан. Ал ақымақтықтың орыс халқы ертегілерінде де жағымсыз жағынан қабылданатынын мына бір тұжырымнан аңғарамыз: «Концепт **дурак** – один из ключевых концептов русской культуры. За словом «дурак» стоит мир образов, представлений, система ценностных установок, метафор. ...Дурак – один из самых колоритных и популярных персонажей в русских сказках. Он занимает самую нижнюю ступень на социальной лестнице. Даже само это слово – ругательство у русских. Дурака все презирают, над ним смеются, даже в родной семье он – существо отверженное. ...Дурак во всех сказках ленив, лежит на печи и не любит работать» [1, 171–172].

Бұл пікірден біз логикалық модель ретінде қарастырып отырған ақымақтықтың да концепт ретінде талданып отырғанын байқаймыз. Осыған қарағанда, мұны да «Жамандық» макроконцептісінің микроконцептісі деп қарауымызға негіз бар.

Ертегілердегі «Жаксылық» және «Жамандық» концептілері жасырын, астарлы сипаттағы *пайдалы* не *пайдасыз* яки *дұрыс* не *бұрыс* логикалық модельдері арқылы интерпретацияланып, бағалауыштық мәнге ие болып отырады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, қазақ тіліндегі қарама-қарсы мағынадағы «жаксылық» және «жамандық» концептілері – тақырыптық аясы кең, мазмұны терең, камтитын мәселелері өте маңызды, концептуалды өрісі де күрделі концептілер.

Бұл концептілердің құрамына ізгілік, мейірімділік, адамгершілік, адалдық және зұлымдық, қатыгездік, арамдық сияқты көптеген микроконцептілерді жатқызуға болады.

Қазақ ертегілеріндегі «Жаксылық» және «Жамандық» концептілері тұтас мәтінге қатысты танылады. Сондай-ақ бір-біріне шендестіріле алынған концептілер ұрпақ тәрбиелейтін рухани құрал ретінде қолданылған. Үшіншіден, бұл концептілердің логикалық модельдері ашық, анық көрсетілмей, жасырын, астарлы үлгіде беріліп отырылған. Төртіншіден, ертегі мазмұны арқылы қабылданатын «жаксылық» және «жамандық» концептілерін макроконцепт деп, ал олардың жекелеген логикалық модельдерін микроконцепт деп қарауды жөн санаймыз. Басқаша айтқанда, «Жаксылық» және «Жамандық» макроконцептілерінің кейбір логикалық моделінің микроконцепт боларлық әлеуеті бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Маслова, В. А.** Введение в когнитивную лингвистику : учеб. пособие / В. А. Маслова. – 4-е изд. – М. : Флинта, 2008. – 296 с.

2 **Оразалиева, Э.** Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. – Алматы : Ан-Арыс, 2007. – 312 б.

3 Краткий словарь когнитивных терминов. Под ред. Е. С. Кубряковой. – М. : 1996. – 244 с.

4 **Исина, Г. И.** Стереотипы и национальная языковая картина мира. – Караганда : КарМУ, 2007. – 396 с.

5 **Нұрдаулетова, Б. И.** Когнитивтік лингвистика. Оқулық. – Алматы : Қазақстан Республикасы Жоғары оқу орындарының қауымдастығы, 2011. – 312 б.

6 **Хамитова, Г. А.** Концептосфера «добро и зло» в русской картине мира : Дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. н. – Астана, 2007, – 24 с.

7 **Кубрякова, Е. С.** Особенности речевой деятельности и проблемы внутреннего лексикона // Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. – М. : 1991. – С. 82–140.

8 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / Құраст.: З. Ахметов, Т. Шанбай. – Семей-Новосибирск : «Талер-Пресс», 2006. – 398 б.

9 **Жиренов, С. А.** Когнитивтік лингвистика. Оқу құралы. – Алматы : 2010. – 110 б.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

Ш. М. Мажитаева¹, А. А. Жуkenова²**Концепты «Добро» и «Зло» в казахских народных сказках**^{1,2}Карагандинский государственный университет

имени Е. А. Букетова,

г. Караганда, 100026, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 09.01.19.

Sh. Mazhitayeva¹, A. A. Zhukonova²**Concepts of «Good» and «Evil» in Kazakh folk tales**^{1,2}Academician E. A. Buketov Karaganda State University,

Karaganda, 100026, Republic of Kazakhstan.

Material received on 09.01.19.

В статье рассматриваются особенности употребления концептов «добро» и «зло» в казахских сказках, определяются их логические модели.

Авторы рассматривают проблему концепта как одну из актуальных тем современной мировой лингвистики. Характеризуется связь концепта со значением слова и его отличия от понятия. Наряду с определениями ведущих специалистов-исследователей в области когнитивной лингвистики В. А. Масловой и Е. С. Кубряковой, приводятся доводы таких ученых отечественной лингвистики как Б. Нурдаулетова, Э. Оразалина, Г. И. Исина и др.

На основе языкового материала из произведений устного народного творчества концепты «Добро» и «Зло» рассматриваются как наиболее общие понятия морали, предельные полярные характеристики человеческого мира.

In the article the features of using the concepts «good» and «evil» in the Kazakh fairy tales are considered, their logical models are defined.

Authors consider a concept problem as one of hot topics of modern world linguistics. Communication of a concept with a word meaning and its differences from a concept is characterized. Along with definitions of the leading researchers in the field of cognitive linguistics V. A. Maslova and E. S. Kubryakova, arguments of such domestic linguistics as B. Nurdauletova, E. Orazalina, G. I. Isina, etc. are given. On the basis of language material from works of folklore the concepts «good» and «evil» are considered as the most general concepts of morals, limit polar characteristics of the human world.

FTAMP 16.01.47

Н. Б. Мансұров

ф.ғ.к. Түркология ғылыми-зерттеу институты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., 161200, Қазақстан Республикасы

e-mail: nurmanber@mail.ru

**ӘЗ – ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ
ҰЛЫЛЫҚТЫҢ ДӘРЕЖЕСІ**

Мақала тіліміздің тарихында кеңірек қолданыс тапқан «әз» сөзінің мағыналық сипаты негізіндегі тілдік материалдар бойынша қарастырылған. Негізге алынған талдаулар сөздің мазмұны мен мағыналық ерекшеліктері бойынша сараланған. Әз сөзінің мағынасына қоса тұлғалық қалыптасуы да сөз етілген. Онда сөздің сындық сипатына орай өзгеріске түскен үлгілерін талдау мен сол жайлы айтылған ғылыми пікірлер қарастырылған.

Зерттеу барысында сөздің тілімізде орнығып, мағыналық тұрғыда қолданылуы және тұлғалық өзгерісі, орын алған тұстағы ұғымы мен атқарған қызметтері де назардан тыс қалмаған. Әз сөзінің шексіз құдірет иесі екендігі сипатталып, тілімізде орын алған «әз ана», «әз сахаба», «әз баба» т.б. осы іспетті сөз тіркестерінің қалыптасқандығы сөз етілген. Өйткені халық арасында қадір тұтып, мейірімділігі мен сый-сияпатын танытқан әрі көпшіліктің құрметіне бөленген жандарға да осы сөз орынды қолданылған.

Бұл ретте автор қандай сөз болмасын ол өзге тілге енген сәтте мағыналық әрі тұлғалық жағынан өзгеріске түсіп, сол тілдің дыбыстық ерекшелігіне қарай бейімделетіні жайлы ғылыми пікірлерді ұсынған. Кірме сөздердің мұндай теориялық тұрғыда қалыптасуы жайлы тұжырымдар мен ғылыми көзқарастар негізінде автор өзіндік түйіндер жасаған.

Кілтті сөздер: кірме сөз, сөздің мағынасы, ресми атақ, жоғары дәреже.

КІРІСПЕ

Тілде қолданылатын әр сөздің мазмұны мен қолдану аясы әрі мағыналық сипаты бар. Онда сөздер заттық, сындық, сандық т.б. орай жұмсалады. Кейде сөздер мағынасына, құрамына қоса тұлғасына қарай да өзгеріске ұшырайтыны орын алады. Бұл ретте «әз» сөзінің әзізден қысқарып, ал

қолданыста мағынасын сақтап қалған деген пікірлер осыған саяды. Сөздің негізі араб тілінен енген «әзиз» сөзінің қысқартылған түрі. Тіліміздің қолданысында алғашқыда «әзиз» болып, содан кейін «әз» үлгісінде қалыптасуы көнеден бері қарай есім сөздерге тіркесіп, сындық сипатта қалыптасуына орай негізделген. Онда мағыналық сипаты сақталып, құрмет, қошамет, ұлықтау т.т. айналымға енген дегенді ұсынады.

Басқа тілдерден сөз ауысқанда негізінен мағыналары мен сыртқы тұлғаларының өзгеріске ұшырауы жайлы айтылған пікірлер бар. Соның бірі белгілі ғалым, шығыс тілдерінің маманы Л. З. Рүстемовтың ұсынған нұсқалары. Ол мұндай сипаттағы сөздердің үш түрін ұсынады: 1. Сөзді пайдалану өрісінің жай ғана ұлғаюы. 2. Көмекші етістіктер мен жалғау-жұрнақтардың көмегімен сөздің лексикалық мағынасының бұрынғысынан кеңі түсуі. 3. Шеттен ауысқан элементтер негізінде жаңа лексикалық единицалар құру жолымен сөздің мағынасын кеңіту [1, 62 б.].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Кірме сөздердің құрамында өз алдына дербес лексикалық единицалар қалыптастырған сөздер тілімізде біршама. Алайда олардың дерлік барлығы бір сөздің түрлі фонетикалық нұсқалары әрі тұлғасы әр басқа сөз ретінде немесе әртүрлі грамматикалық мағыналарға ие болған сөздердің формалары ретінде қаралады.

Шығыс тілдерінің, оның ішінде араб тілінің ерекшелігі сөздер негізінен етістіктен жасалатындығы басшылыққа алынады. Есім сөздер етістіктен белгілі бір үлгілер арқылы құралады. Біз негізге алған «әз» сөзінің етістік тұлғасы *عَزَّ* 'әззә – күшті болу, қуатты болу, даңқты болу, есім нұсқасы *عَزَّ* 'әззун – күш, қуат, сый; жоғары дәреже, ардақты болып шығады. Демек, сөздің түп-төркіні есім нұсқалы 'әззә-әз, яғни етістіктен жасалған туынды есім. Мұны тіліміздегі сөздіктер де солай көрсетеді:

Әз *عَزَّ* ('әзз) *ар. зат.* 1. Күш, қуат; сый. 2. Жоғары дәреже. 3. Әз тұту. *ар. сын.* Ғазиз, ардақты, жаксы, қымбатты [2, 13 б.].

Әз *ар. عَزَّ-сын.* 1. Ғазиз, ардақты сыйлы, жаксы. 2. *ауыс.* Қасиетті, киелі. // *тар.* Дәстүрлі қазақ қоғамында асқан әділдігімен, ерекше қайраткерлігімен даңқы шыққан ел билеушісіне ғана берілетін мәртебелі ресми атақ. Жалпы, Ресей тарихында «ұлы» деген даңқтама ресми түрде тек үш адамға – орыс жерлерін Мәскеу маңына топтастыруды аяқтап, монғол егесін тоқтатқан III Иванға, I Петрге, II Екатеринаға айтылады. Мұндай ерекше сараланған, дараланған құрмет тұту дәстүрі бізде де бар: қазақта «әз» сөзі әз Жәнібек пен әз Тәукеге ғана тиесілі (Егем. Қаз.) [3, 378 б.].

Тілімізде бұл сөздің кісі есімдеріне тіркесіп келуі де мағыналық тұрғыда жиі орын алады. Өйткені танымал тарихи тұлғалардың есімдеріне тіркесуі

бабалардың даналығы мен данышпандығы әрі батырлығы, олардың аяулы жандар ретінде ардақталуын, танылуын, белгілі дәрежеде атақ ұғымын алға тартады. Қазақ елі қашанда бабалар есімін құрметпен дәріптеген халық. Сондықтан «Атадан бала туса игі, ата жолын қуса игі» деген даналықтардың айтылуы тегін болмаса керек-ті. Тіпті ұрпақ жалғастығы ретінде бабалар тегін сыйлап, оларға такқан лақап аттары деп те аталатыны кездеседі. Мысалы, Әзірет Сұлтан – Қожа Ахмет Иасауи, Қарабура Әз әулие, Баба Түкті Шашты Әзіз т.б. Сондай-ақ тұлғаның әулиелік, даналық сипатын паш етуін де осы қалыпта «әз әулие», «әз баба» т.б. түрінде қолданылады.

Қазақ тарихында екі ханға ғана халық «әз» яғни «әзиз» деген есімді қосарлаған. Олардың алғашқысы Керейден кейін қазақ жұртына хандық құрған Жәнібек болса, екіншісі осы ханның кейініректегі ұрпақтарының бірі әйгілі Әз Тәуке (*Омарбеков Т. Әз Жәнібек (Әбу Сайд) хан. «Ана тілі» газеті, 14 қаңтар, 2015 ж.*).

Негізінен «әз» Жаратушыға ғана тіркесіп айтылады: *الله عَزَّ وَ جَلَّ* (Аллаһу 'әззә уа жәллә) – құдіреті шексіз Алла. Мұндағы мағына Алла Тағаланың бәрінен үстем әрі шексіз құдірет иесі екендігінің дәлелі. Сол себепті ол Жаратушының жанама есімдерінің бірі ретінде қабылданады.

Келтірілген мысалда «әз» сөзінің шексіз құдірет иесі екендігі сипатталса, тілімізде орын алған «әз ана», «әз сахаба», «әз баба» т.б. осы іспетті құрметке лайықты болған жандарға тіркескен. Оған қоса халық өз арасында қадір тұтып, мейірімділігі мен сый-сияпатын танытқан, яғни көпшіліктің құрметіне бөленген жандарға да осы атақты лайықты санаған. Мысалы: «Ұстазды атаңнан да әз тұт» т.б.

Әз сөзіне бұған дейін де түрлі сипатта анықтама берілгендігін атаған жөн. Бірі әз – таза десе, енді бірі дана дегенді ұсынады. Таза болуын аспан денелері өздерінің алғашқы нүктелеріне келіп, күн мен түннің теңелуі нәтижесінде халықтың санасында қалыптасқандығын айтады. Әз Наурыз сол себепті күн мен түннің теңесіп, жыл саналуының қайтадан басталуы деп, «Жаңа жыл» ұғымында қабылданады.

Ал «дана» сөзі ел билеген асылдарды асқақтату, даналығы мен ақылдылығын таныту үшін халық оларға абырой, атақ ретінде берген болса керек. Себебі «әз» сөзі барлық ел билеген азаматтарға тіркесе бермейді. Халық ұғымында тек қана Әз Тәуке мен Әз Жәнібектің даналығын, ақылдылығын, батырлығы мен қайраткерлігін ерекше таныту мақсатында айтылғандығын келтіреді.

Осы айтылғандарға орай «әз» сөзінің тілдік қолданыстағы көрінісі жалпыға таныс әрі есім сөздерге тіркесіп келуі – Әз Наурыз. Сөздің мазмұны наурыздың жыл басы, жаңа күн, мереке ұғымдарын топтастырып жалпыхалықтың көңіліне қош ұялатып, қуаныш пен шаттық сыйлауды

басшылыққа алады. Осындай шаттық пен қошаметтің сипатын «эз» сөзі арқылы мерекені құрмет тұту, оны ардақтау, ұлықтау, ұлттық дәстүрдің нышандарын паш ету мақсатында тіркестірген.

Сөз жоқ, Наурыз иранның «жаңа күн» деген ұғымын береді. Олай болса, жаңаның келуі ескіден арылтып, алдағы уақыттан жақсылықты күткен жалпыхалық мерекелеп, мәз-мәйрам болысатын күн саналған. Тіпті өмірлік маңызы бар қуаныштарды да осы мерекенің аясында өткізуді дұрыс көрген. Сол себепті «Эз Наурыз» тіркесі тілдік қолданыста тек қана жыл басы ғана емес, ардақты әрі шаттық пен қуанышқа толы мерекелердің бірі ретінде жоғары бағаланған.

«Эз Түрік» тіркесіндегі эздің сипаты түркі халқының қошаметі, құрметі мен асқан ардағына орай қолданылған. Сонау көнеден батыр да батыл ұрпақтарымен кеңінен танымал түркілердің тарих қойнауындағы келбеті осындай мазмұнда көтеріңкі көңіл-күй мен қадір-қасиеттің ұғымында тіркескен. Эз Түрік – түркілерге құрмет, қошамет, ұлықтау, яғни халықтар арасында салыстырмалы түрде, олардың ержүрек батырлығын, алғырлығын әрі даналығын паш ету.

Кейде «эз» сөзіне талдау жасап, шығу төркінін өзге арнадан қарауды жөн санайтын тұжырымдардың барлығын да айтқан жөн. Зүбайра Әбідін өзінің «Эз Жәнібек – қай Жәнібек? немесе «эз» сөзі хақында» деген мақаласында сөздің шығу төркінін сөз ете келе, тек араб тіліне ғана тән болған «айн» әрпіне тоқталады. Онда ол сөз басындағы әріптің таңбалануын келтіреді: «Араб тіліндегі «айн» әрпін кириллше «ъ» таңбасымен белгіледік, бұл – араб тілінің төл дыбысы, тамақтың кенелуі арқылы, өзінен кейінгі дауысты дыбыстың әсерінен көмеймен «ъа», «ъұ», «ъый» түрінде айтылады. Оны дыбыстау арабтан басқа халық өкілдеріне қиын болғандықтан, бұл дыбыспен айтылатын сөздер тілімізге өзгеріп енген, кейбір сөздердің фонетикалық бірнеше нұсқасы бар. Мысалы, «ъалам» – әлем, ғалам, «ъазиз» – эзиз, ғазиз, «ъилм» – ілім, ғылым, «ъалим» – ғалым» т.б. (Әбідін З. *Эз Жәнібек – қай Жәнібек? (немесе «эз» сөзі хақында). «Ақжүніс-Астана» журналы, 7 мамыр 2015 ж.*)

Автор осы тұрғыда «эз» сөзінің төркінін араб тіліндегі «Һәж» сөзінен қарастыруды дұрыс санайды. Онда салыстырмалы түрде «Һ» дыбысының терең көмеймен айтылу ұқсастығын сөз ете келе, тілде орын алған «қажы-әжі-әж» нұсқаларын береді. Одан ж-з дыбыстарының алмасуын келтіреді: «Біздің ойымызша, жоғарыда аттары аталған хандарымыз қажылық парыздарын өтеген. Сондықтан да олар «әж Жәнібек», «әж Тәуке» атанған дегеніміз қисынды болар еді. Біздің ойымызша, олар тікелей өздері немесе шарифатта көрсетілген талаптар орындалған жағдайда, бұл парызды басқа кісі арқылы өтеп, «қажы» – «әжі» – «әж» атын иеленген. Ал «әж» – «эз» сөздеріндегі

«ж» – «з» дыбыстарының бір-біріне ауысуы жиі кездесетін тілдік құбылыс екені тіл мамандарына белгілі. «Әж» сөзінің «эз» болып өзгеруі кейінгі жазба тілдің қателігі немесе коммунистік идеологиядан, сол идеологияның режимінен туындаған қорқыныштың нәтижесі болуы да мүмкін» (Әбідін З. *Эз Жәнібек – қай Жәнібек? (немесе «эз» сөзі хақында). «Ақжүніс-Астана» журналы, 7 мамыр 2015 ж.*)

Аталған пікірге өзіндік талдауларымызды ұсынғымыз келеді. Біріншіден, автордың сөз еткен араб тіліндегі «айн» әрпі дыбысталуға біршама өзгеше айтылады. Екіншіден, «айн» дыбысы бар сөздер тілімізге енген кезде олар басқа дыбыстармен, яғни дыбысталуы жағынан жақын келетін бірімен алмастырылады. Белгілі ғалым Л.З.Рүстемов өзінің «Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері» атты еңбегінде «айн» дыбысының өзгеруі мен алмасуы жайлы былай дейді: «*ع* айн – қазақ тіліне мүлдем жат дыбыс. Қазақтар бұл дыбысты сөз басында да, сөз ортасында да, сөз соңында да айтпайды, оны ретіне қарай қазақ тіліндегі басқа фонемалармен алмастырып отырады» [1, 87 б.].

Ғалым «айн» дыбысының тілімізде кей кірме сөздерде сөз басында, сөз ортасында, сөз соңында мынадай дауысты дыбыстармен алмастырылатынын да келтіреді:

- а дыбысы: *عزا* 'эза-аза, *عید* 'әйд-айт, *عیب* 'әйб-айып, *عقل* 'әқл-ақыл, *عمل* 'әмәл-амал, *عذاب* 'эзаб-азап т.б.
- ә дыбысы: *عادت* 'әдәт-әдет, *عدل* 'әдл-әділ, *عزیز* 'әзиз-әзіз, *عالم* 'әләм-әлем, *عسل* 'әсәл-әсел т.б.
- і дыбысы: *علم* 'әлм-ілім, *عزت* 'әззәт-іззәт т.б. [1, 88 б.].

Мұндай дыбыстық алмасу кірме сөздердің ауыс-түйісінде орын алатын құбылыс. Тілімізге араб, парсы тілдерінен енген сөздердегі айн дыбысының алмасуы жайлы айтылған тілшілердің зерттеулері жетерлік. Бұл жайлы дінтанушы Абдулла Жолдасұлы «...араб тілінде біздің тілімізде кездеспейтін айн дыбыс бар, оны көбінесе «ғ» дыбысымен беріп жүр. Ол дұрыс емес. Оны халықаралық тәртіп бойынша ['] белгілейді, ал жіңішкелік белгісі «'» осылай беріледі, мысалы, Ма'мун деген сықылды» деген пікір айтады [4, 9 б.].

Келтірілген «Һәж» сөзінен қарастырудағы «Һ» дыбысына орай мынаны айтуға болады. Қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне «Һ» дыбысы тән емес. Тіліміздің төл сөздерінде де мұндай дыбыс кездеспейді. Бұл жөнінде М. Қашқари түрік тілінде жоқ деп ол дыбысты қосып сөйлейтін халықтарды да түріктер деп санамаймыз деген [5, 59 б.].

Тек қана ah, uh, oh деген одағайларда болмаса өзге сөздерде кездеспейді. Құрамында «Һ» дыбысы бар сөздер негізінен араб, иран тілдеріне тән. Мысалы: *كوه* гәуһәр-гауһар, *جهان* джәһән-жаһан, *جهاز* джиһаз-жиһаз т.б.

Бұл дыбыс алғаш араб тілінен иран тіліне одан кейін қазақ тіліне ауысқан болуы мүмкін. Сол себепті қолданысындағы ерекшеліктер де түрліше сипатталады. XIX ғасырда һ дыбысының қолданысы бірде сақталып, бірде түсіп қалғанын байқаймыз. Мысалы, بهادر бәһадүр сөзінде сақталып жазылса, بهبود бәһбуд, بهشت беһешт, زهر зәһр, مهمان меһман, مهر муһр сөздерінде сөз ортасындағы һ дыбысы түсіріліп бейбіт, бейіш, зәр, мейман, мөр сөздері жасалғанын көреміз [6, 82 б.].

Тілдік қолданыста һ дыбысы жіңішке ә дыбысымен алмасуы кездеседі. Айталық, тіліміздегі әзіл, әуе, әзім т.б. сөздері осыны растайды. Десек те, біздің сөзімізге арқау болған һәждің әж болып, одан әз үлгісінде қалыптасуы қисынға келмейді. Мұнда мағыналық жағынан да сөздер үйлесімділік табуы керек.

Келесі ұсынылған М. Қожырбайұлының пікірі. Ол қазақ елінің атауымен байланыстырады. Қазақ елі атауының сөз түбірі (өз түбі, өз атасы) «Аз». Қазақтың ауыз-екі әңгімелерінде олар «Әз әулие» делінеді. Күні бүгіндегі тарихта аттары қалған Аз, Азаулы елі мен Азау (Азов) теңізінің аттары да солардан қалды деп келеді (*Қожырбайұлы М. Қазақ сөзінің этногенезісі. Abai.kz 22.03.2016.*).

Мұнда аз-әз сөздерінің шығу төркінін сабақтастырады. Тілімізде сөздердің дыбысталуындағы жуан және жіңішке айтылуы жайлы пікірлер бар. Ол әрине басқа тақырып болар.

Автор әрі қарай: «Күні бүгінгі сөздік қорымызда да «Ол не соншама, Әз әулие ме?», «Ол Әз Әулие емес қой», «Неге сен оны соншама, Әз әулие қылып отырсың?», немесе «Тасташы әрі, Әз әулие қылмай?» деген сөз тіркестерін жергілікті халық жиі қолданады. Демек, осы әулиелердің ең біріншісі де, ең ұлысы да, ең қасиеттісі де, ең ардақтысы да Қазақ деген атпен бүгінгі күнге жеткен елдің негізін қалаған, түп атамыз осы Әз әулие. Қазақта осы атамыздың есімі данышпан, әзіз (ең аяулы) жан деген мағынада қолданылады. Қазақтың асыл ұлдарына халықтың құрметтеп берген лақап (мадақ) аты осы «ӘЗ» атамыздың есімі. Мысалы, Әз Наурыз, Әз Түрік, Әз Жәнібек, Әз Тәуке, Әзіреті Сұлтан (Қожа Ахмет Яссауи), Әзіреті Расул (Мұхаммед Пайғамбар), Баба Түкті Шашты Әзиз, Әбдул Әзиз Баб, Қарабура Әз әулие (Бурахан Әзі) т.б. болып жалғасып кете береді. Әз атамыздың әулеттері көбейіп ел аталып, әлемдік ұлы қағанатқа айналған кезде олар өздерін енді «Аз» емес «Қаз» деп атап осы сөзге бүкіл елдің, мемлекеттің негізгі айрықша белгілерін сыйғызды», – дейді (*Қожырбайұлы М. Қазақ сөзінің этногенезісі. Abai.kz 22.03.2016.*).

Логикалық тұрғыда аз-аз-қаз сипатындағы сабақтастықты әрі ұлы даланың ұлдарын да ұлықтап, ардақтап, қастерлеу тұрғысынан орынды. Десе де, тілдік талдауда әр сөздің шығу төркінін, қолдану аясы мен тұлғалық сипатын да ескерген абзал. Себебі негізін шығыс тілдерінен алатын «әз» сөзін жоғарыда келтірген тұжырымдарға сүйеніп ұқсастық пен сәйкестіктер

аясында түйін жасау қаншалықты қисынды. Сондықтан әр сөздің шығу төркіні мен мағынасын, қолдану аясы мен атқаратын қызметін, сондай-ақ олардың жасалу жолдарына да ерекше назар аударған орынды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, «әз» сөзі тіліміздің қолданысында кең орын алады. Ол тарихи туындыларда, салт-дәстүрлерді сипаттайтын мерекелерде жиі кездеседі. Алайда сөздің этимологиялық табиғаты шашау зерттелгендігі байқалады. Оны жоғарыда келтірілген тілдік мәліметтер аясында сараланған жайттардан көруге болады. Сөздің шығу төркіні әзіз одан әз болуы да бүтіннің бір бөлшегі іспетті, оны қысқарған үлгісі дегеннен гөрі сөздің әсіл нұсқада етістіктен жасалған есім сөз болғанын таныған дұрыс.

Араб тілінде عَزِيزٌ ('әзизун) әзіз 'әззә етістігінен сын есім жасайтын فَعِيلٌ үлгісі арқылы қалыптасқан. Жоғарыда айтқанымыздай кез келген сөз белгілі бір үлгі арқылы жасалады. Ал «әз» есім сөз, дәлірек айтқанда, етістіктен жасалатын масдар. Өйткені сөз етістіктің ұғымынан туындаған күш, қуат; сый; жоғары дәреже; әз тұту сипатында қолданылады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Рүстемов, Л. З.** Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері. – Алматы : Ғылым, 1982. – 160 б.
- 2 **Мансұров, Н. Б.** Қазақ тіліндегі діни терминдер сөздігі. – Астана : 2013. – 100 б.
- 3 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – Т. 2. А-Б. – Алматы : «Арыс» баспасы, 2006. – 744 б.
- 4 **Жолдасұлы, А.** Пайғамбарымыз Мұхаммед соллаллооһу алейһи уә сәлләмнің тарихы мен өмірнамасы. – Астана : 2017. – 468 б.
- 5 **Қашқари, М.** Түрік сөздігі. – III томдық. – Алматы : Хан, 1997.
- 6 **Мансұров, Н. Б.** XIX ғасыр поэзиясындағы араб, иран кірме сөздерінің семантикалық сипаты. – Шымкент : «Нұрдана-LTD» баспасы, 2011. – 112 б.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

Н. Б. Мансуров

Степень величия слова «Әз» в казахском обществе

Научно-исследовательский институт тюркологии,
Международный Казахско-Турецкий университет имени Х. А. Ясави,
г. Туркестан, 161200, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 09.01.19.

N. B. Mansurov

The degree of greatness of the word «Az» in the Kazakh society

Research Institute of Turkology,
K. A. Yesevi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan.
Material received on 09.01.19.

В статье рассмотрен языковой материал, включающий описание значений широко используемого в истории казахского языка слова «аз». В процессе анализа особое внимание уделяется содержанию и значениям слова. Слово «аз» также может обозначать и личность. В статье представлен анализ образцов, подвергшихся изменению, а также научные взгляды на данное явление.

В ходе исследования было уделено внимание особенностям использования данного слова в языке, значениям, формам и выполняемым функциям. Наряду с этим, дается описание значения слова «аз» как владельца безграничного могущества, приводятся также используемые в языке слова «аз ана», «аз сахаба», «аз баба» и другие. Так как, уместно употребление данного слова по отношению к людям уважаемым, имеющих непререкаемый авторитет среди народа, людей добрых, дарящих тепло и заботу окружающим.

The article considers language material, including the description of the meanings of the word «az» widely used in the history of the Kazakh language. In the process of analysis, special attention is paid to the content and meanings of the word. The word «az» can also mean an individual. The article presents an analysis of samples that have undergone a change, as well as scientific views on this phenomenon.

During the study, attention was paid to the peculiarities of using this word in the language, meanings, forms and functions performed. Along with this, a description is given of the meaning of the word «az» as the owner of unlimited power, the words «az Ana», «az sahaba», «az baba» and others used in the language are also given. Since it is appropriate to use this word in relation to respected people who have indisputable authority among the people, good people who give warmth and care to others.

ГРНТИ 16.31.41

Ю. Е. Михайленко¹, Ж. М. Коныратбаева²

¹магистрант, 2 курс, специальность «Переводческое дело», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан;

²к.ф.н., и.о. профессора, кафедра «Общего языкознания и теории перевода», Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан

e-mail: ¹mikhailenko1607@gmail.com; ²zhanarkon@mail.ru

**ТЕМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВ
ИМИТАТИВОВ АНГЛИЙСКОГО И
КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОВ НА ОСНОВЕ
РОМАНА Ж. АЙМАУТОВА «АҚБІЛЕК»**

В статье рассматриваются вопросы, связанные с переводом звукоподражательных единиц с казахского языка на английский язык на основе романа Жусупбека Аймаутова «Ақбілек», с его особенностями, проанализированы методы передачи слов имитативов среди неродственных языков. Так же отмечается, что при передаче слов подражания замечены существенные различия тематического характера в тексте оригинале и перевода. В статье так же, выявлены отличия группового характера принадлежности звукоподражательных слов, посредством использования метода сравнительного анализа перевода. Так как до недавнего времени данная часть речи не рассматривалась как самостоятельная, тематических исследований на эту тему очень мало. Из чего следует что данная статья имеет весомое значение с точки зрения пополнения фонда филологических исследований.

Ключевые слова: имитативы, онomatопея, подражание, звукоподражание.

ВВЕДЕНИЕ

До недавнего времени слова имитативы считались частью междометия. После долгих исследований филологи пришли к выводу, что эти слова сильно отличаются от междометий и должны рассматриваться как отдельная часть речи. Таким образом, фундаментальные исследования слов имитативов, или как их еще называют в русском языке звукоподражательных слов, начались в 20-х годах XX века и стали самостоятельной частью речи.

Практические исследования слов имитативов в мировых языках зародились намного раньше по сравнению с тюркскими. К примеру, в японском языке история изучения слов имитативов начинается с трудов («Фонетика древнего литературного языка») и словарей знаменитого ученого Сузуки, жившего во время эры Эдо, что соответствует XVII-XIX векам. Уже в то время слова имитативы стали рассматриваться как самостоятельная часть речи. В период между 1868–1912 годами, во времена эры Мейдзи слова имитаты воспринимались как риторический метод, что послужило основой для новых научных исследований. В русском языкознании первые основательные шаги в изучении звукоподражательных слов, или ономотопеи на основе теории подражания и междометия соответствуют XII–XIX векам, тогда как семантическими исследованиями таких слов занимались Т. В. Лейбинц, И. Г. Гердерг, В. Гумбольдт, Г. Штейнтайл, В. Вунт и Г. Пауль и др. Основательные исследования слов имитативов в мировых языках начались с 1950-х годов. Такие известные ученые-лингвисты как В. Эль, В. Астон, В. Вундт, М. Граммон, Х. Хильмер, К. Броккельман, Г. Рамстедт, Х. Марчанд в конце XIX века и начале XX посвятили свои научные исследования этой теме. В английском языке известны труды следующих ученых: Бережная Л. Г., 1971; Воронин В., 1969; Григорян А. А., 1988; Гутнер М. Д., 1962; Лященко А. П., 1977; в немецком – Зыблева Д. В., 1987; Косой В. Т., 1963; Глухарева Е. А., 1976, 1979. Ими были рассмотрены слова имитативы с фонетической, семантической и синтаксической точки зрения.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Слова имитативы английского языка значительно отличаются от казахского. В английском языке эти слова рассматривают подражание звукам, и называются ономотопеей, тогда как в казахском языке эта часть речи делится на два типа: подражательные и звукоподражательные слова. Звукоподражательные слова – это слова, созданные в результате слухового восприятия звука. Например, тарс-турс, зын-зын, салдыр-гулдир и т.д. Подражательные слова – это слова, созданные на основе визуального восприятия любого явления или движения. Например, жарк-журк, майман-майман, ербен-ербен.

В ходе исследования было выявлено 5 основных тематических групп слов имитативов использованных в романе «Акбилек» Жусупбека Аймаутова:

- 1 Имитативы использующиеся для описания природы и ее явлений
- 2 Имитативы использующиеся для описания бытовых предметов
- 3 Имитативы использующиеся для описания характера и чувств человека
- 4 Имитативы использующиеся для описания состояния человека

5 Имитативы использующиеся для описания деятельности, действий человека

I Имитативы использующиеся для описания природных явлений.

Сол Алтайдың күнгейінен құбыла жаққа құлай аққан, құлай ағып Ертіс түскен, күр-күр еткен Куршым бап. Where the Irtysh river falls from the Southern Altai heights gliding in the soaring, Kurshim area hides itself captivating autumn. В казахском варианте было использовано слово имитатив **күр-күр** в сочетании с глаголом **еткен**, которое означает **кипящую, бурлящую жизнь, природу**. Сам имитатив по своему составу является сложным имитативом созданным с помощью повторения одного основного корня. В английском варианте переводчик не использовал слова имитативы, а передал смысл в виде небольшого описания процесса. Дословно английская версия этой части предложения звучит так: **Куршим прячет в себе волшебную осень**. Как мы можем заметить, слова имитативы в данном варианте отсутствуют. Поэтому, этот пример мы можем отнести к категории смыслового перевода. В этом предложении Куршим – река, что относится к природе. В связи с этим мы можем с уверенностью отнести данный пример к группе звукоподражательных слов используемых для описания природы и ее явлений.

Күн жылт етсе, төрт түлік мал қарағайлы қарт Алтайдың, Алтай сынды анасының көкірегін аймаласып, тыраңдасып, мәйек басып, мамырласып жатқаны. When it gets a little warmer, the snow thaws a bit, runs fast in a stream. В языке оригинале было использовано слово имитатив **жылт** в сочетании с вспомогательным глаголом **етсе (ету)**, которое используется для изображения **сияния чего-либо** (в конкретном примере солнца). По составу имитатив относится к группе нераспространенных коренных изобразительных имитативов. В языке перевода переводчик не использовал слов имитативов, а лишь постарался передать близкий к значению слова в казахском языке смысл. Дословно перевод данного предложения в ПЯ звучит так: **Когда становится немного теплее, снег начинает таять и быстро бежит по ручьям**. Следует заметить что переводчик использовал слово теплее при переводе, что так же может являться последствием сияния, которое заявлено в ЯО. В данном примере сияние солнца является природным явлением, поэтому это предложение относится к группе имитативов используемых для описания природы и ее явлений.

Адам жел жетпеске мініп алып, Алтай тауын дүсірлемін, таудың тасын күтірлемін, көкпар, жарыс, алыс-жұлыс, асыр салып жатқаны. Drunk he is, his soul is lighter than a fly, he has saddled all seventy Altai winds and kicks up wrestling games and races, and horses clatter playing, and the mountains rattle. В данном предложении в ЯО присутствует два слова

имитатива относящихся к данной категории, дүсірлетіп и күтірлетіп. Оба этих слова по составу: дүсір(корень)+лет(суффикс глагола)+(окончание глагола в прошедшем времени), күтір(корень)+лет(суффикс глагола)+(окончание глагола в прошедшем времени). Что касается первого примера (дүсірлетіп) то данный имитатив используется при описании звука при падении чего-то тяжелого с большой высоты. Во втором примере (күтірлетіп) мы видим слово использующееся при описании очень громкого звука, оба являются звукоподражательными имитативами. Перевод вторичного текста звучит так: Он пьян, и его душа светлее чем муха, он оседлал все семьдесят Алтайских ветров, играет враспинку в гонки и борьбу, и горы грохочут. Рассматривая перевод, мы можем сделать вывод, что переводчик первый пример оставил без перевода, а во втором случае при переводе переводчик использовал слово грохотать (rattle), что по смысловому значению полностью соответствует оригиналу, то есть означает сильный, оглушительный звук, однако слов имитативов в переводе использовано не было. Так как имитативы использованы в сочетании с природными состоящими, горой Алтай и камней, данный пример так же как и предыдущий относится к первой категории.

II Имитативы использующиеся для описания бытовых предметов

Мамырбайдың Ақбілегі, Ақбілегі – жас түлегі, айы-күні – жалғыз қызы алтын сырға, күміс шолты **сылдырлатып**, ақ көйлегін көлбеңдетіп, қызыл-жасыл көрпелерін қағып үйге әкелген еді. *The beloved daughter of Mamyrbai, Akbilek in white dress flying in the wind, **clinking** golden earrings and silver pendants, shook yellow and red blankets and was carrying them home.* В казахском варианте было использовано слово имитатив **сылдырлатып** (сылдыр-корень+ ла-суффикс образования глагола+ т-суффикс повелительного наклонения+ ып-окончание прошедшего времени), которое в предложении выполняет функцию глагола. По своему смыслу данный имитатив используется при описании звука исходящего от **соприкосновения сережек, копеек, подвесок** и т.д. В английской версии переводчик использовал слово **clinking**, которое так же выполняет функцию глагола в предложении, но образовано от слова имитатива (clink – корень-имитатив+ing –суффикс образования глагола. В английском языке эта онomatопея используется для описания звука **образованного от касания металла или стекла** друг к другу. Исходя из этого, следует вывод что текст оригинала и текст перевода являются абсолютными эквивалентами. Так как серебряные серьги можно отнести к бытовым предметам, данный пример относится к этой категории.

Мол жер, бау-бақша, салтанатты сарай, қос арғымақ, **солқылдақ арба**, жүйірік ат, жүйірік тазы... *Vastness of well-cared for fields, a shady*

garden, a stone manor house, a stable with racers, kennels with greyhounds... В тексте оригинале было использовано слово имитатив **солқылдақ** (солқ-корень-имитатив+ылда(суффикс образования повелительного наклонения+қ-суффикс образования имени прилагательного), который в предложении выполняет функцию прилагательного. По смыслу данный имитатив используется при описании звука исходящего от **повозки для лошадей при движении**. В английской версии перевод данного отрезка опущен, и речь идет о конюшне, либо стойле, что по смыслу не соответствует версии оригинала. Из этого следует вывод что перевод данного отрезка предложения некорректен и не передает смысл оригинала.

III Имитативы использующиеся для описания характера и чувств человека

Жүзі айтарлық айнадай, көзі құралайындай боп, күлкісі атқан таңындай боп, бойы құба талындай боп, **былқ-сылқ етіп** бұраңдасып, күбірлесіп, көлеңдесіп, езу тартса – есің кетіп, сұңқыл қақса – **шым-шым етіп**, бойың босап, ойың босап, қиялың қия кезеді. *Only praiseful mirrors are able to reflect their faces: their eyes are like the eyes of fawns, the skin is as white as snow, their laughter is a blistering dawn, and the figure is svelte as a branch of white willow.* В казахской версии присутствует два имитатива, относящихся к данной категории. Первый былқ-сылқ, образованный при помощи повторения и звукового изменения корня-имитатива, в сочетании с вспомогательным глаголом етіп (ету), выполняющий функцию наречия в предложении, второй шым-шым, образованный при помощи повторения корня-имитатива, в сочетании с вспомогательным глаголом етіп (ету). Первый имитатив в казахском языке используется при описании **бессилия, расслабленности**, второй же для описания силы какого-либо действия или явления. В английской версии перевод данной части предложения отсутствует. Он звучит так: **Только зеркала способны отразить их лица: их глаза похожи на глаза оленей, кожа такая же белая, как снег, их смех – как рассвет, а фигура стройная, как ветка белой ивы.** Из этого следует вывод что переводчик не смог донести в полной мере весь смысл текста оригинала.

Ақбілектің жүрегі **зырқ ете** мүсмі. *Akbilek's heart **pounded brokenly.*** В казахском варианте использовано слово имитатив **зырқ**, которое является корнем-имитативом, в сочетании с вспомогательным глаголом ете (ету) и глаголом түсті, и выполняет в предложении функцию глагола. По смыслу оно используется при описании состояния как при **резком падении вниз** и является подражательным имитативом. Версия перевода звучит так: **Сердце Акбилек было изранено.** Как мы можем заметить переводчик не использовал слова имитативы при переводе, и в самом смысле ПЯ

присутствуют некоторые отклонения. Так как в русском и английском языках представлены абсолютно разные состояния человека. В оригинале это больше связано со страхом, а в переводе с печалью и отчаянием. Исходя из этого следует вывод, что переводчик не смог передать ощущения от оригинала в полной мере.

IV Имитативы использующиеся для описания состояния человека

Бір шарасын ішкен адам дәл қор қызын құшқандай боп, беті шиқан дуылдайды, аузы қобыз гүлдейді, мас болады, жас болады. A man drinks one cup of it, gets red, his mouth buzzes like kobyz and sinks into the arms of the world of paradise. В казахском варианте было использовано слово имитатив **гүлдейді**, образованное от корня-имитатива гу+іл-суффикс образующий имя существительное + де-суффикс образующий глагол + й-деепричастие + ді-окончание прошедшего времени, которое используется при описании **звука ветра или музыкальных инструментов**. В английском варианте переводчик использовал слово **buzzes**, которое так же является глаголом образованным от корня-имитатива, который в английском языке используется для описания **непрерывного жужжания** или похожего звука. В связи с этим, можно сделать вывод о том что переводчик достиг главной цели перевода, полноценной передачи текста оригинала в полной мере. Так как в данном примере имитативы используются для описания состояния человека, следует отнести его к данной категории.

Мә, саған мына-мына! – деп білеуітпен ащы айғай басына қабат тигенде, көзінің оты жарқ етті. Have this «here-here»! – and one of them fit her with a lash to the flashes in the eyes. В казахском варианте использовано слово имитатив **жарқ**, которое является подражательным корнем-имитативом, в сочетании с вспомогательным глаголом етті(ету), и выполняет в предложении функцию глагола. По смыслу оно используется при описании **мгновенно и неожиданно появившегося блеска, света**, а также мгновенности действия. Версия перевода звучит так: Вот тебе, вот-вот! – и один из них подошел с плеткой, что искры появились в ее глазах. Как мы можем заметить переводчик не использовал слова имитативы при переводе, но при этом сумел передать полный смысл оригинала. Так как в казахском и английском языках представлены абсолютно одинаковые состояния человека. Исходя из этого следует вывод, что переводчик смог передать ощущения от оригинала в полной мере.

V Имитативы использующиеся для описания деятельности, действий человека

Ала ат мінген терең шаттың дәл аузына аттанғанда алақ-жұлақ қаранды да, тоқтады. The rider before the finally sink in the ravine, stopped the horse, looked around. В казахском варианте было использовано слово

имитатив **алақ-жұлақ** (которое в предложении выполняет функцию наречия и описывает действия человека. По своему смыслу данный имитатив в казахском языке используется при описании действия когда **человек оглядывается по сторонам со страхом, тревогой**. Имитатив является подражательным словом. В английском языке эта часть предложения переведена как **looked around**, что в переводе означает **осмотрелся вокруг**. То есть момент описания самого характера действия опущен. То есть речи о страхе или еще каких либо ощущениях или эмоциях испытанных действующим лицом не идет. В переводе слов имитативов использовано не было. Из этого следует вывод что переводчик не смог донести смысл и ощущения от текста оригинала в полной мере.

Мамырбайдың бәйбішесі маң-маң басып, малайларға киіз үйін қағып-сілкіп, жинатқызып жүрген еді. Mamyrbai's wife, Baibishe, waddling with an air of importance, ordered servants to dust out the thick felt of the yurt and to fold it away after folding it. В казахском оригинале использован имитатив **маң-маң**, образованный при помощи повторения корня-имитатива, который используется для описания **движения человека при ходьбе**, то есть переваливаясь с одной ноги на другую и выполняет функцию наречия в предложении. Данное слово является подражательным имитативом. В английской версии перевода переводчик использовал слово **waddling**, что в переводе на русский язык означает **ковылять**, что в принципе является синонимом к слову переваливаться, использованном в ЯО. Несмотря на то что переводчик не использовал имитативы при переводе, его версия является абсолютным смысловым эквивалентом оригинала.

Таблица 1 – Выводы по анализу имитативов

Категория	Подражательные имитативы	Звукоподражательные имитативы	Использованный вид перевода
I	+		опущение
		+	смысловый
		+	смысловый
II		+	эквивалент
		+	опущение
III	+		опущение
	+		опущение
	+		опущение
IV	+		опущение
		+	эквивалент
V	+		опущение
	+		смысловый

ВЫВОДЫ

В заключении следуют выводы что, в большинстве примеров подражательные слова в языке перевода опущены, а звукоподражательные слова переведены по смыслу, либо с помощью использования равноценного эквивалента. Это напрямую связано с тем, что в английском языке отсутствует категория подражательных имитативов, созданных на основе восприятия любых действий или явлений визуально. Следует заметить, что ни один пример подражательного имитатива не был переведен при помощи эквивалента, в шести случаях из семи – это опущение. А звукоподражательные имитативы напротив, в большинстве своем переведены при помощи эквивалента или смыслового перевода. Наличие лишь смыслового перевода, без использования звукоподражательного эквивалента в английском языке позволяет прийти к выводу, что казахский язык имеет большой словарный запас и богат на всякого рода образные выражения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Қайдар, Ә.** Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тіліндегі имитативтер. V том. Алматы : дом печати «Сардар», 2014. – 304 с.
- 2 **Аймауытов, Ж.** Ақбілек. Роман – Астана, 1998. – 256 с.
- 3 **Жанұзақов, Т.** Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Издание Дайк-Пресс, 2008. – 968 с.
- 4 **Maria Florencia Assaneo.** The anatomy of onomatopoeia. – University of Buenos Aires, Argentina, 2011
- 5 **Сарыбаев, Ш.** Қазақ тіліндегі еліктеуіш сөздер. Алматы, 1960. – 58–64 с.
- 6 **Ысқақов, А.** Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы : 1964. – 142 с.
- 7 <http://m.adebiportal.kz/kz/news/view/16417>

Материал поступил в редакцию 09.01.19.

Ю. Е. Михайленко¹, Ж. М. Конаратбаева²

Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» романы негізінде ағылшын және қазақ тілдерінің имитативтері сөздерінің тақырыптық ерекшеліктері

^{1,2}Филология факультеті,

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

Yu. E. Mikhailenko¹, Zh. M. Konyratbayeva²

Thematic features of words-imitatives of the English and Russian languages based on the novel by Zh. Aimaulytov «Akibilek»

^{1,2}Faculty of Philology,

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 09.01.19.

Мақалада Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романының негізінде еліктеуіш сөздерді қазақ тілінен ағылшын тіліне аударуға байланысты мәселелер, олардың ерекшеліктері, қарастырылған. Зерттеу барысында туыс емес тілдердің арасында имитативтерді жеткізу тәсілдері сарапталды. Сондай-ақ, еліктеуіш сөздерді аудару барысында тақырыптық тұрғыдан көп ерекшелік анықталды. Мақалада салыстырмалы анализ жасау тәсілін қолдану арқылы еліктеуіш сөздердегі топтық қатыстылық тұрғысынан айырмашылықтар байқалды. Көпке дейін еліктеуіш сөздер жеке сөз табы ретінде қарастырылмағандықтан, осы тақырыпқа байланысты жасалған терең зерттеулер жоқтың қасы. Сол себепті бұл мақаланың филологиялық зерттеулерге үлес қосу жағынан маңыздылығы ерекше деген қорытынды жасауға болады.

The article deals with issues related to the translation of onomatopoeic units from the Kazakh language into English, its features, the methods of transmitting words – imitatives among unrelated languages, based on the novel of Jusupbek Aymautov «Akibilek». It is also noted that the transfer of words of imitation noticed significant differences of a thematic nature in the text of the original and the translation. The article also revealed the differences in the group nature of the onomatopoeic words through the use of the comparative analysis method of translation. For a long time this part of speech was not considered as independent, there are very few case studies on this topic. It follows that this article is of considerable importance in terms of replenishing the fund of philological researches.

Г. А. Мусаева¹, А. К. Ахмедова²

¹к.ф.н., доцент, кафедра «Языковой и общеобразовательной подготовки иностранцев», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050036, Республика Казахстан;

²ст. преподаватель кафедры «Языковой и общеобразовательной подготовки иностранцев», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050036, Республика Казахстан

e-mail: ¹gulbagizamusaeva@gmail. ²comaak081267@gmail.com

ЭЛЕМЕНТЫ ФОРМИРОВАНИЯ СТРУКТУРЫ ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

В статье приводятся структурные модели простых предложений в целях интенсификации процесса усвоения второго языка. При помощи структурного метода из бесконечного множества однообразных конкретных воплощений выделены основные унифицированные структурные типы простого предложения. Авторы полагают, что использование этого метода инофонами оптимизирует процесс понимания глубинной сущности изучаемого языка.

Ключевые слова: структурная лингвистика, состав простого предложения, алгоритм усвоения, виртуальная стемма.

ВВЕДЕНИЕ

Синтаксис как часть общего языкознания включает в себя такие направления как функциональный синтаксис, категориальный синтаксис, структурный синтаксис. Анализ методом непосредственно составляющих предложение способствовал распознаванию ступенчатых отношений синтаксических структур в предложении. В 60-е годы был разработан новый метод трансформации метода непосредственно составляющих предложений. Если этот метод помогает проанализировать, с помощью каких синтаксических единиц составлено предложение, то по трансформационному методу стало возможно понять, какие структурные изменения происходят внутри самого предложения. Благодаря дальнейшему развитию этих методов в 60-х годах в американской лингвистике появился структурный синтаксис. А в свою очередь в нём – генеративная грамматика. От латинского *generative* – порождающая, изменяющая грамматика (трансформационная) [1, с. 75, с. 386; 2, с. 45]. Основателем этих теорий является Н. Хомский.

В отличие от структурного синтаксиса Л. Теньера, американский структурный синтаксис, или конституентный синтаксис, изучал различные единицы, составляющие предложение, а не структуру предложения [3]. Автор определяет четыре различных аспекта синтаксиса: структурный, линейный, категориальный, функциональный. Структурный аспект рассматривает синтаксические связи предложения и является многомерным. Линейный (речевая цепочка) – порядок последовательного расположения единиц предложения. «Речевая цепочка одномерна» [3, с. 29]. Эти два аспекта, по мнению Теньера, являются основой структурного синтаксиса. Категориальный аспект описывает природу категориальных единиц (частей речи), которые образуют предложение. Функциональный аспект характеризует назначение этих единиц в предложении. Категориальный и функциональный аспекты имеют между собой тесную связь.

Концепция Л. Теньера описывает коммуникативный процесс. «Говорить на данном языке – значит уметь преобразовывать структурный порядок в линейный (иллокуция). Соответственно понимать язык – это быть в состоянии преобразовывать линейный (формальный) порядок в структурный (перлокуция).

При преобразовании структурного порядка в линейный главный принцип состоит в том, чтобы превращать связи структурного порядка в последовательности линейного так, чтобы те элементы, которые были синтаксически связаны, соседствовали друг с другом в речевой цепочке» [3, с. 31]. «Принцип зависимости отличает теорию Л. Теньера от конституентных грамматик (грамматика непосредственно составляющих, трансформационная грамматика), где модели определяются как объединение составляющих, между которыми не устанавливаются отношения иерархии. В отличие от этих грамматик, у Л. Теньера к одному элементу высшего уровня может относиться множество элементов низшего уровня» [4, с. 6].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Элементы, составляющие предложение, должны быть описаны с точки зрения их функционирования, а также по категориальному признаку. Говоря об описании по категориальному признаку слов, мы имеем в виду передачу элементов предложения через обозначение частей речи. Описание по функциональному признаку – через обозначение членов предложения. [5, с. 148–149]. Таким образом, невозможно оставить без внимания эти описания, если речь заходит о предложении, как категории синтаксиса.

Исследователь казахского языка К. Жубанов рассматривает члены предложения со стороны их месторасположения и образования [6, с. 126–140]. Представленные К. Жубановым исследования по праву

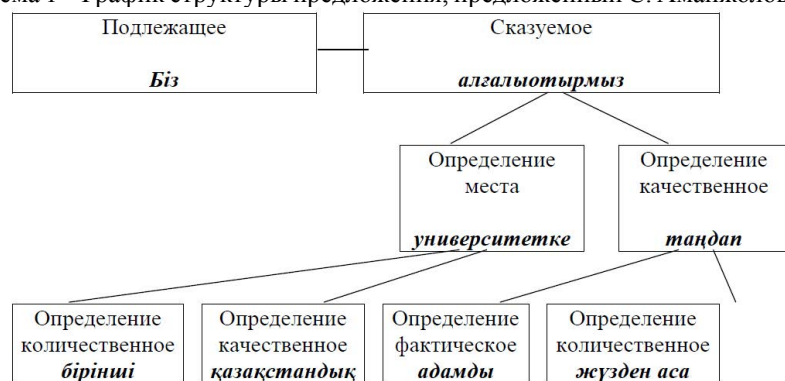
считаются первыми образцами синтаксических моделей казахских предложений. Кроме того, необходимо отметить, что, начиная с 60-х годов XX века, в трудах К. Жубанова системно и научно используется статистический метод.

В своих трудах 1936 года С. Аманжолов писал о необходимости «новой классификации» членов предложения. Так он говорил только о трёх членах предложения: подлежащем, сказуемом и определении, иллюстрируя свои слова примерами построения предложений [7, с. 243]. В этих примерах автор использует схему с целью различения членов предложения и впервые в казахском языкознании рассматривает смысловую структуру предложения. Анализируя эту схему можно ясно видеть структуру составления предложения, учитывая место членов предложения.

Х. Аргынов представил в виде схемы личные предложения с подлежащим, а также личные предложения без подлежащего с целью их расчленения [8, с. 100]. В этих схемах мы ясно видим согласование главных членов предложения, подлежащего и сказуемого, а вместе с тем, каким образом сказуемое группирует вокруг себя другие члены предложения.

Например, ниже приведена схема казахского предложения *«Біз бірінші қазақстандық университетке жүзден аса адамды таңдап алғалы отырмыз»*, предложенная С. Аманжоловым (см. схему 1).

Схема 1 – График структуры предложения, предложенный С. Аманжоловым

Похожие схемы предложений, наглядно показывающие место членов предложения, можно увидеть в трудах М. Балакаева, Т. Кордабаева [9, с. 173], Т. Сайрамбаева [10, с. 206]. Как бы то ни было, однозначно, что авторы использовали эти схемы для более глубокого понимания слушателями природы казахского предложения. В этих случаях предложения

казахского языка представлялись в форматизированном виде. Тем самым формировались первые предпосылки попыток моделирования их структуры. Позже Ж. Садвакасулы использовал следующие условные знаки: Б – главный член (бас мүше), Т – дополнение (толықтауыш), Т_ж – косвенное дополнение (жанаматолықтауыш), А – определение (анықтауыш), З₁₂₃₄₅₆₇ – падежные формы (септік түлгалары). А. Б. Каиров предложил использовать N – для обозначения любого имени, S – существительного, Adj. – прилагательного, Num. – числительного, Pron. – местоимения, Adv. – наречия, Inf. – неопределённой формы глагола, а также Adv_{lok.} – наречия места, Adv_{temp.} – наречия времени, Adv_{mod.} – изменяющегося наречия, N₁₂₃₄₅₆₇ – падежные формы компонентов имени, V – глагола [11; 12]. Упомянутые авторы, рассматривая в едином целом структурные и смысловые характеристики предложения, через формализацию односоставных и двусоставных простых предложений, определили их типы.

А. Жубановым были опубликованы такие труды, как «Основные принципы формализации содержания казахского текста», «Прикладная лингвистика: формальные модели» («Қолданбалы лингвистика: формалды модельдер») [13]. В них были изложены основные направления формирования терминологии и фонетические аспекты прикладной лингвистики и составления синтаксических, семантических, статистических моделей языка, а также обоснованы основные формальные, семантические принципы создания текстов на казахском языке для целей овладения казахским языком. Эти работы посвящены вопросам использования казахского языка в процессе активнововнедрения автоматизированных систем обучения в высших и средних учебных заведениях, а также и в области прикладной лингвистики.

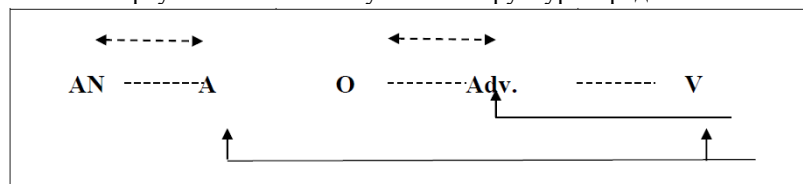
Изучая любой иностранный язык, нетрудно овладеть его лексикой, но большинство учеников боятся изучать словарный фонд языка. Тем не менее, для изучающего второй язык трудностью является освоение повествовательной и содержательной структуры этого языка. В этой связи отметим, что именно понимание основных принципов языковой структуры помогает изучать язык [14, с. 5]. Изучающий язык во время акта коммуникации, составляя предложения, должен яснопредставлять себе систему связей компонентов предложения, чтобы свободно изъясняться на этом языке.

Общеизвестно, что основным признаком синтаксической материи является система связей и отношений между членами предложения или словосочетания. Компоненты предложения и синтаксические связи между ними – это два фактора, находящиеся в условной связи между собой. Они составляют понятие структуры предложения, используемые в методе моделирования. Авторы статьи предлагают структурную стемму простого

предложения для использования в процессе овладения казахским языком как вторым.

Теоретической основой создания интегральной стеммы простого предложения казахского языка являются труды казахских и иностранных учёных в области структурной лингвистики, в частности теория порождающей грамматики Н. Хомского, теория структурного синтаксиса Л. Теньера, а также теория алгоритмизированного синтаксиса русского языка Ж. Нуршаиховой. Далее мы поговорим об интегральной стемме простого предложения. Она была создана с целью использования в процессе овладения казахским языком как вторым языком иберёт своё начало с глубинного анализа структуры предложения (схема 2).

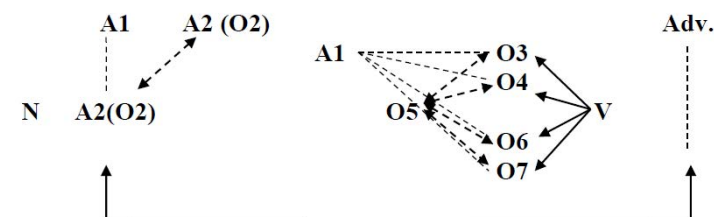
Схема 2 – Виртуальная стемма глубинной структуры предложения

Глубинная структура предложения – структурная и содержательная основа предложения. **N** – субъект, **V** – предикат, **A** – определение, **O** – объект, **Adv.** – обстоятельство. Синтаксические связи, которые соединяют члены этого предложения, передаются с помощью сплошных линий. Пунктирная линия иллюстрирует примыкание субъекта и объекта посредством определения. Прерывистая линия со стрелками на концах характеризует соподчинительные отношения. Линия со стрелками на концах указывает на отношения согласования между субъектом и предикатом. Стрелка же от предиката к объекту говорит об управлении предиката объектом. Опираясь на теорию грамматики, порождающей изменения, разнообразно используя изменяемые компоненты глубинной структуры предложения, получаем поверхностную структуру предложения, Преобразуя глубокую структуру предложения с помощью изменяющихся компонентов.

Изменяемые компоненты: A_1 – определения объекта и субъекта, выраженные прилагательным, порядковым, количественным числительным, указательным местоимением. $A_2(O_2)$ – определение субъекта и объекта в родительном падеже. O_{34567} – объекты предложения (O_3 – дательный, O_4 – винительный, O_5 – творительный, O_6 – предложный, O_7 – инструментальный). **Adv.** – обстоятельство, характеризующее предикат предложения.

Схема 3 – Поверхностная структура предложения казахского языка.

Через глубинную структуру предложения определяется основная базовая конструкция. С помощью изменяемых компонентов формируется поверхностная структура предложения казахского языка. Функции членов предложения, которые служат основой для составления предложения, их синтаксические связи друг с другом и место в предложении определяются системой стемм. В поверхностной структуре предложения с помощью изменяющихся компонентов указывается модификация предложения. Разработав алгоритм подачи грамматических материалов, мы также можем получить наиболее полную интегральную стемму казахского простого предложения, которая будет красной линией при изучении казахского языка. Таким образом, если рассматривать казахское предложение, а в частности в данной статье мы говорим о структуре простого предложения, мы видим, что сложность его природы и возможности трансформации огромны. Однако для того, чтобы сделать что-то простое из сложного, простое нужно разобрать на составляющие. В данном случае строение предложения сравнимо со строением вещества, которое состоит из атомов. Атомная структура языка позволяет унифицировать его составляющие для целей его изучения. В этой связи мы полагаем, что в процессе освоения языка наша обязанность унификации структуры языка состоит в использовании разделения агглютинативности на части. В агглютинативных языках грамматическое значение передаётся посредством присоединения аффиксов к корню. В языках такого типа каждый аффикс в большинстве случаев имеет только одно значение. Аффиксы эти присоединяются друг к другу. В агглютинативных языках аффиксы присоединяются к словам, тем самым усложняется их морфологическое строение. При этом звуковое строение корня слова в своей основе остаётся в первозданном виде [12, с. 492]. Агглютинативная природа казахского языка придаёт специфику при моделировании его составляющих, по сравнению с языками другого типа.

ВЫВОДЫ

Грамматические знания в виде системы алгоритмов создают условия для самостоятельного процесса движения вперёд. В процессе изучения казахского языка как второго возникает не только статическая, но и динамическая форма для овладения достаточными знаниями.

Таблица 1 – Алгоритм овладения простыми предложениями.

	Виды предложений	Стемы предложений
1	Простое субстантивное предложение с одной основой. Предложение (S) соответствует субъекту предложения (N)	$S = N$
2	Сложное субстантивное предложение с одной основой	$S = A_1 N$
3	Предложение с одной основой, с определением в родительном падеже.	$S = A_2(O_2) N$
4	Простое предложение с двумя основами; сказуемое в форме существительного, местоимения (NN), прилагательного или числительного (NA)	$S = NV = S = N N$ $S = N A_1$ $S = A_2(O_2) NN$ $S = N A_2(O_2) N$
5	Простые распространённые или нераспространённые предложения с двумя основами со сказуемыми в творительном падеже	$S = N O_5$ $S = A_1 / A_2(O_2) N O_5$
6	Простое распространённое или нераспространённое предложение с двумя основами со сказуемым в предложном падеже	$S = N O_6$ $S = A_1 / A_2(O_2) N O_6$
7	Простое предложение с двумя основами со сказуемым в форме глагола; ядро предложения N V	$S = N V$
8	Простое предложение с двумя основами с непостоянным членом Adv., с глаголом основой	$S = N Adv. V$
9	Простое распространённое предложение с двумя основами с объектом в творительном падеже	$S = N O_5 V$
10	Простое распространённое предложение с двумя основами с прямым объектом	$S = N O_4 V$
11	Простое распространённое предложение с двумя основами с объектом в дательном падеже	$S = N O_3 V$
12	Простое распространённое предложение с двумя основами с объектом в предложном падеже	$S = N O_6 V$
13	Простое распространённое предложение с двумя основами с объектом в инструментальном падеже	$S = N O_7 V$

Разделение компонентов в предложении на части, а также однообразие системы соединения аффиксов способствовало созданию из самого простого назывного предложения распространённого предложения с главными, второстепенными членами. Таким образом, создаётся модель предложения с содержательной структурой и неизменяемыми компонентами, т.е. интегральная стемма. Модель предложения возникает при невидимой, неясной пропозиции и определяется синтаксическими структурами в прагматических целях. Мы надеемся, что предлагаемые нами стеммы простых предложений, а также примеры синтаксического анализа будут способствовать более глубокому пониманию языковых принципов функционирования грамматической системы казахского языка, ускорит и облегчит овладение казахским языком. Очевидно, что метод моделирования не только даёт обучаемому сведения о структуре казахского предложения, правилах сочетания членов предложения друг с другом в виде несложной стеммы, а также об алгоритме функционирования этой системы. Но и позволяет ограничить психологический барьер и возникающие страхи в процессе овладения вторым языком. Для говорящего модель предложения становится главным путеводителем.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Словарь по языкознанию. Тіл білімі сөздігі / под ред. Э. Сулейменов. – Алматы : 1998. – 540 с.
- 2 Салқынбай, А., Абақан, Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы : Сөздік-словарь, 1998. – 330 б.
- 3 Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса. – М. : Прогресс, 1988. – 656
- 4 Нуршаихова, Ж. А. Алгоритмизированный синтаксис. – Алматы : Қазақ университеті, 2002. – 294 с.
- 5 Богданов, В. В. Семантико–синтаксическая организация предложения. – Л. : Изд. Ленинградский университет, 1977. – 202 с.
- 6 Жұбанов, Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы : Ғылым, 1999. – 581 б.
- 7 Аманжолов, С. Қазақ тілі теориясының негіздері. – Алматы : Ғылым, 2002. – 366 б.
- 8 Арғынов, Х. Жай сөйлем синтаксисінің методикасы. – Алматы : Мектеп, 1967. – 112 б.
- 9 Балақаев, М. Қордабаев. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – Алматы : Мектеп, 1971. – 339 б.

10 Балақаев, М., Сайрамбаев, Т. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы : Санат, 1997. – 240 б.

11 Садуақасұлы, Ж. Қазақ тіліндегі бір құрамды сөйлемдердің құрылымдық типтері: филол. ғыл. д-ры дис. – Алматы : 1997. – 305 б.

12 Қайыров, А. Б. Қазіргі қазақ тіліндегі екі құрамды хабарлы жай сөйлемдердің құрылымдық-мағыналық модельдері : филол. ғыл. канд. дис. – Алматы : 1999. – 121 б.

13 Жұбанов, А. Қ. Қолданбалы лингвистика : формалды модельдер. – Алматы : Қазақ университеті, 2006. – 280 б.

14 Аханов, К. Тіл білімі негіздері. – Алматы : Санат, 2003. – 496 б.

Материал поступил в редакцию 09.01.19.

Г. Ә. Мұсаева¹, А. К. Ахмедова²

Қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің құрылымын қалыптастыру элементтері

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
ЖОО дейінгі білім беру факультеті,
Алматы қ., 050036 (A10A2M9), Қазақстан Республикасы.
Материал 09.01.19 баспаға түсті.

G. A. Mussaeva¹, A. K. Akhmedova²

Elements of the formation of the structure of a simple sentence of the Kazakh language

^{1,2}Faculty of Pre-university Education,
al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, 050036 (A10A2M9), Republic of Kazakhstan.
Material received on 09.01.19.

Мақалада жай сөйлемдердің модельдік құрылымы аясында берілетін тілдік білімнің функционалды қызметі қарастырылып, оны қазақ тілін екінші тіл ретінде меңгерудегі тиімді жақтарын жан-жақты талдайды. Сөйлем құрылымын меңгеруде тіл меңгеруші әрбір жаңа сөзді сөйлем құрамында белгілі бір қызмет атқаратын мүше ретінде үйренуден бастайтынын, ондағы сөйлем құраушы әрбір компоненттің сөйлем ішіндегі орны мен қызметін түсіне отырып меңгеру үшін қажетті сөз таптарын, олардың қызметін, категорияларын анықтап алу маңызды екенін айтады.

The article presents the structural models of simple sentences in order to intensify the process of learning a second language. Using the structural method, the main unified structural types of a simple sentence are distinguished from an infinite number of monotonous concrete embodiments. The authors believe that the use of this method by foreign students optimizes understanding of the deep essence of the language being studied.

3. К. Нурғалиева¹, Қ. С. Ергалиев²

¹Филология және тарих факультеті, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140002, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., профессор, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140002, Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹nurgalievazk@mail.ru; ²ergaliev1976@mail.ru

ҚОСТІЛДІ ЖАРНАМА

Бұл мақалада қазіргі уақытта кең қолданылатын қостілді жарнама тілінің ерекшелігі мен қолданылу деңгейі, сонымен қатар жарнамалау кезінде ерекше көзге түсетін тұстар мен қолданылатын әр түрлі көрнекі құралдардың ерекшелігі баяндалады. Жарнама тілі психолінгвистика тұрғысынан зерттелініп, аталып отырған қостілді жарнаманың тілдік әсері қарастырылған.

Кілтті сөздер: жарнама, психолінгвистика, физиология.

КІРІСПЕ

Жарнама тілін психолінгвистика жағынан қарастыру оның адам баласына әсер ету заңдылықтарын анықтай отыра, қоғамдық мәнін белгілейді. Тіл білімінің психолінгвистика саласының жарнаманы ішкі құрылымын айқындаудағы мәні ерекше. Нарықтың қарқынды дамуы қызу бәсекелер туғызды. Бұл тұрғыда басты рөлді жарнама алады. Жарнаманың дамуы әлеуметтану, экономика, тарих, психология, тіл білімі, мәдениеттану, этнопсихология білімдерін талап етеді. Бұл білім салалары кәсіби жарнамалар үшін өте қажет. Бұл орайда қазіргі әлеуметтік тіл білімінің және психолінгвистиканың өзекті бағыттарының бірі – жарнама мәтіндерінің сөйлеу және бейсөйлеу ықпалын зерттеу.

Психолінгвистика – сөйлеу механизмдерін психикалық процестермен байланысты зерттеліп, олардың тіл жүйесіне қатысын қарастыратын кешенді ғылым. Психолінгвистика – адамның сөйлеу әрекетінің психологиялық және лингвистикалық аспектілерін сондай-ақ, қатынас жасау үдерісінде және жеке дара сөйлеу-ойлау әрекетінде тілдің әлеуметтік, психологиялық аспектілерінің қолданылуын зерттеуді өз мақсаты етіп қойды. Осыған орай психолінгвистиканың зерттеу пәні, ең алдымен, адам әрекетінің арнайы түрі, сонымен бірге оның психологиялық мазмұны, құрылымы, түрлері, амалдары ретіндегі сөйлеу әрекеті болып табылады.

Психолінгвистика саласы бүгінгі таңда жарнамалық ақпараттардың адам санасына әсер етуін айқындау үшін қолданылатын маңызды ұғымға айналып кетті. Осы салада әсіресе шетел ғалымдары көп табысқа жетуде. Жарнаманы ғалымдар ерекше құбылыс ретінде қарастыра отырып, адам психологиясына әсер ету үшін жарнаманы тиімді жағынан анықтай білу керек, жарнама мәтіндерінде немесе бейвербалдық түрде берілген жарнама құралдарында бұл мәселе басты орында тұрады. Жарнамалық өнімнің адамдар арасында зор сұранысқа ие болуы, олардың ерік күшінің туындауынан, қажеттілікті қанағаттандыруға деген ұмтылыс.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жарнаманың әсер етуі, оның ықпалының арта түсуі, адам психикасының ерекшеліктерін ескеріп жасаған кезде ғана артады. Адамды әрекетке талпындыратын, қажетін өтеуге талаптандыратын бір себеп болады. Бұл түрткіні психология мен психолінгвистикада уәж, себеп деп атайды. Түрлі жағдайлардың әсер етуіне қарай адам психологиясы әр түрлі өзгерістерге түсіп отырады. Жарнама бірден оқырманның, тыңдарманның, көрерменнің назарын аударуы керек [3, 25 б.].

Психолінгвистика ғылымының ең басты назарында жарнама мәтіндерінің адам санасына ықпалы болып саналады. Яғни сөйлеу ықпалы дегеніміз: «жеке адамның немесе ұжымның санасына және мінез-құлқына табиғи тілдің (сондай-ақ, паратілдің, графиканың) құралдары көмегімен жүзеге асырылатын ықпал. Қандай да болсын сөйлеу актісі – сөйлеу ықпалын жасауға қабілетті» [5, 216 б.].

Өз мақсатына жету үшін жарнама ең бастысы адамның назарын аудару керек, сондықтан төменгі бөлшектерден құралады: қызықтыру, қабылданып, еске сақталуы, сенімді болу, ең негізгісі – тауарды сатып алуға тілек туғызу керек. Бұның барлығы – заттың сатып алынуымен аяқталады.

Сонымен, сөйлеу ықпалының ең жақсы жағдайы – тіл арқылы ептілік, айла-шарғы жасау, бұл ретте ықпалдың нысанасы – адам өзіне жасалатын ықпалды сезіне алмайды және өзіне нұқсан келтіретіндей іс-әрекеттерге баруы мүмкін. Жарнаманың мақсаты – адресатқа жарнамаланып отырған затты немесе қызметті тұтынуына тездетіп шешім қабылдауын қадағалау, сонымен қатар, затты сатып алуына түрткі болатын адамның психикалық процестерін бақылау болып табылады. Қазақстандағы жарнамалардың көбі – қостілді жарнамалар. Бұндай үдеріске әсер етуші факторлар: республикамыздың тілдік жағдаяты, тілдік жоспарлау процестері мен демографиялық құбылыстар. Дегенмен де қазіргі Қазақстанның тұрғындары полилингвалды социумды құрайтындығына қарамастан функционалдық тұрғыдан күшті қазақ және орыс тілдері үстем тілдер болып саналады.

Көстілді жарнамалардың адамға әсер етуі – отандық психолінгвистикадағы жаңа, өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бұл жерде көстілді жарнаманың адам санасына ықпал ету үдерісіндегі түр-түстің әсері өте зор. Ықпал ету психолінгвистикасының әдістеріне сүйене отырып, қажетті түс ортасында сатып алушының талғамына сай келетін эмоциясын шақыруға мүмкіндік бар. Түстік палитрадан адам үшін зор мәні бар басты сегіз түс бөлініп алынады, бастапқы мәні бар – көк, сары, қызыл, жасыл, және қосымша: күлгін (қызыл мен көк түстің қоспасы), қоңыр (қызыл мен қараның қоспасы), бейтарап сұр (ешқандай түстің қоспасына жатпайды, сол себептен адамның сезім мүшелеріне әсер ете алмайды), қара түс – жоққа шығарушы мәнге ие. Түр-түстің психологиялық ықпал етулеріне қатысты жарнама психологиясында өз орнын алатын көк түске сипаттама жасап көрсек, мысалы: Көк түс тыныштықтың символы ретінде саналады. Бұның мәні – адамның тыныш әрі бейбіт қалпын білдіреді және орталық жүйке жүйесінің ширығуын түсіреді. Қан қысымы төмендейді, тамырдың соғу жиілігі қысқарып, ағзаның өзін-өзі қорғау механизмдерінің әрекеті жоғарылайды – қуат ағыны құйылып, бейне бір биологиялық батареялар әсер етіп жатқан сияқты болады. Ең негізгі төрт түстің негізі ретінде, көк түс – биологиялық қажеттілікті білдіреді.

Физиологиялық тұрғыдан алғанда – бұл қажеттілік және психологиялық түрде тыныштық сезімінде. Көк түс адамның топпен үйлесімін білдіреді, сондай-ақ сезімін көрсетеді. Бұндай түс татулықтың және сезімталдықтың белгісі, сондықтан қабілеттілік пен мазасыздықпен, эстетикалық бақылаумен және философиялық ойлармен байланысты. Тереңдей алғанда, ол тәтті дәммен шоғырланады, оның мәні – нәзіктік, оның сезім мүшесі тері болып табылады. Көк түс – ерекше мәні бар тереңдікке және көлемділікке ие. Мифологиялық түсінікте – көк түс тұтастықтың, жоғары идеалдарының құдіретті көрінісі, жер анасы Гея анаға оралу, бұл шындық пен сезім, махаббат пен адалдық, қорлау мен күрестің толастауы. Көкшіл түс – айналаны, қоршаған ортаны білдіретіндіктен, адамдар санасына ықпал ету күші өте жоғары деп бағаланады.

Мысал ретінде – қазіргі елімізде болып жатқан кезектен тыс сайлауды алар болсақ, қаламыздағы көшелерімізде ілініп тұрған жарнамаларды келтіре аламыз. Бұған дәлел: Қазақстан Республикасы Президентінің кезектен тыс сайлауындағы көшеде жарияланған жарнамалары болып саналады. Мысалы: «Ел қалаған таңдау! Главный выбор страны!» Бұл жарнамаға назар аударсақ, адамның сенімділігін оятатын сары, көк түстер қолданылған. Әдемі, танымал адамдардың бейнесі, Қазақстан еліміздің картасы, Орталық саулау комиссиясының мөрі берілген. Бұл жарнамаға қарап отырып, адамдардың санасында сайлаудың адал түрде өтетініне сенімділігін арта түседі.

Жарнама – адамдардың көңілін аударса, онда ол есте тез сақталады. Бұл үшін жарнамалар мәтінінде аз сөз қолданып, түрлі-түсті айқын суреттермен, өзге де көрнекі құралдарды ұтымды, тиімді, дәл қолдана білу керек. Есте сақтау қабілеттерінің ерекшеліктеріне қарай адамдар жекелеген мынадай топтарға бөлінеді: а) кейбір адамдар көзбен көретін жарнамаларды жақсы сақтайды; ә) қайсыбіреулері есту арқылы; б) енді біреулері қозғалыстағы жарнамаларды естерінде жақсы сақтайды. Бұл тұрғыдан алып қарасақ, тележарнаманың басқа ақпарат құралдарында берілген жарнамаларға қарағанда есте қалу сапасы жоғары. Тележарнаманың басты артықшылығы – жарнамаланатын объектіні әрекетте көрсете алуы, сондай-ақ тауарды дайындау барысын көрсету мүмкіндігі. Камера арқылы беріліп отырған объект құжаттық күшке ие, яғни, қуатты сендіруші қасиеті бар. Тележарнама – журналда берілетін жарнамадан 1,2 есе, газеттегі жарнамадан 1,4 есе, радиожарнамадан 2 есе тез есте сақталады екен.

Тележарнаманың бірнеше түрі бар, атап айтатын болсақ: жарнама роликтері, логотип арқылы көрсету, эмблемалар, экранда жарнама берушінің тек девизін беру арқылы, танымал бағдарламаларды құптау т.б. Мамандардың тұжырымдауы бойынша, ең басты психологиялық әсерді (осылардың ішінен) жарнама роликтері болып табылады. Бұған мысал келтіретін болсақ: еліміздегі ең беделді ұялы операторлардың бірі, KCELL–биылғы жылы өзінің жаңа мүмкіндіктерін жариялаумен келеді. Ол ең біріншіден, жаңа технологиялардың дамуымен тығыз байланысты. «Қазақстанда бірінші рет, 3G видео арқылы байланысу мүмкіндігі!» жарнама ролигі болып саналады. Бұл жарнама, біріншіден, қысқа және өзіне мықты назар аударатын жарнама. Екіншіден, сол қысқаша түрде жарнамаланып отырған мәтін арқылы, өзіне қосымша назар аударуды талап етеді, себебі айтар ой аяқталмаған. Соңғы кездері жарнама мәтіндерінде есімдіктерді көп қолдануын кездестіреміз, мысалы: біз/мы, нас, біргеміз және сөз бірліктерін қолдану арқылы: бірлік/единство, жанұя/семья т.с.с. Көбінесе Алматы қаласындағы сыртқы жарнамаларда осындай жарнама мәтіндерін кездестіреміз: «С нами мир ярче!», «Бірлігіміз жарасқан!», «Мы вместе! Біз біргеміз!» т.б.

Бұндай тіл бірліктерін қолданудың себебі, тілдің еліміздегі қоғамдық жағдайымен байланысты. Бұған орай, жарнама ең біріншіден тіл иеленушіге әрі бүкіл қоғамға бағытталады. Демек, осы орайда адам баласына белгілі бір қоғамға, бірлікке, бірегейлікке бағыныштылығы болуы. Адам әлеуметтену үдерісінде белгілі бір қоғамдық ортада болғанын қалайды. Адамдардың ниетіне байланысты, жарнама осындай бағыт ұстанады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қостілді жарнама мәтінінің маңыздылығы, адам санасына тигізетін ықпалы ретінде, осылар ерекше орынға ие – керекті тілді таңдау, сөйлеу ықпалы, тілдік жағдаят. Көп жағдайда жарнама адамдардың қоғамдық деңгейін қолдану арқылы өзіне ұпай қосады. Адам сондықтан да оларға елімізде қоғамдық деңгейі жүйелілік мағынаға ие, демек, лингвистика саласындағы қоғамдық мәртебеге: «құқықтарын, міндеттерін және мінез-құлықтың өзара алмасу кезегін (оның ішінде тіл практикасы да) қамтитын, қоғамның әлеуметтік құрылымдағы жеке адамның орны, жағдайы» [4, 55 б.]. Соған қарамастан, жарнама мәтіні индивидтің әлеуметтік деңгейін көтеруге негізделген. Мысалы, кейбір жарнамаларда, егерде жарнамаланып отырған тауарды, бұл тұрғыда: қымбат автокөлікті сатып алған кезде, адамдар өздері-ақ сол адамға назар аударады және ол өз тұрғысынан қоғамда белгілі бір деңгейге қол жеткізеді. Солай болса, неге оған сол көлікті алмасқа? Тағы мысал келтіретін болсақ: «Да что тут думать? Внушительное предложение на мобильный ряд Nissan 2010», «SUBARU OUTBACK 2010. Уверенность в любую погоду». Жарнама әсерінің психологиялық тиімділігін дұрыс түсінбеу, осы бағыттың методологиялық дамуына зиянын тигізеді. Тиімділікті – жарнама мен товар сатудың арасындағы тура байланыс деп түсінеді, яғни жарнама ның тұтынушының тілегіне әсер ете алатын қабілетін ғана бағалайды. Ең негізгісі – жарнама тұтынушыға түсінікті болу керек, зейінді аудартатындай, жеңіл есте қалатындай, жағымды эмоция туғызатындай жасалуы тиіс [5. С. Бердібаева].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Ибраева, Ж. Қ.** Психоллингвистика негіздері : оқу құралы. – Алматы : Қазақ университеті, 2010. – 125 б.

2 **Эдвардс, Ч., Браун, Р.** Реклама в розничной торговле США. – М., 1987. – Б. 9–11.

3 **Асанбаева, С. А.** Жарнама саласында мемлекеттік тілді қолданудың әлеуметтік-лингвистикалық өзекті мәселелері : оларды шешу жолдары: филол. ғылым. канд. дис. – Алматы : 1999. – 150 б.

4 **Сулейменова, Э. Д., Шаймерденова, Н. Ж., Смагулова, Ж. С., Аканова, Д. Х.** Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социоллингвистических терминов. – Астана : Арман-ПВ, 2008. – 392 б.

5 **Бердібаева, С.** Жарнама психологиясы. // Ұлағат : – 2000. – № 2 – 27–29 б.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

З. К. Нурғалиева¹, Қ. С. Ергалиев²

Двуязычная реклама

^{1,2}Факультет филологий и истории,

Павлодарский государственный педагогический университет,

г. Павлодар, 140002, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 09.01.19.

Z. K. Nurgalieva¹, K. S. Ergaliev²

Bilingual advertising

Faculty of Philology and History,

Pavlodar State Pedagogical University,

Pavlodar, 140002, Republic of Kazakhstan.

Material received on 09.01.19.

В данной статье излагаются особенности и уровень применения языка двуязычной рекламы, широко применяемого в настоящее время, а также особенности различных наглядных пособий, которые используются при рекламе. Язык рекламы изучался с точки зрения психоллингвистики и предусмотрен языковой эффект названной двуязычной рекламы.

This article describes the features and level of application of the language of bilingual advertising, widely used at the present time, as well as the features of various visual aids that are used in advertising. The language of advertising was studied from the point of view of psycholinguistics and the language effect of the bilingual advertising is provided.

Ж. Нұрсұлтанқызы

ф.ғ.к., доцент, Педагогика факультеті, Болашақ университеті,
Қызылорда қ., 120000, Қазақстан Республикасы
e-mail: zhaznur@mail.ru

ТАРИХИ РОМАНДАРДАҒЫ САЛТ-ДӘСТҮР МЕН ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРҒА БАЙЛАНЫСТЫ РУХАНИ МӘДЕНИЕТ ЛЕКСИКАСЫ

Бұл мақалада қазақ халқының сан ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүрлерінің лингвомәдени ерекшелігі қарастырылады. Салт-дәстүр – әр ұлттың, халықтың діні мен сеніміне, тұрмыс-тіршілігіне, ұлттық құрылым ерекшелігіне сәйкес ғасырлар бойы жинақталып, өмірдің өзі тудыған ғұрыптардың жиынтығы, қауым мен қоғамда қалыптасқан мінез-құлықтың үлгілері болып табылады. Әр ұлттың ерекшелігі этностың салт-санасынан, дәстүрінен, әдет-ғұрпынан байқалады. Қазақ халқының әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері, ырым-нанымдары қоғам сатыларынан өткен көне дәуірлердің күәсі ретінде адам санасында ежелден қалыптасып, халық санасында тұрақтанған. Қазақтың қай салт-дәстүрін, әдет-ғұрын алсақ та, оның астарында ұлттық танымдағы философиялық ілім жатқанын аңғарамыз. Лингвомәдениеттану – ұлттық сипаты бар деп танылатын әлеуметтік, танымдық, эстетикалық, этикалық саяси, адамгершілік, руханилық, тұрмыстық қағидалар мен заңдылықтарды тілдік құралдар арқылы жеткізуді зерттейтін тіл білімінің бағыты.

Кілтті сөздер: лингвомәдениеттану, этнос, этнолингвистика, мәдениет, лингвистика.

КІРІСПЕ

Ұлт – тіл – мәдениет бір-бірімен тығыз байланысты ұғымдар. Бұл үштікті соңғы жылдары қалыптаса бастаған лингвомәдениеттану пәні зерттейді. «Лингвомәдениеттану» термині В. В. Воробьев пен В. Н. Телияның зерттеулерінің негізгі ой желісі барысында туды. Бұл ғылым саласы лингвистика мен мәдениеттану пәндерінің бірігуінен пайда бола келіп, этнос мәдениетінің тілге әсер етуін қарастырады.

Лингвомәдениеттану – тіл мен мәдениеттің өзара қатынасының тілдегі көрінісін қарастырады. Лингвистика мен мәдениеттану пәндерінің

тоғысуында пайда болып, халық мәдениетінің тілдегі әсерін, ерекшелігін салыстыра зерттейтін сала.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ғалым В. В. Воробьев оны «менталингвистика» ғылымы ретінде танытуға ғылыми бағыт бұрып, бұл саланың тіл мен мәдениеттің өзара әсерінің негіздерінен туындағанын дәлелдейді, әрі мынадай ғылыми анықтама береді: «Лингвокультурология – комплексная научная дисциплина синтезирующего типа, изучающая взаимосвязь и взаимодействие культуры и языка в его функционировании и отражающая этот процесс как целостную структуру единиц в единстве их языкового и внеязыкового (культурного) содержания при помощи системных методов с ориентацией на современные приоритеты и культурные установления (система норм и обще человеческих ценностей)» [1, 37]. Ғалым В. А. Маслова бұл пәнді халық әдебиетін танытушы ғылым деп санап, былайша анықтайды: «Лингвокультурология – это наука, возникающая на стыке лингвистики и культурологии, и исследующая проявления культуры народа, которые отразились и закрепились в языке» [2, 8].

Көріп отырғанымыздай, В. Воробьев, А. Маслованың бұл ғылыми тұжырымдарына арқау болған мәдениет пен тіл арасындағы байланыстың сыры американдық ғалымдар Э. Сепир мен Б. Уорфтың «Лингвистикалық ықтималдық теориясының» негізін танытқан «этнос дүниетанмындағы ерекшеліктің ізі халық тілінде сақталады» деген қағидамен астасып жатқандығы сезіледі.

Зерттеу нысанасы тіл мен мәдениет болып табылатын салалардың қатарына «лингвоөлкетану», «лингвоелтану», «лингвомәдениеттану», «этнолингвистика» жататыны мәлім.

Аталмыш пәндердің «тіл мен мәдениеттің» өзара байланысын зерттеудегі әдіс-тәсілдері, кейбір теориялық принциптері мен негіздері ұқсас болып келеді. Қазақ тіл білімінде профессорлар Ә. Қайдаров, Е. Жанпейісов, М. Копыленко, Ж. Манкеева және Н. Уәли т.б. ғалымдардың ғылыми еңбектерінің негізінде этнолингвистикалық зерттеулер ерекше қарқын алды.

Тіл ғылымында лингвомәдениеттану – лингвистика мен мәдениеттанудың түйіскен тұсынан туындап отырған, әрі этнолингвистика мен елтануды да ортақтастыратын жаңа ғылым. Бүгінгі қазақ тілі білімінде лингвомәдениеттану ғылымы пән ретінде жаңа қадам басып жатқанымен, ұлттық мәдениетпен болымсыздық ерекшеліктерді таныту, лингвомәдениеттану пәніне қатысты Ш. Уәлиханов, Ә. Марғұлан, Қ. Жұбанов, М. Әуезов еңбектерінен бастап ғалым-тілшілер І. Кенесбаев, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Е. Жұбанов, Е. Жанпейісов, Т. Жанұзақов, Н. Уәлиев, Ж. Манкеева, А. Жылқыбаева,

Қ. Рысбергенова, Р. Шойбеков т.б. ғаламдар еңбектерінде тіл фактілерінің сипаты ретінде танытылады.

Бұған дейін ұлттың тілі мен мәдениетінің ерекшеліктерін, олардың өзара байланысын ғалымдар этнолингвистика пәнінің негізінде зерттеп келді. ХҮІІІ ғасырдың соңы мен ХІХ ғасырдың алғашқы жартысындағы И. Г. Гердер, В. Гумбольдт еңбектерінен этнолингвистикалық көзқарастар байқалады. Осындай көзқарастарды ХХ ғасырдың басында лингвист Ф. де. Соссюр біршама тереңдетіп, келелі пікірлермен дәлелдеді. Ф. де. Соссюр: «Әр халықтың салт-дәстүрі тілінде көрініс табады, екінші жағынан алғанда дәл тілдің өзі халықтың қалыптасуына септігін тигізеді», – деген тұжырым жасады [3, 16]. Бұдан кейін этнолингвистиканың ғылым ретінде қалыптасып, нығаюына 20–30 жылдарда жарық көрген Э. Сепир, Б. Уорф еңбектері әсер етті. Э. Сепир этностың тілі өзінің мәдениетінен тыс болмайтындығын, керсінше мәдениеттің маңызды бөлшегі болып саналатындығын еңбегінде көрсетті [4, 538]. Жалпы тіл білімінде: «Этолингвистика – это раздел макролингвистики, изучающий отношения между языком и народом и этнических факторов в функционировании в развитии языках», – делінген [5, 529].

Қазақстанда бұл мәселе 70–80 жылдардан бастап Ә. Қайдаров, Е. Жанпейсов сияқты тілші-ғалымдардың еңбектерінде сөз бола бастады. Ә. Қайдаров ойына жүгінетін болсақ: «Этнолингвистика, егер оның түп-тамырына тереңірек үңілсек, этнография мен лингвистиканың жай қосындысы емес, бір шаңырақ астында әрқайсысы өз бетінше тон пішіп, өзінің жырын жырлайтын шартты түрде ғана қосарласқан дүние емес, этнолингвистиканың объектісі – этнос және оның тілі. Тілсіз этнос, этноссыз тіл өмір сүрмейді», – дейді [6, 18]. Бұл пікірлерден лингвомәдениеттану ғылымы этнолингвистика пәнімен байланысты екенін көруге болады.

Салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар халықтың наным-сеніміне, дүниетанымына деген көзқарасына байланысты туып, қалыптасып, атадан балаға мирас болып беріліп отыратын ұлттық-мәдени құндылықтардың бірі. Қазақтың қай салт-дәстүрін, әдет-ғұрын алсақ та, оның астарында ұлттық танымдағы философиялық ілім жатқанын аңғарамыз.

Қазақ халқының ұлттық-мәдени ерешеліктерінің бірі – әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі. Қай халықтың болмасын өзінің өмір сүрген дәуіріне қарай тұрмыс-тіршілігі, сол ұлтқа ғана тән әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі қалыптасады. Әр елдің өзіне тән әдет-ғұрып, салт-дәстүрі арқылы халықтың тұрмыс-салты, мінез-құлық ерекшеліктері мен дүниетанымының сыр-сипаты көрінеді. Қазақ ұлты салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа бай халық. Жас сәби «іңгәләп» жар салып жарық дүниеге келгеннен, адам қартайып бұ дүниемен қоштасқанға дейінгі аралық олардың әрбір баспалдағы, әрбір кезеңі өзіне лайықты той-томалақпен, қуанышпен аталып өткен. Тіпті ақырғы демі бітіп, соңғы сапарға

аттанған адамды арулап жөнелтудің өзі де халқымыздың өзіндік ерекшелігі мол ғажап салты болып қалыптасқан.

Қалың мал. Қалың алдың мөлшері құдалардың дәулеті мен дәрежесіне байланысты болған. Кедейлер арасында қалың мал 4–5 малмен шешілсе, байлар арасында 500 жылқыға дейін жеткен. Құда түсу рәсімі келісілген соң дала заңы бойынша күйеу жағы «қалың мал» төлеуге тиіс. «Қалың мал – өткен заманда қалыңдық үшін берілетін мал. Қалың малға негізінен түйе, жылқы, сиыр, қой сияқты төрт түлік мал берілген. Кейде сауда-саттық ісіне жақын жерде малға қосымша ақша да төленген. Қалың мал мөлшері құдалардың байлығына, әл-ауқатына, қоғамдағы алатын орнына қарай болған. Би мен байлар, хан мен төрелер арасында қалың мал үстіне «бас жақсы» деп аталатын бес түйеге қосып бір «жетім қыз» (күн), «аяқ жақсы» деп беретін үш түйеге қоса «еркек жетім» (құл) бергендері кейбір деректер арқылы белгілі. Қалың малдың «қырық жеті», «отыз жетінің бүтіні», «отыз жетінің жартысы», «жақсылы отыз жеті», «жиырма жеті», «он жеті», «домалақ қалың мал», «домалақ бата» сияқты түрлері болған. Қалың малдың құрамына негізгі беретін қара малдан басқа құда, күйеуден қалап алынатын қалаулы аты; түс ат, есепті малдан тыс алынатын киіт аты, қыз туыстарына берілетін жанама ат, той қажеттеріне жарату үшін апаратын той малы, қызды тәрбиелегені үшін анасына сыйлап апаратын сүт ақы, күйеу алғаш барғанда апаратын шығын малдар кіреді» [7, 437].

Қыздың ашылмаған гүл, жарылмаған бұр болып шыққанына риза болған Шағай, сол бір айлы түнде Кұнсананы қалың малын төлеп алмақ болып ант береді (І. Есенберлин «Көшпенділер»).

Астындағы жалғыз аты, қолындағы екі шекті домбырасынан бөтен қалың мал төлер қайраты жоқ (І. Есенберлин «Көшпенділер»).

Отқа май құю немесе отқа салар. Халқымыздың түсінігі бойынша, қасиетті от отбасының символы болып саналған. Қазақ халқында отқа байланысты көптеген тыйымдар қалыптасқан. Мысалы, оттың орнын басуға, отқа түкіруге, отты сабауға, отты аттауға болмайды. Қалыңдық күйеудің үйінің табалдырығын аттағанда отқа май құю арқылы істелетін ырым «От ана, май ана, жарылқа!» дейтін тілек те отқа табынумен тікелей байланысты. Бұл дәстүр бойынша келіншек табалдырықтан аттаған бойдан, ошаққа жеткенше тізесін бүгіп, сәлем етеді. Содан кейін үй ортасында жанып тұрған отқа бір бақыраш май құяды. Бұл майды әйелдердің бірі дайындап тұрып, сол жерде келіншекке бере қояды. Лапылдап жанған майдың жанына кемпірлер қолдарын тосып: «От әулие, май әулие, жарылқа!» деп беттерін сипайды. Бұл ырым «сол үйдің оты сөнбесін» деген мағынада орындалады [8, 67]. Келіннің босағаны аттарда жасалатын бұл ырым сондықтан «отқа май құю» немесе «отқа салар» деп аталады.

Сәлем ету. Халық дәстүрінде қазақ келіншектері қайын аталары мен енелеріне, қайынағалары мен жасы үлкен абысын-ажынға қырындап тұрып, тізесін бүгіп, оң қолын кеудесіне қойып, иіліп сәлем беруі кездеседі. Қырындап тұрып амандасуда өзіндік сыр бар. Үлкен кісіге қарама-қарсы тұру әдепсіздік болып саналады. Келіннің сәлем беру салты беташар дәстүрінен бастау алады. Белгілі жазушы-этнограф С. Кенжеахметұлы: «Жаңа түскен келінді «беташар» дәстүрі жасалмай ешкім көре алмайды. Оны көру үшін әдейі «беташар» жасалады. Оған тойға жиналған туыс-туғандар тегіс қатынасады. Мұнда «Беташар» жыры айтыла отырып, келінге оның атасы, енесі, оның басқа туыстары таныстырылып, келін оларға сәлем жасайды», – дейді [9, 15]. Үлкен кісілерден табақ қайтқанда да келін сәлем ету дәстүрі қалыптасқан. Ондайда үлкендер өз ризашылықтарын білдіріп, батасын береді. Келіннің сәлем етуі әдептілік пен сыйлаудың белгісі ретінде қабылданады. Сәлем әйелге қатысты болса оны «сәлем етті» дейді.

Өздерінің тобына жақындап келіп, иіліп сәлем берген Жаған адамзаттың баласы емес, көктен түскен қор қызы боп көрінді (І. Есенберлин «Көшпенділер»).

Сәукеле киізу. Сәукеле – ұзатылған қыз киетін аса қымбат бағалы, кәделі әрі әсем бас киім. Сәукеленің өн бойы қымбат маталармен қапталып, оның сыртына алтын, күміс, інжу, маржан, меруерт, ақық сияқты асыл тастардан жасалған моншақтар түрлі-түсті қымбат жіптермен тігіледі. Матасына әшекей, шашақ, оқа тағылады, жиегіне бұлғын, құндыз терілерінен жұрын ұсталады. Ұзатылған қыздың дәрежесі, шыққан тегін осы сәукелесіне қарап бағаланады. Әрине, мұндай бағалы бас киімді байлар мен өте ауқатты адамдардың қыздары ғана киген. Бұл туралы мынандай этнографиялық дерек бар:

Қуандықта Алтай-Қарпықтың үш баласы болған: Тінәлі, Мәмбет, Көзи, Көзіден туған – Тоқа. Тоқадан шыққан бай – Сапақ. Сапақ үш жүзден құда болуға бай кісі таңдайды. Кіші жүзде Байсақал деген бай бар деп, байлығын өзіне тең көріп, сол Байсақалға Кенесары-Наурызбайдың ағасы Саржан төрені алып, елу кісімен құда түсе барады. Сонда Байсақал құдаларының ортасына бір сәукеле жібереді, «Қызымның қарақан басы, мінген аты, артқан түйесі, тігілген отау, қылған жасауы – бәрі сатусыз, тегін. Бір сәукеленің құнын, пұлын берсе болады», – депті. Басы Саржан төре – отырған құдалар сәукелені малға шамалап, өздері пішіп, өздері кесіп, «бес жүз байталға тұрады екен» десіп, «Мұның қызының қалың малы бес жүз жылқы болсын» – десіпті [10, 12]. Сәукеленің жоқтығы өз кезінде жоқшылықтың, кедейліктің белгісі ретінде танылған.

Меруертпен шытырмалап, гауһар таспен безеген қызыл мауыты сәукелесі, аш белін қынаған алтын оқалы қызыл барқыт камзолының түсін ашқандай жарасып тұр (І. Есенберлин «Көшпенділер»).

Коммуникативтік актіде қазақ халқының салт-дәстүр, әдет-ғұрпына қатысты бейвербалды амалдар өзіндік көркемдік таныммен ерекшеленеді. Мысалы, ата-бабамыздың ежелден келе жатқан салтының бірі – **біз шанышу**. Бұл – «құда болайық» деген өтініш, елшілік хабарды аңғартатын бейвербалды амалдардың бірі. Қазақ халқы жолаушылап жүрген адамдарды жылы қарсы алып, сый-сыяпатын көрсетіп, аттандырып салатын. Біз шанышуға келгендер ешкіммен сөйлеспейді. Қандай шаруамен жүргенін де айтпайды. Қонақасын ішкеннен кейін үн-түнсіз аттанып кетеді. Қонақтар кеткен соң, үй иелері сырмақ қағады. Егер сырмаққа қадалған бізді көрсе: «Ұл ержетті, қыз бойжетті қасқұлақ бала бізде бар, қаса сұлу сізде бар, құда болайық», – деген ұсынысты сөзсіз түсінген.

Бейвербалдық сипатқа ие қазақ халқының салт-дәстүрінің бірі – **сырға салу**. «Сырға салу» амалы ерте кезден келе жатқан дәстүр екені белгілі. Ертеден келе жатқан дәстүр бойынша, әдетте үйінде оң босағада отырған қызы болса, керегедегі түскиізге сырға іліп қоятын. Осы дәстүр туралы қазақ зергерлік өнерінің лексикасына этнолингвистикалық сипаттама берген ғалым Р.Шойбеков былай дейді: «Ертеде қыздың басы бос, атастырылмаған болса, керегеге, кілемге, тіпті бақанға сырға іліп қою салты болған. Үйге келген қонақ, яки жолаушы үй ішін көзімен шолып, ілулі тұрған сырғаны көрсе, «бұл үйдің бой жетіп келе жатқан не бой жетіп отырған қызы бар екен, ата-анасы әлі ешкіммен құда болмапты, қыздың басы бос екен» деген ой түйген. Мұның аяғы кейде құдалыққа ұласып жататын. Мұндай салт сонау көне заманнан келе жатыр. Оны ертегі-аңыздардан да байқаймыз. Қазақ ертектерінің ішіндегі ең көнесі «Ер Төстік» ертегісінде былай деген этнографиялық мәні күшті дерек кездеседі: «...тоғыз ұлым бар, соған тоғыз келіншек іздеп жүрген адаммын; тоғыз ұлымның бір әке-шешеден туған болуын іздеп жүрген адаммын. Керегенің басындағы көп сырғаны көргенде, тілегіме жеттім ғой деп қуанып қалып едім, санасам, біреуі кем екен, соған жылап отырмын, – дейді Ерназар. – Ендеше жылама, тағы біреуі бар, әне тұр, – деп бәйбіше тұс бақаннан тағы бір сырғаны алып келеді... Сөйтіп Ерназар тоғыз қызға құда түсіп қайтады [11, 20–21].

Құда түсудің тағы бір амалы – **қамшы іліп кету**. Қызды көруге келген жігіттің әкесіне шешесі «Қызымның ұнағаны рас болса, белгі тастап кет» деген. Жігіт әкесі «құдалықтың басы осы болсын» деп үйдің төріне қамшысын іліп кеткен. Осындай жоралғыдан кейін ол үйдің қызы «үкі таққан қыз» атанған. Яғни қамшы бұл дәстүрде құдалықтың бір белгісі болып табылатыны байқалады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, әр ұлттың ерекшелігі этностың салт-санасынан, дәстүрінен, әдет-ғұрпынан байқалады. Салт-дәстүр, әдет-ғұрып әр түрлі

бейвербалды амалдар арқылы орындалады, толығады. Және де бұндай бейвербалды амалдар этностың мәдени-ментальдық ерекшеліктерін, болмысын ашады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Воробьев, В. В.** Лингвокультурология. Теория и методы. – М. : изд. РУДН, 1997. – 331 с.
- 2 **Маслова, В. А.** Введение в лингвокультурологию. – М. : 1997. – 194 с.
- 3 **Ф.де. Соссюр.** Труды по языкознанию. – М. : 1977.
- 4 **Сепир, Э.** Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М. : 1993. – 656 с.
- 5 **Ахманова, О. С.** Словарь лингвистических терминов. – М. : 1966. – 571 с.
- 6 **Қайдаров, Ә.** Этнолингвистика // Білім және еңбек, 1985. – № 10.
- 7 **Қазақ Совет энциклопедиясы.** – Алматы : 1975. – 6-том. – 639 б.
- 8 **Ғабитханұлы, Қ.** Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі. – Алматы: Арыс, 2006. – 168 б.
- 9 **Кенжеахметов, С.** Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы : Ана тілі, 1994. – 79 б.
- 10 **Мәшһүр Жүсіп Көпеев.** Бұрынғы құдалық // Қазақ әдебиеті, 1996, № 2. – 12 б.
- 11 **Шойбеков, Р.** Қазақ зергерлік өнерінің лексикасы. – Алматы : Қазақстан, 1993. – 129 б.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

Ж. Нурсултанқызы

Лексика духовной культуры, связанная с традициями и обычаями в исторических романах

Факультет педагогики,
Университет Болашак,
г. Кызылорда, 120000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 09.01.19.

Zh. Nursultankyzy

Vocabulary of spiritual culture associated with traditions and customs in historical novels

Faculty of Pedagogy,
Bolashak University,
Kyzylorda, 120000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 09.01.19.

В этой статье рассматриваются лингвокультурные особенности, традиции и обряды казахского народа. Нация – это исторически сложившееся в одном регионе социально-этническое сообщество группы людей. Возникшие в давние времена и дошедшие до нас традиции и обычаи – сокровищница национальной культуры. Традиции и обряды связаны с мировоззрением народа и берут свое начало с древнейших веков. У казахов имелось множество национальных традиций и обычаев, связанных с хозяйственной деятельностью, семейными отношениями, свадебными праздниками, вопросами воспитания, национальными узорами, верой, религией, которые сохранились и до наших дней.

Какими бы ни были традиции и обычаи казахского народа, мы видим, что в нем лежит философская доктрина национальной идентичности. Лингвокультурология – это направление лингвистики, которое исследует социальные, познавательные, эстетические, этические, политические, моральные, духовные, повседневные принципы и законы посредством использования языка.

This article discusses the linguocultural characteristics of the traditions and rituals of Kazakh people. A nation is a socio-ethnic community of a group of people historically established in one region. The long-standing traditions and customs that have come down to us are a treasure of national culture. Traditions and rituals are associated with the outlook of the people and originate from the most ancient centuries. The Kazakhs had a lot of national traditions and customs related to economic activities, family relations, wedding celebrations, upbringing issues, national patterns, faith, religion, which have survived to this day.

Whatever the traditions and customs of the Kazakh people, we see that in it lies the philosophical doctrine of national identity. Linguoculturology is a direction of linguistics that explores social, cognitive, aesthetic, ethical, political, moral, spiritual, everyday principles and laws through the use of language.

Н. С. Оңласынова

Филология және әлем тілдері факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
e-mail: onlasynova_nazerke@mail.ru

**АРНАУЛЫ МАҚСАТТАҒЫ ТІЛДІҢ
ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Бұл мақалада арнаулы мақсаттағы тілдің жанрлық ерекшеліктері, ондағы лексикалық бірліктер, сөзжасамдық құбылыстар, басқа тілдің бірігуінен жасалынған сөздер, сандық және жасанды символдар, әдеби тілден жасалынған терминдер, кәсіби сленгтердің қолданылуы қарастырылады.

Кілтті сөздер: кәсіби коммуникация, арнаулы мақсаттағы тіл, сөз, мәтін.

КІРІСПЕ

Аралық мәдениет және этнос аралық байланысуларды күшейту тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттесу мәселесін жоғары көтеруге бағытталады. Өзге мәдениетті танып-білу арқылы жеке ұлттық мәдениетті жақсырақ танып соның ішінде мәдениеттің бір бөлігі ретінде тіл танылады. Себебі жеке ұлттың мәдениеті мәдениетаралық коммуникацияда ғана жақсы танылады. Осыған байланысты заманауи талаптарға сай арнайы мақсатқа бағытталған, кешенді, прагматикалық мәдениет аралық коммуникация зерттеулерінің нәтижелерін қазіргі Қазақстанның білім беретін үдерісіне қосу қажет.

Қазіргі таңда бірнеше тіл меңгеру табысты коммуникация, мансаптың өсуіне, әр түрлі мемлекет азаматтарымен толерантты қарым-қатынас үшін керекті шарт болып табылады. Сол себепті мәдениетаралық коммуникацияның білім беру концепциясын құру және мәдениетаралық коммуникация мен білім беру ортасында қолданбалы зерттеулерге сәйкес оқу практикасында жүзеге асыру ерекше маңызға ие. Лингвистер назарында тіл байланыстары, тіл және мәдениет мәселелері, арнаулы мақсаттағы тіл сияқты салалар пайда болып, олардың ғылыми негіздерін жүйелеу ғылымға өте қажет болып отыр. Қазіргі уақытта қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің фонетика-грамматикалық және синтаксистік ерекшеліктерін, олардың лингвомәдени ерекшеліктерін зерттеуге басымдылық беріледі.

Мәдениетаралық коммуникация бойынша ғылыми идеяларды консолидациялау көкейкесті болып табылады. Лингвистика, мәдениетаралық

коммуникация, лингвомәдениеттану және қолданбалы зерттеулер мен әлеуметтік, гуманитарлық ғылымдардың іргелі және қолданбалы зерттеулері білім беру төңірегінде шет тілін сабақ беру әдістемесінің мәселелері бойынша Қазақстандағы білімді дамыту және инновацияларды басқару перспективаларының шетелдерде дамуы, сондай-ақ шет тілдерін оқыту практикасында білімді басқарудың тиімді әдістемелерін қарастыруы қажет.

Осы себептерден қазіргі заманғы лингвистикада және әдістемелік әдебиеттерде арнаулы мақсаттағы тіл туралы тұжырымдамалар кеңінен қолданыла бастады. Алайда оларға қатысты анықтамалар, ережелер тілдің функционалдық түрленуіне байланысты қарастырылады, себебі олар белгілі бір сала бойынша сапалы және тиімді қарым-қатынасты қамтамасыз етеді. Қазіргі лингвистикада арнаулы мақсаттағы тіл туралы Т. Хатчинсон және А. Уотерст зерттеген [1]. Қазіргі лингвистикадағы «арнаулы мақсаттағы тіл» және «функционалдық стиль», «тіркеу», «жанр» ұғымдары бір-бірімен тығыз байланыста [2], соның ішінде біз арнаулы мақсаттағы тіл және жанр мәселесін қарастырамыз.

Арнаулы мақсаттағы тіл жанр ретінде қарастырылады.

Жанр – өзіндік мазмұн жоспары мен айтылымы бар коннотативті семантикалық жүйе. Мазмұн жоспары немесе жанрдың күрделі құрылымын экстралингвистикалық факторлардың, атап айтқанда, әлеуметтік мәнмәтінде жиі кездесетін әлеуметтік әрекеттер, коммуникативті жағдаяттар, қатысушылар және рөлдер, қызмет түрі, тақырыптың мазмұнын құрайды. Ғалымдардың пікірі бойынша арнаулы мақсаттағы тіл жанры бұл ауызша және жазбаша мәтін типіне жатады. Белгілі формалды ерекшеліктерімен анықталатын коммуникативтік мақсатқа сай әлеуметтік мәнмәтінге ие мәтін жаңадан жасалынатын мәтін түрі. Американдық ғалым ДЖ. Суэйлс жанрға мынандай анықтама береді: «Коммуникативтік мақсатқа құрылған бірыңғай мамандардың қарым-қатынасына, араласуына ортақ мамандық саласына қатысты сол аудиторияға толық танымал тілдік бірліктерден түзілген жанр түрі» [3].

Қазіргі лингвистикада жанрға берілген анықтамалар әлеуметтік лингвистикалық зерттеулермен тығыз байланысты, Себебі, жанр әлеуметтік лингвистикалық талдаулардың нысаны ретінде қарастырылады. Қазір жанр түрлері барлық ғылым салаларында өзгеріске түсуде. Сол себептен өз бетінше талдауларды талап етеді. Жанр дегеніміз коннотативті семиотикалық жүйе. Жеке мазмұн жоспары, айтылым құрылымы бар. Мысалы, жанрдың мазмұны экстралингвистикалық факторлардан, сондай-ақ әлеуметтік мәнмәтіндердің жиі қайталануларынан, коммуникаттардың рөлі, мақсаты, қызмет түрлері, тақырыптық мазмұнынан тұрады.

Айтылым жоспары немесе жалаң құрылымды сәйкес тілдік бірліктер яғни, лексикалық, грамматикалық, стилистикалық, графикалық, композициялық және т.б. қамтиды. Лингвистикалық бірліктер арқылы жанр уақыт пен кеңістікте қалыптасады. Жанр ұғымы тілдік көпөлшемділікті қолдану нәтижесінде дискурс деңгейімен сәйкеседі. Сонымен қатар, түрлі жанрларды сипаттауда құрылымдық компоненттердің басты рөлін айта кету керек.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Арнаулы мақсаттағы тілдің жанры регистрдің ерекшелігімен дәлме-дәл келетіндігі, сонымен қатар ортақ тілдік өлшемдерінің сәйкестігі, арнаулы мақсаттағы тіл жүйесінің әр деңгейінде әдеби тілдің әлеуеттенуімен тікелей байланысты. Арнаулы мақсаттағы тіл ұлттық әдеби тілдің әр деңгейімен біте қайнасып жатады. Олардың бастыларын былайша атап көрсетуге болады.

Арнаулы мақсаттағы тіл жанрындағы жиі ұшырасатын тілдік бірліктерге жататындар:

- жалпы әдеби тілдің сөздері, мысалы, физикада: «қарсылық», экономикада «құндылық» және т.б.;
- латын және грек тілдерінің лексикалық элементтерінен жасалынған сөзжасамдық процестер. Мысалы: аква, гидро және т.б.;
- басқа тілдерден енген кірме сөздер.
- сандық және жасанды символдар (математикадағы, генетикадағы)
- жалпы әдеби тілдің негізінде жасалынған терминдер (сынақ және қателік әдіс, саясаттағы қамшымен айдау және арбау әдісі);
- кәсіби сленгтер;
- корпоративтік белгілер және атаулар. Мысалы: аспирин, шоу және т.б.

Арнаулы мақсаттағы тіл морфологиялық және синтаксистік заңдылықтары жалпы әдеби тілдің негізінен жасалып, сонымен толық сәйкес келеді. Кей жағдайда қолдану жиілігі жағынан айырмашылықтары ұшырасып отырады. Арнаулы мақсаттағы тіл жанр ретінде мәтін деңгейінде өзіндік дәстүрлі мәтіндерімен толық сәйкес келеді (жазбаша: патент, мақала, баяндама тезистері, есеп, аннотация т.б.; ауызша: баяндау түрлері, сот отырыстары, парламенттегі айтылымдар, іскери келісімдер, спорттық комментариер).

Арнаулы мақсаттағы тілдің жанрларын зерттеу нәтижелері ол тікелей және көлденең тұтастығы тұрғысынан бір-бірімен толық ерекшеленбейді. Арнаулы мақсаттағы тілдің критерийлері мыналар болып табылады:

- мамандардың нақты жағдайлық контексте өзара әрекеттесуі;
- арнайы пәнді сипаттағандағы абстракция дәрежесі;
- арнаулы мақсаттағы тілбойынша мәтіндерге пайдаланылатын тілдік құралдар және тілдік емес жасанды символдар мен көрнекі құралдар.

Дж. Сагер «арнаулы мақсаттағы тілдің» мәтін деңгейін былайша көрсетеді:

- негізгі ғылым тілі;
- тәжірибелік және техникалық ғылымдар тілі;
- қолданбалы ғылым тілі;
- материалды өндіріс тілі;
- тұтыну тілі.

Бұл классификация мынандай талдауларды көрсетеді. Олар тілдің екіөлшем бірліктерін бірге қарастырады: 1. Функционалды стиль (ғылым–өндіріс–тұтыну) және арнаулы ғылыми пәндердің абстракциялық дәрежесінің критерийлері (іргелі-экспериманталды-қолданбалы ғылымдар). Арнаулы мақсатты тілдің ішкі құрылымның басқа да модельдері бар екендігі ғылыми еңбектерде қарастырылып жүр. Оларды орталық және шеткері аймақтарға бөліп қарастырады. Біріншіден, бір пән саласына қатысты мамандардың коммуникациясы, екіншіден, әртүрлі мамандық салаларына қатысты мамандардың коммуникациясы, үшіншіден, маман және маман еместердің коммуникациясы. Бұлардың арасында тілдік жағынан ерекше айырмашылықтар жоқ. Арнаулы мақсаттағы тіл жанрын қалыптастырушылар ортақ мақсатқа жету үшін қолданылатын сөздік қорлары жиі өзгеріске түсуі де мүмкін. Мысалы, маман және маман еместердің сөздерінің түрлері кейде білім беру мақсатындағы қарым-қатынас жанры болып та табылады. Арнаулы мақсаттағы тілдің үш өлшемі бар: 1) фунуционалды стиль, 2) тілаларлық қарым-қатынас, 3) қарым-қатынас ситуациялары.

ҚОРЫТЫНДЫ

«Арнаулы мақсаттағы тіл» арнайы мақсаттар үшін тіл – лингвистикалық аспект. Олардың өзара тәуелділігін жалпыға ортақ мақсаттар үшін тіл мен тіл арасындағы қарым-қатынас үнемі өзгеріп отырады.

Арнаулы мақсаттағы тілде біріншіден, лексикалық деңгейлеріне толық мән беру керек. 1) терминологиясы, 2) сөзжасамдық модельдері, 3) терминдердің және терминологиялық сөз тіркестерінің прагматикалық уәждемесі. Атап айтқанда, заң терминдерінің семантикалық қарым-қатынасын, тілдік нұсқаларын, әртүрлі құқық салаларында терминология құру және пайдалану мәселесін, тұжырымдамасын және заңды сілтеменің лексикографиялық дамуын зерттеу құқығын салыстырмалы зерттеу арқылы заң саласының терминдерін меңгерту (заң, сот, арыз, қылмыс);

Арнаулы мақсаттағы тілде екіншіден, мәтіннің синтаксистік құрылымына назар аудару керек (синтаксистік және морфологиялық тілдер топтамасы, сөйлемдердің функционалдық және құрылымдық модельдері, мысалы, қылмыстың созылмалы түрлері, сот шешімінің күшіне енуі, жала

жағдайларда лингвистикалық сараптама әдістемесін, экстремизм жағдайлары және этникалық араздықты қоздырғаны, сыбайлас жемқорлық үшін заң мәтінінде зияткерлік және өнеркәсіптік құқықтарын қорғау саласындағы ауызша белгілерді пайдалану, көпұлтты мемлекеттерде тілдердің ресми мәртебесі және лингвистикалық саясат мәселелері, тілдік азшылықтардың құқықтары т.б.

Арнаулы мақсаттағы тілдің мәтінінде орындалатын функциялардың негізінде (заң саласы бойынша) жіктелуі мүмкін:

1 түпнұсқа саясат: заңдар, кодтар, келісімшарттар, келісімдер мен конвенциялар;

2 бастапқыда сипаттама (сипаттама) және саясат: сот және әкімшілік рәсімдерді жүргізу үшін қолданылатын сот шешімдері, құқықтық құжаттар (апелляциялар, өтініштер, өтініштер және т.б.);

3 заңгерлермен жазылған ғылыми жұмыстар (заң бойынша оқулықтар мен оқу құралдары, мақалалар, құқықтық пікірлер).

Бүгінгі күні лингвистика мен юриспруденцияға қатысты мәселелер бойынша зерттеулерді біріктіретін лингвистикадағы жеке білім саласы пайда болады деген қорытынды жасауға болады. Осыдан арнаулы мақсаттағы тілдің жаңа бір жанры пайда болғанына көз жеткізуге болады және оларды мынадай тақырыптық бағыттар бойынша топтастыруға болады:

- фонетикалық зерттеу, лексикалық, сот сөйлеу байланыс субъектілерінің стилистикалық және прагматикалық ерекшеліктерін білдіретін тілдік бірліктер, соттық риторика мен ақыл-ойды сот шыншылығын жасау тәсілін баяндайтын сөз тіркестері;

- заңнамалық құжаттың, заң тілінде бірегейлігі, анық және нақты болуын қамтамасыз ететін терминдер, олардың семантикалық критерийлері;

- осы жанрға қажетті мәтіндерді толықтырушы лексикалық қорды молайтуға пайдаланылатын тілдік бірліктер, соның ішінде құқықтық және құқықтық аудармаларды оқыту әдістемесі;

- заң терминдері семантикалық қарым-қатынас, тілдік нұсқаларын, әртүрлі құқық салаларында терминология, оған қажетті лексикографиялық сөздіктерді пайдалану т.б.

Қазіргі уақытта «арнаулы мақсаттағы тіл» белгілі мамандыққа қатысты жазбаша және ауызша түрде қолданылатын белгілі жанрға жатады. Олардың әр түрлі лингвистикалық қырлары және байланыс әдісі бар. Олар:

- жанрлық талдау;
- мәтінді талдау;
- мәтіннің макроструктурасы;
- мәтін құрылымын талдау.
- мәтіндік қосылым құралы;

- мәтін тақырыбын жасау;

- мәтіндік және көрнекі құралдардың мәтіндік және гипермәтіндік және т.б. арасындағы өзара байланысы.

Интеграциялық және кумулятивтік шеңберінде түрлі мәтіндік деңгейлерді (сөздерді, сөз тіркестерін, сөйлемдерді, суперэкспрессивті бірліктерді) және т.б. талдау кезінде алынған нәтижелерді біріктіру әрекеті болып табылады. Арнаулы мақсаттағы тілдің мәтін талдау әдіснамасы бар және когнитивті және коммуникациялық стратегия шеңберінде риторикалық функциялары да белгілі деңгейде қолданылады.

«Арнаулы мақсаттағы тіл» тұжырымдасы пайда болуы мен дамуы тарихи еңбек бөлінісімен тығыз байланысты екенін көрсетті.

«Арнаулы мақсаттағы тіл» жинақталған және топтастырылған тілде арнайы білімі бар және белгілі-бір тақырыптық саладағы мамандардың өзара тиімді байланысын қамтамасыз етуге арнаған тіл болып саналады.

Арнаулы мамандыққа арналған тілдің 3 өлшемі бар:

1 Көпөлшемді ішкі пішімі (субъектілік аймақ);

2 Функционалды стиль (қызмет аясы);

3 Қарым-қатынас жағдайлары (коммуникацияға қатысушылар – арнайы мамандық иелері).

Соңғы өлшемдер тұрақты, ал бірінші екеуі абстракцияның дәрежесіне қарай өзгеруі мүмкін және сөйлеудің тілдік құралдарына арнайы мамандық тілдері қатысады. Арнаулы мақсаттағы тіл және функционалды стильдерден айырмашылығы шартты түрде бір өлшемді субъектілер үшін қажетті тіл болып есептелінеді.

Қазіргі заманғы қоғамдағы қарқынды дамулар, қоғам, технологиялық өзгерістер және әр түрлі арнайы орындардағы мәдениетаралық коммуникациялар, қажеттіліктің артуы арнаулы мақсаттағы тілге қатысты зерттеулер мен ғылыми тұжырымдамаларды талап етеді. Сондықтан бұл сала бойынша компьютерлік лингвистика (есептеу лингвистикасы) салаларын дамыту мен жетілдіру де басты назарға алынады, соған үлкен мүмкіндіктер туып отыр.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Арнольд, И. В. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования). – Л., 1981. – С. 245.

2 Лингвистический энциклопедический словарь / Под.ред. В. Н. Ярцевой. – М., 1990. – С. 567.

3 Swales, J. M. Genre Analysis. English in academic and research settings. – Cambridge : Cambridge University Press, 1990. – P. 58.

Н. С. Онласынова

Различные особенности особого назначения языка

Факультет филологии и мировых языков,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 09.01.19.

N. S. Onglassynova

Various features of special language purpose

Faculty of Philology and World Languages,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 09.01.19.

В данной статье рассматриваются жанровые особенности языка специального назначения, его лексические единицы, словарные явления, слова, производные от других языков, числовые и искусственные символы, литературные термины, использование профессионального сленга.

This article discusses the genre features of a special-purpose language, its lexical units, vocabulary phenomena, words derived from other languages, numerical and artificial symbols, literary terms, the use of professional slang.

О. А. Попович

к.ф.н., доцент, Гуманитарно-педагогический факультет, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан
e-mail: olpopovich@mail.ru

**ВЫЯВЛЕНИЕ СКРЫТЫХ СМЫСЛОВ
В УСТНОЙ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ**

В современном судебном производстве наблюдается увеличение количества материалов по уголовным и гражданским делам, в которых необходимым для доказательства источником является устный диалогический текст.

Данная статья посвящена проблемам лингвистической экспертизы текста, выявлению скрытых смыслов в устной диалогической речи. В статье рассматривается понятие скрытого смысла, его виды.

В качестве примеров выявления скрытых смыслов приводятся несколько фрагментов текстов устной диалогической речи, являвшихся предметом лингвистического исследования.

В статье анализируются скрытые смыслы, связанные с использованием единиц социолекта, употреблением слов в непрямом (общеупотребительном) значении. Семантика лексических единиц определяется в процессе анализа контекста, в котором употреблены данные лексемы.

Также проводится описание референтной ситуации: фрагментов объективной действительности, с которыми соотнесено референциальное содержание высказываний; производится определение роли участников диалога в данной ситуации.

Ключевые слова: языкознание, лингвистическая экспертиза текста, скрытые смыслы, импликатура.

ВВЕДЕНИЕ

Выявление скрытых смыслов является одной из задач лингвистической экспертизы текста. Необходимость назначения лингвистической экспертизы текста часто возникает в производстве по делам о клевете, оскорблениях, защите чести и достоинства граждан, защите деловой репутации граждан и юридических лиц, вымогательстве, шантаже, мошенничестве, призывах к

экстремистской деятельности, возбуждении национальной и религиозной деятельности, вражды, унижении человеческого достоинства и т.д. При анализе текста с целью установления фактов, имеющих значение в судебном процессе, используются специальные положения в области лингвистики. Основной процессуальной формой применения такого рода специальных знаний все чаще становится 1) назначение лингвистической (психолого-лингвистической, филологической) судебной экспертизы; 2) привлечение специалиста-филолога для написания заключения по вопросам, сформулированным в ходе судебного процесса.

Лингвистическая экспертиза занимается исследованием не только письменных, но и устных текстов в уголовном, гражданском судопроизводстве, а также в производстве по делам об административных правонарушениях. Основной целью лингвистического анализа является смысловая интерпретация текста, в том числе – выявление скрытых, неявных смыслов.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Скрытый (имплицитный) смысл – это неявный смысл, открывающийся реципиенту в результате дополнительного осмысления значения слов и выражений, входящих в высказывание, с учетом всего контекста и ситуации употребления этого высказывания.

Скрытый смысл может формироваться при помощи использования таких приемов, как умолчание, сравнение, употребление слов в непрямом значении, риторический вопрос и т.д.

Имплицитная информация может быть вербализуемой (выраженной языковыми средствами, воспроизводимой в виде высказывания) и невербализуемой, обязательной и факультативной (например, различные коннотации, культурно обусловленные ассоциации языковых единиц относятся к факультативной части содержания текста, т.к. они могут не осознаваться адресатом).

Скрытые смыслы, которые выражаются продуцентом и воспринимаются реципиентом, могут быть недискретными и дискретными. Данное разграничение имеет принципиальное значение для лингвокриминалистического анализа текста (И. А. Стернин), поскольку для экспертизы важно, выражена ли скрытая информация дискретно, т.е. может быть однозначно сформулирована в виде конкретного утверждения, либо недискретно, т.е. может быть реконструирован только общий смысл, без конкретизации утверждения [1].

В качестве примеров выявления скрытых смыслов рассмотрим несколько фрагментов текстов, являвшихся предметом лингвистического исследования.

Например, в устной диалогической речи, основным предметом которой является продажа и покупка наркотических средств, может использоваться скрытая информация. Перед лингвистом могут быть поставлены следующие вопросы: *Что является основным предметом речи диалогов, содержащихся в представленных для анализа текстах? Содержится ли в представленных для анализа текстах скрытый смысл в указаниях на основной предмет речи? Если да, то в чем он выражается? Каково содержание скрытых смыслов?* и т.п.

Основное действие, обсуждаемое в подобных диалогах, эксплицируется, как правило, глаголами *брать, взять, насыпать, привезти, заказывать*. Значение продажи / покупки у слов *брать, взять* отражено в толковых словарях русского языка [2]:

Брать, взять

1 Принимать в руки, схватывать руками (зубами, щипцами и т.п.).

2 Уносить, увозить, уводить (с собой).

3 Принимать (обычно с какой-л. целью, обязательством).

4 Получать в свое обладание, пользование. || Нанимать. || **Покупать,**

приобретать.

5 Внимать, взыскивать. || **Внимать в качестве платы.**

Например:

– ... Будешь брать?

– Сказал же. Да, мне вот как раз, я и приехал, пробник *взять* хочу.

– На белый?

– Да, белый.

– А ту?

– Ну да. Ты тоже буду брать. Да, я всё сразу. *Семьдесят штук*, как договаривались.

– Возьмешь? ... *Того сейчас нету.*

– Так договорились же. *Приехал всё **взять**. Тот сказал будет, я всё возьму и уеду. Мне зачем неделю потом...*

– *Семьдесят штук? Чего?*

– Как чего?

– *Доллары?*

– *Доллары.*

Глаголы *насыпать, привезти* обозначают действия, целью которых является покупка и продажа товара. Значение цели выявляется в контексте диалогов, в которых обсуждается стоимость товара.

– *В общем, за **пятнадцать лямов** я его оцениваю. Сколько вы мне **белого** на него **насыпите**?*

– *Так. По **цене** ты как говорил белый?*

– Да. Азот договаривались? Ну, зеленый сейчас, в следующий раз как будет по курсу тысяча сто долларов.

– Как обещал. Ну сейчас вообще есть зелёный?

– Ну, Муха сейчас тебе **привез-**, ты /деньги покажи мне часа, два/ ...

В тексте также может обсуждаться сам факт продажи товара:

– Там это, короче, всё нормально, всё, вес я проверил, всё нормально, ровно там /килушник вышел прям/.

– Давай, давай. Когда?

– Что такое?

– Там пятьдесят грамм ... что-то нехватка, то ли может Муха, отсыпал, то ли так там насыпали.

– Не звони. Ты что, зачем? Не разговаривай по телефону не говори подробности. Да там точно всё, как в аптеке было.

– Что-то ... какие-то.

– Мне сказали, там нормально всё.

– Ну всё нормально было. Я просто не взвешивал, я так на глаз /посмотрел вроде бы нормально/.

Объект, на который направлено действие (предмет продажи и покупки), – наркотические средства. Объект действия эксплицирован словами *зелёный*, *белый*, *пластилин*, *пробник*, *гашиш*, *азот*, *афганка*.

– В общем, за двадцать лямов я его оцениваю.

– Обсудили же. По цене ты как говорил **белый**?

– **Азот** есть?... Сколько вы мне белого на него насыплете?

– Два с половиной.

– Так четыре десятка это, да, четыре килограмма десятка?

– **Афганку** привезли?

– Ну, а на лям тогда, этот, **зелёную** тогда, да?

– Это до ...будет **зелёного**.

– **А азот?** Сколько? Три. Может, больше зелёного...

– Три килограмма.

– Три килограмма, грубо говоря.

– Больше трех.

– Я больше возьму.

– Ну, **зеленый**, **афганка** сейчас, в следующий раз как будет по курсу тысяча сто долларов.

– **Афганка** есть?... Сейчас вообще есть **зелёный**?

– Ну, сейчас тебе привез-, ты /деньги покажи мне ...

– А этих, **пластилин** не будет ...?

– Можно. **Пластилин**, это опять надо ехать, забирать.

В анализируемом тексте лексемы *зелёный*, *белый*, *пластилин*, *азот*, *афганка* не являются общеупотребительными словами. Данные слова обнаруживают принадлежность к социолекту, лексике ограниченного употребления. Слова *зелёный*, *белый*, *пластилин*, *азот*, *афганка* относятся к сленгу наркоманов (Ломтев, А. Г. Корпоративный жаргон лиц, потребляющих наркотики, Бабина А. Словарь «Жаргон наркоманов и молодёжный сленг» и др.).

Слова *зелёный* и *зелёная* в сленге наркоманов называют гашиш и марихуану, слово *пластилин* – гашиш; наркотик, получаемый из пыльцы конопли; опий-сырец; слово *белый* – героин, *азот* – таблетки азидотимидина, *афганка* – конопля, выращенная и привезённая из Афганистана. Значение «наркотические средства», общее для лексем *зелёный*, *белый*, *пластилин* и т. д., обнаруживается при анализе контекста, в котором употреблены данные слова. Данные слова употреблены в общем контексте со словами *гашиш*, *грамм*, *килограмм*, *насыпать*, *пробник*, *стоять*, *деньги*, *миллион*, *лям*, *тенге*, *доллар*, *весы* и др. Также в тексте наблюдается отсутствие лексем, выявляющих другие, общеупотребительные значения анализируемых слов.

В тексте наблюдается высокая частота употребления слов, называющих наркотические вещества (*белый*, *зеленый*, *пробник*), а также предметы, являющиеся мерой стоимости при купле-продаже (*миллион*, *лям*, *тенге*, *доллар*, *машина* и т.д.). Так, слово *белый* употреблено в тексте 43 раза, *зелёный* – 13, *гашиш* – 5, *миллион* – 30, *пробник* – 28. Частота употребления анализируемых слов свидетельствует о том, что данные лексемы репрезентируют основной предмет речи.

Вопрос для лингвистического анализа может быть сформулирован и в более общем виде, например, *Какую ситуацию обсуждают участники диалога?*

В устном диалогическом тексте отражена речевая (коммуникативная) ситуация, т. е. речевое взаимодействие между коммуникантами. Речевая ситуация представлена в форме диалога между несколькими участниками. Речевую ситуацию составляют: а) партнеры по общению – адресант (отправитель, субъект речи) и адресат (получатель); б) референтная ситуация, представляющая собой фрагмент объективной действительности, с которым соотносено референциальное содержание высказывания; в) деятельностная ситуация, в рамках которой происходит речевое взаимодействие; г) предметно-ситуативный фон, т.е. место и время общения, всё то, что происходит вокруг, присутствующие при общении люди, социальная, политическая и историко-культурная ситуация; д) канал связи, который предполагает наличие или отсутствие непосредственного контакта между коммуникантами.

Вопрос *Какую ситуацию обсуждают участники диалога?* предполагает описание референтной ситуации, т.е. фрагментов объективной действительности, с которыми соотносено референциальное содержание высказываний, а также определение роли участников диалога в данной ситуации.

Для описания референтной ситуации необходимо выделить набор ключевых слов и словосочетаний, несущих основную смысловую нагрузку. Данные языковые единицы содержат понятия, которые отражают референтную ситуацию, т.е. понятия для понимания ситуации (по классификации М. Аргайла). Так, для анализируемого текста, фрагменты которого будут приведены ниже, ключевыми являются лексемы *нападение, наезд, драка, адвокат, следователь, день, месяц, очная ставка, информация, пустое дело, вина, закон, топить, вытащить, следственные действия, материал, заявление, говорить, помнить, знать, предъявить, свидетель, подозреваемый, ствол, срок, отпустить, милиция, суд, судья, потерпевший, статья, посадить*.

Данные слова и словосочетания составляют семантическое ядро текста, большая часть выделенных слов повторяются в тексте несколько раз.

Таким образом, референтной является ситуация, связанная с задержанием участников диалога правоохранительными органами, с досудебным производством по уголовному делу.

Говорящие являются непосредственными участниками референтной ситуации. Об это свидетельствует частотное употребление местоимений 1 и 2 лица, которые указывают на участников диалога (*я* – говорящий, *ты, вы* – собеседник, лицо, к которому обращается говорящий), форм глагола 1 и 2 лица (*не оставьте, уедете, не забудем*), наличие обращений (*друг, брат, Тима*). Участники диалога являются объектами и субъектами действий, носителями признаков, репрезентируемых в высказываниях. Например:

– *адвокаты ...вас (объект действия) должны, сегодня или завтра, последний день у вас (объект), да?*

– *Сказали, завтра очная ставка будет с тобой (объект) и ещё с молодым.*

– *Меня (объект действия) вытаскивают.*

– *Его (объект действия) топят.*

– *Тима, может быть, я (объект действия) не знаю всю информацию?*

– *Ты (субъект, носитель признака) чистый, значит, да?*

– *Ну, у него (объект) адвокаты серьезные, у него (объект).*

– *Да там меня (объект действия) вытаскивают, вы (субъект, носитель признака) свидетели.*

– *Я (субъект действия) завтра вообще больше ничего не буду говорить, я (субъект действия) молчать буду.*

Таким образом, ситуация, связанная с задержанием, с досудебным производством по уголовному делу относится именно к участникам диалога.

Данная референтная ситуация подразделяется на несколько микроситуаций (далее мы выделим только наиболее значимые микроситуации):

Обсуждение сроков задержания (окончание срока задержания):

– *...скажи, ну, вас должны, через неделю; у них завтра последний день, да?; В среду у вас срок кончается* и т.д.

Обсуждение предполагаемых ответов на очной ставке:

– *Сегодня очная ставка, Тима. Ничего не говори. Я тоже буду молчать. Меньше информации, вообще меньше говорите;*

– *Братья, я извиняюсь. Я вопросы буду задавать, к кому я заходил во вторник? Скажите к нему заходил, хорошо?*

Обнаружение огнестрельного оружия, изъятие предмета:

– *...когда со стволом? Забрали когда ствол?*

– *А вот про этот ствол мы вообще... я потом узнал, его же там шмонали. Почему так получилось вообще не понятно.*

– *Ты вообще в курсе, что изъятие было?*

– *Ствол в багажнике нашли.*

Обсуждение информации по делу:

– *Макс, вся информация, мои же имеют по закону полностью читать весь материал;*

– *Там заявление потерпевшего, он неделю назад написал.*

– *И что в заявлении?*

– *Что драка была* и т.д.

Обсуждение предполагаемого наказания; обсуждение того, в каком деянии признается («возьмет на себя») участник диалога:

– *Вот эту надо взять, кто-нибудь должен взять на себя, ствол Тима возьмет?*

– *Уже берёт.*

– *Кто?*

– *Не важно.*

На разрешение лингвистической экспертизы с целью выявления скрытого смысла может быть поставлен и более узкий вопрос, касающийся конкретного предмета, например: *В ходе разговора идет ли речь об оружии?*

В приведенном в качестве примера тексте речь идет об огнестрельном оружии. Данный вид оружия в тексте репрезентируется словом *ствол*.

В русском языке слово *ствол* является многозначным. Словари фиксируют следующие значения:

1 Надземная часть дерева или кустарника.

2 *Архит.* Основная часть колонны между базисом и капителью.

- 3 Часть огнестрельного оружия в виде трубы.
 4 *Крим. жарг.* любая единица ручного огнестрельного оружия.
 5 *Горн.* Вертикально или наклонно расположенная часть шахты.
 6 *Тех.* Название различных предметов, устройств, имеющих форму прямой трубы, стержня.
 7 *Анат.* Название различных тканевых образований, имеющих вид трубки.
 Слово *ствол* используется в высказываниях *Ствол в багажнике нашли; ...пролетели со стволом;* *А вот про этот ствол мы вообще... я потом узнал, его же там шмонали; ствол у него появился* и др. Приведенный выше контекст, отсутствие зависимых прилагательных и существительных у слова *ствол*, которые могли бы указать на другие значения этого слова (*нервный ствол, ствол колонн* и т.д.), использование слова *ствол* в одной языковой конструкции со словами *нашли, шмонали, появился* позволяют сделать вывод о том, что слово *ствол* в тексте имеет значение «огнестрельное оружие».

ВЫВОДЫ

Таким образом, в устном диалогическом тексте, являющемся предметом лингвистической экспертизы, имеются скрытые смыслы, относящиеся к употреблению слов в непрямом значении. Участники диалога используют слова не в прямом, общепотребительном значении, а в качестве единиц социолекта. Значение данных слов обнаруживается при анализе контекста, в котором употреблены данные лексемы.

Скрытая информация представлена дискретно, т.е. может быть однозначно сформулирована в виде конкретного утверждения. Данная информация является обязательной и вербализуемой.

В тексте прослеживается намерение участников диалога скрыть обсуждаемую информацию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Стернин, И. А.** Анализ скрытых смыслов в тексте. – Воронеж, 2011 – 67 с.
- 2 <https://slovar.cc/enc/bse/1993824.html> [Электронный ресурс].
- 3 **Голев, Н. Д., Матвеева, О. Н.** Значение лингвистической экспертизы для юриспруденции и лингвистики // Цена слова : Из практики лингвистических экспертиз текстов СМИ в судебных процессах по искам о защите чести, достоинства и деловой репутации // Под ред. проф. М. В. Горбаневского. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : 2002.

- 4 **Ломтев, А. Г.** Корпоративный жаргон лиц, потребляющих наркотики. [Электронный ресурс]. – https://www.lesjeunesrussisants.fr/dictionnaires/documents/dictionnaire_russe_du_jargon_des_toxicomanes.pdf.

Материал поступил в редакцию 09.01.19.

О. А. Попович

Ауызша диалогтық сөйлеуде жасырын мағыналарды анықтау

Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,
 С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
 Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.
 Материал 09.01.19 баспаға түсті.

O. A. Popovich

Revealing the hidden meanings in oral dialogical speech

Faculty of Humanities and Education,
 S. Toraighyrov Pavlodar State University,
 Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.
 Material received on 09.01.19.

Қазіргі заманғы сот өңдірісінде қылмыстық және азаматтық істер бойынша материалдар санының артуы байқалады, онда дәлелдеме үшін қажетті дерек ауызша диалогтық мәтін болып табылады.

Бұл мақала мәтінге лингвистикалық сараптама жасау мәселелеріне, ауызша диалогтық сөйлеуде жасырын мағыналарды анықтауға арналған. Мақалада жасырын мағынаның түсінігі, оның түрлері қарастырылады.

Жасырын мағыналарды анықтау мысалдары ретінде лингвистикалық зерттеу пәні болып табылатын ауызша диалогтық сөйлеу мәтіндерінің бірнеше фрагменттері келтіріледі.

Мақалада әлеуметтік жоба бірліктерін пайдаланумен, тікелей емес (жалпы қолданылатын) мағынада сөздерді пайдаланумен байланысты жасырын мағыналар талданады. Лексикалық бірліктердің семантикасы осы лексемалар қолданылған контексті талдау процесінде анықталады.

Сондай-ақ референттік жағдайды сипаттау жүргізіледі: пікірлердің референциалды мазмұны сәйкес келетін объективті шындық фрагменттері; осы жағдайда диалогқа қатысушылардың ролінің шектеуі жүргізіледі.

In modern court proceedings there is an increase in the number of materials on criminal and civil cases, in which the necessary source for proof is an oral dialogical text.

This article is devoted to the problems of linguistic expertise of the text, the identification of hidden meanings in oral dialogic speech. The article deals with the concept of hidden meaning, its types.

Several fragments of oral dialogical speech texts, which were the subject of linguistic research, are given as examples of revealing hidden meanings.

The article analyzes the hidden meanings associated with the use of sociolect units, the use of words in indirect (common) meaning. The semantics of lexical units is determined in the process of analyzing the context in which these lexemes are used.

A description of the reference situation is also given: fragments of objective reality, with which the referential content of statements is correlated; the role of participants in the dialogue in this situation is determined.

ГРНТИ 16.31.02

К. Х. Рахимжанов¹, М. К. Акошева²

¹к.ф.н., доцент, Гуманитарный факультет, Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан;

²к.ф.н. доцент, Гуманитарный факультет, Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан
e-mail: ¹kanatzhan57@mail.ru; ²akmar2809@mail.ru

ВЗАИМОСВЯЗЬ ПРОЦЕССА РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И РЕЧЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ ГОВОРЯЩИХ

В статье речевая деятельность рассматривается как часть общей деятельности человека. Главная особенность речевой деятельности состоит в том, что она направлена на общение, соответствует коммуникативным потребностям человека и сочетается с другими видами человеческой деятельности.

Речевая деятельность человека имеет три стороны – мотивационную, целевую, исполнительную; протекает в двух основных формах – устной и письменной, которые диалектично взаимосвязаны. С понятием «речевая деятельность» органично связано понятие «речевое поведение», которое как часть поведения человека представляет собой форму взаимодействия человека с социальной средой, выраженной в речи. Важной характеристикой речевого поведения человека является соответствие речевых поступков принятым в данной культуре нормам речевого поведения. В норме речевое поведение – это поведение, принятое в данной лингвокультурной общности и соблюдаемое в стандартных коммуникативных ситуациях большей частью языкового коллектива.

Ключевые слова: речевая деятельность, речевое поведение, коммуникативная потребность, устная форма, письменная форма.

ВВЕДЕНИЕ

Речевая деятельность часто понимается как один из аспектов более общего понятия деятельности, включающего в себя такие составляющие, как мотив, цель, потребность, действия и средства их осуществления. Лексическое обозначение термина «речевая деятельность» подчеркивает, что она направлена на достижение цели, результата. Ее результат выражается в

интерпретации полученного сообщения. Этот вид деятельности предстает как информационный и знаковый, семиотический процесс. Соответственно, как другие информационные и семиотические процессы, речевая деятельность служит непосредственным воплощением мыслительных процессов, самого мышления. Важно, что соединение логического и эмоционального весьма характерно для речевой деятельности, а при этом пропорции логического и эмоционального остаются очень подвижными, поэтому в процессе речевой деятельности создаются различные сообщения.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Главная особенность речевой деятельности, которая отличает ее от других видов деятельности, состоит в том, что она направлена на общение, соответствует коммуникативным потребностям человека говорящего и непосредственным образом сочетается, с другими видами человеческой деятельности вообще.

Если исходить из теории речевых актов, созданной Дж. Серлем, Дж. Остином и другими исследователями, целенаправленное речевое действие, совершаемое в соответствии с принципами и правилами речевого поведения, существующими в данном обществе, выступает как речевой акт, под которым мы понимаем минимальную реализацию речевого общения [1]. Речевую деятельность составляет совокупность речевых актов и в процессе речевого акта осуществляется передача речевого сообщения от одного или нескольких участников общения другим участникам коммуникации. Как раз в этом и заключается суть коммуникативной природы речевого акта, сущность которого в передаче информации, во обмене сообщениями. Сам речевой акт часто определяется как высказывание-речедействие или совокупность высказываний, совершаемых одним говорящим с учетом другого. Высказывание индивидуально по своей природе, оно не повторяется, но происходит каждый раз как бы заново. М. М. Бахтин отмечает, что «всякое высказывание на что-то отвечает и установлено на какой-то ответ. Оно лишь звено в единой цепи речевых выступлений» [2, 79]. По его мнению «речевой акт или его продукт – высказывание не может быть признано индивидуальным явлением в точном смысле этого слова. Высказывание социально» [2, 90].

Рассматриваемая нами речевая деятельность имеет три стороны – мотивационную, целевую, исполнительную: мы ощущаем потребность в деятельности, планируем её, определяем и уточняем нужные средства исполнения и осуществления своего замысла. Соответственно замыслу обычно выделяют четыре этапа речевой деятельности: а) ориентировочный (побудительно-мотивационный); на этом этапе происходит осознание

потребности, мотива речевой деятельности в данной ситуации общения: для чего? с какой целью? кто мой собеседник? почему избран этот вид общения; б) этап планирования, его назначение и содержание – выработка коммуникативной стратегии: выбор типа общения (не конкретного способа, а формы воздействия: мягко – требовательно и т.п.); определение желательного конечного результата; внутреннее программирование речевой деятельности; в) этап исполнения, при этом происходит главное действие: порождение речи в устной или письменной форме, или её восприятие и понимание; дополнительное действие: коррекция речи с учетом обратной связи; г) этап контроля, назначение этого этапа – оценка результата, обращение к возможным формам проверки: достигнута ли цель общения.

Следует также добавить, что сама речевая деятельность протекает в двух основных формах – устной и письменной. Данные формы существования национального литературного языка тесно взаимосвязаны, и перекодирование семиотических сигналов в речевой деятельности носителя языка происходит автоматически. Сигналы звукового кода развиваются во времени, сигналы буквенного кода – в пространстве. При перекодировании изменяющиеся звуки речи заменяются неизменными буквами: «в аспекте семиотическом фонема тождественна букве» [3]. Взаимосвязь между двумя формами речи коммуникативно обусловлена: «Без устной речи не могла бы появиться речь письменная, а без письменной устная не могла бы совершенствоваться коммуникация, т.к. не хватило бы памяти для сохранения найденной человеком информации, которую надо фиксировать письменно и все время сохранять» [3]. Письменная речь фиксируется в письменных текстах. Устная – создается в момент говорения и «рассчитана на смысловое восприятие произносимой речи, создаваемой в момент говорения» [4, 267]. Обе формы обладают определенными преимуществами, причем устная обладает правом «первородства», а письменная – более изучена и кодифицирована. Как отмечают исследователи, «устная и письменная формы речевой деятельности взаимно дополняют друг друга, при этом самым важным коммуникативным преимуществом остается взаимообратимость этих форм: возможность записать устное сообщение или прочитать вслух текст сообщения письменного» [5, 52].

Кроме наличия указанных выше трех сторон и двух форм речевой деятельности, надо отметить, что с понятием «речевая деятельность» органично связано понятие «речевое поведение». «Термин «речевая деятельность» предусматривает определённый ракурс рассмотрения процесса актуализации языковой способности человека: фокусируя внимание на исключительных качествах человека как существа, снабжённого определёнными априорными категориями, способностями (например,

языковой способностью), отделяющими его от других живых существ, сочетание «речевая деятельность» предполагает наличие только одного «центра притяжения», одного активного и доминирующего субъекта – говорящего/слушающего, действующего при помощи языка, руководствуясь своими собственными целями и мотивами» [6]. А факт одного «центра притяжения», под которым понимается, как говорящий, так и слушающий, позволяет не выделять деятельность кого-то из них как первоначально важную: в реальности их «общая» речевая деятельность очень глубоко взаимно переплетается. Говорящий, выбирая средства выражения своих намерений, «моделирует возможное понимание адресатом тех или иных вариантов выбора». Слушающий также предпринимает определенные действия для достижения адекватной интерпретации: «пытается представить действия говорящего, чтобы полнее восстановить его намерения. Поэтому имеет смысл говорить об интерактивной модели речевой деятельности» [7].

Как известно, «развитие в XX веке биосемиотики, теории самоорганизующихся систем, способствует смещению исследовательского интереса с процессов действия человека в мире на процессы взаимодействия человека с этим миром, где языковая способность приобретает статус основного адаптивного механизма, ибо позволяет выйти за пределы собственного когнитивного опыта, образа своей субъективной реальности, для того, чтобы моделировать общий мир с другими членами человеческого сообщества, мир, в котором можно сосуществовать со всеми его членами. Именно поэтому в научный дискурс был введен термин «речевое поведение», предусматривающий рассмотрение речевой активности человека через призму взаимодействия и выбора.

Под речевым поведением в исследованиях понимается стереотипичное и индивидуальное проявление заавтоматизированного, неосознаваемого, интуитивного выбора отправителем текста речевых сигналов актуализации скрытых нюансов смысла [8], словесно выраженная часть эмпирически наблюдаемого и воспринимаемого адресатом внешнего проявления коммуникативной деятельности, последовательность речевых поступков [9]. Понятие «речевое поведение» иногда используется в качестве синонима понятия «речевая деятельность». Существует тесная связь речевого поведения, речевой деятельности и речевого общения. Анализ деятельности как специфической человеческой активности, направленной на достижение конкретной цели, характерно для исследований В. Д. Шадрикова, А. В. Маргулиса, А. Н. Леонтьева, Д. Ю. Панова, А. С. Золотняковой, М. В. Демина. Кроме того, еще один важный аспект рассмотрения деятельности – ее социальная обусловленность (А. В. Маргулис, Л. П. Бучева, А. А. Леонтьев, В. Д. Шадриков, Л. А. Радзиховский,

В. В. Давыдов). Деятельность в общем виде предстает как способ бытия социальной действительности, направленный на достижение общественно-значимых целей и преобразование социальной действительности, подчиненный общественным нормам. Но в определениях, даваемых исследователями, отсутствует четкая граница между понятиями поведение и деятельность.

Поведение человека имеет характеристики сознательной, целеполагающей деятельности. А. А. Леонтьев также утверждает, что речевая деятельность включает в себя все проявления речевого поведения [10]. Тем не менее, существует четкое понимание и определение понятия «деятельность». Если деятельность и ее составная единица – действие рассматриваются как необходимая для жизнедеятельности и не оцениваемая обществом активность, то поведение и поступок, как его элемент, всегда получают положительную или отрицательную оценку со стороны. М. В. Демин утверждает, что поведение человека как социального существа включает в себя отношение этого человека к другим людям, к обществу и социальным нормам, существующим в нем. Поведение проявляется в определенных поступках, которые, в свою очередь, вызывают общественную реакцию и создают общественное мнение. Если под человеческим поведением понимать форму взаимодействия человека с социальной средой, то тогда речевое поведение как часть поведения человека представляет собой форму взаимодействия человека с социальной средой, выраженной в речи.

О речевом поведении как виде человеческого поведения исследователь пишет: «Язык есть разновидность человеческого поведения. Человеческое поведение есть факт психологический, ...как проявление человеческого организма, и факт социологический, как такое проявление, которое зависит от совместной жизни этого организма с другими организмами в условиях взаимодействия [11, 17]. Речевое поведение обусловлено социальной ситуацией, задачей и условиями общения, коммуникативными потребностями, национально-культурной спецификой поведения. Речевое поведение носит психосоциологический и психолингвосоциологический характер. Если существует понятие «речевое поведение», то должна быть и модель речевого поведения. К этой мысли подводят нас исследования З. К. Темиргазиной. Рассматривая вопрос речевого поведения в связи с проблемой участников речевого акта, лингвист определяет его как «совокупность конвенциональных (осуществляемых в соответствии с принятыми правилами) и неконвенциональных (осуществляемых по собственному произволу) речевых действий, совершаемых индивидом или группой индивидов». Следовательно, «существенной характеристикой речевого поведения человека является соответствие речевых поступков

принятым в данной культуре нормам речевого поведения» [12, 66]. Речевая деятельность человека соответствует его основным коммуникативным потребностям и органично сочетается с другими видами его деятельности.

ВЫВОДЫ

Таким образом, речевая деятельность человека сводится к пониманию ее как процесса создания условий для существования и развития индивида в соответствии с его потребностями, целями и задачами. Речевая деятельность направлена на общение, соответствует коммуникативным потребностям человека и естественным образом «софункционирует» с другими видами человеческой деятельности. Она протекает в двух основных формах – устной и письменной. Связь между двумя формами речи диалектична, коммуникативно обусловлена. Речевая деятельность включает в себя все проявления речевого поведения. Человеческое поведение понимается как форма взаимодействия человека с социальной средой, а речевое поведение как часть поведения человека, одна из его значимых сторон, представляет собой форму взаимодействия человека с социальной средой, выраженной в речи. Речевое поведение носит психолингвосоциальный характер. В норме речевое поведение понимается как поведение, принятое в данной лингвокультурной общности и соблюдаемое в стандартных коммуникативных ситуациях большей частью языкового коллектива. Собственно речевое поведение выступает как процесс взаимодействия человека с окружающей био-социо-культурной средой, осуществляемый посредством интуитивного выбора субъектом форм реализации языковой способности; представляет собой систему целенаправленных, последовательно выполняемых речевых поступков, отражающих способы использования говорящим языка в конкретных обстоятельствах, результатом чего является создание речевых продуктов, то есть высказываний, самой речи.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В. Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 460 с.
- 2 **Волошинов, В. Н.** Марксизм и философия языка : Основные проблемы социологического метода в науке о языке. – М. : Лабиринт, 1993. – 157 с.
- 3 **Жинкин, Н. И.** Речь как проводник информации. – М. : Просвещение, 1982. – 135 с.
- 4 **Ладыженская, Т. А.** Живое слово. – М. : Просвещение, 1986. – 189 с.
- 5 **Смелкова, З. С.** и др. Риторические основы журналистики. Работа над жанрами газеты : Уч. пособие. – М. : Флинта, 2009. – 320 с.

6 **Колмогорова, А. В.** Эволюция форм речевого аргументативного поведения как один из аспектов становления коммуникативной компетенции языковой личности. Межд. научн. конф. 28 февраля 2005. – М. : Наука, 2005. – С. 180–191.

7 **Борисова, Е. Г.** Понимание в интерактивной модели: управление со стороны адресата. Межд. научн. конф. 28 февраля 2005. – М. : Наука, 2005. – С. 120–129.

8 **Матвеева, Г. Г.** Скрытые грамматические значения и идентификация грамматического лица («портрета») говорящего // Дисс. ... докт. филолог. наук. – С.-П., 1992. – 75 с.

9 **Борисова, И. Н.** Непрямая коммуникация в речевой систематике // Прямая и непрямая коммуникация: Сб. научных статей. – Саратов : Изд-во ГосУНС «Колледж», 2003. – С. 89–101.

10 **Леонтьев, А. А.** Общественные функции языка и его функциональные эквиваленты // Язык и общество. – М. : Наука, 1968. – С. 99–110.

11 **Якубинский, Л. П.** Избранные работы: Язык и его функционирование. – М. : Просвещение, 1986. – 210 с.

12 **Темиргазина, З. К.** Современные теории в отечественной и зарубежной лингвистике. – Павлодар, 2002. – 108 с.

Материал поступил в редакцию 09.01.19.

К. Х. Рахимжанов¹, М. К. Акишева²

Сөйлеушілердің сөйлеу әрекеті үрдісі мен сөйлеу құлқының өзара байланысы

^{1,2}Гуманитарлық факультет,

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,

Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

K. H. Rakhimzhanov¹, M. K. Akosheva²

The relationship of the process of speech activity and speech behaviour of speakers

^{1,2}Faculty of Humanities,

S. Seifullin Kazakh AgroTechnical University,

Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 09.01.19.

Мақалада сөйлеу әрекеті адамның жалпы әрекетінің бөлігі ретінде қарастырылады. Сөйлеу әрекетінің басты ерекшелігі оның

сөйлеу әрекетіне бағытталғаны, адамның жалпы коммуникативтік қажеттіліктеріне сай болғаны және адамның жалпы әрекетінің басқа да түрлерімен байланысты болғанында деп тұжырамдауға болады.

Сөйлеу әрекетінің үш жағы қарастырылады – мотивациялық, мақсаттық, орындайшылық. Сөйлеу әрекеті екі негізгі нысанында өтеді, олар: аызша, жазбаша, екі нысаны өзара диалектикалық байланыста болады. Сөйлеу әрекеті ұғымымен сөйлеу құлқы ұғымы тығыз байланысты, ол адамның жалпы әрекетінің бөлігі ретінде тілде көрінісін табатын әлеуметтік ортамен өзара қарым-қатынасын білдіреді. Сөйлеу құлқының басты ерекшелігі – оның осы мәдениеттегі сөйлеу әрекетінің қалыптасқан нормаларына сай болуы. Жалпы үлгісінде сөйлеу құлқы осы лингвомәдени ортада қалыптасқан құлқы, оны тілдік ұжымның көбі стандартты коммуникативтік жағдаяттарда ұстанады.

In the article speech activity is considered as a part of general human activity. The main feature of speech activity is that it is aimed at communication, meets the communicative needs of the person and is combined with other human activities. Speech activity of a person has three sides-motivational, target, Executive; it takes place in two main forms – oral and written, which are dialectically interconnected. The concept of «speech activity» is organically connected with the concept of «speech behavior», which as part of human behavior is a form of human interaction with the social environment expressed in speech. An important characteristic of human speech behavior is the correspondence of speech actions to the norms of speech behavior accepted in this culture. In normal speech behavior-this behavior, adopted in this linguocultural community and observed in standard communicative situations, most of the language team.

FTAMP 14.07.03.

Н. М. Рахманова

ф.ғ.к., профессор м.а., Алматы университеті, Алматы қ., 0560056, Қазақстан Республикасы

e-mail: 55nm@mail.ru

РУХАНИ КЕМЕЛДЕНУ ЖӘНЕ М. МАҚАТАЕВ ПРОЗАСЫ

Бұл мақалада рухани кемелдену және М. Мақатаев прозасы туралы айтылады. М. Мақатаевтің «Жыл құстары» повесі мен «Марусяның тауы» әңгімесіндегі ұқсастықтар сөз болады. Халықпен халықты жақындастыратын рухани дәстүрлер, адамгершілік құндылықтар деген ой шығарма өзегіне көмкерілген. Екі шығармадағы да ортақ мотив ізгілік лебі екені айтылады. М. Мақатаев «Жыл құстары» повесінде ел есінде қалған гибратты оқиғалар арқылы адам бойындағы адамгершілік құндылықтарды көрсетіп, оларға әділ баға беруді мақсат етті. Қаламгер ішкі монологты ой-сана қозғалыстары еске алу мен елестету секілді әдеби тәсілдерді ұтымды пайдалану үшін қолданған. Осы көркемдік тәсіл арқылы автор адам тағдыры жайлы үлкен мәселе көтеруді көздейді. Жазушының суреткерлік шеберлігі жан-жақты қарастырылды, кейіпкер образын жасауда, характерін ашудағы шеберлік қырлары ашылды. Кейіпкердің жан әлемін ашуда қолданылған көркемдік амал-тәсілдер сараланды. Көркемдік детальды қолдану шеберлігі қарастырылды. Кейіпкер психологиясын суреттеу шеберлігі ашылды. Мақалада М. Мақатаев прозасында кейіпкер бейнесін портрет, диалог, монолог, пейзаж т.б. тәсілдер арқылы даралай білгені талданады.

Кілтті сөздер: адамгершілік пафос, ізгілік лебі, әдеби тәсілдер, ішкі монолог, психологиялық талдау, образды мүсіндеу, көркемдік талғам, шеберлік сыры, рухани кемелдену, сана ағымы.

КІРІСПЕ

М. Мақатаев шығармаларын сүйіп оқымайтын қазақ жоқ. Оның өзімен егіз поэзиясы адал презентіне құшағын айқара ашып, мәңгілік жыр ғұмырды сыйлады. Мұқағали алдымен – ақын, ақын болғанда поэзияға адал ақын. Ол поэзиясыз өз өмірін еш санайды. Бұл туралы күнделігінде: «Жырмен басталған жыл жырмен аяқталды. Күйбеңмен, азаппен өткен өлі күндерді қойшы. Жырсыз өткен күндер мен үшін өлі күндер. Тәңірдің бұл алданышты

қиғанына да құлдық. Поэзия болмаса қайтер едім? Не істер едім? Ақынның өз мемлекеті, өз қоғамы, өз дүниесі бар. Бұл аз дүние емес. Демек, мен сол үшін өмір сүремін, сол үшін күресемін» деп ағынан жарылады [1, 39 б.].

Мұқағали Хан Тәңірінің баурайында туып өскендіктен шығар, биікке, тым биікке мойнын созып, жеті қат көкке қанат сермеп, жауһар жыр тербегендігі. «Соқ жүрек! Соқ жүрек, қозғал миым, Ми қозғалмай ойды да қозғау қиын. Жырсыз өмір– мен үшін өмір емес, Жырсыз өмір мен үшін тозған бұйым!» деп мансап атақты аңсамай айналасын ақ жауындай себезгілеген нұрлы өлеңмен суарды, жан– тәнімен тау суындай мөлдір, таза сыр ағытты сөйтіп, «Армысындар, достар», «Қарлығашым келдің бе?», «Мавр», «Дариға – жүрек», «Аққулар ұйықтағанда», «Өмір дастан», «Өмір–өзен» сияқты өркенді кесек-кесек кітаптарымен жыр сүйер қауымды баурады. Өнерлі адам әр қашанда сан қырлы екенін Мұқағали шығармашылығы да дәлелдейді. Ол жасын жырлар ғана тудырған ақын ғана емес, прозалық шығармаларды жазған жазушы да, әлемдік әдебиеттегі талай маржандарды қазақ жұртшылығымен таныстырған аудармашы да. Мұқағали эпистолярлық жанрды да меңгерген, артына күнделіктері мен хаттарын өз ішкі әлемін оқырманына таныту үшін тастап кеткен қаламгер. Мұқағали прозалық шығармаларында да поэзиясына тақырып еткен бостандықты аңсауды, адамгершілікті, табиғат ананы аялауды, отанға деген адалдықты сөз етеді.

Поэзиясында дәстүрді дәстүрше әдемі ұғынып, ұстанып оның аясында қалып қоймай, өзіндік өрнекке бет бұрған М. Мақатаев проза саласында да өзіндік қол таңбасын қалдырды. Ол прозада да адам жанына жақын тақырыптарға барды. Қай тақырыпқа да қалам тартса да, өзіндік авторлық ұстанымын білдіріп отырған. Сөзбен сурет салып, ой түйген суреткер қаламынан болмыстың шындығы, биік парасат лебі есіп тұрады. Ақын жүрегінің діңгегіне айналған туған жер тақырыбы, ондағы адамдардың дүниетанымы прозасына да тақырып болып өрілген.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жазушының өзіндік ой айтар шығармасы – «Жыл құстары» повесі. Мұқағали халықтың тарихын, бүгінгі заманның кешегі көрінісін біліп өсуге оқырманын баулитын суреткер. «Сен бүгінгіңді сүй – ол кешегі бабаларыңның қанымен келген» деген секілді «анау аспанда қыран самғап барады, міне, аяғыңның астында жылан жорғалап барады -жыландай болма, қырандай бол!», – дейтін жалаң ақыл айтпайды. Сезіммен өткен күндердің суретін салады. Сол арқылы ойдан жырақтап бара жатқан оқырманды ойлауға меңзейді. Ой мен сөздің еліне жетелейді.

Мұқағали Мақатаев – қазақ тарихындағы ең оқырманы көп, қалың халық басты жанашыры болған суреткер. Ол ең алдымен ақын. Қазақ жырының

күдіреті. Мақатаев – үлкенді-кішілі прозалық туындыларында да сол ақын Мақатаев жарасымын іздеген ойлы оқырман үшін керегі де сол болса керек.

Мұқағали Мақатаев қаламынан туған прозалық шығармалар негізінен ішкі сезімді көркем бейнелеуге шебер. Әдебиет өрісінің кеңеюі күнделікті оқиғалар тізбегіне, ең алдымен сіңірілген еңбек мазмұнына, әлеуметтік бағытына назар аударудың күшеюмен қанаттас жүреді. Сондай биік мұраттардан туған шығарма – «Жыл құстары» повесі.

«Жыл құстары» повесі «Марусяның тауы» әңгімесінің құдды жалғасындай немесе кеңейтіліп жазылған толық нұсқасындай. Мұнда Маруся деген орыс қызының батыл да, өжет істері, дәрігерлік біліктілігі, адамгершілік биік мұраттары өзек болады. «Жыл құстары» – адамгершілік пафос пен адами жылы сезімдерге толы повесть.

Шығарма өзегі – Кеңес өкіметінің нығая бастаған алғашқы жылдарындағы ауыл өмірі. Өз өмірі өкси тұра өзгенің қайғысына қабырғасы сөгіле қиналатын, өз қорасындағы бірді-екілі аша тұяғының ғана емес, мемлекеттік, ортақ мал-мүліктің амандығын, бітік шыққан егіннің берекелі болуын ойлап, түн баласы дөңбекшіп шығар көпшіл, бауырмал, ақ көңіл ауылдастар сенің де жүрек түкпіріңе мәңгіге орнығып, өзіңмен өмір бойы қатар ғұмыр кешіп келе жатқан таныс бейтанысындай әсер қалдырады.

«Жоғынан боздағы шығып жүдеген екі бала да көздерінің астымен қарап қояды...» Осы бір ғана сөйлемнің өзі оқырманның жүрегін сыздатып, жанарына жас үйіреді.

«Батыс өртеніп бара жатқандай қызыл-алау. Ауыл түтіні жіп-жіңішке, тіп-тік баяу қалықтап көкке сіңіп барады. Төстегі тау бөктеріндегі ауылдан әлдекім шаңдатып келеді. Жерден зорға көтеріліп бір-екі дуадақ көтеріліп ұшып өтті». Ауылдың осынау мамыражай көрінісі повесть кейіпкерлерінің жаны жайсаң, мінезі мәрт, рухтары қайсар болмыстарымен астаса үндесіп, әрі автордың өз кейіпкерлеріне деген көзқарас, қарым-қатынасын одан әрі айқындай түскендей.

Ақынның өзі осы шығарманы роман етіп жазбақшы болыпты. Басында әңгіме болып өрілген Марусяның оқиғасы авторға маза бермесе керек. М. Мақатаев күнделігінен мына жолдарды оқимыз. Ауыл қариясы бірде оған арнайы келіп: «Жазушы балам, ескі көздердің қатары сиреп барады... Жазғың келсе осыны жаз. Халық білсін. Әлдекімдердің таратқан бейпіл ауыз қауесетіне сенбесін. Марусья тауының тарихы осылай болған» деп сыр шертеді [1, 63 б.].

Әңгіменің повеске айналуына осындай ой түрткі болған. Шығарма өзінің көлемімен емес, айтпақ болған идеясымен құнды. Егер жазушы шағын көлемдегі шығармада өмір шындығын молынан қамти отырып, тың проблемалар көтере алатын болса, сонымен оқырман көңіліне адамгершілік

қасиеттер егіп, оқушысын ізгілікке тәрбиелей алса – суреткер шеберлігі дегеніміз осы.

Шығармадағы бір-екі жылдық дәрігерлік курсты бітірген жиырмалар шамасындағы орыс қызы Марусяның (Мария Николаевна Шапалованың) балалардың шешек ауруымен күресу үшін қазақ ауылына келуі, балалармен тамаша тіл табысуы, Марусяның ұсыныстары шығарма табиғатына лайық көрініс тапқан. Бұл повесте жазушының шағын оқиғалар негізінде кейіпкер тұлғасын айқын шығару шеберлігі танылады. Автор Марусяның көпшілікке белгілі бағыт сілтер жақта адамгершілік пен ізгілік айқын аңғарылар сан алуан сындарда шынайы сурет күшімен ұмытылмастай бейнесін жасайды.

Жазушы Артель бастығы – Бизак пен ауыл советінің председателі – Көзімжан образдарын да өз ортасына лайық аша білген. Ауылдық кеңестің төрағасы Көзімжанның артель бастығы Бизакқа деген көңіл кемерінен асып тұрған сезімі махаббат па, әлде тек ынтызарлық па, кейіпкер де оқырман да осы сұрақ төңірегінде ой шалдырады. Автор оқырманның өзіне ойлантуға орын қалтырады. Ұнамды кейіпкерлерінің тартымды қылықтарын барынша төгілдіре, сүйкімді ете суреттеген ақын «жуан топ» өкілдерін суреттеуге келгенде өз көзқарасына оқушысын ерткендей қалып танытады. «Зор бәйбішенің» қылықтары да зорлыққа жақын тұрады. Өткен зорлықтарын аңсайды. Жаңа заманның кешегі есікте жүрген құлды төбеге шығарғанына түсіне алмайды, түсінгісі де келмейді. Ел ішіне іріткі салған өздері емес өзге деп ұғады.

Бизакты автор «қырықтың ішіндегі, ірі сүйекті ер адам» деп суреттесе, Көзімжанды «етженді, отыздың бел ортасындағы әйел» деп бейнелейді. Көзімжанның қандай адам екенін автор сипаттап жатпаса да, біз оны үйін қалай ұстауы арқылы танимыз.

«Көзімжанның үйі. Тап-таза. Едені жер дегені болмаса қабырғалары да, төбесі де сары сылақпен мұнтаздай. Төргі текметтің үстіне құрақ көрпе төселген. Әппақ шымылдық құрылып қойған, сырлы ағаш төсек. Жапқыштары да мұнтаздай. Кестесі киім жапқыштың шашақтары төгіліп тұр» [2, 75 б.].

Көзімжанның үйі қандай таза болса, жаны да сондай мөлдір, таза. Оның оттылығын автор былай көрсетеді: «Жалпы, Көзімжан бойында жасырынып қалған жастықтың жігері электр қуатындай ойнап тұр, жағып қалсаң жарқ ете түсетіндей» [2, 76 б.].

Көзімжанның Марусьяға айтқан бір сырында: «...Әх, Бизактай жігітке мынадай әйел керек қой», – деп түйіп қойған бас бармағын барынша қайқайтып. Ұйықтарда Марусья мен Көзімжан дөңбекшіп ұйықтай алмай жатты. «Көзімжанның көз алдынан қою мұртты, ірі сүйекті, биік Бизак бастық кетер емес. Оның байсалды қимылы, түкжие қарағанда түнеріп, көзін

жауып кететін жар қабағы да көз алдынан кетер емес. Кәдімгі қолдан құйған ер адамның ескерткіші сияқты сом-сом тұлғасы елестейді де тұрады. Өзі көп сөйлемейді, сөйлесе баяу айтады, бірақ байлап айтады [2, 78 б.].

Жуырда Бизакпен кездескенде көздерінің шарпысып қалғаны, сол ұшқын Көзімжанға үміт ұшқынындай болып көрінеді. Екуінің ауданға жиналысқа барып, бірге қайтып келе жатқандағы жанбай қалған сол бір ұшқынды еске түсіре бергісі келеді.

Көзімжанның ішкі монологын автор сәтті берген. Көзімжанның ішкі монологы оқиғаны қоюлатып, оның мазмұнын тереңдету үшін және ең бастысы ондағы образдарды жандандыру үшін, белгілі бір іс-әрекеттерге бастайтын ой-сана қозғалыстары еске алу мен елестету секілді әдеби тәсілдерді ұтымды пайдалану үшін қызмет атқарып тұр. Еске алу мен елестету арқылы өткен оқиғаны көркемдік тәсілдерді ойната отырып, ой айтуды, адам тағдыры жайлы үлкен мәселе көтеруді көздейді.

Сәлімнің зайыбының аяғы ауыр кезінде қиналыспен қайтыс болғаны Марусья мен Көзімжандардың көз алдында өтеді. Марусьяның келуі Сәлімнің анасыз қалған үш баласына үлкен сүйеніш-тірек болды, оларға бауыр басып кетеді. Марусьяны кетер кезде балалардың қимауы нанымды суреттелген.

«Марусья пальтосын киіп, есікке бет алғанда, Күміс әкесінің алдынан ұмтылып: Майусья тәте, кетпе! Мен де кетем... Апама баям, – деп шырылдап кетті. Пеш түбінде отырған екеуі де жылап жіберді. Әбден абдыраған Сәлім орнынан тұрып: Кетпейді, балам. Кетпейді! Марусья тәтең апанды ертіп келеді, – деп жұбатқан болды, бірақ Күміс көнбеді. Марусья балалардың маңдайынан иіскеп, асығыс шығып кетті. Ол әбден ұзағанша Күмістің шырылдаған даусы құлағында бара жатты. Қызын көтерген бойы Сәлім балаларына байқатпай сырт айнала беріп, жеңімен көзін бір-екі сүртіп алды. Төртеуінің де ұнжырғылары түсіп, нағыз жетімдік бастарына енді орнағандай болды» [2, 91 б.].

Повестің идеялық – көркемдік жүгін көтеретін кейіпкер – Марусья бейнесі. Бұл бейне елгезектігімен, бауырмалдығымен, сергек сезімталдығымен, қамқорлығымен, ұшқыр ойлылығымен өзіне жұртшылық назарын аудартады. Тіпті Сәлім де, балалалары да ет жақынындай бауыр басып қалуы – Марусьяның адал да таза көңілін, адамгершілік биік қасиеттерін көрсетеді.

Повесть соңында Марусьямен Сапарды азаптап үсіріп өлтіретін жауыз Сақаның әрекеттері оқушысын жиіркендіреді. «Марусья асуы» халықтың Марусьядай асыл қызға берген мәңгілік ескерткіші.

Повесті оқып отырғанда повесть стиліне тән өзіндік ерекшеліктер де айрықша көзге түседі. Оның бірі – Мұқағали Мақатаев сөйлемдерінің өте қысқа нақпа – нақ жай сөйлемдермен келіп отыруы.

Мысалы: «Жыл құстары» повесінде пейзажды суреттеген: «Сәске. Күн құлақтанып шықты. Сарышұнақ аяз қарып барады...» деген сөйлемдер кездеседі. Немесе: «Жаз. Тал түс...»; «Күз. Бұлтсыз, бұлыңғырсыз, желсіз, жауынсыз, жайдары күз...» [2, 94 б.].

Бұл тек табиғатты суреттеу үшін керек шрихтар емес, сондай – ақ кейіпкер психологиясын ашу үшін де керек тәсіл. Психологиялық талдау жасауда кейіпкер мінезінің құбылысын, сөйлеу мәнерін, қозғалыс – қимылын айқын бояумен, жарқын детальдар арқылы аша білуі де жазушыдан шеберлікті талап етеді. Кейіпкер сомдаудың диалог, монолог, портрет сияқты құралы ортақ болғанымен оны қолдану тәсілдері яғни, образды мүсіндеу тәсілдері әр суреткерде әр басқа. Ол жазушының түйсінуге, көре білу ерекшелігіне, көркемдік талғамына, шеберлік сырына байланысты. Мұқағали Мақатаев прозасында кейіпкер бейнесін портрет, диалог, монолог, пейзаж т.б. тәсілдер арқылы даралауға бой ұрады.

«Жыл құстары» – көлемі жағынан да, қамтитын оқиғасы жағынан да үлкен шығарма. Мұқағали – халықтың тарихын, бүгінгі заманның кешегі көрінісін біліп өсуге оқырманын баулитын суреткер. Мақатаев прозасы драматизмге толы. Аты аталған прозасы моральдық мәселелерді шығарма өзегі етіп алған. Моральдан келіп әлеуметтік мәселе туындайтынын автор үнемі қаперде ұстайды.

Адамзат өрлеуіне жат, гуманизмге қайшы кез келген ағымдар, әрекеттер, пейіл-ниеттер, қимыл-қылықтар баршасының түп атасы – рухани кемелденбегендіктен, құлықтың құлы болғандықтан автор рухани кемелдену жолындағы күреске қоғамның барлық буынының қатысқанын қалайды. Сол арқылы ойдан жырақтап бара жатқан оқырманды ойлауға меңзейді. Ой мен сөздің еліне жетелейді. Жаңа өмірдің – шындық салтанатының жолында құрбан болғандардың рухын қастерлеуге шақырады.

ҚОРЫТЫНДЫ

«Жыл құстары» – биік адамгершілік пафос пен адами жылы сезімдерге толы повесть. Ортақ мүдде үшін жан алып, жан берісіуге бар қарапайым ауыл адамдарының тіршілігін суреттей отырып М. Мақатаев Кеңес өкіметі әкелген теңдікті орнатудың жолы жеңіл болмағанын сездіреді. Ғасырлар бойы қалыптасқан түсінікке қылау түскен сәттегі адам психологиясындағы өзгеріс повесте шеберлікпен суреттеледі.

М. Мақатаевты прозаик ретінде кез – келген құбылыс қызықтырмаған, не өзі бастан кешкен оқиға немесе өзіне жете таныс өскен ортаның туған жердің тарихына қатысты жәйттер ғана қалам ұстауға түрткі болған. Биік парасат ақыны М. Мақатаев прозасында ізгілік лебі еседі. Не жазса да шындықты жазудан танбайды. М. Мақатаевты прозаик ретінде қызықтыратын мәселе

– адам бойындағы сезім, кейіпкердің ішкі әлемі, жан тебіренісі, сана ағымдары. Жазушы психологиялық бейнелеу құралдарының бірі – ішкі монологқа көбірек барған. М. Мақатаев кейіпкерлерінің ішкі әлемін, ішкі сезім құбылыстарын, ой мен сезім қайшылықтарын ашуға тырысқан.

М. Мақатаев прозасы кейіпкер көзқарасына, ішкі ойына, сана сайысына құрылған. Жазушы кейіпкер жан дүниесінде болып жатқан психологиялық құбылыстардың образдың сыртқы болмысына әсерін дәл суреттейді. Қорыта келгенде айтарымыз, ақиық ақын М. Мақатаев проза саласына дендеп еніп оның соңына түскенде айтулы дүниелер жазатынын осы шығармасы дәлелдейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Мұқағали. Шығармалары 4 томдық толық жинағы. 4 – т. Алматы : Жалын, 2002 – 432 б.

2 Мұқағали. Шығармалары 4 томдық толық жинағы. 3 – т. Алматы : Жалын, 2002 – 432 б.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

Н. М. Рахманова

Духовное развитие и проза М. Мақатаева

Университет Алматы,
г. Алматы, 050056, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 09.01.19.

N. M. Rakhmanova

M. Makatayev's prose and spiritual development

Almaty university,
Almaty, 050056, Republic of Kazakhstan.
Material received on 09.01.19.

В данной работе рассматривается духовное развитие и проза М. Мақатаева. Авторами дается анализ схожести между повестью «Птицы года» и рассказа «Гора Маруси» М. Мақатаева. Предлагаемые произведения основаны на идее духовных традиций и человеческих ценностей, которые сближают народ. В обоих произведениях общим мотивом является влияние доброжелательности. Через притчи М. Мақатаев в своих произведениях хотел показать истинные культурные и нравственные ценности своего народа, дал им

объективную оценку. Ради интереса читателей писатель применил такие литературные методы как: изменения во внутреннем монологе, воспоминания и воображения. Через этот художественный метод автор стремился поднять важный вопрос о судьбе человека. Всесторонне рассмотрено мастерство писателя в искусстве, в создании образа героя и в раскрытии его характера. Проанализированы художественные приемы в раскрытии душевного мира персонажей, также было рассмотрено мастерство использования художественных деталей. Автор анализирует своеобразие писателя в развитии сюжета произведения, его мастерство в раскрытии психологических черт персонажей.

В статье проанализировано то, как в прозе М. Макаатаева через портрет, диалог, монолог, пейзажам образ героя был умело выделен в прозе.

In this work, the spiritual development and prose of M. Makatayev is considered. The authors give an analysis of the similarity between the story «The Birds of the Year» and the story «Mount of Marusya» by M. Makatayev. The proposed works are based on the idea of spiritual traditions and human values, which bring people together. In both works, the common motive is the influence of benevolence. Through the parables M. Makatayev in his works wanted to show the true cultural and moral values of his people, gave them an objective assessment. For the sake of readers' interest, the writer has applied such literary methods as: changes in the internal monologue, recall and imagination. Through this artistic method, the author sought to raise an important question about the fate of man. The writer's skill in art, in the creation of the image of the hero and in the disclosure of his character is thoroughly considered. Art techniques in revealing the soul world of characters have been analyzed, and the mastery of using artistic details has been considered. The author analyzes the originality of the writer in the development of the plot of the work, his skill in revealing the psychological traits of the characters.

The article analyzes how in the M. Makatayev's prose of through the portrait, dialogue, monologue, landscapes the image of the hero was skillfully highlighted in prose.

ГРНТИ 16.13.41

Ж. С. Сарманова

докторант, специальность «Переводческое дело», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан
e-mail: zhanara.interpreter@gmail.com

**СОВРЕМЕННЫЕ ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
В РАБОТЕ УСТНОГО ПЕРЕВОДЧИКА**

В статье автор проводит исследование современных цифровых технологий в сфере машинного устного перевода, изучает и сравнивает их возможности, оценивая их потенциальное влияние на сферу устного перевода. Статью условно можно поделить на две части. В первой анализируются системы машинного устного перевода, предлагаемые ведущими корпорациями мира такими как Google, Microsoft, и Яндекс. Во второй части рассматриваются технологии, облегчающие и совершенствующие работу устного последовательного переводчика. Автор обозначает лингвистические и технические сложности, с которыми сталкиваются разработчики таких систем.

Ключевые слова: машинный устный перевод, нейросетевые системы перевода, распознавание речи, видеодистанционный перевод, синтез речи.

ВВЕДЕНИЕ

Повсеместное проникновение новых информационно-коммуникационных технологий во все сферы жизни влияет не только на теорию и практику письменного перевода, но и на работу современного устного переводчика. Результатом активной компьютеризации этой сферы является создание специального программного обеспечения, интегрирующего целый ряд цифровых технологий, таких как видеоконференцсвязь, распознавание и синтез речи, САТ-системы, машинное обучение и т. д.

Инженеры крупных корпораций, таких как Microsoft, Google и Яндекс трудятся над разработкой «умных» систем машинного перевода, тем самым активно развивая и модернизируя индустрию письменного и устного перевода. На сегодняшний день системы машинного письменного перевода имеют более полувековую историю. Датой фактического возникновения такой системы считается 1954 год, когда состоялась первая публичная

демонстрация машинного перевода с русского языка на английский, подготовленная Джорджтаунским университетом совместно с компанией IBM. На сегодняшний день можно выделить четыре основных вида системы: Системы на основе грамматических правил, Статистические системы, Нейросетевые системы и Гибридные системы [1]. Все перечисленные системы письменного перевода, с переменным успехом, могут быть использованы и для нужд устного перевода, поскольку элемент межязыкового кодирования является ключевым в обоих случаях.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В отличие от искусственных сигналов или печатного текста, естественная человеческая речь не допускает простого и однозначного членения на сегменты, за отсутствием явных физических границ. Границы слов в потоке речи автоматически могут быть определены лишь в ходе распознавания посредством подбора оптимальной последовательности слов, наилучшим образом согласующейся с входным потоком речи по лингвистическим, акустическим и семантическим критериям [2].

Если мы говорим о системах «моментального» машинного перевода речи, то, как правило, процесс их работы включает следующие четыре этапа: автоматическое распознавание речи, нормализация текста [3], машинный перевод, и синтез речи [4]. Комплексность таких систем объясняет отставание отрасли машинного устного перевода в сравнении с письменным. В 2015 году компания Google открыла доступ к обновленной версии приложения Google Translate, в которой стал доступен моментальный устный перевод двуязычного диалога. На данный момент список поддерживаемых языков состоит из 32 наименований. После активации режима «разговор», программа будет автоматически определять язык речи, переводить ее, а затем синтезировать на языке перевода [5]. К сожалению, пока казахоязычные пользователи не могут в полной мере оценить работу переводчика поскольку в системе отсутствуют два ключевых элемента для этого языка, а именно распознавание и синтез речи. О планах компании по развитию данного направления пока ничего не известно. Яндекс также ведет разработку своей системы машинного устного перевода под названием «Яндекс Переводчик», однако пока ей не достает ключевого функционала, а именно режима разговора, автоматическое воспроизведение текста на языке перевода посредством речевого синтеза и распознавания языка речи. Кроме того, голосовой ввод доступен только для английского, русского, украинского и турецкого языков [6].

Ниша устных переводов обладает потенциально большой емкостью, поэтому неудивительно, что такой гигант как Microsoft взялся за разработку

своего решения проблемы. Продукт, над которым Microsoft ведет активную работу, называется Microsoft Translator. Служба используется группами Microsoft с 2007 и доступна в качестве интерфейса прикладных базовых систем для клиентов с 2011. Она встраивается во все группы локализации продуктов, поддержки и онлайн-коммуникаций (например, Блог Windows) и доступна без дополнительных затрат в привычных продуктах Майкрософт, таких как Bing, Cortana, Microsoft Edge, Office, Sharepoint, Skype и Yammer. Microsoft Translator поддерживает 60 языков, для 11 из которых доступна функция машинного устного перевода [3].

Ни одна из вышеперечисленных компаний пока не анонсировала дату начала работы над казахским языком в рамках своих проектов. Одной из возможных причин является низкое «присутствие» казахоязычных пользователей и малый объем информации на казахском языке в сети интернет. Кроме того, малоизученными являются вопросы перевода с казахского на иностранные и с иностранных на казахский язык. Данные направления науки о переводе представлены в виде разрозненных, эпизодических публикаций. Библиография, приводимая в трудах немногочисленных отечественных исследователей обозначенных направлений перевода, а также списки рекомендуемой литературы, имеющиеся в действующих типовых программах университетов по специальности «Переводческое дело», содержат в основном работы российских лингвистов [7].

В отличие от высокотехнологичного синхронного перевода, устный последовательный перевод не предполагал использования каких-либо технических средств кроме блокнота с ручкой. Однако в последние годы эта ситуация начала меняться [8]. 1999 году М. Феррари провел исследования и описал новый вид устного перевода, так называемый синхронно-последовательный перевод, предполагающий, что в процессе восприятия исходного сообщения переводчик записывает его на диктофон, затем переводит в синхронном режиме при повторном прослушивании [9]. В таком гибридном «автоматизированном устном переводе» [10] переводческая запись используется «для подстраховки», в максимально компрессированном виде.

Австралийский переводчик и преподаватель М. Орландо из Университета Монаша опубликовал ряд статей, посвященных использованию цифровой ручки для обучения студентов переводческой записи [10]. «Смартручка» имеет встроенный микрофон, наушники, 3-d проигрыватель и видеокамеру. Она пишет чернилами на специальной бумаге, после чего рукописная запись воспроизводится на экране компьютера.

Еще одной попыткой интеграции современных технологий и переводческого дела стал видеудаленный перевод при помощи смартфона

или планшета. Такие сервисы уже функционируют на Западе. Одна из крупнейших компаний Language Line, ранее занимавшаяся телефонным переводом, стала внедрять услугу видеоперевода с языка жестов. Компания Purple также предоставляет услуги видеоперевода. Другая компания, Certified Languages International, запустила видеоудаленный перевод после 20 лет устных и телефонных переводов. Очевидно, что это направление будет развиваться и дальше [11].

ВЫВОДЫ

Таким образом, все рассмотренные технологические решения создают «новую парадигму последовательного и синхронного перевода» [10]. Продукты Google, Microsoft и Яндекс уже меняют сферу устного перевода, открывая новые возможности для повседневной коммуникации и совершенствуя работу профессиональных переводчиков. Несмотря на скачок в развитии машинного обучения и возросшем качестве их перевода [12], системам потребуется пройти еще долгий путь, чтобы развить в себе компетенции, в основе которых будет лежать способность работать со смыслом исходного сообщения без жесткой привязки к тексту.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Меньшиков, И. Л.** Обзор систем машинного перевода. – «Молодой учёный». – № 12. – 2013. – 87 с.

2 **Тимофеева, М. К.** Учебно-методический комплекс «Компьютерные технологии в филологии» (для магистрантов гуманитарного факультета). – Новосибирск, 2012. – 64 с.

3 Официальный сайт Microsoft Translate [Электронный ресурс]: – <https://www.microsoft.com/ru-ru/translator/business/machine-translation/#whattranslator>. (Дата обращения 09.10.2018).

4 IBM Official Website. – Transforming industries and society [Электронный ресурс]: – <http://www.research.ibm.com/index.shtml>. (Дата обращения 09.10.2018).

5 Официальный сайт Google Translate [Электронный ресурс]: – <https://support.google.com/translate/answer/6142474?co=GENIE.Platform%3DAndroid&hl=ru> (Дата обращения 09.10.2018).

6 Официальный сайт сервиса Яндекс Переводчик [Электронный ресурс]: – <https://yandex.ru/support/translate/index.html> (Дата обращения 09.10.2018).

7 **Мажит, З.** К вопросу о проблемах переводоведения подготовки переводчиков в Казахстане. 2017. [Электронный ресурс]: – <http://emirsaba.org/dokladi-kazahskoj-akademii-obrazovaniya-ejekvartalenij-jurnal.html?page=3> (Дата обращения 09.10.2018).

8 **Hof, M. H.** iPad: The ideal boothmate? – 2012 [Электронный ресурс]: – <http://aiic.net/page/6354/ipad-the-ideal-boothmate/lang/1> (Дата обращения 09.10.2018).

9 **Ferrari, M.** Consecutive simultaneous? – SCIC News. – 2001. – № 26. – P. 2–4. [Электронный ресурс]: – <http://web.tiscalinet.it/iacovoni/files/pdf/Simultaneous%20Consecutive%20.pdf>. (Дата обращения 09.10.2018).

10 **Orlando, M.** A study on the amenability of digital pen technology in a hybrid mode of interpreting. – 2014. – Vol. 6. – No. 2. – P. 39–54.

11 **Лещинский, А.** Какие инструменты могут ускорить работу переводчиков. – RUSBASE. 2018. [Электронный ресурс]: – <https://rb.ru/opinion/instrumenty-dlya-perevoda/> (Дата обращения 09.10.2018).

12 **Erratic.** Нейронный машинный перевод Google. – 2017. [Электронный ресурс]: – <https://habr.com/post/414343/> (Дата обращения 09.10.2018).

Материал поступил в редакцию 09.01.19.

Ж. С. Сарманова

Ауызша аударатын маманға арналған заманауи цифрлық технологиялар

Филология факультеті,

Л. Н. Гумилев атындағы еуразиялық ұлттық университеті,

Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

Z. S. Sarmanova

Contemporary digital technology for interpreters

Faculty of philology,

L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 09.01.19.

Мақалада автор машиналық ауызша аудармасына қатысты заманауи цифрлық технологиялар мен олардың мүмкіндіктерін зерттеп, салыстырады және олардың ауызша аударма саласына әлеуетті ықпалын бағалайды. Мақаланы екіге бөлуге болады. Бірінші бөлігінде Google, Microsoft және Яндекс сияқты әлемнің жетекші ірі корпорациялары ұсынатын машиналық ауызша аударма жүйелеріне талдау жүргізіледі. Екінші бөлігінде бірізді ауызша аударатын маманның жұмысын жеңілдетіп, жетілдіретін технологиялар қарастырылады. Автор осындай жүйелерді әзірлеушілер беттесетін

лингвистикалық және техникалық қиыншылықтарды атап көрсетеді.

In this article, the author studies modern digital technologies related to machine interpretation and compares their capabilities, assessing their potential impact on interpretation practices. The article comprises two parts. The first analyzes machine interpretation systems developed by high profile corporations such as Google, Microsoft, and Yandex. The second part discusses technologies that facilitate and improve the routine of a consecutive interpreter. The author notes some linguistic and technical challenges emerging in the development process.

ГРНТИ 17.01.09

Л. В. Сафронова¹, А. М. Нурбаева²

¹д.ф.н., профессор, кафедра «Русского языка и литературы», Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан;

²доктор PhD, ст. преподаватель, кафедра «Практических языков», Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан

e.mail: ¹dinass2002@mail.ru; ²nurbaeva.aida@bk.ru

КОГНИТИВНЫЕ ПРОЦЕССЫ СЖАТИЯ ИНФОРМАЦИИ В РЕКЛАМНОМ ТЕКСТЕ

В статье «Когнитивные процессы сжатия информации в рекламном тексте» на материале казахстанской рекламы (слоганов и рекламных роликов) рассматриваются процессы компрессии и контаминации различных языковых средств, формы и способы их преемственности. Когнитивное сжатие информации способствует «укорочению» расстояния между глобализованными пространствами и идеями, их сближение. В «смешанном» пространстве интернета воспринимающая аудитория может испытывать особо острое чувство актуальности идей или проблем, которые акцентировано обсуждает реклама..

Благодаря когнитивным процессам компрессии и контаминации информация в рекламном тексте становится более объективной. В основе компрессии (сжатия пространства и времени) рекламной информации лежит процесс идентификации потребителя с персонажами рекламы (через аналогию, причинно-следственные связи, заимствования). Контаминация (смешение рекламной информации, поступающий по разным каналам восприятия) дает динамический взгляд на сообщение, осуществляет «захват внимания» и дает иллюзию непосредственного участия в событиях.

Ключевые слова: рекламный текст, информация, когнитивный процесс, компрессия, когнитивная лингвистика, концепция, рекламное сообщение, реципиента, реклама.

ВВЕДЕНИЕ

Специалист по когнитивной лингвистике Р. Лангакер (R. Langacker), обсуждая роль восприятия в процессе «означивания» рекламного сообщения,

утверждает, что реципиент рекламного текста может стать частью заранее спланированного процесса объективизации восприятия. После того, как выделяющийся элемент рекламы становится наиболее заметным в качестве объекта концептуализации, когнитивная асимметрия между наблюдателем и объектом снижается [1].

По концепции этого исследователя, конструирование объективизации информации напоминает театрализованный процесс. Реципиент рекламного сообщения – это наблюдатель, который находится за пределами рекламного пространства и погружен в наблюдение за «разыгрыванием» рекламной ситуации. Точка зрения наблюдателя, полностью погруженного в наблюдение за игрой, находится в поле субъективного. Однако субъект на сцене объективируется именно из-за этого зрителя, который воспринимает предложенную картину как что-то относящееся к нему лично.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Если акцентирующие внимание реципиента рекламы элементы, реализованные в языке через указательные или побудительные выражения и концептуально представляющие его сознательное Я, срабатывают, то есть становятся частью объективированной стадии восприятия, асимметрия между субъективностью и объективностью конструирования смысла изменяется весьма существенно в сторону уменьшения: «Актив – забей на время» (Акция казахстанского мобильного оператора Актив «Время говорить -2»).

Этот процесс проявляется в рекламном сообщении целым рядом способов. Во-первых, через словесный канал, во-вторых, визуально, в-третьих, в сочетании этих двух способов. Уровень понимания рекламного сообщения в эпоху глобального потребительства и практицизма, представляется, таким образом, чрезвычайно управляемым и способным к изменениям. Реклама может быть очень влиятельным средством, способным проникать в самые глубокие слои человеческого бытия и сознания. Даже если люди реагируют на нее с некоторой ментальной задержкой, она постепенно просачивается в глубинное сознание/бессознательное целевой группы, одновременно воздействуя через несколько каналов восприятия. Кроме того, реклама неизбежна в нашей жизни, а значит, присутствует во всех ее сферах. Потребители слишком много думают и говорят о ее содержании и рекламируемых продуктах, и, в конце концов, оказываются готовыми принять то, что она предлагает.

Реклама является прекрасным образцом современных средств массовой информации, поскольку она может создать иллюзию эволюции событий или вопросов, которые в ней представлены: «Пьяный за рулем ... Без тебя

пусто в гробу...». Она предлагает своего рода «протяженный» онлайн-опыт, в котором зрители как бы сами вырабатывают немедленное желание обладать некими продуктами или изменить свою жизнь для того, чтобы соответствовать показанным в рекламе требованиям. «Меняется все. Не меняется вкус. Вкус настоящего чая. Чай «Пиала» – немного солнца в молоке».

Кроме того, из-за очень творческих и чрезвычайно инновационных идей в рекламной среде нередко именно реклама инициирует привлечение тех тенденций, которые доминируют в современной культуре и обществе. Это, например, тренд сжатия и контаминации языковых средств [2, 27–47]. То, что мы через интернет имеем доступ к очень быстрой информационной среде, изменило наш образ мышления и дало ощущение непосредственной близости обладания рекламируемыми вещами. В этом контексте когнитивное сжатие информации, таким образом, может быть определено как укорочение расстояния между пространствами и идеями, их сближение. Кроме того, в «смешанном» пространстве интернета воспринимающая аудитория может испытывать особо острое чувство актуальности идей или проблем, которые акцентированно обсуждает реклама. Ж. Фоконье и М. Тернер использовали для этого слово «Online», чтобы проиллюстрировать опыт, накопленный в рецепционно смешанном пространстве [3].

В ходе перемешивания информации благодаря задействованию разных каналов восприятия и «разношерстности» аудитории (представляющей разные психотипы, разнящейся по возрастному, гендерному, образовательному принципу и т.д.) происходят определенные потери – сокращения и преобразования смысла. Эти изменения происходят под влиянием жизненно важных отношений, и, в свою очередь, влияют на субъектов или социальные структуры, в них включенные.

По Ж. Фоконье и М. Тернеру, в основе постижения простейших смыслов заложены идентификация, интеграция и воображение [3]. Простейшие значения ценны тем, что они участвуют в более сложной динамике создания воображаемых миров. Эти операции, т.е. идентификация, обобщение и воображение, стимулируют производство более общих и сложных смыслов, а также составляют большую часть творческого процесса, в частности, основу сжатия информации. Благодаря невероятному росту и развитию современных технологий познавательные процессы человека как бы получают материализацию. И именно «блендер интернета» более всего отвечает текущим вызовам времени, поскольку обеспечивает инструменты, с помощью которых коллективный человеческий разум продуцирует актуальные и понятные всем значения, сжимая их в результате сочетания и влияния жизненно важных проблем.

Механизм сжатия информации является составляющей теории концептуальной интеграции Ж. Фоконье и М. Тернера: «When we see a Persian rug in a store and imagine how it would look in our house, we are compressing over two different physical spaces» («Когда мы видим персидский ковер в магазине и представляем, как он будет смотреться в нашем доме, мы сжимаем два разных физических пространства и времени») [3, 113]. По словам авторов этой концепции, «концептуальная интеграция по-преимуществу и есть инструмент сжатия». К примеру, казахстанский слоган АО «Банк «Астана-Финанс» «Здоровые активы – здоровый банк», основанный на всем известном устойчивом словосочетании «В здоровом теле – здоровый дух», состоит в расширении / сжатии причинно-следственных связей различных социальных и финансовых событий, в их смешении и в ментальной апелляции к исторически повторяющимся, стабильным действиям – то есть сжатии временного интервала. Таким образом, для установления наилучшего понимания новых смыслов в рекламе часто нужно только постоянно их обновлять, или, как говорят Ж. Фоконье и М. Тернер, «распаковать» в тексте актуальные витальные отношения.

По мнению авторов теории концептуальной интеграции, «витальные отношения», то есть отношения, наиболее актуальные для данного времени и социума, одни из первых подвергаются «сжатию». Ж. Фоконье и М. Тернер перечисляют больше десяти видов таких отношений. Это эволюция/ инволюция личности, время, пространство, причинно-следственные связи, часть-целое, аналогия и dis/analogy, интенциональность, уникальность и др. Эти отношения могут быть и внешними, и внутренними, то есть они могут обеспечивать связи в пределах разных ментальных либо реальных пространств. Обычно они проецируются в смешение пространств или уже существуют в спрессованном виде в других отношениях.

Как пишут Ж. Фоконье и М. Тернер, даже самые общие, космические события или изменения могут быть сжаты до внутреннего пространства уникальной человеческой идентификации: «Сверхновая звезда танцпола!» Сокол-кола (напиток). Это касается, прежде всего, хронотопа, то есть временных и пространственных ракурсов: «Time is a Vital Relation related to memory, change, continuity, simultaneity, and non-simultaneity, as well as our understanding of causation.» «Space is a Vital Relation much like Time» («Время витальных отношений связано с памятью, изменением, непрерывностью, одновременностью / не одновременностью, а также с нашим пониманием причинно-следственной связи». «Пространство витальных отношений имеет те же связи, что и время») [3, 93–98].

Именно идентичность (и идентификация) является краеугольным камнем понимания и креации витальных отношений: «От общих целей

к надежному партнерству» (Слоган АО Банк ВТБ Казахстан). Благодаря идентификации к пониманию информации реципиент может подключить психические пространства, содержащие сведения о, например, одном и том же человеке, но в разные периоды его жизни: «Не бросишь курить – все от тебя отвернется».

Изменения как непереносимое условие витальных отношений – тоже обобщающий фактор, позволяющий подключить один элемент к другому: меняются с течением времени человеческие характеры и внешность, меняется текст под воздействием перевода и т.д.: «НОМАД Иншуранс» – Люди помогают друг другу ... во все времена!» (Страховая компания).

Аналогия также представляется одним из самых важных элементов сжатия в витальных отношениях, когда дело доходит до концептуальной интеграции в сознании реципиента: «Шоколадные отношения создаются шоколадными подарками» (Подарочный шоколад «Конфаэль»). Аналогия позволяет подключить к ментальному процессу два различных психических пространства, которые имеют аналогичные структуры: «Lemonadoff сенсация!»; «Напои своего коня!» (Сеть автозаправочных станций «Аргымак»).

С другой стороны, dis/analogy тоже основана на аналогии. Реципиент рекламного текста больше склонен видеть различия между двумя вещами, которые хотя бы в некоторой степени аналогичны, чем между двумя объектами, которые отличны друг от друга полностью. Другими словами, мы не будем видеть dis/analogy, не видя хотя бы небольшого сходства между двумя явлениями: «Хорошие хозяйки любят лоск!» (Стиральный порошок Лоск).

Отношения собственности, владения отличают обладающих определенными качествами от тех, которые этими качествами не обладают: «Новое поколение выбирает Pepsi!».

Причинно-следственные связи также классифицируются как часть базового опыта человека. Это свойство человеческого разума отвечает за понимание сложных событий. Ментальный механизм установления причинно-следственной связи означает способность человека снижать сложность явлений, низводить их до базовых ментальных понятий: «Похорони наркотики или они похоронят тебя!»; «Стриги Золотое Руно в год Овцы!» (Лотерея Бинго).

В основе процесса концептуальной интеграции лежит понятие компрессии отдельных хронотопических проекций. «Selective projection from different related spaces and integration in the blend provides an exceptionally strong process of compression» («Селективная проекция различных смежных пространств и их интеграция в смешении обеспечивает исключительно сильный процесс сжатия») [3, 114]. «Blending» (процесс перемешивания

информации, ее перегруппировки) выполняет сжатие (компрессию) информации, установление свежих причинно-следственных цепочек путем изменения масштабирования пространства и времени, изменения или частичной активации точек, называемых синкопы. Другими словами, сжатие в процессе смешивания и перегруппировки информации может происходить разными способами, которые включают:

- заимствования (новая структура сообщения заимствует прежнюю структуру плюс один пробел): «Хорошо там, где мы есть»; «В человек все должно быть прекрасно: и одежда, и обувь, и аксессуары, и квартира, и в квартире ... (о торговом центре «Алма»);

- компрессия одной части сообщения путем масштабирования (соотношение расстояния или времени сокращается): «Водка «Тараз»: чувство вечности»;

- сжатие одной части сообщения путем синкопы (с помощью частичной активации самых важных точек из серии определенных явлений): «Если б я был султан, я б имел 3-х жен, чтоб варили они мне много макарон, ведь ничего нет вкуснее – не было и нет – чем тарелка макарон с сыром на обед»;

- компрессия одного вида отношений за счет другого (например, причинно-следственные связи могут быть сжаты ради акцентирования уникальности явления): «Первый и навсегда!» («Вместе с «Улар Умит» к обеспеченному будущему!»).

Понятие масштабируемости представляется особенно продуктивным для рекламного текста, поскольку позволяет экстраполировать достижение человеческого опыта в области манипулирования масштабом в единое пространство. Ж. Фоконье и М. Тернер утверждают, что уникальность, время, пространство, изменение, причинно-следственные связи, отношения часть-целое, отношения собственности, аналогии и интенциональность – все они являются масштабируемыми. С другой стороны, не масштабируемые отношения включают в себя аналогию, dis/analogy, идентичность и представление. Компрессия при масштабируемости настолько сильна, что она может создать новые соотношения при смешивании и перегруппировке информации, не существующие в изначальных явлениях: Казахтелеком: «Вперед за подключениями!».

ВЫВОДЫ

Свойства компрессии и смешивания информации в ментальной проекции современного человека могут объяснить и проиллюстрировать процессы, происходящие и в современной рекламе. В этой среде необходимо сжимать понятия и эмоции, чтобы получить определенные убедительные эффекты. В связи с несомненно манипулирующей основной функцией

рекламы можно предположить, что именно процесс компрессии текста производит эффект убеждения потребителя: «Лед в бокале, тепло в общении» (коньяк «Казахстанский»).

Говоря об специфике сжатия в рекламном сообщении, можно выделить три проблемы: *что* в сообщении подвергается компрессии, *какой смысл* возникает в результате смешения и перегруппировки информации, и *какое влияние* все это имеет на реципиента.

Можно предположить, что с помощью сжатия информации рекламодатель способен генерировать ощущение краткости, но емкости сообщения, может секвестировать время и пространство, в том числе – между людьми и идеями, рекламируемым продуктом и потребителем, на которого нацелена реклама: «Маленькие радости в большой стране» (о минеральной воде «Тассай» – это пристройка к названию романа Д. Лондона «Маленькая хозяйка большого дома»).

В связи с преимущественно манипуляционным характером рекламы, идентификация рекламных идей, персонажей и их проблем с целевой аудиторией играет самую важную роль. В интегральном информационном смешении, где компрессии подвергаются витальные отношения, архитектура места, времени и субъектов рекламы, возможности для усиления драматических эффектов возрастают. И прежде всего этот процесс актуален для социальной рекламы [4]: «Наркомания приводит к разрушению нервной системы, физического здоровья, и, наконец, к смерти...»

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Langacer, R.** Cognitive grammar. A basic introduction. – Oxford University Press, 2008. – 562 p.

2 **Grabowska, M.** Cognitive mechanism of compression and objectification of the self in modern advertising messages. // In Language and Concept in Action. Multidisciplinary Perspectives on Linguistic Research. – Frankfurt am Main : Peter Lang Edition, 2003. – Band 12. – P. 27–47.

3 **Fauconnier, G., Turner, M.** The Way We Think : Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. – N.Y. : Basic Books, 2002. – 440 p.

4 **Негизбаева, М. О.** Социальный PR – требования времени // Вестник КазНУ. Серия журналистики. – 2014. – № 1 (35). – С. 79–83.

Материал поступил в редакцию 09.01.19.

Л. В. Сафронова¹, А. М. Нурбаева²

Жарнамалық мәтіндегі ақпаратты қысудың когнитивтік үрдістері

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы.
Материал 09.01.19 баспаға түсті.

L. V. Safronova¹, A. M. Nurbayeva²

Cognitive processes of crunching of information in the advertising text

^{1,2}Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan.
Material received on 09.01.19.

Қазақстандық жарнама материалындағы (слогандар мен жарнамалық роликтер) «Жарнамалық мәтіндегі ақпаратты қысудың когнитивтік үрдістері» мақаласында әр түрлі тілдік құралдардағы компрессия және контиминация үрдістері, олардың сабақтастығының нысандары мен тәсілдері қарастырылады. Ақпаратты когнитивтік қысу жаһанданған кеңістіктер мен идеялар арасындағы қашықтықты «қысқартуға», оларды жақындастыруға жағдай жасайды. Интернеттің «аралас» кеңістігінде қабылдаушы аудитория жарнамаға екпін бере талқылайтын идеялардың немесе мәселелердің өзектілігін айрықша өткір сезінуді бастан кешеді.

Компрессияның когнитивті үдерістері мен контаминацияның арқасында жарнама мәтініндегі ақпарат негұрлым дәлелді бола түседі. Жарнама ақпараты компрессиясының (кеңістік пен уақытты сығымдау) негізінде тұтынушыны жарнама кейіпкерлерімен сәйкестендіру үдерісі (ұқсас жақтары арқылы, себеп-салдарлық, кірме) жатыр. Контаминация (қабылдаудың түрлі каналдары арқылы келіп түскен жарнама ақпаратының араласуы) хабарламаға әсерлі көзқарас тудырады, «назар тартып алуды» жүзеге асырады және оқиғаларға тікелей қатысу елесін береді.

In the article «Cognitive Processes of crunching of Information in the Advertising Text» on material of Kazakhstan advertizing (slogans and advertising clips) processes of crunching and contamination of various language means, forms and ways of their continuity are considered. Cognitive crunching of information promotes «shortening» of distance between the globalized spaces and the ideas, their rapprochement. In the «mixed» space of the Internet the perceiving audience can have especially

acute sense of relevance of the ideas or problems that advertisement discusses emphazisely.

Thanks to cognitive processes of a compression and contamination the recipient of text advertisement can become part of in advance planned process of an objectification of perception. After the allocated element of advertizing becomes the most noticeable as object of conceptualization, cognitive asymmetry between the observer and object decreases. Correlation, mutual enrichment results from conceptual compression of information because of mixture of information spaces and subjects of identification, and, as a result, the objectification of subjective perception of the text, in particular, inclusion of the recipient in a context of the general cognitive culture is designed.

Б. М. Сүйеркүл¹, Н. Н. Бигелдиева²

¹ф.ғ.д., А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы;

²магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹akbotakoz@mail.ru; ²ulzhan.b_95@mail.ru

ОРНИТОНИМДЕРДІҢ ҚАТЫСУЫМЕН ЖАСАЛҒАН ТҰРАҚТЫ ҚОЛДАНЫСТАРҒА ТЕОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Мақала қазақ тіліндегі орнитонимдердің қатысуымен жасалған тұрақты тілдік бірліктерді зерттеуге арналған. Авторлар құс атауларымен берілген мақал-мәтелдердің прагматикалық ерекшеліктерін теологиялық дереккөздер негізінде қарастырған. Қазақ халқының рухани және мәдени өміріндегі киелі құстардың ролі мен орны теоллингвистикалық тұрғыдан жан-жақты сипатталған.

Кілтті сөздер: теоллингвистика, орнитоним, наным-сенім, теоним, теңеу, діни таным

КІРІСПЕ

Тілдің даму үдерісінде, оның белгілі бір деңгейде қалыптасуында, сөздік қордың көбеюінде түрлі тәсілдер мен құбылыстар қызмет етеді. Мұндай құбылыстар тілдің дамуына ғана қызмет етіп қоймай, сонымен қатар көркемдік сипатын арттырып, өзге тілдерден ерекшеленумен де қамтамасыз етеді. Солардың бірі – ұлттық дүниетанымды айғақтауда белсенді қолданылатын метафора құбылысы. Метафора негізінде сөздердің ауыспалы мағынасы өрбитіні туралы ғылыми зерттеулерде көп айтылады. Бұл туралы қазақ тіл білімінің негізін салушы Ахмет Байтұрсынұлы былай деп жазады: «Сөз көбін өз мағынасында жұмсамай, өзге мағынада жұмсаймыз. Арасында түк ұқсастығы жоқ екі нәрсенің ететін әсері бірдей болса, біріне қас ғамалды екіншісіне ауыстырып айтамыз» [1, 355]. Ғалымның өз мағынасы деп сөздің тура мағынасы, ал «ауыстырып айтамыз» деп метафоралық семантика туралы сөз қозғап отырғаны белгілі. Метафоралар үдерісіне ең алдымен ассоциациялы ойлау себепші болып, метафоралардың туындауына ұқсастық заңдылығы ұйытқы болатыны мәлім. Сол тұрғыдан алғанда, мақаламыздың

өзегі – «орнитонимдер» де қазақ тіліндегі дәл осы құбылысқа үлес қоса алатын және атаулар жүйесінде өзіндік орны қалыптасқан тілдік бірлік.

Құстар – Алла Тағаланың ерекше жаратылған мақұлықтары, аспан әлемінің көркін кіргізуші ғажайып туындыларының бірі. Алла Тағала бұл ғаламды ешбір нұқсансыз, ешқандай ақаусыз жаратқаны секілді, таңғажайып ғаламның ішінде өз алдына өмір сүріп, көктен жерге суылдай сорғалап, бауырымен жер сыза отырып қайта көкке көкірегін кере қалықтаған әсем жаратылыс құстарды да белгілі бір мақсатпен жаратқан. Олардың физикалық құрылыстары, мекен ауыстырып топ-топ болып көшіп-қонып жүрулері, тіпті күннің суытатынын да алдын-ала біліп, соған қам жасап жатулары – Алла Тағаланың құдіретіне дәлел болатын кереметтер. Жалпы құстар туралы Құранда не делінген? Алла Тағала Нәхл сүресінің 79-шы аятында: «Олар аспан кеңістігінде Алланың әміріне, орнатқан заңдылықтарына толық бағынған күйде самғап ұшқан құстарға зер салып қарамай ма? Оларды сол кеңістікте Алладан басқа ешкім құлатпай ұстап тұрған жоқ. Әлбетте, осының өзінде иман ететін қауым үшін көптеген белгілер, дәлелдер бар» деген. Шынында да, көк жүзінде еркін самғаған құстарға көз салсаңыз, Жаратушының құдіретіне еріксіз таңдай қағасыз. Суылдай көкке көтерілген көк еркесі жерге құлап кетпей немесе аспанға шығып алып түсе алмай жатқанын байқамайсыз. Қалағанынша көкті көкірегімен тілімдеп, суылдай жерге қарай ағызып келіп қонса, кейде зау көкке шығып алып, қанатын бір қақпай самғап жүреді де қояды [2].

Құранда баяндалатын қасиетті құстардың бірі – қарға. Бұл құстың өзіндік ерекшелігі сол – Алла Тағала Адам Атаның ұлы Қабылға қарғаны дәнекер етіп өнеге көрсетті. Пенде баласы айналасына көз салса, адамға тән кейбір қасиеттерді Құдай Тағаланың құдіретімен құндақталған табиғаттан табары хақ. Бұл оқиғаның қысқаша мазмұны былай болған еді: Адам Атаның Абыл (Һабил) мен Қабыл атты екі ұлы болған екен. Абылдың ақжүректілігі мен жайсаң жанына және басқа да артықшылықтарына іштарлықпен қараған Қабыл одан қалай құтылудың жолын қарастыра бастайды. Ақыры қызғанышы шегіне жетіп, Ібілістің кеңесіне жүгінген Қабыл Абылдың басын таспен езіп өлтіреді. Бұдан соң бауырының мәйітін қайда қоярын білмей әбден сасады. Бұрын-соңды мұндай жағдайды басынан өткермеген ол мәйітті ұзақ уақыт жерлемей, сақтап жүреді. Бір күні бір қарғаның жерді тұмсығыменен шұқып қазып, әлденені көміп жатқанына таңдана қарап тұрады да: «Өттеген-ай, осы бір қарға құрлы бола алмаған екенмін ғой», – деп өкініштен өзегі өрттей жанады. Қарғадан көргенін жасаған ол жерді қазып, бауырының денесін жер қойнына тапсырады... Содан бері адамзат тарихындағы алғашқы өлім дәмін татқан кісі – Абыл болып есептеледі. Ал, адам баласының мәйітті жерлеуді үйренуіне дәнекер болған құс – қарға. Бұл ақиқат аятта былай баяндалады:

«Алла Тағала туысының мәйітін жасыруын үйрету үшін жіберген қарға жерді қаза бастаған кезде ол: «Өттең-ай, маған не болды?! Бауырының мәйітін көмген қарға құрлы бола алмадым ба? – деп өкінді».

Енді қарға туралы мақал-мәтелдер мен наным-сенімдерге келейік. Басқа құстардың адымы аталмай, қарғаның адымы ұзындық өлшемі (қарға адым жер) болу себебі қыстың суықтығына байланысты болса керек. «Қарға тамырлы қазақ» дейміз өзімізді. Мұнда да басқа құстың тамыры аталмағанына қарағанда, қарғаның тамыры тереңде екенін, ғасырлап жасайтынын бабаларымыз жақсы білген сияқты. «Есік алдында қарға қарқылдаса, қонақ келеді» деген ырым да бар. Қонақжай халыққа қарға құтты құс болғаны ма? Қазбалай берсек, әрине, көп екен...

Тағы да Құран-Кәрімге тоқталайық. Піл сүресінде айтылғандай, қалың әскер Қағбаны қиратуға келе жатқанда аспанды қаптаған қара бұлт секілді құстар тобы пайда болады. Олар төбеден тас жаудырып, жауды қырғынға ұшыратып, Қағбаны қорғап қалады. Бұл – «Піл жылы» деген атпен белгілі 570 жылы болған оқиға. Тарихшылардың пайымдауынша әлгі топ-топ құс қарға екен. Бірақ бұл болжам ғана, айтпа қарға деп нақты айтылмаған. Алланы зікір ететін, иманға бір табан жақын қарғаның Қағбаны қорғап қалуы әбден мүмкін ғой.

Құранда баяндалатын келесі құс – *бәбісек* (*Будһуд*). Бұл құстың Құранда аталуы әйгілі Сүлеймен пайғамбардың оқиғасымен тікелей байланысты. Бір күні Сүлеймен құстардың қосынын аралап жүріп: «Оу, мен Будһудты (бәбісек құсты) неге көрмей тұрмын? Әлде ол өз бетімен ұшты-күйлі жоқ болып кетті ме?» «Ендеше, оны аяусыз жазалаймын, яки бірден басын аламын! Әйтпесе, ол маған өзін ақтайтын орынды себеп айтып, нақты дәйек келтіруі керек», – деді. Сүлеймен пайғамбар әскерлерімен бірге ұзақ сапарларға шыққан кезде бәбісекті бірге алып жүретін. Себебі, оның мойнына жүктелген міндет сол – әскерлер шөл далада қаталап су іздеген кезде жер асты суын шығару үшін қай жерді қазу керек екендігін айтып беру болатын. Құдай Тағала оған жер бетіне қай жердің суы жақын екендігін біле алатындай қабілет берген... Бәбісек айтқан жерді қазып, суға мейлінше шөлін қандырған әскерлер жорықтарын жалғастырып кете беретін. Сүлеймен пайғамбардың Будһудты іздеуі де сол сәтке, сол бір міндеттің атқарылуына тура келіп еді. Міне, ол жоқ... Содан көп ұзамай-ақ, (Будһуд келді де Сүлейменнің дәрегейіне бас ұрып, аяқ астынан жоғалып кетуінің себебін баяндады): «Мен, расында да, саған беймәлім бір істің жайын білдім. Мен саған Сәбә жерінен аса маңызды һәм рас екендігі күмәнсіз хабар алып келдім». «Сәбә елінде бір әйелдің патшалық құрып, бүкіл елді билеп отырғанын көрдім. Бір өзіне (нағыз патшаға нәсіп болатын) нәрсенің бәрі беріліпті. Сондай-ақ оның үлкен тағы бар екен (соған қарағанда, билігі бекем, пәрмені күшті

екені анық»». «Алайда, оның да, қауымының да құдіреті күшті Аллаға емес, күнге табынғанын көрдім. Шайтан олардың сондай теріс істерін өздеріне кереметтей етіп көрсетіп, тура жолдан тайдырған екен. Сондықтан да, олар өздігінен тура жолды табар емес». «Әйтсе де, көктер мен жердегі жасырын нәрсенің бәрін жарыққа (һәм ондағы тіршілік иелерінің бәрін жоқтық түнегінен жарық әлемге) шығаратын, сондай-ақ, іштеріне бүккендерінді де, жария еткендерінді де толық білетін бір Аллаға сәжде етуі керек емес пе?!». «Өйткені, Алла – Одан басқа құдай жоқ! Ол – ұлы Арштың Раббысы!». Сүлеймен оған: «Рас айттың ба, жоқ, әлде өтірікші кәззәптардың бірімісің? Оны әлі-ақ көреміз», – деді. Содан соң: «Мына хатымды алып бар да олардың (Патшайым мен кеңесшілерінің) алдына таста. Содан кейін оларды жайына қалдыр да бұл хатқа не дейді екен һәм қандай шешімге келер екен соған назар сал», – деп бұйырды...» [3]. Адам баласына құстардың пайдасы мен зияны, қасиеті мен құдіреті айтарлықтай әсер ететін болған. Соның негізінде әрбір құс белгілі бір ұғымның символына айналғаны көрсетіледі. «Қазақ» этнонимінде орнитонимдерге байланысты бұрыннан қалыптасқан ұғымдар мен наным-сенімдер және кейбір орнитонимдердің символдық мәнінің бүгінге дейін жойылмай, сақталуы адам мен табиғат арасындағы мызғымас бірлікті көрсетеді. Пайдасы болмаса, зияны жоқ осы бір тіршілік иелерін құрметтеген адамзат баласы бағзы замандардан-ақ құстарды жақсылықтың нышанына балаған.

Қазақ танымында киелі құстар дегенде ең алдымен көз алдымызға келетіні, әрине, аққу. Аққуды қазақ халқы ежелден қастерлеп, бақыттың бастамасы, жақсылықтың жаршысы, пәктіктің, сұлулықтың белгісі деп есептеген, әрі киелі құс төресі санап, оған ешуақытта оқ атпаған. Тілімізде аққуға қатысты мынандай тұрақты қолданыстар бар: «Аққу – құстың төресі, жалғыз жатып оттамас», «сүйіктей аққу мойын», «аққудың көгілдіріндей», «аққудай ару», «аққудың мамығындай» – «жұмсақ» деген мағынада қолданылады. «Аққудай сылану» – «Әр жақтан, алыстан келіп, өзінің үйреншікті көліне қонған аққудай сыланып, отыз қыз өзіміздің отыз үшінші аудиторияға жиналды» (Ә. Нұршайықов). Халқымыздың ауыз әдебиетінде аққуға байланысты даналық ұғымдар, аңыз-әңгімелер, мақал-мәтелдер, теңеулер жиі кездеседі. Аққу әдемі болғандықтан сұлулықпен ассоциацияланған. Оның әдеміліктің, тектіліктің, махаббатқа адалдықтың символы екендігін М. Мақатаевтың «Аққулар ұйықтағанда» поэмасындағы аққу образынан көре аламыз:

Аққулар...

Аққу мойын, сүмбе қанат,

Алаңсыз тарануда күнге қарап.

Айдыңның еркелері, білмей тұрмын,

Етермін тағдырыңды кімге аманат?!

Жаны сұлу ақ еркем, ары сұлу! (М. Мақатаев).

Халық аққуды ертеден-ақ қасиетті құс деп қастерлеген. Сыңары жараланған аққу сол маңнан көп уақытқа дейін ұзап кете алмай, айналады да жүреді, егер қосағының айдыннан қайта көтеріле алмайтынын сезсе, көк күмбезіне шығандап көтеріліп, төмен қарай сорғалаған күйі өзін су бетіне соғып, мерт етуі де мүмкін. Халық арасында бұны аққу құсының бір-біріне беріскен серті екен деп жатады. Сондықтан ел ішінде: «аққуды атпайды» дейтін жазылмаған қағида қалыптасқан. Себебі, аққу қасиетті де сирек құс, ол саңлақтықтың, кербездіктің, әсемдіктің, асыл арман мен пәк сезімнің нышаны болғандықтан оған оқ жұмсау – үлкен күнә деп есептелген.

Аққуға қатысты тілімізде қалыптасқан мақал-мәтелдер де жетерлік: «Аққуды атпа, досыңды сатпа», «Аққуды атпас болар», «Аққу жүрсе, су – сұлу», «Аққу – құстың төресі», «Аққумен дос болсаң – жүрген жерің пәк болар», «Аққу құсқа оқ тисе, қанатын суға тидірмес, ер жігітке оқ тисе, қиналғанын білдірмес», «Өлеңге енсе, сөз – сұлу, аққу жүзсе, көл – сұлу», «Ақ десек – қаз да ақ, бірақ аққу емес» және т.б. Бұл – халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан терең танымының тіліміздегі көрінісі.

Қазақ халқының қасиетті құстарының бірі – *қарлығаш*. Ата-бабаларымыз қарлығашты ежелден жақсы көрген. Қарлығаштай сүйкімді, еңбекқор, ақылды болсын деген ниетпен қыздарына Қарлығаш деп ат қойған. Қарлығашқа көптеген аңыз-ертегі, мақал-мәтел, жұмбақтар, жыр жолдарын арнаған. Қарлығашқа қатысты тілімізде бірқатар тұрақты тіркестер қалыптасқан. Мысалы, *қарлығаштың қанатындай қап-қара* тіркесі түске қатысты айтылса, *қарлығаштай қанатымен су себу* тіркесі жәрдем, көмек көрсету мағынасында жұмсалады. «Енді мен де адам болғанымды көрсетіп, *қарлығаштай қанатыммен су сеуіп*, әлім келгенше жәрдем көрсетейін» (С. Мұқанов) [4].

Халқымыз қарлығашты киелі санайды. Құйрығының айыр болуына байланысты ел арасында аңыздар бар. Қарлығаш – қазақ ұғымында пейіштің құсы. Білетіндердің айтуынша, ән салатын қарлығаштың көмейі қасиетті Құран сүрелерін шырқайтын көрінеді. Ауаны қақ жарып, сусылдап ұшатын сүйкімді құсты оқ та алмайды, жебе де дарымайды. Егер ауылға қарлығаш ұшып келсе, ел сол жылдан ырыс-береке, бейбітшілік күтеді. Үлкендер қарлығаштың ұшу қалпына қарап ауа-райын болжайды. Өйткені күн ашықта биіктеп ұшса, жауын-шашын боларда жер бауырлап зулайды. Ашық аспан астында айқыш-ұйқыш сымпылдап ұшқан қарлығаш өте сүйкімді. Өздері өте епті, сол ұшып жүргенде корегін, яғни ұсақ жәндікті ауадан аулап жей береді. Үйіне қарлығаш ұя салған адам оны бұзбайды. Өткен ғасырларда жоңғар шапқыншылығында шаңырағына қарлығаш ұя салған үйін жықпаған Төле

бидің өнегесі бүгінге жетіп, абыз ел аузында «Қарлығаш би», «Қарлығаш әулие» деп құрметтеледі. Қарлығашты сұлулықтың символы деп те санайды.

Қазақ халқының киелі деп санаған құстарының бірі – *үкі*. Үкі – білімнің, кітапқұмарлықтың, даналықтың, тапқырлықтың символы. Қазақта құстардың арасынан үкіні қасиетті деп танып, оның қауырсындарын әр түрлі зиянды бәсекеттерден сақтайды деп санаған. Сондықтан үкінің қауырсынын жас балалардың бас киіміне тағады. Мысалы, баланы сүндетке отырғызғанда тұмар мен үкі қауырсындарын қоса тағады. Үкі тағу сән-салтанаттылықты дәріптеуден емес, көз тиіп, сұқ қадалмасын деген ниеттен туған. Тағы бір дерекке зер салсақ, атам қазақ ырымдап, баласы болмай жүрген әйелге үкінің ұясын алақанымен сипатады екен. Оның қауырсынындағы бедер Құранның құпияланып жазылған нұсқасы деп баланың бесігіне, бас киіміне таққан. Үкі қауырсынын халық бойтұмар ретінде көріп, бағалаған. Қызға құда түскенде оның айттырылған қалыңдық болғандығының белгісі ретінде берілетін кәделердің бірі. Қыздың ата-анасына мал немесе ақша беріліп, екі жақ құда болуға уәделеседі. Үкі тағу дәстүрі көбіне қыз бен жігіт бірін-бірі ұнатқанда жасалынады. Бастапқыда үкі қауырсыны келінгебәле-жаладан қорған болсын, ешқандай жамандықты жолатпасын деген ниетпен кәдеге қоса берілген. Сонымен халқымыздың тұрмысында үкі – ерекше құрметке бөленген құс.

Халық ұғымындағы текті әрі киелі құстардың бірі – *бүркіт*. Қазақ бүркітті ерте кезден ұстаған. Аңшылыққа үйреткен. Алғашында қолынан жем жеуге дағдыландырған. Содан кейін құсты алыста тұрып шақырып, өздігінен келіп жем жеуге баулыған. Мұнан кейін ат үстінде тұрып жемді көрсетіп, шақырып, қолына келіп қонуды үйретеді. Содан соң құсқа жемді аң терісін үстіне қою арқылы алғызып үйретеді. Бүркіт аңға үш тәсілмен – *шанышлы*, *сытыра* және *іліп түсу* арқылы түседі. Бүркітті ежелден «қасиетті құс» деп қастерлеп, «дала сермендесі», «көк тәңірісі», «аспан перісі», «қанаттылар ханы» деп құрмет тұтқан. Қыран құстың жадағайын қазақ төріне іліп қоятын. Бүркіті бар үйде жын-шайтан болмайды деген ұғым бар. Бүркіт – ердің серігі. Құстың алдынан қыз-келіншек, бозбалаларды өткізбейді. Айналып өтуі талап етіледі. Бүркіт бір сілкінгенде үйден бір пәле кетеді деп ырымдайды. Жақсы қыран құсы қаза болғанда, иесі қатты қайғырып, аза тұтады. Құстың денесін ақ шүберекке орап, тау-тас жақпарына, құс ұясына жақын жерге жерлейді. Бүркіттің канат, құйрық қауырсынын, бас терісін, тұяғын, аяғын алып үйдің төріне тұс киізге, жас баланың бесігінің басына іліп қояды. Мұның себебі, қасиетті құс адамды пәле-жаладан, көз-сұқтан, қатерден сақтайды, баланы шошындудан қорғайды деп санаған. Бұл – шындық. Дәлелденген дүние. Құсбегі бір үйге құсымен кірсе, кетерінде бүркітінің иығына шоқ үкі тағып шығарады. Шошынған адамның басына бүркітті қондырып жатады.

Толғақты жеңілдету үшін де үйге бүркіт әкеліп, әйелге көрсететін ырым бар. Ата-бабаларымыз бүркітке аң алдыру мақсатынан гөрі табыну, сиыну жағын басым ұстаған болар. Оны қастерлеп, қасиетті деп санап тұғырға қондырып, сылап-сипап, тамақтандырып, қағида шартын мықтап сақтай отырып, бағып-қаққан. Қадым заманнан бері қастерлеп келген бүркітті пір тұтқандығы соншалық ол өлсе, иесі оны қауырсын, мамығы, құйрығы, басы, тұяғымен, кейде «бітеу» немесе жара сойып, үй төріне қанатын кере іліп қояды. Бұл – «бүркіттен пәле-жала, жын-шайтан қашады» деген сенім-нанымның нышаны. Сол сияқты бүркіттің тұяғын, басын, қанатын тұскиізге, бала бесігіне, төрге іледі. Кейде бітеу сойылған бүркіт «терісінің» ішіне шөп тығып, тұлып жасап қоятын болған.

Бүркіттің түлегі кезінде түскен қауырсындарын теріп алып, кереге басына іліп қоятын салт бар. Бұл қауырсынды қастерлеушілік, әрі саятта құстың қауырсыны сынып, құстың ұшуына бөгет болса, кәдеге жарату деген сөз. Бүркіт қанатымен үй, кілем, сырмақ, басқа да дүниелерді сыпырмайды. Керісінше, оны жастыққа салып жатса бас ауырмайды, басты пәледен сақтайды, адам шошып оянбайды деген сенім халық санасында берік орныққан. Құстың саусақ, тырнақтарын тұмар ретінде де, фетиштік зат ретінде де қастерлегенінің бір көрінісі – қазақтардың бүркіт тұяғын балалардың бас киіміне, бешпентінің алдыңғы өңіріне тағып, бесігіне байлап қоюы. «Көтеріліп» ауырған, қатты шошынған аурулардың басына бүркіт қондырып емдейтін болған.

«Қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай» деген аталы сөз содан қалса керек. Қазақтардағы осы құсқа байланысты танымның сарқыншағы «Бүркіт биі» бар.

Қазақ халқы бүркітті аса қадірлеп, оны өздерінше төрт асылдың бірі деп санайды. Төрт асылға қозы қошқар, еккен егін, тазы күшік, балапан бүркіт жатады. Бұл төртеуі жасы жылға толмай тұрып адам керегіне жарап, қажетін өтейді.

Бүркіт қазақ қоғамында қоғамның бір жанды мүшесіне айналып кетеді. Сондықтан капелімде мерт болған немесе ауылда өлген бүркіттің иесіне: «Ат өледі, құс қашады, екі қанат бір құйрық табылар, ажалы жетсе бәрі өледі» деп сабырлылыққа шақырады, көңіл айтады. Қазақта ертеректе өлген қыран құстың қанат, құйрығына май жағып, ақ матаға орап, биік тау құздарына немесе адам аяғы баспайтын жерге арулап жерлейтін салт болған.

Бүркіт аң ала алмайды, ауырып мазасызданады, тіптен ұшып кетуін көз тиген деп ырымдайды. Ондайда бүркітті «қырсық шалды» деп жанып тұрған оттың үстіне тұз шашып, бытырлаған дауыс ырғағымен оңнан солға қарай айналдырып: «Бисмилла, сырыс-сырыс, сырыс-сырыс! – деп жалбарыну айтып домдайтын болған. Құсбегілікке байланысты барлық

құрал-жабдықтарды жинастырып, оларды адыраспан, арша сияқты қасиетті өсімдіктермен аластап, бәле-жаладан тазартады. Қазақ құсбегілері бүркіттің пірін Әулие Жалайыр Шора Ата деп табынады. Бүркіт ұстар алдында Әулие Шора Атаның әруағына тағзым етіп, Құран оқытып, тілеуін тілеп, жеті нан пісіріп, құдайы тамақ таратып, құсбегі бабалардың әруағына сиынады.

Аңызға сенсек, Жалайыр Шора құс атаулының «тілін» білген, қырандардың мекені мен шабытты өрісін, қонағы мен ұясын, неге шабатын, нені алатынын білген екен. Тіптен төбеде ұшып өткен құстың жасын, қырандығын ажырата алған. Құс атаулы: «Ұша берсем қанатым талады, Жерге түссем Жалайыр Шора алады», – деп, зар қағады екен деген аңыз бар ел аузында.

Қазақ құсбегілерінде қыран құсты ұстағанда, сатып, қалап алғанда бүркіттің құйрық қауырсынын, қанатын майлап, иығына шоқ үкі тағып, ақсарбас малын айтып сойып, тілеу тілеп, шашу шашып, сүйінші сұрайтын жақсы салт бар. Ауыл ақсақалдары мен кәнігі адамдарға сыналып, «бүркіттің құйрығын майлау» тойын жасайтын болған. Ондайда ауқаттылар жағы ақсарбас атаса, қарт құсбегілер өздерінің ескі құс жабдықтарын көрімдік ретінде сыйға тартады. Ертеректе күзде саят уақыты басталардан бұрын аушы құсқа арнап құрбандық береді: әркім өзінің шама-шарқына қарай тарту ұсынады, ауқаттылар қой сойып, бүркіт торын «қандайды» (торға қан жағады).

Қазақ халқы үйге қыран құс келгенде Қызыр Бабаның ерекше сыйлығы, үйге бақ-береке келді деп шын жүректен қуанып, жақсылыққа жорыған. Сондай-ақ қазақтарда бөгде біреу бүркітімен ауылға келсе, құсының иығына үкі тағатын немесе ақ шүберектен ақтық тағатын архаикалық ғұрып бар.

Құсбегінің құсы алғаш рет аңға ұшуын «құсаяқтанды» деген, ал ұстаған аңын «тырнақалды» деп атайды, ал саяттағы алғаш аң алуын «бауашар» атап, оларға арнайы кәде жасайды. Яғни ауыл адамдары құс пен құсбегіні қарсы алып, шашу шашады.

Бүркіт – адамдарға бақыт әкеледі, егерол жол үстінде кездесіп қалатын болса, жолы сәтті болады. Егер өшіксе, сол адам айықпас ауруға ұшырайды.

Халық ұғымында бүркіт бірнеше жыл қатарынан ұя салып, балапандарын басып шығарған ағаш қасиетті деп есептеледі. Оның ұясын бұзған адам бақытсыздыққа ұшырайды. Бүркіттің ұясын сипап, оған табынып, бала сұраған әйелдің баласы болады, әрі ол бүркіттей батыл, ер жүрек болады. Бүркіттің түсіп қалған жүндерін жинап әкеліп, үйге іліп қойса, бәле-жала жоламайды [5].

Көп халықтарда жер бетіне тыныштық пен береке әкелетін құс *көгершін* деп саналады. Көгершіннің бейбітшілік құсы ретінде бейнелену себебін түсіндіру қиын емес. Кезінде Нұх Пайғамбардың кемесіне зәйтүн

бұтағын алып келіп, топан судың аяқталғанын және Құдайдың адамдармен татуласқандығын жеткізген дәл осы құс болған. Сонымен қатар, осыдан сан мыңдаған жылдар бұрын әйгілі Венераның көгершіндері Марстың дулығасына жұмыртқалағандықтан, соғыс Құдайы кезекті қан төгістен бас тартып, халықтың аман қалғандығы туралы антикалық аңызды да еске түсіруге болады. Пикассо қызының есімін Палома (испан тілінде – көгершін деген мағынаны білдіреді) деп қойғанына қарағанда, аталған құсқа ерекше ілтипатпен, ыстық ықыласпен қараған секілді.

Қорыта айтқанда, жоғарыда сипатталған құстардың қазақ халқының рухани және мәдени өмірінде ерекше орны бар. Айталық, үкі – даналықтың, тапқырлықтың; қарлығаш – берекенің, мейірімділіктің; аққу – махабаттың, адал сезімнің; байғыз – жамандықтың, өлімнің; көгершін – татулық пен бейбітшіліктің; бүркіт – қайсарлықтың, еркіндіктің; ұлар – тыныштық пен қауіп-қатерден аластаудың символы ретінде танылған. Сондықтан да аталған құстарға «киелі құстар» деп атау берген. Мақалада бірнеше орнитонимге байланысты тілдік деректерге арнайы тоқталғанымызбен, қазақ танымында ерекше орын алатын басқа да құстар көп. Оларды халқымыздың дәстүрімен, ырым-тайымдарымен байланыстыра зерттеудің маңызы зор және келешек еншісінде.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Байтұрсынов, А.** Ақ жол. – Алматы : Жалын, 1991. – 463 б.

2 Құстар жайлы Құранда келтірілген қызық деректер, [Электронный ресурс]. – <http://islam.kz/kk/articles/islam-jane-gylym/qustar-jaily-quranda-keltirilgen-qyzyq-derektter-2076/#gsc.tab=0>

3 **Халифа Алтай.** Құран Кәрім қазақша мағына және түсінігі. – Мәдина, 1991.

4 **Сансызбаева, С. К.** Адамның зооморфтық мінездемелерінің қазақша-орысша сөздігі. – Алматы : 2000 – 87 б.

5 **Хинаят, Б., Исабеков, Қ. М.** Саятшылық – қазақтың дәстүрлі аңшылығы. – Алматы : Алматы кітап, 2007. – 208 б.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

Б. М. Сүйеркүл¹, Н. Н. Бигелдиева²

Теолингвистический анализ языковых единиц с использованием орнитонимов

¹Институт языкознания имени А. Байтұрсынова,
г. Алматы, 050010, Республика Казахстан;

²Факультет филологии и мировых языков,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, 050010, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 09.01.19.

B. M. Suiyerkul¹, N. N. Bigeldiyeva²

Teolinguistic analysis of linguistic units using ornithonyms

¹A. Baitursynov Institute of Linguistics,
Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan;

²Faculty of Philology and World Languages,
Kazakh National university named after al-Farabi,
Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan.
Material received on 09.01.19.

Статья посвящена изучению орнитонимов, используемых в составе устойчивых языковых единиц казахского языка. Авторами рассматриваются прагматические особенности пословиц и поговорок с названиями птиц на материале теологических источников. Всесторонне описываются роль и место священных птиц в духовной и культурной жизни казахского народа с точки зрения теолингвистики.

The article is devoted to the study of ornithonyms used in the structure of stable linguistic units of the Kazakh language. The authors consider the pragmatic features of proverbs and sayings with the names of birds on the material of theological sources. Far and wide described the role and place of sacred birds in the spiritual and cultural life of the Kazakh people in terms of theology.

С. Тайманова

ф.ғ.к, доцент, Педагогика факультеті, Болашақ университеті, Қызылорда қ.,
120011, Қазақстан Республикасы
e-mail: sara.taimanova@mail.ru

СЫРДЫҢ СЫРШЫЛ АҚЫНЫ

Толыбай Абылаев Сыр елінің шеберлік мектебін үлгі-өнеге тұтып поэзияға өз қолтаңбасымен келді. Ол шығармалары арқылы адамның рухани әлеміне үңілумен, адам болмысына назар аударумен ерекшеленді. Әдебиетке белсене араласып, көркемдік үдеріске өзіндік стилімен өрнек берді. Алдыңғы толқын ағалар дәстүрін жалғастырды. Өмірде көрген – білгендерін, көңілге тоқығандарын өлең өрнегіне салып, өмір шындығын көркемдік шындыққа айналдыра білді. Өмір мен табиғатты, уақыт пен кеңістікті, өзгелер көре алмайтын өмірдің құбылыстарын ақындық сезіммен көріп, көркем тілмен, оралымды ойлармен жеткізеді. Осы тұрғыдан келгенде Толыбай Абылаевты туған жерін, құтты мекенін, ұлттық құндылықтарын сүйген патриот ақын деп танымыз. Ақын азаматтық –отанишылдық сарындағы лирикалық өлеңдері арқылы қазақ халқының ерлігін, елдің дәстүрін, тағдыр талайынан өткен өр рухты мінезін, қайсар ұрпақтар өнегесін ұрпаққа насихаттайды.

Кілтті сөздер: поэзия, рухани құндылықтар, азаматтық-отанишылдық сарындағы лирика, намыс толғау, фольклорлық дәстүр, әлемдік дерт, лирикалық кейіпкер.

КІРІСПЕ

Сыр өңірінің әдебиетін дамытуға, сол арқылы қазіргі қазақ әдебиетінің дамуына үлес қосқан ақын-жазушыларымыздың бірегейі Толыбай Абылаев. Ол өзінің шығармалары арқылы елге танылды, адамның рухани әлеміне үңілумен, адам болмысына назар аударумен ерекшеленді. Әдебиетке белсене араласып, көркемдік үдеріске өзіндік стилімен өрнек берді. Алдыңғы толқын ағалар дәстүрін, Сыр елінің шеберлік мектебін үлгі-өнеге тұтып поэзияға, өз қолтаңбасымен келді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Бірнеше рет Республикалық жыр мүшәйраларына қатысып жүлдегер атанды. Өмірде көрген – білгендерін, көңілге тоқығандарын өлең өрнегіне

салып, өмір шындығын көркемдік шындыққа айналдыра білді. Өмір мен табиғатты, уақыт пен кеңістікті, өзгелер көре алмайтын өмірдің құбылыстарын ақындық сезіммен көріп, көркем тілмен, оралымды ойлармен жеткізе білді. Осы тұрғыдан келгенде Толыбай Абылаевты туған жерін, құтты мекенін, ұлттық құндылықтарын сүйген патриот ақын деп танымыз. Оның «Арал көшіп келеді» (2002), «Аралдан соққан жел» (2006), «Арал атлантдиясы» (2011) жыр жинақтарының негізгі мазмұны туған жер, өскен ел, оның өткен тарихы мен бүгінгі өмірі. Ақын «Отанға деген махаббат» деген өлеңінде:

Даламдай, дархан, көшелі,
Жер сенсің, алып асқағым.
Ырысы, бағы бес елі,
Ел сенсің, Қазақстаным

немесе:

Арманға толы алабы.
Бұл елде кім бар шат менен?!
Менікі дала, асқарым.
Мәңгілік махаббатпенен,
Сүйемін Қазақстаным,

– деп [1,4], туған елін, Отанын сүйген азамат халқымен бірге екенін, оған деген перзенттік махаббатын теңеу сөздермен көркем жеткізеді. Оқуға жеңіл, әсерлі халықтық теңеу сөздер ойға ажар беріп тұр. Бұл ақынның бай халық әдебиетінің сөз маржандарынан сусындап өскендігін аңғартса керек.

Ақын шығармашылығының салмақты жағы – поэзия. Қазіргі қазақ поэзиясы – тәуелсіз Қазақстанның жаңа әдебиетіндегі негізгі салаларының бірі. Ежелгі замандардан қазіргі кезеңге дейінгі ұлттық сөз өнері дамуының негізін құраушы – қалыптастырушысы, көркемдік дәстүрдің ықпалды арнасы болып келе жатқан қазақ поэзиясының тәуелсіздік жылдарындағы жаңаша серпінмен түлей өркендеуі де поэзияда айқын байқалды. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Тарих толқынында» атты кітабындағы ойлары да ұлттық поэзиямыздың көркемдік-эстетикалық тұрғыдағы дүниетанымыздың ықпалдылығын байқатады: «...ұлттық сананың кейбір ерекшеліктері де қазақ болмысының құпиясы мен өміршең күштерін нұрландыра алады. Қазақтардың рухани әлемі негізінен ауызекі поэзия дәстүрінің ықпалымен қалыптасып отырған. Қазақтарды талай елін қайран қалдыратын осынау байтақ кеңістікті кернеген поэзиялық әлем тек қана сұлулық пен сезімнің шеңберінде шектелмеген. Ол жаңашылдықтың жалынын лаулата да білген. Сонан да болар, қазақтың поэзиялық шығармашылығында мейлінше терең танымдық қасиеттер бар. Сондықтан да қазақтың дәстүрлі поэзиясы ұдайы философиямен шендесіп жатады.

Қазақ даласында поэзия тек ақын-жыраулардың ғана еншісі болып қоймаған, ол қазақ мәдениетінің барлық тамырына нәр берген» [2, 28], – деген еді. Елбасының бұл сөзі – қазақ поэзиясының ұлттық және жалпыадамзаттық рухани құндылықтар дәстүрлерімен үндес дамидынын, сабақтастығын, поэтикалық-философиялық болмысын аңғартса керек. Біз шығармаларын зерделеп отырған ақын Толыбай Абылаев та қазақтың халық болып сақталуын поэзия тілімен өрнектейді де үлкен философиялық ой түйеді. Жоғарыдағы өлеңде:

Салдырап келем сан ізбен,
Сарайшық, Сауран жетеді...
Атам заманғы аңызбен,
Ертегілердің мекені.
Азаттық нағыз бақ деген,
Ару таң күліп атады...
Сәйгүлік мінген сақпенен,
Күлтегіндердің Отаны,

– деп [1, 4] толғанады. Өлеңде көркемдік жинақтаумен өрнектелген мағыналы сөздер арқылы қазақ халқының мыңжылдықтар белестері романтикалық әуенмен жырланған. Өлеңдегі Сарайшық – Орта ғасырдағы Алтын Орданың орталығы болғандығын, Сауран – XXII ғасырдағы еліміздегі ірі сауда орталығы екендігін, Күлтегін – түркілердің батыры атанғанын аңғартады. Автор осы тарихи қалалар мен тарихи тұлғалардың атын атау арқылы да қазақтың өткен тарихына, тегімізге терең үңілуге ой тастайды. Өлеңді оқыған ұрпақтың кеудесінде елге деген сүйіспеншілік оянады. Тегі мен тарихы бар бүгінгі Қазақстанның ұрпағы екеніне мақтанады.

Ақынның азаматтық-отаншылдық сарындағы лирикалық өлеңдері оның эстетикалық дүниетанымын аңғартады. «Алтын бесік», «Ауыл. Таңсәрі», «Кенесары ханның монолога», «Бөгенім», «Теке Төлеш батыр», «Екі мыңыншы жылмен кездесу», «Жетес би» тағы басқа өлеңдерінің негізгі идеясы да туған елге деген сүйіспеншіліктен туған жырлар. Бұл өлеңдерде ақын қазақ халқының ерлігін, елдің дәстүрі, ұлттық-отаншылдық, тұрмыстық-әлеуметтік тағдыр талайынан өткен өр рухты, қайсар ұрпақтар өнегесін ұрпаққа насихаттайды. Мысалы, «Алтын бесік» өлеңінде ауылды алты алаштың құтты мекені санайды. Ауыл – дархандықтың, кеңдіктің, елдіктің, батырлықтың, ерліктің, теңдіктің мекені. Жабыққанға қуат берген, ауырғанда желеп-жебеген, сағынғанда мауқын басқан туған ауыл кімге болса да ыстық. Сыр өлкесі – қазақ және басқа түркі тілдес халықтардың алтын бесігі. Бұл өңірде сырт елдермен қан тамырындай байланыстырған Ұлы Жібек жолының сүрлеуі жатыр. VII–XI ғасырлардағы Оғыз мемлекетінің астанасы Жанкент қаласы Ұлы Жібек жолының тоғысқан торабы болды. Бірақ ақынды ойландыратын, жанын жегідей жейтін өзекті мәселе бар.

жүрмейді елге
жаттанды заң,
жарғыңыз.
ауыл осы
жал мен жая...
бал қымыз...
ауыл осы абыройы асқақтап,
ар-ұятын алдырмаған арлы қыз.
ей, жақсылар!
ел мерейін ет, үстем,
тауфиық туысқанға кетіскен...
аумақ болсын судан таза, сүттен ақ,
аулақ болсын,
СПИД-пенен, СЕКС-тен!
ауыл жайын арасына кел де біл,
данасына,
даласына бөл, көңіл!
ауыл – анам ақтық демі аз қалған,
Аттан, қоғам!
басын сүйе,
бол, донор!!! [1,54]

Толыбай ақын туған ауылды әлемдік дерттен, ұрпақтың рухани құлдырауынан сақтандырады, бұл қоғам болып жұмыла кірісетін жауапкершілікті іс екенін аңғартады. Әрі ұрпаққа ауылдың қадірін біл деген насихат ой айтады. Өйткені ауыл – тоқшылықтың, береке-бірліктің, тірліктің бұлағы.

«Жетес би» өлеңінде «Қара сөзден қаймақ сүзіп, қызыл тілден сорғалатқан шекер жыр, кәусар сөздің сорғалатқан сарынын, елдің мұңын абыз болып толғаған» деген өрнелі өрнектер арқылы Жетес бидің бейнесін ашады. Елмен бірге жасап келе жатқан Жетес ел мүддесін көздеді. Хан да, қара да елден бөлек еш бақытын таба алмайды. Ұлық тілді Жетес баба осыны ұрпағына ұғындырған абыз, шешен, би.

Ақын – туған елінің, атамекенінің қорғаны болған батырларын жырлайды. «Теке Төлеш батыр» өлеңінен осыны аңғаруға болады. Мысалы, текеден шыққан Төлеш батыр Жанқожа батырдай елін сыртқы жаудан қорғаған батыр. Бұлар – елдің айбыны мен айбары болған халық батырлары.

«Кенесары ханның монолога» нағыз отаншылдық сезіммен жазылған өлең. Кенесары Қасымұлын жырлаған ақындар қазақ әдебиетінде біршама бар десек те, кезінде олар Кенесарыға қатысты жүргізілген саяси науқанның

барысында көбі «ұлтшыл» деген атпен таяқ жеді. Олар Кенесарыны «туған тауын, өскен жұртын сүйген» асқан патриот, қазақ халқының шын бостандығы мен ұлттық тәуелсіздігін аңсаған қол бастаған батыр деп жырға қосты. Толыбай ақын осы тақырыпқа қалам тартып Кенесары батырдың шынайы көркем бейнесін береді. Жерінің бостандығы үшін, елінің азаттығы үшін Кенесары атқа қонды. Өлеңде Кенесарының отаншылық рухы асқақ. Оны ақын былайшы суреттейді:

Жасканта алмас түк мені,
Алдияр ата қонысым.
Жанымыз пидә сен үшін,
Тарылмауы үшін өрісім.
Жалындауы үшін жеңісім,
Жасауым керек Ер ісін.
Тәуекел жұртым дегізгін,
Сен барда шалқар теңізбін.
Жауға есем кетсе,
Жан Ана,
Несіне мені еміздің?! [1, 6]

Кенесары – намысты ер. Ел үшін, жер үшін Намыс азаматтың туы болуы керек. Өлеңде өрілген ой өрнектер өршіл рухты, күрескер ұлт қаһарманының намыстана буырқанған сезімін білдіреді. Лирикалық қаһарманның алда тұрған қиындықтарға, күрес майдандарына төтеп беретін қайсар мінезін, қаһармандық– жауынгерлік психологиялық хал-ахуалын көрсеткен. Ахмет Байтұрсыновтың қисыны бойынша: «Намыстаныс. Намыс толғау – басында тайғақ кешу, тар жолда, қиыншылық шегіне жетіп тақалған шақта шығатын сөз. Қиын хал нағыз қиын шегіне жеткенде, қиын істеуге керек қылады. Сол қиын істі істеуге көбінің батылы жетпей намысына тиіп, қанын қыздырып сөйлеу қайрау сөз деп аталған. Сол қайрау сөздің өлеңмен айтылғанын намыс толғау дейміз» [3, 171]. Олай болса, ақынның «Кенесары ханның манологы» намыс өлең-толғауға жатады.

Намыс өлең-толғаулары – қазақ поэзиясында сақ, ғұн, түркі өркениеті дәуірлерінде негізі қаланған, кейінгі ақын-жараулар поэзиясымен нығая қалыптасқан психологиялық-философиялық мағыналары қуатты өлең сөз өрнектері. Ұрпақтардың ұлттық-отаншылдық, азаматтық-қайраткерлік ұстанымдарын үнемі ұштаумен, алға жетелеумен келе жатқан – мұндай өлеңдер Толыбай ақынның оптимистік қуатын айқындай түседі. Толыбай ақын да бұл өлеңінде ұрпақтардың жігерін оятып, қайрап, санасын серпілтуге, оятуға, тәуелсіздігіміздің оңайлықпен келмегендігіне, оны баянды ету жолындағы қиындыққа қарсы ұмтылуға қайраттандырады. Өлең тармақтарындағы «қасықтай қаным қалғанша, қайқы қылышым қолымда»,

«жолбарыс жүректі алашым», «көзінен аққан жасы мұз» т.б. көркем кестелі тіркестер оқырмандарын да жігерлендіреді.

«Тәуелсіздік жылдары» деп аталатын кезеңнен басталған жаңашыл пайымдаулар рухани түрлеудің жаңа бір кезеңі болды да қазақ әдебиетіне көркем ойлаудағы жаңа ұстанымдарды алып келді. Жиырма жылдан астам уақыт ішінде қазақ қоғамында болып жатқан түбегейлі өзгерістер әлеуметтік рухани, мәдени өмірімізді жаңа белеске шығарды. Әдебиеттің поэзия жанрын жаңа өмірдің тынысын тез сезініп, әсіресе ұшқыр да шағын лирика белсенділік танытып қоғамда болып жатқан әлеуметтік өзгерістерге деген өз үнін шапшаң білдіріп жатты. Осы кездерде халықтың қамын ойлап, мұңын жырлаған, ұлттың арын арлаған азаматтық лириканың дауысы жарқын шықты. Толыбай ақын жан сырын ортаға салып, өткен елдің тауқыметін суреттесе де кеудеңе үміт сенімін оятқан жыр жолдарын арнады. «Екі мыңыншы жылмен есендесу» толғауында:

Адам мәңгі!
Құтырмасын ажалың,
Өркендейді өріс жайып қазағым.
Ар мен ұят құлы болып ақшаның,
Болашақтың сыпырмасын базарын.
Жаны жазғы таң нұрынан жаралған,
Ана біткен жас төкпесін жанардан.
Жұрт көшпесін жерін тастап құландай,
Құт кетпесін атамекен Аралдан,

– десе [1, 16], «Бөгенім» өлеңінде Аралдың құтты мекені болған Бөген жайлы толғанады.

Ата-анама құтты қоныс мекен болған, Бөгенім,
Жауын жасқап жел жағына Ер Төлештей көкем қонған,
Бөгенім.
Арығынан атан түйе арғы бетке малтып жүзіп,
Бөгенім
Ақ тыраны талай жанға балдан бетер шекер болған,
Бөгенім,
Ағайынға таудай талап, айшықты арман, несібе бер,
Бөгенім,
Тілектеспін туған ауыл, сен деп соққан жүрегімнің,
Бөгенім,
Мәртебесін мәңгілікке өсіре бер, Бөгенім!!! [1, 11]

Бұл өлеңде ақын туған жерді жалаң суреттемей оны сол жердің, елдің тұрмыс-тіршілігімен байланыстырады. Ақын ішкі тебіреніспен «Бөген» сөзіне ерекше екпін, мағына беріп жеткізеді. Өмір тіршілігін лирикалық кейіпкер – ақын өзінің қуаныш-күйініші, ішкі толғанысы арқылы көрсетеді.

Қазақ поэзиясындағы туған жер, атамекен, салт-дәстүр туралы көзқарастар – ежелгі сақ, ғұн, түркі өркениеті, Қазақ хандығы дәуірлерінен сақталған халықтық-ұлттық этнографиялық сипаттар көркемдік ойлау аясында сипатталған. Өлеңдердегі лирикалық қаһарман – кең даладағы жазғы жайлауларымен, қысқы қоныстарымен, төрт түлігімен, ауылдас туыстарымен, алыстағы ағайынымен, аспанымен, желімен, жұлдыздарымен, Күнмен, Аймен – бәрімен бірге тыныстаған қазақ халқының көркем шындықпен жинақталған тұлғасы. Туған жер туралы жазылған өлеңдердің лирикалық кейіпкері – ақынның өзі. Ол сезімтал, алғыр туған елін сүйеді, қадір тұтады. Тек ақын үшін ғана емес, әрбір перзент үшін де туған жер, өскен орта, ауыл-аймақ, таусылмас рухани қазына, сондықтан да оны үнемі биікке көтереді.

Лирикалық кейіпкердің тілі халыққа түсінікті, қарапайым болып келеді. Көп ретте ақын теңеу, эпитет, метафораны жиі қолданады, халық поэзиясын үлгі тұтқан, содан ақындық жолға азық алған ол ауыз әдебиетінен келе жатқан фольклорлық дәстүрді жалғастырады.

Сырда туған сыршыл ақынның шығармашылығында Қазақстан деген қасиетті ұғым да ұлттық нақышта бейнеленеді. «Қазақстан-Ғажапстан» өлеңінде қазақ жерінің кеңдігі, халқының дархандығы ақынға сарқылмас күш-қуат береді.

Өркендеп елу елдің төрінде әлі,
Түтінің түзу ұшсын
Елім, кәні!
Сен жайлы алуан жырды ақтарамын,
Тілімнің тұр ұшында соның бәрі...

Туған ел,
Төрің байтақ, кереген кең,
Көркіңе көз жіберем тереземнен.
Өлең қып өрнектеген қасқарау тіл,
Қасыммын... төкпе шайыр Төлеген – мен [4, 168].

Ақын осылайша кең байтақ Қазақстанның сырын ашуға ұмтылады, елін емірене сүйеді, елінің бес мұхит, төрт құрлыққа танылғанына марқаяды. Тарих бел-белестерін жүрегінен өткізіп, Қазақ елінің өткен күндерінің тұтас поноромасын жасауға ұмтылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жалпы туған жерін мақтаса марқаймайтын пенде, туған жерін төл туындысына арқау етпейтін қаламгер жоқ. Төкең де өзінің туған жерін, өскен елін шынайы сүйген ақын. Туған жердің жайқала өскен егініне, сол

жердің аң-құсына, байлығына зор тебіреніспен қарайтынын оның жоғарыда талдаған өлеңдерінен айқын аңғарамыз. Туған жерін, Сыр бойын, Аралын құрмет тұтқан ақын өлеңдері жас ұрпаққа үлгі боларлық өнегеге толы.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Абылаев, Т.** Аралдан соққан жел. – Алматы : Ана тілі, 2006. – 112 б.
- 2 **Назарбаев, Н. Ә.** Тарих толқынында. – Алматы : Атамұра, 2003. – 288 б.
- 3 **Байтұрсынов, А.** Әдебиет танытқыш : Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы : Атамұра, 2003. – 205 б.
- 4 **Абылаев, Т.** Арал Алантиадасы. – Алматы : Қазығұрт, 2011. – 256 б.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

С. Тайманова

Поэт-сказитель земли Сыра

Факультет педагогики,
Университет Болашак,
г. Кызылорда, 120011, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 09.01.19.

S. Taimanova

Poet-storyteller of the Syr land

Faculty of Pedagogy,
Bolashak University,
Kyzylorda, 120011, Republic of Kazakhstan.
Material received on 09.01.19.

Толыбай Абылаев был поэтом, вобравшим в себя самые лучшие традиции творческой школы поэтов-сказителей земли Сыра и внесший свою лепту в развитие поэзии того времени. Через свои произведения он обращался к духовному миру человека, к его природе. Его активное участие в литературе оказало влияние на выработку индивидуального, оригинального стиля в художественном процессе.

Продолжая традиции предшественников, поэт увиденное, услышанное, прочувствованное душой и сердцем, – все реальное в жизни – в художественной форме правдиво отображал в своих произведениях.

Поэт посредством богатства художественного языка, артистично и с поэтическим чувством отражает такие процессы, как жизнь и природа, время и пространство.

С этой точки зрения мы признаем Толыбая Абылаева патриотическим поэтом, который любит свою родину и его национальные ценности. Поэт посредством лирических произведений гражданско-патриотического характера пропагандирует характер, смелость духа, традиции, наследие казахского народа.

Tolybai Abylayev was a poet who absorbed the best traditions of the creative school of the poet-narrators of the Syr Land and contributed to the development of the poetry of that time. Through his works, he turned to the spiritual world of man, to his nature. His active participation in literature influenced the development of an individual, original style in the artistic process.

Continuing the traditions of predecessors, the poet has seen, heard, felt by his heart and soul – everything real in his life – truthfully reflected in his works in artistic form.

The poet, through the richness of the artistic language, artistically and with a poetic sense reflects such processes as life and nature, time and space.

From this point of view, we recognize Tolybai Abylayev as a patriotic poet who loves his homeland and his national values. The poet, by means of lyrical works of a civil-patriotic nature, propagandizes the character, courage of spirit, traditions, and the heritage of the Kazakh people.

FTAMP 17.82.32

А. Ә. Үсен

ф.ғ.д., профессор, Филологиялық факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
e-mail: aierke0102@mail.ru

КОМПАРАТИВИЗМ КОНТЕКСТІНДЕГІ М. ЖҰМАБАЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Мақалада М. Жұмабаев прозасы мен атақты француз жазушысы Г. Флобер шығармалары арасындағы тақырыптық-идеялық, көркемдік-бейнелік жүйесіндегі сабақтастық сараланады. М. Жұмабаев XX ғасырдың басында еуропалық үрдіс психологизмді шебер қолданды. Жазушының «Шолпанның күнәсі» әңгімесі сана ағымы негізінде жазылды. Мақалада жазушы шығармасы компаративизм контекстінде қарастырылып, француз әдебиетінің классигі Г. Флобердің «Бовари ханым» шығармасымен салыстыра талданады. Әйел психологиясының ерекшелігі мен оның әртүрлі қоғамдық-әлеуметтік құндылықтағы орны туралы талдау жасалады. Жазушылар шығармашылығындағы әйелдер туралы көзқарастары мен олардың қоғамдағы орны туралы тұжырымдары анықталады. Екі шығармадағы образдар жүйесі мен көркемдік ерекшеліктері салыстырыла отырып талданады. Мағжан әңгімесіндегі әйел теңсіздігінің терең арнасы мен Флобер романындағы кейіпкердің қоғамдық мәні сараланады, екі әйел бейнесінің әлеуметтік сипатындағы ортақ белгілер айқындалады. Әйелдердің қоғамдық – әлеуметтік теңсіздігін кейіпкерлердің психологиясындағы өзгерістер мен ішкі монологтары арқылы шынайы бейнелейді. Қазақ және француз жазушысының шығармаларындағы тақырып пен мотивтің жақындығы олардың қоғамдағы әйел орнының төмендігінің көркем шындығын өткір қоюымен сабақтас.

Кілтті сөздер: психологизм, үрдіс, проза, компаративизм, салыстырмалы.

КІРІСПЕ

Біртуар жазушы М. Жұмабаев шығармашылығын әлемдік әдебиеттің озық үлгілерімен сабақтастыра талдау қазіргі әдебиеттануда өзекті болып тұр. Әлем әдебиетінде әйел опасыздығы арқау болған шығармалар өте көп. Олардың жарқын үлгісі ретінде француз классигі Г. Флобердің «Бовари

ханым» атты кесек туындысының жанынан әйел тағдырын баян ететін М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесі де орын алады.

Әлемдік әдебиетте әйел опасыздығы отбасы шеңберінен шығып, белгілі бір қоғам заңдылығына қарсы әйелдің бас көтеруі ретінде бейнеленіп келеді.

Қазақ, француз әдебиетінің ірі өкілдері осы құбылыс арқылы не айтқысы келеді? Олардың шығармаларына арқау болған әйелдерді опасыздыққа итермелеген себептер арқылы қоғам мен заманның әйел тағдырына байланысты көтерген қандай мәселелеріне назар аударады?

Мағжан осы әңгімені жазған кезде қазақ әдебиетінде әйел тақырыбы, әйел теңдігі өзекті мәселеге айналғанды. С. Торайғыровтың «Қамар сұлу», М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» атты романдарында, басқа да ақындардың өлеңдерінде бас еркінсіз сүймеген адамға зорлықпен қосылып жатқан жас қыздардың трагедиясы көп айтылды. Жиырмасыншы ғасыр басында әйелдер теңдігінің жалпыұлттық деңгейде көтерілуінің мәні ұлт бостандығының бір сипаты ретінде танылуында болды. Ескіліктің тырнағында қалып жараланған жастардың махаббат еркіндігі ұлт болашағы үшін маңызды еді. Осыны сезінген талантты қаламгерлер бұл тақырыптан тыс қала алмады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Бұл тақырыпқа Мағжан өзіндік таным мен шеберлік тұрғысынан келді. Өзінің тереңдік деңгейіне сай бұл проблеманы «Шолпанның күнәсі» әңгімесінде беріден емес, әріден, түбінен қозғайды. Әңгіме кейіпкері Шолпанды сол заманындағы теңіне қосыла алмаған мұңлықтардан өзгеше етіп алады. Бұл туралы мағжантанушы белгілі ғалым Ш. Елеуенов ойын төмендегіше сабақтайды: «...Осының арқасында бала көру сияқты қарапайым тақырып биік адамгершілік өреге көтеріліп, адамның құлықтылығы, бас бостандығы проблемаларына ойысады.» [1, 219].

Шолпан өз тағдырына өзі ие болған, бақыттан басы айналып, оны тіпті баладан да қызғанған жан. «Мал орнына сатылып, жаны сүймеген жанға жар болатын қазақтың сансыз қыздарының ішінен әлдеқалай өзінің сүйгеніне тиген Шолпан...». Оның махаббатының қуатын автор оның бүкіл арман-тілегінің жарының жалғыз ауыз мән бермей айта салған «Балалы үй – базар, баласыз үй – мазар» деген сөзі жүрек соғысы мен өмір ағысын мүлдем кері айналдырып жібергенімен нақ әрі қысқа жеткізеді.

«Бір өмір үшін емес, екі өмір үшін» сүйген жарына опасыздық еткен Шолпан өзі үшін емес, екеуі үшін шешім шығарды. Бірін-бірі сүйген адамдар арасында сыр болмауы керек емес пе, Шолпан да жаны қалап шыққан жарымен ашық сөйлесіп, басқаша шешуге болар еді ғой деген ой келеді. Бұл, әрине, қазіргі қоғам түсінігі тұрғысынан айтылған пікір. Ол кезде әйел бедеу болса, оның жаны мен жүрегіне кім қарапты? Ұрпақсыз өтпеу

керек деп қоғам, одан қалса еркектің өзі көп ұзамай, басқа әйелмен отасып бақытын табады, бедеу әйелмен кім санасыпты? Ал еркек бедеу болса ше, әйел ана болу бақытын тәрк етіп, еркектің көлеңкесіне айналып, өмірін оның қас-қабағына қараумен өткізу керек. Бұл Шолпан қоғамының жазылмаған заңы. Мағжан әйелдің осындай қоғамдағы төмен деңгейіне әлемдік әдебиетте назар аударып, әйелдің гендерлік теңсіздігінің түп-тамырын тереңнен іздеген суреткер.

Әйелдің табиғи жаратылысына – ана болу бақытына балта шабылуы оған жасалған қиянаттың үлкені. Әңгімеде оны жасап отырған жары. Оған жасатып отырған қоғамның заңдылығы. Жарайды, Сәрсенбай Шолпанға деген махаббаты үшін оны кешіріп, сол баланың туылуына мүмкіндік беріп, Шолпанның әрекетіне лайық іс істесе ше? Онда Сәрсенбай еркек қатарынан аластатылып, ез атанып, адамдар санатынан шығып қалар еді. Сондықтан олардың арасында ауыр үнсіздік. Сәрсенбай үндемейді, Шолпан да үндемейді. Шолпан Сәрсенбайға қарайды. «Неге ол аузына тас салғандай үндемейді? Ол бірдеңе десе, Шолпан да айтар еді. Өзінің не үшін күнә қылғанын, бала үшін ойнас қылғанын айтар еді» [2, 314], – Шолпан әлі де үміттенеді.

Шығармада Сәрсенбай сүйе тұра Шолпанның ішкі дүниесін түсіне алмайтын, күндізгі күрсінісі мен түнгі төккен көз жасының сырын ұқпайтын жан сияқты көрінеді. Мүмкін, ол ұғатын да шығар, бірақ мойындамайды. Оны мойындатпайтын – оның ер-азаматтық намысы. Оның түсінігінде бедеулігін өзі мойындағандай, Шолпан да өз тағдырындай қабылдап көну керек еді. Сондықтан ол «Мен саған бала тауып бер дедім бе?» – деп жазғырады.

Ер адамның әйеліне жасаған опасыздығы қатаң жазаланбай, оның бір сәттік әлсіздігі қаралатыны белгілі. Ал әйел опасыздығы аса қатыгездікпен қараланып, жеккөрінішке толы болатыны белгілі. Сондықтан отбасы ер азамат опасыздығынан бұзылмай сақталып қалатын болса, әйел адам опасыздығы отбасын үлкен трагедияға соқтырады. Оның себебі, біріншіден, әйел үйдің негізі, отбасы ұйтқысы ретіндегі маңызды роліне байланысты болса, екіншіден, ер азамат намысының, өзіндік бағасының жоғары екендігіне байланысты. Психологтардың пайымдауынша, ер адамның ар-намысының мәселесіне тікелей қатысты болғандықтан, оны күйзелтіп, үлкен соққы болып тиеді. Ері опасыздық жасап жүрген әйел қоғам аянышын тудырса, әйелінен сондай «сый» алып жүрген ерлер күлкіге ұшырап, қоғам алдында төмендеп жаншылатыны да осыған байланысты. Сондықтан Сәрсенбай да Шолпанның өзіндік «менін» ұғынып, жалпыға міндетті жазылмаған заңдылықтан аттап кеткенін, өзінің жасырын сырын әшкерелегені үшін кешірмейді. Негізгі мәселені махаббат сезімімен сабақтастықта өруі, сүйген адамның қанша сүйдім дегенмен, әйелге жеке тұлға ретінде қарамай, «әйел

ер адамның қабырғасынан жаралған» деген жалпы түсінікке орай өзінің бір бөлшегі ретінде санап, бәрібір өзіндік менін жоғары қоятындығын шынайы суреттейді.

Ер адамдар үстемдігіне негізделген патриархаттық қоғамда қай кезде болмасын еркектің бедеулігі көбінесе әйелдің бедеулігімен бүркемеленеді. Ол қазіргі ер мен әйел тең қоғамда да кездесіп жататын жағыдай. Ер-азаматтың әлсіздігі ретінде танылатын белсіздік дертін ешбір қоғам мойындамайды. Отбасында осы проблема пайда болса, оның жүгін әйел арқалайды. Сондықтан Шолпан оқытылды, төсекте өзгеше қылық ашты, ақыры сүйген жарына опасыздық жасады, күнәға батты. Әйелге ешқашан берілмеген үлкен жауапкершілікті өзіне алды. Әйелдің негізгі міндеті ұрпақ жалғастығы екенін іштей түсінген Шолпанның өзінің табиғаттан, жаратылыстан берілген құқын талап етуі, оған жету үшін жасаған нақты қадамдары ол заманда әйел тарапынан жасалған зор тәуекел. Шығармада Шолпан көбінесе Жаратқанмен тілдесіп, сырласып, ешкімге ашпас мұңын шағады. Жаратушының Шолпан санасындағы бейнесі, оның мінез-құлқының түрлі сипатта берілуі әйелдің алғаш жаралғаннан бергі ролі, жазушының әйел теңсіздігі тақырыбын сонау түп бастаудан тапқан тереңдігін танытады.

Француз әдебиетінің жауһарының бірі – Г. Флобердің «Бовари ханым» шығармасы да әйел опасыздығының мәніне үңіледі. Оның трагедиясын қоғамдағы әйел орнының төмендігі мен қалыптасқан әлеуметтік жағыдайды бұзып-жарып шыға алмайтын заман құрсауынан көреді. Флобер: «Мадам Бовари – менмін» деп, өз кейіпкерінің әрекетін толық ақтаса, Мағжан да кейіпкері Шолпанның жүрек тереңіндегі сырларын өз ойларымен астастыра өріп, оның жанын терең сезініп, оның әрекетін ақтап қана қоймай, оны биікке көтереді.

Қазақ әдебиетінде әйел күнәсі белгілі бір ерекшеліктерімен көрінеді. Күнәлі болған әйел періште биігіне көтеріліп, өз еркінен тыс күнәһарлықтың шыңырауына құлайды да опат болады. М. Әуезовтің «Қаралы сұлу» шығармасындағы кейіпкер сүйген жары өліп кетсе де, табиғат заңдылығына барынша қарсыласып баққанымен, санасы өз әрекетін бақылай алмайтындай шегіне жеткенде қойшы шал Болатқа беріліп, оның биік идеалы жеңіліс табады. Ал Шолпан әке болуға лайық жанды іздеуде салқынқанды, есепқор болғанымен, соңында мақсатынан жаңылып, тән құмарлығынан жеңіліс тауып, теріс жолдан шыға алмай, өзіндік махаббат идеалын ғана емес, өмірлік мұратын да жоғалтып алды. Ә. Кекілбаев «Аңыздың ақыры» романында ханша күнәсі оның түсі аясында алғанымен, оның әрекетінде әміршіге деген іңкәр сезім мотиві негізгі позицияда. Аталған шығармалардағы күнәға батқан үш кейіпкердегі сабақтастық – олардың жүрегінде жанған шексіз сүйіспеншілігі. Өз ырқынан тыс күнәға батып, оның салдарын өз өмірімен

өтейтін тағдырдың қатыгездігі әйел күнәсі туралы шығармалардың өн бойындағы алтын арқауы.

Әңгіме мотиві бала болғанымен, арқауы – махаббат. Сүйген жанның сүйген адамымен бақытқа ұмтылған асыл тілегі, іңкәр сезімі. Кейіпкер өзінше жол тапқанмен, тағдыр өз шешімін ұсынды. Тағдыр туғанда жазылып қояды дегенмен, ол қалыптасатын уақыт пен кеңістік, қоғам мен орта, адамның өзіндік болмысы деген көптеген факторлар ұштасады.

Шолпан Сәрсенбай үшін көзіне шөп салған күнәһар болса, Әзімбай үшін желік қуған жеңілтек жеңге ғана. Ал өзгелер үшін ар-намысына қара күйе жағылған, қар қатын. Оның «ізгі күнәсінің» шын мәнісін ешкім білген де, сезген де жоқ. Шолпан ешкімге жан сырын ашқан жоқ. Ол туралы автор мен кейіпкердің ойы сабақтаса өріледі: «Бірақ Шолпан жүрегіндегіні ешкімге ашқан жоқ. Ашқанмен олар ұға алар ма еді? Тегінде адамның жүрек сырын шеттің ұғуы мүмкін емес нәрсе емес қой. Теңіз терең емес, адамның жаны терең. Су түбінде жатқан зат жел толқытса ғана шықпақ. Ой түбінде жатқан сыр шер толқытса да шықпақ емес. Дүниеде адамнан қиын жұмбақ жоқ. Адам – шешуі жоқ жұмбақ. Шешуі деп атауға болатын болса, адамның шешуі жалғыз өлім». [2, 313] Бұл Шолпанның ойы ретінде берілгенмен, ақынның өзінің де көзі жеткен шындығы. Шолпан жүрек сырын бәрібір ешкім түсінбейтінін білді. Өз тілегінің ешкімнің тілегімен сәйкес келмейтінін сезді. Сондықтан күрескен де жоқ. Әлсіздігін мойындап, соңында бақытынан бас тартып, лағынет айтты. Бұрынғы күнін аңсады. Ештеңе өзгерткісі келмеді. Алғашқы бақыт туралы «Ендеше осы батып бара жатқан өмір кемесін бақыт жарына кім шығара алады... Шолпан. Жалғыз Шолпан. Бір өмір үшін емес, екі өмір үшін Шолпан осыны істеуге міндетті. Шолпан бала табуға міндетті...» [2, 313] деген батыл ойларынан, бағытыңан жаңылды. Жаңылдырды. Әйелдік әлсіздігі мен қоғамның тегеуріні, уақыттың өзімшілдігі. Ол туралы автор ойы төмендегіше өріледі: «Ердің аруағы басса, әйел адамдықтан шығып жоққа айналады. Есінен айрылады. Тілі байланады. Әсіресе әйел бұзықжанды болмаса. Ол уақытта әйелдің ердің көнгіш күңі болуында еш дау жоқ. Шолпан осындай әйелдің бірі еді. Жанынан денесі, денесінен жаны айрылмайтын. Кімге берілсе де, жан-денесімен түгел берілетін әйел еді» шығарманың өн бойында кейіпкер болмысына арнайы тоқталып сипаттама берілген тұс осы ғана. Осыған дейін Шолпан жан диалектикасымен көрінсе, енді оның психологиялық мінездемесі кең алынып суреттеледі. Шығарманың түйіні де осы. Кімге берілсе де жанымен, тәнімен тұтас берілетін Шолпан трагедиясы оның болмысында. Бұл модернистік әдебиеттің басты сипаты кейіпкердің болмысын сомдаудан айқын көрінеді. Адам жауы сыртта емес, өзінің болмысында. Адамзаттағы туындап жатқан қиындықтар барлығы жеке адамның бойындағы жеке қасиеттерден туындайтын жаратылыс пен

тіршіліктің тұтас бір күрделі ағза екендігін дәлелдеген әлемдік әдебиеттің озық үлгілерінің қасиетін Мағжан шығармаларынан айқын көрінеді. Жеке адамның адамзат әлеміндегі негізгі орнын айқындап, оның әлемдік қозғаушы күш ретіндегі зор қуатын айқындай түсетін модернистік әдебиеттің мазмұндық белгілері жинақтай беріледі. Жеке адам проблемаларын сыртқы факторлардан емес, ішкі мазмұннан табу мәселесі кейіпкердің тұңғыық дүниесіне үңілу арқылы шешіледі.

Ерлі-зайыптылар өмірінің тылсым құпияларынан берілген көріністер әңгіме сюжетінде үлкен мәнге ие. Сүйгендер арасындағы тәндік қатынасты Мағжан поэзиясында қалай маңызды қыры ретінде қарастырса, әңгімесінде де үлкен мән береді. Әңгімеде бұл қатынас екі рет арнайы айтылады. Бірінші жары Сәрсенбаймен қатынасы болса, екінші көңілдесі Әзімбайға қатысты. «Сәрсенбайдың қойнына жата бастағанда мойнына бұғалық түскен асау киіктің лағындай, өмірінде ер затын бірінші рет көретін он үш жасар жас қыздай дірілдеп, күйіп-жанатын болды... Шолпанның улы құшағында сең соққан балықтай соқтығып, у ішіп айныған адамдай елжіреп жатып Сәрсенбай: Ой, кәрі боз, қартайғанда жорға шығайын деп жүрсің-ау!» – деп мырс-мырс күлетін» [2, 313]. Шолпан бойындағы өзгеріс оның бала деп аласұрған жанының бір көрінісі ғана емес, жарымен екеуінің арасындағы қатынастан да хабар бергендей. Шолпан тілегінің көрнекі сипаты ретінде алынған осы құбылыс арқылы Сәрсенбайдың жандүниесі айқын танылады. Оның жар ретінде өмірлік шарттылықты заңдылық ретінде қабылдаған қалпы еш өзгерісті керек етпейді.

Шолпан мен Әзімбай екеуінің арасындағы құмарлықтың қуатын сараң бейнелегенмен, көп мәселені ұқтырады. «Әзімбайды көргенде басы айналып, денесі дірілдеп, тілі күрмелуші еді. Денесінде ыстық қан ойнаған мас Әзімбайдың жансыз нәрседей жұлмалап, умалауына қалай көнетінін өзі де білмеуші еді. Шынын айтқанда, есалаң Әзімбай тілге келуге, ойлауға да мұрша бермеуші еді» [2, 315]. Өз еркінен айрылып, құмарлық құрсауына түскен кейіпкер ойнасын ер азамат ретінде мойындап, тіпті екеуінің арасындағы күнәлі қатынасты ақтап та алады. «Сәрсенбай – некелі ері болса, Әзімбай – баласының атасы». Шолпан ойының еркіндікке ұмтылған, теңдікке теңдескен тұсы осы. Бала үшін жасаған күнәсін ізгі күнәға балап, Әзімбайды ойнас қана емес, баласының атасы ретінде қабылдауы Шолпанның ана болсам деген тілегінің нәтижесі ғана емес, сана-сезімінің тәуелсіздікке ұмтылған, теңдікке ұмтылған күрескерлік рухы да.

Г. Флобер романында Эманың жары Шарль оны беріле сүйгенмен тынымсыз бебеулеген жанын түсінбеді. Шынайы тұрмыстың сұрқайлығына төзе алмаған Эманы жар махаббаты да, кішкентай қызы да құтқара алмаса, Шолпанды да құтқару мүмкін емес. Шарль мен Сәрсенбай бейнесі сүйген адамдарды түсіне алмауымен ұқсас құрылғанмен, Шолпан мен Эмма екі

басқа. Сүйген жарға деген махаббат сезімі Шолпанның бүкіл өмірінің мәні болса, тіпті күнәнің өзін екеуі үшін жасаса, Эманың өзімшілдігі басым. Отбасы психологиясын ғылыми жүйеде зерттеп жүрген психолог мамандардың айтуынша, жұбайлық өмірде адамның эмоционалдық қажеттіліктерін қанағаттандырылмаса, ол оны басқа жақтан іздейтіні анық. Мадам Бовари де сүйген жары Шарльдің оттай лауламайтын, бірақ ауадай көрінбей, жанынан бір сәт алыстамайтын мөлдір махаббатын місе тұтпай, сезім жарқылын іздеп аласұрады. Сезім сұлулығы ол үшін басты мәселе. Оның ойынша, махаббат сынды сезім осындай көріксіз, көңілсіз, көмескі болмауы керек. Ол өзі оқыған серілік романдардағыдай жарқын, биік, ерлік пен өрлікке, сезім мен құмарлыққа бай болуы тиіс. Эмма шағын ауылдың қарапайым емшісі Шарльмен сүріп жатқан өмірінің шынайы сипатын еш қабылдамайды. Өмірдің сұрқай тірлігінен жанұшыра қашып, күнәға батады. Өз санасы мен жүрегінде орныққандай ынтызар көңілдің дауылын іздеп аласұрады. Эманың трагедиясы биік махаббатты армандауда батылдық танытқанында емес, сол арманға жету үшін ымырасыз күресте де емес, оның осы тілектерінің еш орындалмайтынында. «Француз жазушысының мақсаты Эмма жанының сұлулық пен жарқын өмірге ұмтылған талпынысын басып жаншыған қоршаған ортаның жағымсыз әрекетін көрсету.» [3, 119].

Шолпан да өз арманына жету үшін барлығын тәрк етті. Бірақ соңында өмірінің мәні болған махаббатынан айырған балаға лағынет айтып, оның орындалмас арман екенін мойындайды. «Махаббат жібі үзілді. Өмір бұзылды. Бәріне лағынет жаусын! Өмірді улаған сол балаға лағынет жаусын!». Оның тілегінің өмірмен еш сәйкес келмейтінін ұғып бас тартты.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қоғамға қайшылық, адамдар әлеміне тән заңдылықтарға қайшылық екі кейіпкердің де негізгі трагедиясы. Екі трагедия екі аспектіде көрінеді. Бірі аналықты аңсау болса, бірі жалынды махаббатқа құштарлық. Екеуі де әйел өмірінің мәнісі, әйел арманының болмысы. Әйел туралы жазу – өмір туралы жазу болса, әйел опасыздығының мәніне терең үңіліп, ақиқатын тани білген қос жазушының шешімі – әйел опасыз емес, ол қатыгез, өзімшіл, тоғышар қоғамның, қатал болмыстың құрбаны.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Ш. Елеукунов. Мағжан. – Алматы : Санат, 2003. – 350 б.
- 2 М. Жұмабаев. Шығармалары. – Алматы : Жазушы, 1988. – 385 б.
- 3 Рейзов, Б. Г. Французский роман XIX века. – М. : Высш. шк. 1977. – 304 б.

A. Ussen

Творчество М. Жумабаева в контексте сравнительного анализа

Филологический факультет,
Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Астана, 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 09.01.19.

A. Ussen

Creativity of M. Zhumabayev in the context of comparative analysis

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 09.01.19.

В начале двадцатого века М. Жумабаев использовал в творчестве европейские тенденции психологизма. Рассказ «Грех Шолпана» основан на психологическом приеме поток сознания. В статье, произведения писателя анализируются в контексте компаративизма, значит делается глубокий сравнительный анализ с романом классика французской литературы Г. Флобер «Мадам Бовари». В произведениях анализируются особенности женской психологии и ее место в обществе в разных общественных ценностях. В произведениях писателей определяются взгляд на женщин и концепции места женщин в обществе. Сопоставительно анализируется система образов и художественные особенности двух произведений. Рассматривается глубокий смысл безправия женщин в рассказе Магжана Жумабаева, также социальное неравенство женщин в романе Флобера. Таким образом выявляются общие тенденции положения женщин в обществе. Писатели в своих произведениях реально изображают общественно-социальное неравенство женщин с помощью психологических методов и внутренних монологов. Близость темы и мотива в произведениях классиков казахской и французской литературы по могла ярко отразить острые проблемы женщин в разных обществах.

In the early XXth century M. Zhumabayev used European psychological trends in his work. The story «The Sin of Sholpan» is based on the psychological perception of the stream of consciousness. The article analyzes the writer's work in the context of comparativism, which means

a deep comparative analysis is made with the novel by the classic of French literature G. Flaubert «Madame Bovary». The features of female psychology and its place in society in different social values are analyzed in the writers' works. The views of writers on women and concepts of women in society are defined in their works. The image system and the artistic features of the two works are compared. We consider the deep meaning of women's powerlessness in the story by Magzhan Zhumabayev, as well as the social inequality of women in the Flaubert's novel. Thus, general trends in the status of women in society are revealed. Writers in their works depict the real public and social inequality of women through the psychological methods and internal monologues. The closeness of the topic and the motives in the works of the classics of Kazakh and French literature could clearly reflect the acute problems of women in different societies.

Г. С. Хамзина¹, Ж. Т. Қадыров², А. Ж. Ержанова³

¹ф.ғ.к., доцент, Тіл және әдебиет институты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., профессор, Тіл және әдебиет институты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы;

³магистрант филологии, Тіл және әдебиет институты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ПОВЕСТЕРІ ТІЛІНДЕГІ «ТАҒДЫР» КОНЦЕПТІСІ

Мақала көркем әдебиетте, оның ішінде қазақ повестері тіліндегі «Тағдыр» концептісін қарастыруға арналады. Авторлар концептінің жасалу жолдарына, түрлеріне жан-жақты тоқталады. Қазіргі антропоцентристік бағыттың ғылыми теориялық қағидаларына сәйкес ұлттық құндылықтарды көркем мәтін туындыларында қолдану арқылы көрсету. Концепт, оның құрылымы мен түрлері, әлемнің тілдік бейнесі туралы түсініктер когнитивтік лингвистика тұрғысынан түсіндіріледі. Тіл білімінде және әдебиеттануда концептілерге берілген анықтамалар келтіріледі. Көркем мәтіннен жиналған концептілік қолданыстар жүйеленіп талданады. Бұл мысалдар арқылы концептілердің көркем шығарма тілінде маңызды стильдік қызметімен қатар ана тіліміздің баюына, толысуына өз үлесін қосатыны анықталады.

Кілтті сөздер: концепт, концептус, модель, лексика, философия, фрейм, лингвокогнитология, лингвистика, сана.

КІРІСПЕ

Лингвистикада концепт термині мен түсінігінің қалыптасуы тіл, сана, және мәдениеттің өзара әсерлесуінің ерекшеліктерін, заңдылықтарын, амал-тәсілдерін игерудегі жаңа қадам болды. Осыған орай лингвистика, когнитология, мәдениеттану, философияның өзара әсерлесуінің жаңа аспектілері пайда болып, соның арқасында семантикалық зерттеулер тереңдей түсті.

Адамзаттың рухани мәдениеті саласында қалыптасқан концептілер – «адамның сана сезіміндегі мәдениеттің қоюы», яғни мәдени концептілер;

адамның ментальді әлеміне енудегі мәдениеттің құралы; сөзбен бірге жүретін ұғым, елестету, білім, ассоциация, кобальдулардың «шоғы».

Кең мағынада концепт – жалпы әлем туралы білім жүйесінің (әлемнің концептуалды бейнесінің) бір бөлшегі, үзіндісі, яғни индивидтің объективті шындық туралы өз танымындағы тірек ұғымдары, білетіні, ойлайтыны, елестететіні.

XX ғасыр лингвистикасында тілді – қарым-қатынас пен таным құралы ретінде ғана емес, ұлттық мәдени код ретінде қарастыру қарқынды дамып келеді. Қазақ тіл білімінде соңғы жылдары когнитивтік лингвистика мәселелеріне ерекше көңіл бөлінуде. Р. Сыздық, Ә. Қайдар, Ж. Манкеева, Э. Оразалиева, Г. Смағұлова, Б. Момынова сияқты зерттеушілер бұл мәселені тіл білімінің әр түрлі салалары тұрғысынан алып қарастыруда.

XX ғасырдың 80-жылдарында концепт ұғымы жаңа мазмұнға ие болды. «Концепт – адам санасындағы психикалық және ментальді ресурстардың бірлігін таныту қызметін атқарады және адамның білімі мен тәжірибесін айқындайтын ақпараттық құрылымды танытады», – деген пікір айтады [1, 156].

Концепт ұғымы тіл біліміне философиядан келген, латынша *концептус* (ұғым) сөзінің калькасы болып табылады. Бірақ «концепт», «ұғым» терминдерінің негізі бір болғанмен, мәні, маңызы бірдей емес. Ұғым – объектінің танылған маңызды белгілерінің жиынтық бейнесі болса, концепт – этностық ерекшеліктермен байланысты менталдық құрылым, ол мазмұны жағынан белгілі объект жайындағы білімнің жиынтығы, ал көрінімі (білдірілуі) жағынан барлық тілдік құралдардың (лексикалық, фразеологиялық, паремиологиялық т.б.) жиынтығы [2, 7].

Когнитивтік лингвистика мен лингвомәдениеттану ғылымдарының негізгі зерттеу категориясы *концепт* болып келетініне қарамастан, оны ұғыну мен түсіну тәсілдері ерекшеленеді.

Лингвокогнитология айқындамасы бойынша концепт бұл «біршама реттелген ішкі құрылымы бар, дискреттік ментальді құрылым, қоғам мен тұлғаның танымдық (когнитивтік) қызметінің нәтижесін көрсететін және бейнеленетін зат пен құбылыс жөніндегі комплекстік ақпаратты тасушы, сол берілген ақпараттың қоғамдық зердеден өтуі мен қоғамдық зерденің сол құбылыс пен затқа деген қатынасы» [3, 34].

Лингвомәдениеттанудағы концепт ұғынысы – концепт мәдениеттің базалық бірлігі концентраты болып келеді. Концепт тілді, сана мен мәдениетті комплексті зерттеуге бағытталған шартты ментальді бірлігі. Лингвомәдени концепт басқа ментальді бірліктерден құнды элементті акценттеумен ерекшеленеді, яғни, егер де белгілі бір феномен жөнінде мәдениетті тасымалдаушылар «мынау жақсы (жаман, қызық, жалықтыратын және т.б.)» деп айта алатын болса, олай болса бұл феномен сол мәдениетте концептті

қалыптастырады. Лингвомәдени концепт индивидуалдық немесе ұжымдық санада болатын, жоғарыда айтылып кеткен бағалық элементтен басқа ұғымдық (концепттің тілдік фиксациясы, оның белгісі, сипаты, дефинициясы) және бейнелік (біздің есімізде бейнеленген заттардың, құбылыстардың, оқиғалардың сипаттамаларын, көру, есту, түйсіну, иіс сезу арқылы қабылдау) элементтермен сипатталатын үшкомпонентті құрылым [3, 13].

Ғалым Н. Уәли атап өткендей, «Тілдің лексикалық байлығы тек атауыш сөздермен шектелмейді. Ана тіліміздегі сөздердің енді бір қатары халықтың таным – білігі, зерттеуі, ой қорытуына байланысты пайда болған. Ондай сөздердің номинациялық ерекшелігінен гөрі ұғымдық қасиеті басым болады» [4, 51]. Тіл мен танымның байланысынан туындайтын фактілер адамзат болмысы мен қоршаған әлем заңдылықтарын тілдік құралдар арқылы сұрыптауға негізделіп, экстралингвистикалық мәселелердің жан-жақты қамтылуына себепкер болғандықтан, қазіргі қазақ лингвистикасындағы тілтанымдық зерттеулердің ерекшелігін екі арнаның ұғымды тоғысуы айғақтады, олар: *қазақ тілінің төл танымдық қоры, тұжырымдамалық жүйесі және жалпы тіл білімінде қалыптасып дамып келе жатқан ғылыми ұстанымдар, нақты теориялар*. Тіл тағдырындағы танымдық фактордың маңызы да, оның тіл жүйесіндегі кеңістігі де бірге артып отыр.

Сонымен концепт адам санасында танылған, бейнеленген білімді айқындайды. Қазақ тіл білімін зерттеушілер арасында да концепт мәселесін тереңінен зерттеп, өзіндік тұжырымдар ұсынған зерттеу еңбектері жүргізілуде. Б. И. Нұрдәулетованың пікірінше: «...концепт – индивидтің, тілдік ұжымның дүние, жаратылыс, оның түрліше заттары мен құбылыстары туралы өмір тәжірибесі, білімдік аясы (көзқарасы, танымы) негізінде, өзі өмір сүретін әлеуметтік ортаның мәдениетінен қабылдап, қалыптастырған танымдық, білімдік жүйесі» [5, 16].

Э. Н. Оразалиева «Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы» атты ғылыми зерттеуінде қазақ тіл біліміндегі когнитивтік бағыттың қалыптасуы, даму алғы шарттарын ғылыми парадигма, теориялық тұжырымдарға сүйене отырып қарастырады. Когнитивтік лингвистикада «концепт», «ұғым», «мағына» сөздері алғашқыда синонимдес, мағыналас деңгейде қарастырылды. Кейінгі зерттеулерде әдіснамалық тұрғыда, ғылыми жүйеге қатыстылығы тұрғысынан жеке талданатын болды. Осы зерттеулердің нәтижесінде ұғым – объектінің танып білген белгілерінің ғана жиынтығы делінсе, концепт – кез келген ұғым емес, ментальді ұлттық сипаттағы құрылым, белгілі бір мәдениеттің табиғатын ашуға көмектесетін күрделі механизм ретінде анықталды; екіншіден, ұғым логика мен философия терминдері қатарында қабылданса, концепт математикалық логика, мәдениеттану, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика

ғылымдарының нысанын құрады; үшіншіден, концепт пен мағына айырмашылығы да екеуінің ұғымдық арақатынасымен дәйектеледі [1, 269]

Кез келген ұлттың өзіндік ойлау жүйесі, дүниені бейнелеу тәсілдері бар. Ол ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениеттің, философияның негізін құрайды. Материалдық және рухани мәдениет дамыған сайын ұлттық ойлау да дами түседі. Ұлттық ойлау жүйесінің рухани көздері ретінде шешендік сөз-өнерін, фольклор, мақал-мәтелдер, салт-дәстүр, ислам діні мен ғылым, халықтық білім мен халықтық философияны айтуға болады. Дүниенің тілдік моделін бейнелейтін тілдік ақпарат жүйесінде тұлғаның ақиқат дүниеге қарым-қатынасы танылады. Ол концептілер жүйесін құрайды. Концепт термині ақиқат дүниені когнитивті тұрғыдан тануға, ғаламның тілдік бейнесін түсінуге әсер етеді. Адамның жекелеген немесе жалпы тілдік ұжымның, лингвистикалық қоғамдастықтың ғаламды тану арқылы ғасырлар бойы жинақталған болашақта өз жалғасын таба беретін білім жүйесінің жиынтығы. Дүние болмысы – адамның өз болмысы. Бұл бірлікте халық санасында «Тағдыр» деген түсінікпен білдірген. «Тағдыр» – халықтың концептуалды дүниетаным әлемін қалыптастыратын сананың маңызды категорияларының бірі. «Тағдыр» концептісі – өмірлік мәні бар адамзатқа ортақ концептілердің бірі [6, 59]. Өйткені В. Н. Телияның анықтамасы бойынша: «Концепт – біздің сол нысан туралы білетініміздің барлық жиынтығы, соның мағынасының барлық экспрессиясы» [7, 97].

Адамзат баласы қарапайым өмірде жан мен тән, өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық, ар мен ұят, т.б. сөздерді күнделікті тұрмыста жиі қолданса да, олардың мән мағынасын алуан түрлі түсінеді, ал кейде жете көңіл бөле бермейді. Ол сөздердің беретін мазмұнын, ұғым-түсінігінің ішкі астарын ашу адамның тілді білу деңгейі мен өмірлік тәжірибесіне, біліміне қарай түрліше болады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Көркем шығармада адам тағдыры көп жағдайда өмірдің адам перзентінің мойнына артқан жүгі. Өмірінің сәтті-сәтсіз болуы, көздеген бақыты немесе көрген қорлығы, өкініші-реніші сияқты жағдайлары көп кездеседі. Сол адамның қарабасына түскен жағдайды әркім әр түрлі қабылдайды. Қазақ халқының болмысында адам баласының өміріндегі сәтсіздіктердің біразы «тағдырға» қатысты. О бастан дүниеге шырылдап келген сәбидің мандайында болашақ өмірінің тағдыры жазылады, бірақ оны ешкім де білмейді. Адам баласының бақытсыздыққа шалдыққан жағдайда, этнос танымындағы «жазмыштан озмыш жоқ» деген түсінікке сүйенеміз. Адам оны өзгерте алмайды. Әлде, өзгерткісі келмеді ме? Философиялық түсінікте адам өзін-өзі жеңу мүмкін, ал тағдырды жеңу адамның қолынан келе ме? Ғ. Есімов:

«Рас, тағдыр – фаталистік мәндегі күш, бірақ бұл оның бір жағы ғана, одан өзге де тағдырды құрастыратын күштер бар», – деген пікір айтады [8, 112].

Біреулер тағдырының бергеніне қуанып, бақыттымын деп жатса, біреулер өмірден қанағат ала алмай, өз бейнетін-бақытсыздығын «тағдырынан, ғұмырынан» көріп, жіберген кателерін түзетуге өмірдің өзі қамшының сабындай қысқа екеніне бармақтарын тістейді. Осы адам тағдырына әсер ететін бір тылсым күштің керемет, сиқыры бар сияқты. Ендеше тағдырмен етене келетін жұлдызнама, өмір мен өлім, отбасы, табиғат, географиялық тұрғылықты жері, қоғам, алдына қойған мақсаты сияқты факторлар баршылық. Адамның ойлауы, арманы, мұраты тағдырды жасайды. Сол сияқты көркем шығармаларда да адам тағдыры бірінші орында болады. Яғни халық болмысын ашу кейіпкер тағдырын танудан басталады. Адам өмір сүрген, тіршілік еткен орта туралы жазушыларымыздың шығармаларында кейіпкерлердің өмірі, тағдырлары толғандыратын оқиғалар. Тағдырды көрсетуде образдар галереясы туындайды. Әр дәуірдің өз шындығы бар, сол дәуірдегі адам тағдырын, қоғамды қопару-төңкеру арқылы көркем шығарма туындайды. Әдеби кейіпкерді өз ортасынан бөлек танытатын, өзіне тән өзгелерде жоқ және қайталанбайтын психикалық даралық бар деуге болады. Ешкімге ұқсамайтын адамның ішкі жан-дүниесі, белгілі қоғамдық жағдай қалыптастырған қоғамдық мінезі осы тағдырды жасайды.

Адам тағдырында бақыт пен бақытсыздық, қуаныш пен қайғы, үміт пен өкініш қатар жүретіні белгілі. Біз қарастырып отырған Д. Исабековтің «Тіршілік», «Сүйекші», Б. Нұржекеевтің «Кінәлі махаббат», А. Сейдімбековтің «Аққыз», «Қыз ұзатқан» повестерінде «адам тағдыры» концептісі кеңінен беріледі. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «**Тағдыр**» сөзіне төмендегідей анықтамалар берілген. 1. Адам еркінен тыс болатын оқиға барысы, түрлі жағдайдың тоғысу салдары. 2. **дін** Күдіреттің жазуы, жазмыш. 3. Болып өткен өмір жолы, тұрмыс, болашақ (Қ.т.т.с., 772 б.).

Қаламгерлердің «Аққыз», «Сүйекші» повестерінде Наймантайдың, Абзалдың бейнелерінен нар тәуекелге бел буып, қандай да болмысын тағдырдың жазғанын алдынан күтетін батыл мінездерін, батырлық келбеттерін танымыз. *Аққыздың ауылынан шыққан Наймантай шұбар атын жетегіне алып, еш ойланбастан өз еліне тартты. Енді болар іс болды, тағдырдың жазғанын талайымнан көрейін деген тәуекелге келген* («Аққыз», 108 б.). *«Тағдырдың жазуының қайсысына кез келсем де, Ақбілекке қосыла алмаудан ауыр болар деймісің?! Бәрібір тыныш өмір болмас... Әйтеуір ел іші кең зой, көз көріп, құлақ естімес бір жағына кетсем қайтеді!» – деп түйінген* («Қыз ұзатқан», 58 б.). Осы үзіндіден Наймантайдың, Абзалдың ішкі ойлары арқылы, тағдырдың басқа не салса соны көруге бел шешкендерін көре аламыз.

Тіршілік деген ұғымда әйелдер жанының тағдырын екшелеп, електен өткізу – Д. Исабеков қаламының құдіреті. Эмоционалды концептілер (қуаныш, қайғы, бақыт, мұң). Кейбір ақиқат дүниелер адам санасындағы эмоционалды, эффективті көңіл-күйі арқылы, ішкі сезімі арқылы танылады. Қазақтың ұлттық танымында «тағдырға» қанағаттанбаушылық байқалады. Өйткені, «тағдыр» өмірдің тұщысынан гөрі, ащысынан қолданыс табады. *Қыжымкүлдің бәрі есінде. Тағдырдың көрсеткен азабы аз болғандай, әкесі бастап келген төрт-бес жігіт оны отырған жерінен жұлып алып, ауылға қарай көкпарша тарта жөнелген. Бұл байғұс кінәлі ме, кінәсіз бе, ол жағын еститін құлақ, тыңдайтын адам жоқ. Өлдім дегеніңе елең етпейтін шетінен тас керең, шетінен дойыр. Мырзаларының төгілген абыройын нақ бір осы әрекетімен қайтармақ, оған деген шын көңілдері мен адал қызметші екендіктерін осындай дүлей мінезбен танытып қалмақ* («Тіршілік», 314 б.).

«Қызымыз қайда», – деп келген ағайын-туыстарына: «Қызыңыз о дүниелік боп кетті. Тағдырдың пешенеге жазғаны шығар», – деп басу айтып, ен далаға сыймай тағы боп жүрген есепсіз малдан қоралап айып төлеп, бәтуаға келеді («Тіршілік», 363 б.). Шығармада Қыжымкүл тағдыры ғана емес, жеңгесінің тағдыры да қарбаласа, араласа көркем шығармада беріледі. Біреудің тағдыры екінші адамға тәуелді болып тұрады.

«Тіршілік», «Сүйекші», «Кінәлі махаббат» повестерінде адам баласының «тағдыр» алдындағы шарасыздығын көрсетеді: *Адам баласының тағдыры тал күбідей айнығыш, көтергенде қарың талатын алақаныңдағы қорғасын шілдеде жауған бұршақтай қас қағым сәтте бір тамшы суға айналып жүре беретін опасыз, алдамшы қызық екенің Қыжымкүл ес білгелі ауыл қарияларының аузынан талай естіген, талай тыңдаған, бірақ жалғанның жалт етпе мінезі бір дем ары, бір дем бері қып-қысқа уақыттың ішінде тап осылай ұйқы-тұйқы, астан-кестеңі шығарын әсте ойламап еді. Бес баланың үстіне алтыншы бала боп қосылып, не өлі емес, не тірі емес, өге түгілі өзіне сынық инедей қадірі жоқ сүреңсіз, мағынасыз тірішіліктің он шақты күнін артқа тастағанда, сол он шақты күн бұған ғасырдай көрініп, кеудесіндегі барлық-барлық қасіреті мен ащы ызасы ішіне кеселдей шөгін қаттала берді* («Тіршілік», 360 б.).

– **О, қу тағдыр!** – деді шал күрсініп. – Ерте қартайып, ерте мүжіліп кеткенің бе байғұс («Сүйекші», 266 б.). Әңгімемді әйел болған күнімнен бастайын. Бәрібір **қыз күнім қысқа жіптей келте үзілген**; ойсыз, уайымсыз ол күндерімнен оқшау белгі жоққа тән: асып қуанбаған соң, батып уайымдамаған соң, жылдар да жып-жылмағай **қара жолдай** («Кінәлі махаббат», 189 б.). Осы аталмыш авторлардың повестерінде «**тағдыр**» концептісін *аш мысықтай, көкірегі удай ашып, сібірлеп атқан таңдай, басына үймелеген сарысудай, тағдыры тал күбідей, шілдеде жауған*

бұршақтай, қысқа жіптей келте үзілген, қара жолдай, қу тағдыр, сынық инедей қадірі жоқ сүреңсіз, мағынасыз тірішілікті сияқты эпитет, теңеулер арқылы сөйлемдерге күшті эмоционалдық-экспрессия, терең мазмұн, бейнелік сипат бере отырып, шығарманың көркемділігі, ұяттылық мағыналары ашыла түседі.

Б. Нұржекеевтің «Кінәлі махаббат» повесінің негізгі өзегі – махаббат тағдыры. Ұлы Отан соғысына дейінгі және сол кездегі әйел тағдыры. Ерін соғысқа аттандырған әйелдің тағдыры, оның күйініші, аяққа тапталған ары мен ұятын автор шебер суреттеп көрсетеді.

Адамның өмір сүргені, өмірде істеген амалдары, қуанышы мен қайғысы, барлығы да – оның тағдыры. Тағдыр өзгермейді, оны Абай жиырмасыншы қара сөзінде былай деген: «Тағдыр өзгертілмейді, пендеде бір іс бар жалығу деген. Ол тағдырды адам мен бірге жаратылған нәрсе» [8, 26].

Шығармадағы тағдырды жасаушы кейіпкер Зерен өзінің ақыл-ойына, іс-әрекетіне жауап бере алмады. *«Мен көп қателескен әйелмін. Үлгі алатындай ештеңем жоқ. Бақыттымын деп те, бақытсызбын деп те кесіп айта алман. Нұржаныммен бірге қартайсам, бақыттымын дер ем, ол жоқта бақытты болдым деуге қақым жоқ. Үш ұл өсіргенім бақытсыздық па? Жаңылдың жағдайымен салыстырғанда, әрине, көп жақсы. Бірақ үшеуінің үш әкеден туғандығы татулықтарына аз да болса ақау түсірмес пе екен деп, қылыш үстінде отырғандай үнемі қипақтаумен келем, сол да бақыт па? Мен бақытымнан айрылғанымды білгенде, оның енді екінші қайтып бастапқы қалтына келмейтінін де білгем. Ол өкінішім, ол назам әлі басылған жоқ. Өлмей басылмайды да»* («Кінәлі махаббат», 254 б.). Бұл үзіндіде кейіпкердің ойының қырық құбылуын және қарама-қарсы мәнде (антонимдер), салыстырмалы түрде, өзіне өзі сұрақ қою арқылы ойын әсерлі түсіндіріледі. Кейіпкердің тағдыры оқырманның жан сезіміне ерекше әсер етпей қоймайды. Тағдырына көніккен әйел бейнесін ашуда Б. Нұржекеев ішкі монологті шебер пайдаланған.

Ал өмірдегі амалын, іс-әрекет арқылы тағдырды адам ақыл-ойымен түзетуге болады, тағдырды өзгерту өз қолында. Қазақ халқының дүниетанымы мен ұлттық ойлаудың басты нысанасы – адам, оның өмірі, дүниемен қарым-қатынас жасай білуі. Авторлардың дүниетанымы айқын танылып, олардың рухани әлемі айқындалды. Туындыларда «Тағдыр» концептісі арқылы оқырманның көз алдына адамның ішкі әлемін толық танытып, айтылар ой тереңдетіле суреттеледі. Тап болған қиын жағдайдағы жандардың тұрмыс-тіршілігіндегі азап пен ауыртпалық шыншылдықпен бейнелі суреттелген. «Тағдыр» концептісі қазақтың ұлттық танымында өмірге көңілі толмау, қанағаттанбау мағынасында қолданылады. Өйткені «тағдыр» өмірдің тұщысынан гөрі, ащысында қолданыс тапқан. «Тағдыр»

концептісінің тілдік көрінісі арқылы Д. Исабеков, О. Бөкей, А. Сейдімбеков, Б. Нұржекеевтің концептіні беру әдіс-тәсілдерінен, когнитивтік модель құру жолдарынан дүние бейнесін стереотиптік емес ситуациялармен бейнелеу шеберліктерін байқауға болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Д. Исабеков, О. Бөкей, Б. Нұржекеев, А. Сейдімбеков повестерінде «Тағдыр» концептісі арқылы оқырманның көз алдына адамның ішкі әлемін толық танытып, айтылар ой тереңдетіле суреттеледі. Тап болған қиын жағдайдағы жандардың тұрмыс-тіршілігіндегі азап пен ауыртпалық шыншылдықпен бейнелі суреттелген. Повестердегі «тағдыр» концептісі қазақтың ұлттық танымында өмірге көңілі толмау мағынасында қолданылады. Өйткені «тағдыр» өмірдің тұщысынан гөрі, ащысын көп таттыратынын білдіретін қолданыстар арқылы суреттеледі. «Тағдыр» концептісі авторлық метафоралар арқылы ұлттық ерекшеліктерді бейнелейді. Оқырман алдына өзгеше сурет жаяды. Концепті контексте қарама-қарсы мағынада қолданылады. Заман сипаты, ұлттық ерекшелік осы жоғарыда аталған концептілерден айқын көрінеді.

Өнердің басты пәні – Адам. Софокл айтқан жарық дүниенің ғажайып жаратылысы. Мейлі табиғатты, мейлі жан-жануарлар дүниесін жазсын, қаламгер атаулының ойына түйін болар мәселе – Адам тағдыры. Дулат Исабеков те адам тағдыры хақында толғанады. Уақытпен бірге қайта түлеп, даңқы биіктен-биікке өрлеп, соны қырынан жалтырап келе жатқан Ф.М.Достоевскийден шәкірттік үйреніс зая кетпегендей. Ол «кішкентай адамдар» жайында жазды. Әрбір кішкентай адамды – жеке тағдыр деп қарайды. Кішкентай адамның жеке бас өмірбаянын жазушылық оймен тағдырға айналдыра толғанады. Кейіпкерлерінің сырт келбетін аз бағып, ішкі жан дүниесін, жүрек қалтарысын қалтқысыз бақылауға тырысады. Сап-сау сананың психикалық ауру күйге ұшырауына дейін, адамның әруаққа айналуына шейін кейіпкерлер психологиясына барлау жасайды. Тағдырын тәлкекке, азғантай ғұмырын азапқа айналдыру – өткен замана, әлеуметтік жағдай әсері еді. Ал қазір ше? Жазушы өткенді айта отырып бүгінге оралады. Кейіпкер характері арқылы бүгінгі өміріміздің моральдық мәселелерін көтереді.

Кейде бүгінгі өмір, замандастар тіршілігінен жазылған шығармалар – маусымдық киімдей келесі айналымға, тұтынуға жарамай шәркезденіп қала беретіні бар. Дулат бүгінгі замандастар өмірін де арқау етті шығармаларына. Соның қайсысы да оқушы көңілінен шығу, уақыт талабына шыдауды мұрат ететін секілді. Қай уақыт, қандай тақырыпты да Д. Исабеков адам тағдырын суреттеу, талдау арқылы игереді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Оразалиева, Э.** Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. Монография. – Алматы : 2007. – 312 б.

2 **Кубрякова, Е. С.** Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. – М. : Наука, 1991. – 238 б.

3 **Телия, В. Н.** Русская фразеология : Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М. : Языки русской культуры, 1995. – С. 97.

4 **Уәлиұлы, Н.** Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. – Алматы : 2007. – 330 б.

5 **Нұрдәулетова, Б. И.** Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі : филол. ғыл. д-ры ... автореф. – Алматы : 2008. – 44 б.

6 **Амренова, Р.** Қазақ дүниетанымы әлеміндегі «тағдыр» концептісі. // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – Алматы : 2009. – № 3 (119). – 59 б.

7 **Телия, В. Н.** Русская фразеология : Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М. : Языки русской культуры, 1995. – С. 97.

8 **Есімов, Ғ.** Хакім Абай. – Алматы : Атамұра-Қазақстан, 1994. – 198 б.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

Г. С. Хамзина¹, Ж. Т. Кадыров², А. Ж. Ержанова³

Концепция «Тағдыр» на языке казахских повестей

^{1,2,3}Северо-Казakhstanский государственный университет
имени М. Козыбаева,

г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 09.01.19.

G. S. Khamzina¹, Zh. T. Kadyrov², A. Zh. Erzhanova³

The concept «Tagdyr» in the language of Kazakh reports

^{1,2,3}M. Kozymbayev North-Kazakhstan State University,
Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 09.01.19.

В статье рассматривается использование концептов в произведениях Д. Исабекова, А. Сейдимбекова, О. Бокей, Б. Нуржекеева. В произведениях авторов определяются особенности языкового показателя концептов, их употребляемость, значения и роль в обществе.

The state work is devoted using of concepts in the worksof D. Isabekova, A. Seydimbekova, O. Bokey, B. Nurzhekeeva. In the works of authors the peculiarities of concepts of linguistic indicator, their usability, value and role in society are determined.

А. Д. Цветкова

к.ф.н., профессор, Гуманитарно-педагогический факультет, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан
e-mail: cvetkova_ad@mail.ru

**КАЗАХСТАНСКАЯ ЧАСТУШКА
КАК ЛОКАЛЬНЫЙ ТЕКСТ**

В статье исследуется отражение «образа места» в частушке, которая является наиболее живым и активно бытующим в современном Казахстане жанром фольклора. К анализу привлекаются материалы фольклорных экспедиций из архивов Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова и Казахстанского филиала МГУ им. М. В. Ломоносова (1984–2012 гг). Частушка рассматривается как локальный текст или казахстанский текст, под которым понимается реализация страны в образах, мотивах, хронотопах и аксиологических оценках.

Ключевые слова: локальный текст, казахстанский текст, казахстанская история, малая родина, природная среда, характеры людей, взаимоотношения, двуязычные частушки.

ВВЕДЕНИЕ

В современной гуманитарной науке актуально изучение разных регионов как особых историко-культурных зон. Этим определяется живой интерес к локальному тексту, культурная функция которого, по определению В. Г. Щукина заключается «в создании и распространении некоего семантического и идеологического компакта – простого для понимания и усвоения комплекса понятий и эмоций, призванных ассоциироваться с данным местом» [1, с. 238].

В науке о фольклоре «локальный текст» трактуется как «совокупность репрезентаций локальной специфичности, за которым закрепилось обозначение «образа места» [2, с. 419]. Фольклор как искусство живого устного слова всегда регионален и локален, однако «образ места» где он бытует, отражается в фольклорных жанрах по-разному. Наиболее популярным, распространенным в наши дни, живым и динамичным жанром является частушка. Как утверждает И. Е. Карпухин, «тематика частушек не поддается учету. Частушка во все вмешивается, всему дает оценку или

выносит своеобразный приговор, фиксирует внимание на каких-то важных бытовых деталях, штрихах или же иногда говорит броско, емко, дает эпически широкую картину определенного исторического промежутка времени, достойную по значимости повести или целого романа» [3, с. 9]. В настоящем докладе частушка рассматривается как локальный текст или казахстанский текст. К анализу привлекаются материалы фольклорных практик и экспедиций из архивов Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова (ФА ПГУ) и Казахстанского филиала МГУ (ФА КФ МГУ).

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Под казахстанским текстом в устной словесности Г. И. Власова понимает реализацию страны в образах, мотивах, хронотопах и аксиологических оценках [4, с. 102].

По своей жанровой природе частушка тесно связана с действительностью и с местом, где она рождается, с событиями, свидетелем которых является ее творец и исполнитель. Однако это не просто летопись жизни страны и отдельного человека, но и непосредственная эмоциональная оценка происходящего на большой и малой родине.

Среди тематических групп песенных миниатюр, отражающих казахстанскую историю, выделяются частушки о целине, которые хранятся в памяти пожилых людей и передают дух времени, самоотдачу и патриотизм молодых героев страны, прибывших в Казахстан из разных уголков бывшего Советского Союза:

По путевке комсомола
Прикатила молодежь.
Целина – такая школа,
Лучше в мире не найдешь.

Написал миленок мне:
«Хорошо на целине».
Я приехала, и что же?

С ним согласна я вполне (Записано в 2006 г. в с. Федоровка Качирского р-на от Ульяновой Людмилы Яковлевны, 1947 г.р.).

Личное счастье лирической героини немыслимо без самоотверженности и единения в труде:

Едет трактор новенький,
Тракторист молоденький.
Я хотела руку дать,
Ему некогда стоять.

Я решила, ты решил,
Как работу славную,
Хлеба сдачу совершим,

Свадьбу справим славную (*Записано в 2006 г. в с. Федоровка Качирского р-на от Ульяновой Людмилы Яковлевны, 1947 г.р.*).

Повседневный напряженный труд приносит радость и удовлетворение, поскольку герои частушек работают на благо Родины и всего народа:

Закипела там работа,
Загудели трактора,
Золотистыми хлебами

Зашумела целина (*Записано в 1984 г. в с. Трофимовка Качирского р-на от Спишевой Зинаиды Андреевны, 1924 г.р.*).

Энтузиазм, с которым трудится и живет целинная молодежь, радость от созерцания результатов труда приобретает в частушке космические масштабы:

Скоро полностью освоим
Вековую целину.

Как освоим в Казахстане,

Полетим мы на луну (*Записано в 2006 г. в с. Федоровка Качирского р-на от Знайденко Веры Владимировны, 1958 г.р.*).

Но как печальное продолжение оптимистичным целинным частушкам звучит современный сатирический текст, построенный на антитезе «раньше» и «теперь», дающий оценку современной ситуации и сводящий на «нет» достижения целинников:

Прославлялся Казахстан,
Отборную пшеницею.

Теперь модно покупать,

Её нам за границую (*Записано в 2004 г. в с. Сандыктау Сандыктауского района Акмолинской области от Егошиной П. А., 1918 г. р.*).

Частушка как живая газета дает сатирическую оценку и другим современным негативным явлениям местной действительности. Например:

Павлодарские врачи
Лечат замечательно.

Если седня не умрешь,

Завтра – обязательно (*Записано в 1992 г. в с. Иртышск Иртышского р-на от Кожинной Н. Д., 1916 г.р.*).

Или:

Пообедаешь в Успенке –

Не столова, а краса –

Пропадет твоя печенка,

Унесет на небеса (*Записано в 1992 г. в с. Лозовое Успенского р-на от Кабачевской Лидии Александровны, 1930 г. р.*).

Происходящие в стране и в родном селе события в частушке могут изображаться и в шутивно-иронических красках. Так, например, после введения в Казахстане национальной валюты незамедлительно появился текст:

Я люблю вино и бражку,

Прогуляться по пурге,

А еще люблю милашку,

У которой есть тенге (*Записано в 1994 г. в с. Лебяжье Лебяжинского р-на от Абихановой Казизы Кажаттаровны, 1922 г. р.*).

По замечанию Г.И.Власовой, «частушка в отдельных культурных анклавах приобретает особые черты, связанные с условиями бытования: природно-климатической средой, основными видами жизнедеятельности, приоритетами в духовной и материальной культуре» [4, с. 113]. В связи с этим многочисленны тексты, в которых пространство ограничено малой родиной. В них ярко и убедительно выражается связь человека и природной среды. Для эмоционального тона частушки характерна любовь к малой родине, восхищение ее природой, а также гордость за всю страну:

Бухтарма течет в селе,

Бор сосновый за рекой.

Люблю Родину свою,

Казахстан мой дом родной! (*Записано в 2010 г. в с. Сенное Большеарынского района Восточно-Казахстанской области от Шидыч К. Б., 1994 г. р.*).

Я люблю, как ветер дует,

Я люблю, как дождь идет,

Я люблю как в Черемшанке

Солнце яркое встает! (*Записано в 2011 г. в с. Черемшанка Глубоковского района Восточно-Казахстанской области от Рыльской А. И., 1936 г. р.*).

Любовь к родному краю нередко связана и с личным счастьем:

Хорошо бы прогуляться

В камыше на Иртыше,

Поллюбить такую девчоночку,

Котора по душе (*Записано в 1994 г. в с. Лебяжье Павлодарской области от Абихановой К. К. 1922 г. р.*).

Разлука с родной стороной – это и разлука с возлюбленным, что вдвойне печально:

Прощай, Зайсан,

Гороньки крутые.

И еще прощай,

Глазки голубые (*Записано в 2011 г. в с. Черемшанка Глубоковского района Восточно-Казахстанской области от Бородулиной А. П., 1930 г.р.*).

Природный ландшафт определяет и виды деятельности человека:

Степи слева, степи справа,

В Казахстане мы живем.

Мы работаем на славу

И от всей души поем (*Записано в 2006 г. в с. Федоровка Качирского р-на Павлодарской области от Ульяновой Людмилы Яковлевны, 1947 г.р.*).

Мы пахали – сеяли,

Молотили – веяли.

Наши песни, словно пташки

Над полями реяли (*Записано в 1988 г. в с. Богатырь Успенского района Павлодарской области от Букреевой П. И. 1932 г.р.*).

Частушка – лирический жанр, но чувство, переполняющее лирическую героиню, может быть таким сильным, что о нем хочется рассказать всему миру, столице и даже самому Президенту:

Тымба, тымба-тымбата,

Я поеду в Алмата,

Назарбаеву скажу,

Что я замуж выхожу (*Записано в 2006 г. в с. Федоровка Качирского района Павлодарской области от Беличенко Н. В., 1937 г.р.*).

Родной край – это не только природный ландшафт, но и люди, его населяющие и ему соответствующие. А. А. Иванова и В. Н. Кулуцков, анализируя географический фольклор, замечают, что песни, излагающие информацию с внутриландшафтной позиции, представляют собой личностные, субъективированные тексты [5, с. 191]. То же самое можно в полной мере отнести и к частушкам:

Коробишенски девчата,

Ох, и весело поем,

Кто мужей наших полюбит,

Все равно мы отобьем (*Записано в 2009 г. в с. Коробиха Катон-Карагайского района Восточно – Казахстанской области от Огневой А. И., 1937 г.р.*).

Вот калининских ребят

Можно издали узнать:

В правой руке тросточка,

В левой папирочка (*Записано в 1988 г. в с-зе им. Калинина Павлодарской области от Роговской Анастасии, 1924 г.р.*).

Отражение системы взаимоотношений жителей соседних сел в частушке проявляется в высмеивании чужих и восхвалении своих. То есть «модель описания культурного ландшафта с позиций местного сообщества оказывается несвободной в выборе характеристик. Своя территория как центральный локус обыкновенно оценивается позитивно, а чужая – негативно» [5, с. 191].

Мы к деревне подъезжаем –

Бугорки да кочки,

А Хмельницкие девчата

Алые цветочки!

(*Записано в 2006 г. в с. Хмельницкое Щербактинского района Павлодарской области от Паровой Л. П., 1936 г.р.*).

Мы к деревне подъезжаем –

Бугорки да ямы,

Щербактинские ребята

Просто хулиганы!

Частушки могут быть формой словесных препирательств внутри одного сообщества (между парнями и девушками), традиция которых, по наблюдениям Т. А. Агапкиной, восходила к календарно-обрядовой поэзии, а тематика их ближе всего к тематике корильных песен. Основными темами таких препирательств являются «обсуждение внешности, поведения, высмеивание пищи, напитков, одежды, умения работать и других отличительных черт» [6, с. 156–157]:

Как пройдешь по Инталам –

Кустики да веточки.

Инталинские мальчишки

Ниже табуреточки (*Записано в 1993 г. в с. Песчаное Качирского района от Пониванюк Ольги, 1984 г.р.*).

А бобровские девчата

Знают с кем знакомиться:

У кого деньжата есть,

И корова доится (*Записано в 1997 г. в с. Бобровка Качирского района от Рева Ирины Алексеевны, 1970 г.р.*).

А Житковку не видать,

Видно только крыши.

А житковские ребята

Бегают, как мыши (*Записано в 1988 г. в с-зе им. Калинина Павлодарской области от Роговской Анастасии, 1924 г.р.*).

Осьмерьжские девчата

Захотели молока.

Их послали под корову,

Они сели под быка (*Записано в 2005 г. в с. Осьмерьжск Качирского района Павлодарской области от Жукова Владимира Владимировича, 1940 г.р.*).

Отечественные фольклористы и этнографы отмечают поликультурность казахстанского общества рубежа XX–XXI веков. Доказательством поликультурности служит «фольклорное двуязычие» евразийского пространства республики, которое проявляется во взаимовлияниях в фольклорном репертуаре представителей разных этносов. Эти процессы отражаются и в рассказах-воспоминаниях информантов: *«Целую неделю вся деревня пела, гуляла. И вот это почему запомнили? Вот эта скромная бабушка, которая умела только на казахском, такие частушки спевала на русском языке, шо, ай да-ну. Так плясала и пела на русском и казахском языке! И русские, и казахи вперемишку гуляли и радовались»* (Записано в 2006 г. в с. Федоровка Качирского р-на Павлодарской области от Бойко Н. П., 1948 г.р.).

Т. В. Кривошапова пишет: «Сегодня в Казахстане одна значительная часть населения говорит только на русском, а другая – в определенной степени хорошо владеет казахским и русским языками. То есть существует определенный стандарт: один язык – одна культура, два языка – две культуры» [7, с. 51]. Исследователь частушек Башкортостана И. Е. Карпукhin замечает: «Знание другого языка открывает его носителю новый мир, культуру другого народа, включая его устное народное поэтическое творчество. В одноязычной среде билингвистическое творчество невозможно» [3, с. 51]. Благодаря билингвизму русские частушки входят в фольклорный репертуар коренного населения, что прослеживается в цитируемых выше текстах. В репертуаре как русских, так и казахских носителей фиксируются двуязычные частушки.

Ты пляши, ты пляши

Ты руками не махай

На тебе цыганска юбка

И казахский малахай (Записано в 2003 г. в с. Новокузьминка Железинского р-на Павлодарской области от Саченко Е. С. 1935 г.р.).

Я тебя люблю

Жигули куплю.

Жигули кымбат

Ты – мой махаббат (Записано в 2008 г. в г. Павлодар от Биболова А. Н., 1988 г.р.).

Еду, еду кашықтан,

Мен водовоз асыққан.

Мөлдір су бар қыздар ей,

Кому надо поскорей (Записано в 2012 г. в с. Кара-Кога Актогайского района Павлодарской области от Асембаевой Асемгуль Канатовны, 1962 г.р.).

ВЫВОДЫ

Таким образом, в локальных частушечных текстах Казахстана отражаются его история и хозяйственно-экономический уклад, особенности природы края и характеры людей, отношение к своему селу, жителям и к стране, взаимоотношения с жителями соседних сел. При этом частушка не утрачивает своего лиризма. Бытуя в полиэтнической среде частушки естественным образом испытывают иноязычные влияния.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Щукин, В. Г.** Как и почему рождается литературный локальный текст? Диалог культур : поэтика локального текста // Материалы II Международной конференции. Горно– Алтайск : РИО Горно– Алтайского университета, 2011. – С. 238–249.

2 **Алексеевский, М., Жердева, А., Лурье, М., Сенькина, А.** О словарях локального текста // Материалы к «Словарю локального текста Могилева-Подольского». – Антропологический форум. – 2008 – № 8. – С. 419–442.

3 Частушки (в устах нерусских Башкортостана). / Сост. И. Е. Капукhin. – Уфа : Китап, 2003. – 528 с.

4 **Власова, Г. И.** Культурный текст Казахстана в славянской фольклорной традиции // Славянская и тюркская письменность в евразийском пространстве : истоки, традиция, современность. Сборник материалов Международного круглого стола. – Астана : ИП «Дария», 2014. – С. 102–114.

5 **Иванова, А. А., Калущков, В. Н.** География и фольклористика: направления и практика взаимодействия // Первый Всероссийский конгресс фольклористов : Сборник докладов. Том IV. – М. : Государственный республиканский центр русского фольклора, 2007. – С. 178–195.

6 **Агапкина, Т. А.** Фольклорный текст в этнографическом контексте: Словесные поединки, их формы и функции в весеннем обрядовом фольклоре славян // Славянские литературы. Культура и фольклор славянских народов. Доклады на XII Международном съезде славистов (Краков, 1998). – М. : 1998. – С. 440–448.

7 **Кривошапова, Т. В.** Этнокультурная ситуация в современном Казахстане // Народная культура Сибири. Материалы XII научно-практического семинара Сибирского регионального вузовского центра по фольклору. – Омск, 2003. – С. 50–54.

А. Д. Цветкова

Қазақстандық частушка жергілікті текст

Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.
Материал 09.01.19 баспаға түсті.

A. D. Tsvetkova

Kazakhstan Chastushka (humorous rhyme) as a local text

Faculty of Humanities and Education,
S. Toraihyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.
Material received on 09.01.19.

Мақалада частушкадағы «бейнесінің орыны» зерттеледі. Бұл қазіргі Қазақстанның ең жанданған және белсенді фольклор жанры болып табылады. М. В. Ломоносов атындағы университетінің Қазақстандағы филиалы мен С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің мұрағаттарынан фольклорлық экспедиция деректері (1984–2012 жж.) талдауға ұсынылады. Частушка жергілікті мәтін немесе Қазақстандық мәтін болып саналады. Ол суреттерді, мотивтерді, хронотоптар мен аксиологиялық бағалауды елде жүзеге асыру деп қарастырылады.

The article is studied reflection of «place' image» in private life, which is the most vivid and active genre of folklore in Kazakhstan. The analysis involves folklore expeditions' materials (1984–2012) from archives of S. Toraihyrov Pavlodar State University and Kazakhstan branch of M. V. Lomonosov Moscow State University. Chastushka is considered as a local text or a Kazakhstani text, which is understood as realization of the country in images, motifs, chronotopes, and axiological assessment.

Ғ. Қ. Резуанова¹, В. А. Шнайдер²

¹ф.ғ.к., доцент, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы;
²ф.ғ.к., доцент, Тұран-Астана университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹resuanova_g@mail.ru; ²wladimir_a@mail.ru

СӨЗДІК ҚҰРАМ, ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖҮЙЕ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМ

Мақалада тіл білімінің негізгі салаларының бірі лексикологияға қатысты лексикалық жүйе мәселесі сөз болады. Тіл білімінде кейбір зерттеушілер лексикалық жүйелілікті мойындаса, енді біреулері лексикада жүйелілік жоқ дегенді айтады. Автор бұл еңбегінде лексиканы жүйелі емес деп танудың себептерін ашады. Тіліміздегі сөздер қалай болса солай жинақтала салмаған, олар да белгілі бір құрылым бойынша жүйеге түскендіктен де, лексиканы жүйелі ұйымдасқан біртұтас құбылыс деп толық айта аламыз. Алайда, лексика өте күрделі және сан салалы құбылыс болғандықтан, оның жүйелігін дөп басып бірден айту қиын екендігін, лексиканы жүйелі құбылыс деп танудың шарттарын атап көрсетеді. Автор, сондай-ақ, еңбекте сөздік құрам, жүйе, құрылым туралы ұғымдарға ғалымдардың берген анықтамаларын келтіре отырып, өз тұжырымын айтады. Мағына және мағыналық байланыстар, лексика-семантикалық топ, тақырыптық топ жайлы өз ойын айтады.

Кілтті сөздер: лексикалық жүйе, сөздік құрам, жүйе, құрылым, лексика-семантикалық топ, тақырыптық топ, мағына және мағыналық байланыстар

КІРІСПЕ

Сөздің адам өмірінде және тілдік жүйеден алатын өз орны бар. Адам баласы бір-бірімен пікір алысып, тіл арқылы қатынас жасағанда, ең алдымен, сөзге сүйенеді. Тіл сөздерден тұрады. Мағыналық байланыстағы сөздердің тізбегі біздің ойымызды білдіретін сөйлемді құрайды. Яки, тіл сөздердің бір-бірімен қарым-қатынасы, байланысы арқылы іске асады. Сондықтан да тіл жөнінде ойласақ, әдетте, сөз туралы ой жүгіртеміз. Демек, сөз – тіл білімінің ең негізгі категориясы. Тіл туралы ғылым сөзбен бірге басқа да тіл категорияларын қарастырады, бірақ басты табиғи категория ретінде сөз алынады.

Сөз – тіл білімінің барлық салаларының негізгі зерттеу нысандарының бірі болып саналады. Және тіл білімінің әр саласы сөзді бір ғана қырынан зерттеп, өз заңдылықтарына сай сөз етеді. Тіл білімінде сөздің дыбыстық және мағыналық жақтары, сөз және морфема, сөз тіркесі және сөйлем тілдің жалпы ортақ жүйесінің әр тектес бөлшектері ретінде қарастырылады. Бірақ та тіл білімінің қай саласы болмасын белгілі бір жүйеге негізделіп, бір бүтін жүйені құрайды. Сондықтан да Д. Н. Шмелев тіл әр алуан бөлшектерден құралған «жүйенің жүйесі» дейді [1, 5]. Тіліміздегі барлық сөздердің жиынтығын да өз алдына бір жүйе деп тануымыз қажет. Себебі тілді қалыптасқан жүйе деп түсіну тілдің сөздік құрамын да жүйе деп тануды қажет етеді. Әйтпегенде, логикалық тұрғыдан қарсы көзқарас туындап лексика «тілден тыс» жатқандай саналар еді. Алайда лексиканың жүйелігін мойындауда бір қатар қарсылықтар болып келгендігін де айта кету қажет. Мәселен, кейбір зерттеушілер лексиканың өзінде сондай бір жүйелік жоқ деп ойлаған болатын. Мысалы, Р. М. Жирмунский: «В лексике нет никакой системности», кроме той, которая обусловлена отношениями между явлениями самой действительности», – деген болатын [2, 70]. Енді бір топ зерттеушілер лексикада оны құрайтын единицалардың арасында қалай да үнемі тартылу және алшақтау, өзара әрекеттің белгілі бір түрлері болады деген тұжырымға келіп, лексиканың белгілі бір жүйелігін мойындайды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Лексиканың ұйымдасуы қоғамдағы құбылыстар мен заттардың арасында болатын байланыстардан көрінеді. Және бұл байланыстардың көрінісі тілдік факторлардың өзімен реттеліп отырады. Лексиканың жүйелілігін мойындамаудың өзіндік себебі де жоқ емес. Өйткені лексика күрделі және үнемі қозғалыс үстінде болады. Сондықтан да тілдің басқа жақтарымен (салаларымен) салыстырғанда лексиканың жүйелігін анықтау грамматикалық немесе фонетикалық жүйелерге қарағанда қиынырақ.

Лексикадағы жүйелілік қатынастың сипаты жөнінде XIX ғасыр орыс әдеби тілінің сөздік құрамын терең зерттеген О. С. Сорокин: «Лексический состав – это также определенная система, правда, в отличие от других языковых систем, мало проницаемых и более замкнутых (например, системы фонематической или грамматической), несравненно более обширная, сложная, гибкая и подвижная...», – деп түсіндіре отырып, тілде өзінің қатысы мен өзара әрекетінің негізінде жеке сөздердің табиғатын анықтайтын ең кем дегенде бес үнемі әсер етуші күш болуы керек. Біріншіден, сөздердің дербес мағынасының күші, оның ақиқатқа қатысы. Екіншіден, сөз тудыруға қатысы, өзінің тұлғасына қарай сөздердің басқа сөздермен байланысы, сөздердің қандай да бір грамматикалық топқа енуі. Үшіншіден, сөздердің

мағыналық жақтан басқа сөздерге қатысы. Төртіншіден, сөз мағыналарының контекстуалды шектестігіне қарай байланысы, кең мағынадағы сөздердің семантика-фразеологиялық байланысы. Бесіншіден, сөздердің сөйлемге, контекстке қарай байланысып келуі, стилистикалық тұрғыдан сөздердің топталуы», – деп қорытындылайды [3, 10].

Лексиканың жүйелі құбылыс екендігі өткен ғасырдан бастап айтылып келе жатқанмен де тілшілер арасында даулы мәселе болып, біраз уақытқа дейін ортақ бір пікірге келе қоймағандығын байқауға болады. Дегенмен де лексика жүйелі ұйымдасқан біртұтас құбылыс деп біз толық айта аламыз. Себебі тіліміздегі сөздер қалай болса солай жинақтала салмаған, олар да белгілі бір құрылым бойынша жүйеге түскен. Әрине, лексикадағы жүйелілік дегеніміз – бір қалыптан шыққан ақ кірпіштерден қалап тұрғызған ақ сарай сияқты тым стандартты нәрсе емес. Ол – өте күрделі және сан салалы құбылыс [4, 6].

Жалпы, «жүйе» мен «құрылым» ұғымы XX ғасырдың 50-жылдарының орта шенінде ғылымның барлық саласына тарай бастады. Бұның ғылымға енуі табиғат пен қоғамдық құбылыстарды зерттеудің жаңа жүйелі-құрылымдық тәсілінің пайда болуының нышаны. Жүйелі-құрылымдық тәсіл қандай да бір зат (құбылыс) туралы мәліметтерді бір жалпы тұтастыққа біріктіреді. Бұл тәсіл айналадағы қоршаған әрекеттерді бөлшектеп және жеке-дара түсінуден жалпы бірлік ретінде түсінуге мүмкіндік береді. Демек, ғылымда жаңа үлкен мүмкіндіктер ашады. Мұндай кешендік және жан-жақты зерттеу тәсілі талабы ғылымда жаңа болып есептелмейді. Бұл талап таным, нысанды жалпы қарастырудың қажеттігі сияқты теорияның негізінде пайда болды. Нысанды біртұтас қарастыру – ойлаудың неғұрлым жоғарғы сатысының қалыптасуында маңызды орын алады. Құбылысты аналитикалық тұрғыдан емес, танымдық тұрғыдан неғұрлым жан-жақты және терең тануға бағыттауымыз керек. Бұл тәсілдің көмегімен қазіргі уақытта білімнің айырықша нәтижелі болатын жүйелі құрылымы қалыптасуда.

Жүйе және құрылым ұғымдарының айрықша мәнділігіне байланысты анықтамалар бар. Мәселен, В. С. Тютин: «Система – это множество связанных между собой элементов (любой природы), имеющих тот или иной вид упорядоченности по определенным свойствам и связям и обладающих относительно устойчивым единством, которое характеризуется внутренней целостностью, выражающийся в относительной автономии поведения, (или) существования», – десе [5, 18]. Г. С. Щур жүйе және құрылым ұғымына мынадай түсініктеме береді: «Совокупность элементов (единиц) данного объекта называется структурой. Совокупность связей, существующих между элементами данной структуры, называется системой» [6, 16]. Сонда, «жүйе» деп отырғанымыз рет-ретімен орналасып ұйымдасқан біртұтас

құбылыс. Басқаша айтқанда, жүйе – өзара белгілі бір заңдылықтар бойынша байланысқан, бірнеше элементтерден құралған бір бүтін категория. Әрбір элемент жүйеге бүтіннің бөлшегі ретінде енеді, ол басқа элементтермен тілдік категориялар арқылы тікелей, я жанама байланысып жатады. Мәселен, сөздер бір-бірімен жақындаса да, бір-бірінен алшақтаса да олардың мағыналық жағы басшылыққа алынады. Тіліміздегі синонимдік, антонимдік қатынастарда, сондай-ақ көп мағыналы сөздер мен омонимдердің арасында бір-бірімен салыстыруға, теңестіруге, қарсы қоюға болатын бір тектес белгілер (мағыналар) болады. «Лексикадағы жүйеліліктің түп қазығы – сөздердің берер мағыналары мен білдіретін ұғымдары» [4, 3]. Әрбір жүйенің белгілі құрылысы, тәртібі болады. Оны жүйенің құрылымы деп атайды. Құрылым – дегеніміз тіл элементтерінің арасындағы қатынас сызбасы, жүйенің барлық бөлшектерін қамтып, оларды бір бүтіндікке біріктіретін қатынас желісі. Жүйе мен құрылым бүтін мен бөлшек ретінде ара қатынаста болады. Тіл білімінің қай саласы болмасын белгілі бір жүйеге негізделген.

Лексиканы жүйелі категория деп тану лексикалық мағынамен тікелей байланысты. Сөздіктермен, әсіресе, түсіндірме сөздікпен жұмыс істеу барысында әр сөздің мағынасын ашып, ғылыми талдаулар жасалғандығын көреміз. Ол қазақ тілінің сөздік құрамын жүйелі құбылыс деп лексика-семантикалық, тақырыптық топтарға біріктіріп, әр топтың құрамындағы мүшелердің арасындағы байланыстарды анықтап зерттеуге мүмкіндік береді. Өткен ғасырдың аяқ шенінің өзінде М. М. Покровский өзінің семантикалық ізденісінде «белгілі бір сөз мағынасының тарихы біз үшін ол сөзді онымен синтаксистік және, бастысы, бір ғана ұғымға жататын басқа сөздермен байланыста қарағанда ғана түсінікті болады», – деп көрсетті [7, 65]. Шынымен-ақ, тілді, зат немесе құбылысты жақсы білу үшін оның барлық жағын, барлық байланысын, бүкіл жанама жағын да зерттеу қажет.

Тіл білімінде сөздік құрамды зерттейтін ғылымның негізінде екі іргелі теориялық жағдай орын алған. Соған орай орыс тіл білімінің лексикологы Э. В. Кузнецова тілдің сөздік құрамын екі түрлі аспектіде қарастыру керектігін айтады. Ол – тіл әлеуметтілігі және оның жүйелілігі. Басқаша айтсақ, сөздік құрамды тілден тыс (экстроллингвистикалық) факторлармен байланыстырып, жүйелі семантикалық аспекті тұрғысынан қарастыру. Лексиканың әлеуметтілігі және жүйелілік сипат идеясы тіл білімінің көрнекті өкілдері Ф. Ф. Фортунатов, И. А. Бодуен де Куртэне, А. А. Шахматов, М. М. Покровский, А.И. Смирницкий т.б. еңбектерінде жақсы көрсетілген [8, 4].

Қазіргі ғылымда сөздік құрамға байланысты лексикология мен семасиология, яғни сөз және оның мағыналары жөніндегі ғылымдарды бөліп қарастыру орын алған. Бұл – дұрыс. Алайда бұл екі саланы бір-бірінен мүлдем бөліп алу деген сөз емес. Лексикология мен семасиология

мәселесінің ара жігіне шектеу қоюға болмайды. Жалпы лексикология бүкіл тілдің лексикалық жүйесін анықтаудың ішкі лингвистикалық және лингвистикадан тыс факторлармен біріккен лексикасын және соған байланысты мәселелерді қарастырады. Бұл жалпы мәселелердің ішінен, әлеуметтік-лингвистикалық және көбінесе, жүйелі-семантикалық аспектіге жататын мәселелерді жіктеп қарауға болады. «Лексикада бұл екі бағыт ара-тұра тар мағынадағы лексикология мен семасиологияның ажырауымен үйлеседі. Лексикология, ең алдымен, тілдің сөздік құрамында әлеуметтік тарихи тұрғыдан тілден тыс факторлармен шарттас жақтарын қарастырады. Оның міндетіне тілдің сөздік құрамының қалыптасу мәселесін қарастыру, онда болатын тарихи өзгерістер, қалыптасуына қарай, қолданылу аясына қарай жіктеу, белсенділігі тұрғысынан (қолданысына қарай) жүйеленуі кіреді. Сөздік құрамының әлеуметтілігі мынадай аспектілерден көрінеді: 1) сөздердің қоғам дамуының әр түрлі кезеңдерінде қалыптасуы; 2) сол халықтың өмірі мен тұрмысындағы ерекшеліктердің сөздік құрамнан көрінуі; 3) басқа халықтармен қарым-қатынас жасау барысында сол халықтың тілінен сөздер алуы; 4) экономика, мәдениет және ғылымның дамуы барысында жаңа сөздердің жасалуы; 5) сол тілді таратушы әлеуметтік топтың кәсібіне қарай сөз қолдану аясына сәйкес лексиканы түрлі жікке бөлу т.б. Семасиология тілдің лексикалық жүйесін және сөзді, ең әуелі, ішкі заңдылықтарға қарай осы жүйені қалыптастырушы ретінде қарастырады. Семасиологияның нысаны – лексиканың жүйелілігінің әралуан көрінісі, сөздің лексика-семантикалық тобы, семантикалық түрлену құбылысы, сөздің үйлесушілік заңдылықтары, бір сөзбен айтқанда, мағынамен байланысты мәселелер. Жалпы сөздік құрам жүйелі-семантикалық аспекті тұрғысынан қарастырылуы керек. Сөздік құрамды жүйелі-семантикалық аспекті тұрғысынан қарастырғанда біз жалпы лексиканы механикалық жиынтық ретінде емес, жүйелі ұйымдасқан жиынтық ретінде қарастырамыз. Мәселен, «балалық» деген сөз қарама-қарсы антонимдік қатынаста «кәрілік» сөзімен байланысты, ал мағына жақындығы жағынан «жастық, сәбилік, балғындық» сөздерімен синонимдік қатар құрайды. Бұл сөз екі түрлі мағынада қолданылады: 1. Жастық, бұғанасы қатып, есеймеген кез; 2. Тіс қақпағандық, дүние көрмегендік. Көріп отырғанымыздай, лексикадағы сөздер қалай да бір-бірімен байланысты болады. Демек, жүйелі түрде ұйымдасқан. Сондай-ақ біз «су» десек, біздің санамызда суға байланысты көптеген құбылыстар елес береді, сөйлемге (контекстке) байланысты оның атауы нақтылана түседі. Нәтижесінде, құрамында «су» семасы бар келесі сөздер тобы парадигма құрайды. Көлеміне қарай: көл, өзен, теңіз, мұхит, бұғаз, шығанақ. Шығу тегіне қарай: тоған, канал, бөген, су қоймасы т.б. Оның өзін іштей – табиғи сулар және жасанды сулар деп бөлуге болады. Сонда бұлардың басын біріктіріп өзара

байланыстырып тұратын мағыналық бөлшек (сема) – *сұйықтық*. Су деген ортақ мағынасы бар мұндай сөздердің тобын лексика-семантикалық топ деп атаймыз. Сонда тұлға бірдейлігі десе, біз омонимді, ал мағына жағынан бірдей немесе ұқсас десе мәндес сөздерді – синонимді, карама-қарсылық десе – антоним, варианттылық десек (мысалы, көп мағыналы сөздің нұсқаларын, варианттылығын) мағыналық қатысты түсінеміз. Аталған қатынас сөздік құрамды сөздік бірліктердің жай ғана көптік жиынтығы етіп қоймай, оларды жүйеге келтіреді. Лексикадағы жүйелілік тек қана синонимдік қатар, антонимдік сыңар, лексика-семантикалық топтарда (ЛСТ) ғана емес, сол сияқты қандай да бір негізгі ортақ тақырыпқа біріккен тіліміздің сөздік құрамындағы сөздер жиынтығынан да көрінеді. Сөздердің ондай тобын тақырыптық топ деп атаймыз.

Тіл білімінде тақырыптық топ және лексика-семантикалық топ деген екі термин қатар өмір сүреді. Көптеген зерттеушілер сөздерді тақырыптық топқа топтастыруда лингвистикалық қағидат негізге алынбайды, зерттеулердің табиғи белгілері, объективтік қатынастары т.с.с. негізге алынады, ал лексика-семантикалық топ сөздердің лексикалық мағынасына негізделеді, яғни сөздердің антонимдік, синонимдік не ұштас мағыналары есепке алынады дейді. Шынында да, бір тақырыптық топқа біріккен сөздердің арасында ешқандай мағыналық байланыс болмауы да мүмкін. Мәселен, *үй жиһаздарының атаулары* өз алдына бір тақырыптық топ құрайды. Сонда ол топтың ішіндегі мүшелер, яғни сөздер өзара семантикалық байланысқа түспейді десе де болады. Алайда, олардың арасында мүлдем ешқандай байланыс болмайды деуге болмайды. Оны тілші Э. В. Кузнецованың айтқан мына бір пікірлері растай түседі: «Единство элементов тематических групп определяется прежде всего денотативным фактором, общностью самих явлений. Семантические связи между словами в рамках таких групп довольно разнообразны: часть и целое (щека-лицо), функциональные связи предметов (поезд-рельсы), а также родо-видовые отношения (скот-корова)» [8, 71]. Дәл осындай пікірді ғалым М.Оразов та айтады. Ол: «Тематикалық топ сөздердің тек денотаттық мағынасына (кейде объективті дүниедегі заттардың өзгеруіне) негізделсе, лексика-семантикалық топ сөздердің лексикалық (әрі денотаттық, әрі сигнификаттық, әрі ішкі лингвистикалық) мағынасына негізделеді», – деп көрсетеді [9, 8].

Жалпы лексика-семантикалық топтар мен болмыстағы бар заттардың қандай да бір тобын белгілейтін сөздердің бірлестігін яғни тақырыптық топтарды ажырата білу керек. Бір тақырыптық топтың шеңберінде неғұрлым кіші, бірақ ішінара байланысқан сөздердің лексика-семантикалық топтары болады. Сөздерді әр түрлі топтарға біріктіру жүйесінің деңгейі бірдей емес. Мәселен, туыстық қатынасты белгілеу үшін қолданылатын *«ата, әке, бала,*

немере, шөбере, немене, шөпшек» деген сияқты сөздер мен адамдар арасында басқа қатынасты көрсету үшін қолданылатын *«дос, таныс, жолдас, тамыр, тілеулес – қастық ойлаушы, қарсылас, қас, дұшпан, жау, жауыз, бақталас т.б.»* сөздерді алсақ, олардың арасындағы қатынас бірдей емес екенін көруге болады. Бірінші топ мүшесі толық мағынада микрожүйені көрсетсе, екінші топтағы сөздер өздерінің мағыналарын қатаңырақ ажыратады. Олардың қолданылуы біржақты қарсы қоюмен реттелмейді. Әрине, сөздік құрам бірліктерін тақырыптық топқа біріктіру тілмен нақтыланатын шеңберден тыс жасалмайды. Ол берілген нақты тілге тән қандай да бір мөлшерде семантикалық қатынастың жалпы сипатымен анықталады. Сөздік құрамның жүйелі-семантикалық қасиеті жеке-дербес мағынасында тілдің басқа единицаларымен қиылысатын сөздердің байланысының көптігін бейнелейді.

Қазіргі кезде лексикада жүйе идеясы әлеуметтік-лингвистикалық және жүйелі-семантикалық ұйыммен тең дәрежеде қабылданады деп санауға болады. Бұл пікірдің объективтік құндылығы мен ғылыми жемісін мынадай дәлелдеулер арқылы көрсетуге болады. Егер біз тілді жүйе деп алсақ, онда бұдан лексиканың жүйелілігі автоматты түрде мойындалуы тиіс. Өйткені бір бөлгілі жүйелі, екінші біреуі жүйесіз «жүйені» көз алдыға елестету қиын. Басқа дәлел: лексика саласында, жалпы тілдік жүйеге негіз болатын единицалар арақатынасының барлық түрі анық қадағаланып отырады.

Сонымен, лексикалық жүйелілік дегеніміз өзара шарттас, бір-бірімен байланысты заттар мен ақиқат болмыстың нысандарын көрсететін тілдік бірліктердің жиынтығы, бірлігі. Жай ғана бірлігі емес, заңды түрде өзара тұрақты қатынастағы және өзара әрекеттес тілдік элементтердің ішкі ұйымдасқан бірлігі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, тілдің сөздік құрамын жүйелі-семантикалық жақтан зерттеуде бірінші кезекте лексика жүйе ретінде алынып, оның ішкі семантикалық құрылымына көңіл бөлінуі керек. Тілдің лексикасына жүйелі құбылыс ретінде қарау, әрине, күрделі іс. Сондықтан да бұл идеяны қолдаушылар да, қолдамаушылар да болған. Жалпы тілдің жүйелі құбылыс екендігін көпшілік ғалымдар мойындаған. Лексика жүйелілігі идеясын орыс тіл білімінде ең алғаш лексикологияның маңызды мәселесі ретінде М. М. Покровский, Л. В. Щерба, Д. М. Шмелев, Ф. П. Филин, В. В. Виноградовтар қолдаған. Роман-герман тобына жататын тілдерді зерттеуші А. И. Смирницкий, Н. Н. Амосова, В. Г. Гак, А. А. Уфимцева, И. В. Арнольдтар да лексика жүйелілігін мойындаған. Ал қазақ тіл білімінде лексика жүйелілігі мәселесі арнайы зерттелмеген десек те болады. Өйткені лексикадағы жүйелілік мәселесі төңірегінде әр түрлі деңгейде К. Аханов,

Т. Қордабаев, З. Базарбаева, М. Оразов, Б. Қалиұлы, Ж. Аралбаев, Е. Өтешова, Б. Момынова, Ғ. Хасанов еңбектерінде азды-көпті сөз болғаны болмаса, арнайы зерттеу еңбектері жоқ.

Сөз тілдің лексика-семантикалық жүйесінің негізгі айқындауыш единицасы болғандықтан, лексика-семантикалық жүйені зерттеуде ол зерттеудің негізгі нысаны болып саналады. Лексика-семантикалық жүйені анықтау – бірінші кезекте оның практикалық ұшы-қиыры жоқ объектісімен байланысты ұзақ та күрделі әрі көлемді үрдіс және өте маңызды іс.

Сөзді қарастырудың маңызды болатын себебі, сөз – тілдің лексика-семантикалық жүйесінің негізгі единицасы ғана емес, сондай-ақ тілдік жүйенің бәрінің де орталық единицасы. Лексиканы жүйелі құбылыс деп тану үшін, біріншіден, сөздердің мағыналық жақтан басқа сөздерге қатынасын: тұлға бірдейлігін, мағыналық жақтан ұқсастығын, мағыналық жақтан қарама-қарсылығын; екіншіден, сөз мағыналарының контекстуалды шектестігіне қарай байланысын, кең мағынадағы сөздердің семантика-фразеологиялық байланысын; үшіншіден, сөздердің сөйлемге, мәтінге қарай байланысын; тақырып ортақтығын да қарауымыз қажет. Себебі, бұлардың бәрі бірігіп келіп, сөздік құрамды жүйеге келтіреді.

Сонымен, тіл қандай да бір материалдық форма арқылы ой мазмұнын жеткізу құралы ретінде универсалды таңба жүйесі болып табылады. Жүйе өз элементі ретінде сөздің мағыналық қатынастарын, оның ішінде ең маңыздысы деривациялық (яғни көп мағыналы сөздің мағыналарының арасындағы қатынасты) синтагмалық (яғни сөйлемдегі тіркескен сөздердің мағыналарының арасындағы қатынасты) және парадигмалық қатынасты (яғни қандай да бір мағыналық белгілерінің негізінде бір топқа біріккен лексика-семантикалық парадигмалардың арасындағы қатынасты) көрсетеді.

Лексика-семантикалық жүйе екі негізі жағынан – субстантивті немесе референтті, яғни ақиқат өмірдегі арақатынасы жолымен (олармен зат, құбылыс, сапа т.б. белгілеуімен) және қызметімен, яғни сөздің қызметтік белгісін оның синтагмалық мәртебесін анықтау негізінде бөлінетін бірліктер ретінде түсінілетін сөздер құралады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Шмелев, Д. Н. Современный русский язык. Лексика. – М., 1977. – С. 5.
- 2 Сборник : О соотношении синхронического анализа и исторического изучения языков. – М., 1960. – С. 70.
- 3 Сорокин, Ю. С. Развитие словарного состава русского литературного языка 30-90 е годы XIX в. – М.-Л., 1965. – С. 10–13.

4 Қалиұлы, Б. Қазақ лексикасындағы жүйелілік // ҚР FM – ҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 1997. № 1. – 3, 6 б.

5 Тюхтин, В. С. Системно-структурный подход и специфика философского значения // Вопросы философии. – 1968. № 11. – С. 18.

6 Щур, Г. С. О некоторых общих категориях лингвистики // Вопрос общего языкознания. – М., 1964. – С. 16.

7 Покровский, М. М. Избранные работы по языкознанию. – М., 1959. – С. 65.

8 Кузнецова, Э. В. Лексикология русского языка. – М., 1989. – С. 4, 71.

9 Оразов, М. Қазақ тіліндегі қалып етістіктері. – Алматы, 1980. – 8 б.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

Г. К. Резуанова¹, В. А. Шнайдер²

Словарный состав, лексическая система и структура

¹Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан;

²Университет «Туран-Астана», г. Астана, 010000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 09.01.19.

G. K. Rezuanova¹, B. A. Schneider²

Vocabulary, lexical system and structure

¹S. Seifullin Kazakh AgroTechnical University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan;

²University «Turan-Astana», Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 09.01.19.

В статье рассматривается проблема лексической системы, относящейся к одной из основных сфер языкознания – лексикологии. В языкознании некоторые исследователи признают лексическую последовательность, а другие говорят, что в лексике нет систематичности. Автор пытается раскрыть причины не признания систематичности в лексике. И доказывает, что словарный состав это не простой сбор слов, а совокупность слов связанных между собой, имеющих тот или иной вид упорядоченности, которая характеризуется внутренней цельностью, выражающийся структурой. Лексическую систему признать не легко, так как она подвижна и ее нельзя сравнить с фонетической или грамматической

системами. В статье автор, также рассматривает определения понятия система, структура, словарный состав, лексико-семантическая группа, тематическая группа слов.

The article considers the problem of the lexical system relating to one of the main areas of linguistics lexicology. In linguistics, some researchers recognize the lexical sequence, while others say that the vocabulary is not systematic. The authors try to reveal the reasons for not recognizing systematic vocabulary. And it proves that the vocabulary is not just a collection of words, but a collection of words related to each other, having one or another kind of order, which is characterized by intrinsic value, which is expressed by structure. It is not easy to recognize a lexical system, since it is mobile and cannot be compared with phonetic or grammatical systems. In the article, the author also considers the definitions of the concept system, structure, vocabulary, lexical-semantic group, thematic group of words.

FTAMP 17.07.25

Ж. Қ. Кішкенбаева

PhD доктор, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығы, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
e-mail: zhuldyzaykk@gmail.com

УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІК КАТЕГОРИЯСЫ: ҰҒЫМ МЕН ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ

Уақыт пен кеңістік пәнаралық категория. Пәнаралық зерттеулердің дамуы көркем уақыт пен кеңістіктің аясын кеңейтумен қатар аталған категорияны зерделеудің жаңа бағыттарын талап етіп отыр. Мекеншақ категориясы қазіргі әдебиеттанудағы өзекті мәселелердің бірі. Осы тұрғыдан келгенде мекеншақ категориясы мәселесін зерттеу бүгінгі ғылыми-зерттеушілік сұраныстардан зерттеудің мүлдем жаңа бағыттарын талап етіп отыр.

Көркем өнердегі уақыт пен кеңістік синтездік қызмет атқарумен қатар ол белгілі бір тарихи дәуірдің қоғамдық ойларын да анықтайды. Осыған сәйкес мекеншақ категориясын зерттеу әдебиеттанудағы басым бағыт.

Мақалада автор көркем өнердегі мекеншақ проблемасын айқындап, кеңістік пен уақытты ұлттық таным негізінде талдау жасайды.

Кілтті сөздер: уақыт, кеңістік, көркемөнер, мекеншақ, категория, әдебиеттану, мәдениеттану, тарих.

КІРІСПЕ

Көркемөнердегі хронотоп мәселесі – іргелі ұғым. Ол әрекеттегі ең маңызды өлшем болып табылады. Адамның өмірі белгілі бір нақты кеңістік пен уақытта, барлық оқиға, әрекеттер белгілі бір мекеншақ аясында өтеді. Уақыт пен кеңістік проблемасы – жаратылыстану, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардың басты нысаны. Тіпті мекеншақ проблемасы қазіргі философия, физика, кибернетика, биология, мәдениеттану, эстетика, филология, тарих ғылымдарында да зерттеледі.

Философия ғылымында кеңістік пен уақыт – философиялық категориялар ретінде бір-бірімен тығыз байланысты, олардың бірлігі кез келген жүйенің қозғалысы мен дамуынан байқалады. Ежелгі дәуір философиясы мен ғылымында кеңістік пен уақыт категорияларын жүйелеу принципі өзгешелеу болды. Ежелгі грек ойшылдары Платон мен Аристотель

физикалық нысандар мен құбылыстарға математикалық сипаттама беру мүмкіндігін жоққа шығарды. Орта ғасыр ойшылы Ф. Аквинский болса математикалық кеңістік пен соңғы нақты физикалық кеңістік (орын) арасындағы айырманы ажыратып қарады. Қайта өрлеу дәуірінде қиялдағы геометриялық фигуралар және олардың арақатынасы ретінде көрініс тапқан кеңістік ұғымы, атап айтқанда кескіндеме өнерінің келешегі туралы ілімнің дамуына байланысты, алдыңғы қатарға шықты. Жаңа дәуір ғылымы мен философиясы схоластикалық дәстүрге қарама-қарсы бағытты ұстанып, кеңістік туралы бұрыннан орныққан түсініктерді жоққа шығарды. Декарт кеңістікті тұрқылыққа теңеді, оны ойлаумен бірге өздігінен бар тәуелсіз субстанция сипатындағы материяға ұқсастырды, яғни кеңістіктің өзінің өмір сүруі үшін бірыңғай және жалғыз субстанция болып табылатын Құдайдан басқа ештеңеге мұқтаж емес мәңгілік деп пайымдады. Декарттың түсінуінше, Құдай мен адамзаттың ақыл-ойы шексіздік пен шектеулік сипатындағы рухани субстанция, ал барлық физикалық нақты нәрсені Декарт қозғалыс арқылы жекелеген бөлшектерге жіктелетін біртекті қашықтыққа жатқызады. Ал, Ньютон болса кеңістікті денелерге тәуелсіз және олардан бұрын өмір сүретін нәрсе деп қарады [1, 114 б.].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Кеңістікті тек заттық ұғым ретінде табиғи құбылыстарға ғана тән деп қабылдау адамдардың күнделікті сезім-күйлеріне, ойлау машығына берік орнықты. Егер біз бір нәрсенің тұрқын, енін, биіктігін, тереңдігін, шектілігін, шексіздігін, оның, солын, алдын, артын, т.б. тікелей өлшей алмасақ, онда кеңістіктің белгісі жоқ сияқты болып көрінеді. Адамдардың әлеуметтік, техникалық, рухани, т.б. өмірі болмыстың кеңістіксіз салалары болып табылады. Оларды метрлеп, километрлеп өлшей алмайсыз. Адамзат күнделікті ойлау жүйесінде өзара қарым-қатынастарын, қоғамдасу түрлерін, олардың ішкі құрылымын кеңістік түрлерінде қабылдайды, түйсінеді. Сонымен қатар бұлар адамгершіліктің сипаттары сияқты. Біз іс-әрекетті, қарым-қатынасты, тіпті ақыл-парасатты, ой-сананы, сезім-түйсікті биік-төмен, алыс-жақын, терең-таяз деп, яғни физикалық құбылыстардың қасиеттеріне ұқсастыра аламыз. Демек, кеңістікті қатынастар әлеуметтік өмірге де, рухани әлемге де тән. Әрине, олардың арасында өзіндік айырымдар бар. Әлеуметтік жүйенің де шеті мен шегі, ортасы, төменгі және жоғарғы жақтары, биіктігі мен ені болады. Оларда да шеңберлік немесе пирамидалық құрылымдар кездеседі.

Адамзат қоғамындағы дүниеге дәстүрлі көзқарастар сол қоғамның әлеуметтік жүйесін, соның негізіндегі құндылықтардың белгілі бір кеңістікті қатынастарын туғызғанын байқаймыз.

Мемлекет басышысы Н. Назарбаев: «Кеңістік – барлық нәрсенің, ал уақыт – бүкіл оқиғаның өлшемі. Уақыт пен кеңістіктің көкжиегі тоғысқан кезде ұлт тарихы басталады. Бұл – жай ғана әдемі афоризм ғана емес... Бұл – тарихқа деген дұрыс ұстаным. Сол арқылы түп-тамырымызды білуге, ұлттық тарихымызға терең үңіліп, оның күрмеулі түйінін шешуе мүмкіндік туады», – дейді [2, 3 б.].

Осы орайда түркі халықтарының байырғы тұрмыс-тіршілігін, дүниеге көзқарасын мысалға алайық Олардың «Тәңірі-Ұмай» жүйесіндегі байырғы нанымдары бойынша Тәңірі (аспан) – әке де, Ұмай (жер) – ана. Түркілер солардың ұрпағы. Аспан дүниесі, ондағы денелер, әсіресе, Күн – түркілердің айрықша қастерлеп, табынатын киелі нысандары. Аспан (тәңірі), әсіресе, Күн адамдарды тудырған, оларға нұр шашып, өмірді үнемі жандандырып, жайнататын күш. Одан қымбат, одан құнды ешнәрсе жоқ. Күннен кейінгі табынатын нәрсе – Ұмай (Жер-ана). Ал жер асты, оның қойнауы – өлілер дүниесі, адамдарға жат, қорқынышты, көбінесе, жамандық әкелетін қабат. Демек, түркілер үшін құндылықтың ең бастысы – Аспан, Күн.

Ежелгі түркілер үйлерінің есігін үнемі шығысқа, яғни Күннің туатын жағына немесе Күннің ең қуатты жағы – оңтүстікке қаратқан.

Түркілерде алдыңғы, артқы, оң, сол жақ олардың шығысқа қатынасына байланысты. Барлық уақытта алдыңғы жақ – шығыс жақ. Яғни адамдардың әлеуметтік ой-санасында кеңістіктің құрылымы, ұйымдасуы олардың ең түпкі құндылықтарына бағынады.

Демек, әлеуметтік кеңістіктің де өз тұңғығы, өзінің бет жағы, биігі мен төмені, өзіндік ауқымы бар. Сондай-ақ, рухани кеңістік, мәдени ауқым, саяси кеңістік деген ұғымдар да өмірде бар, бұлар шынайы нәрселердің көрінісі.

Адам тіршілігін зерттей келе ғалымдар оның құрылым жүйесінің үш деңгейін анықтайды: мегаәлем, макорәлем, микроәлем.

Олардың әрқайсысы өзіндік мекеншәк өлшемдерімен ерекшеленеді. Біріншісі бүкіл әлемді, ғарышты қамтиды. Бұл уақыт-кеңістіктегі галактика, аспан жұлдыздары мен шырақтарының қозғалысы. Екіншісі жер бетіндегі адамның тіршілігімен тығыз байланысты. Бұл адамдар айналасындағы қозғалыс, әрекеттермен байланысты. Үшіншісі, адамның ішкі әлемін бейнелейді. Бұл деңгей адам ойының ағысын, эмоциясын білдіреді. Бұл үшеуі бір-бірімен тығыз байланысты [3, 16 б.].

Дала» ұғымын «өркениет» түсінігімен біріктіре отырып, бұл географиялық ұғым мәдени-тарихи мазмұнмен толықтырылады. Осы кеңістіктегі адам өзінің пайда болған кезінен бастап, белгілі бір технологияны дамытты, өмір сүру тәртібін қалыптастырды. Мұндай өркениет далалы аймақта әлемдік өркениеттің ерекше бір бұтағы – көшпелі өркениет ретінде пайда болды. Оның тамыры бағзы замандарға, біздің жыл санауымызға

дейінгі екінші мыңжылдыққа тереңдеп кетеді. Б.з.д. II ғасырдан біздің заманымыздың XIV ғасырына дейінгі уақыттың тарихи кесіндісінде Ұлы Далада «көшпелі империялардың тез түзілу қабілеті мүмкін болды» [4, 235 б.]. Олардың анағұрлым танымалдары: ғұн (б.з.д. II ғ. – б.з. II ғ.), түркі (б.з. VI–VIII ғғ.), шыңғыстық (XIII–XIV ғғ.) империялар. Көшпелі өркениет өзінің өшу кезеңін және кейін толығымен күйреу кезеңін бастан өткерді.

Демек, өз дәуірінде оның белгілі бір басымдылықтары болды, бірақ бұл әлеует өзінің шектеулілігін аңғарды. Дәл осы дала мен көштің, яғни миграцияның қосындысы маңызды болғандықтан зерттеушілер «Ұлы Дала» ұғымын қолданды. Көшпелі өркениеттің неге пайда болғаны, оның не себепті салыстырмалы түрде ұзақ уақыт бойы өміршең болуы шығыстану саласында біршама айқындалған. Сонымен қазақ және басқа да түркі халықтарының тарихи санасы мен біздің заманымызға дейін жеткен мәдени мұраларынан олардың бүкіл еуразиялық Ұлы даланы Ата қоныс ретінде қадір тұтқаны аңғарылады. Бұл кеңістіктік тұтастықтың әлеуметтік жадыға әсерін тигізіп отырған уақытқа да тәуелді болғаны белгілі. Сондықтан да қазақ мәдениетінің негізіндегі тарихи сана қалыптасуының кезеңдерін білу үшін оның түркілік және прототүркілік кезеңдердегі хронотоптары мен архетиптерін терең игеру қажет.

Мәдени кеңістік пен уақыттың бірлігін XX ғасырдағы орыстың көрнекті мәдениеттанушысы М. М. Бахтин «хронотоп» (грек тілінен уақыт және жер деп аударылады) ұғымы арқылы білдіреді: «... хронотоп дегеніміз – уақыт пен кеңістік белгілерінің нақты табиғи бірлікте көрініс табуы. Мұндай уақыт қоюланады, сығылады, сөйтіп көркемділігімен көзге түседі; ал кеңістік болса шоғырланып, тарихтың сюжеттік, уақыттық қозғалысына бағындырылады. Уақыттың белгілері кеңістікте ашылса, кеңістік уақытпен өлшеніп, уақыт арқылы түсініледі» [5, 234 б.]. Ал «архетип» ұғымын ғылымға енгізген австриялық психоаналитик К. Г. Юнг екені белгілі. Оның пікірінше, мәдени-тарихи тұлғаның рухани-шығармашылық қазынасын қауымдық тылсым құрайды. Осы көмескі сананың, тылсымның құрылымдық бөліктерін архетиптер деп атайды. Оларға адамның өмірін априорлы (тәжірибеге дейін) қалыптастыратын және оның іс-әрекетін, мінез-құлық жүйесін жалпылама анықтайтын құндылықтар жатады. Осының негізінде адамда «мендік» сана-сезім, этноста ортақ уақыттық-кеңістіктік өріс пайда болады. Демек, бұл екі ұғымның да тарихи сана қалыптасуы мен дамуына қатыстары бар.

Қазақ мәдениетінің типологиясына терең талдау жасаған көрнекті мәдениеттанушы Т. Ғабитов этно-мәдени уақыттың рухани мәдениеттегі (негізінен қазақ халқының) мынадай түрлерін көрсетеді: «1. Мифологиялық уақыт; 2. Архетиптік уақыт; 3. Өркениеттік уақыт; 4. Дәстүрлік уақыт; 5. Инновациялық уақыт» [6, 69 б.]. Осы жіктеуді негізге ала отырып, біз

мифологиялық уақытқа өте ертедегі кезеңдегі прототүрік және сақ-ғұн дәуірлеріндегі тарихи сананы, архетиптік уақытқа түркілік дәуірдегі сананы, ал өркениеттік уақытқа еуразиялық көшпенділіктің шырқау шыңына жеткен Алтын Ордадағы қазақ-ноғайлы кезеңіндегі тарихи сананы жатқызсақ, дәстүрлі уақытқа Қазақ хандығы тұсындағы тарихи сананы және инновациялық уақытқа қазіргі трансформацияға ұшыраған тарихи өзіндік сананы жатқызамыз. Ежелден, яғни неолит пен палеолит дәуірлерінен бастап, Орталық Азия аумағы көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығына негізделген еуразиялық номадизмнің эпицентрі болды. Үш-төрт мың жыл бойы тұрақтылығын сақтаған бұл әлеуметтік-тарихи формация – «дала өркениеті» немесе «атты-көшпелі өркениет» өкілдері оңтайлы өмір сүру тәртібінің нәтижесінде шексіз кеңістіктерді игеріп, халықтар мен мәдениеттердің өзара алмасуын, бір-біріне ықпалын қамтамасыз етті. Көшпелі өркениет осы даланы мекендеген тайпалар мен халықтардың мифологиялық дүниетанымымен астасып жатты.

Сол себепті де біз қола дәуірі мен алғашқы темір дәуіріндегі Қазақстан аумағын мекендеген тайпалардың тарихи санасын, олардың қалыптастырған мәдениетін мифологиялық уақытпен байланыстырамыз. Карл Ясперстің пікірінше, тағылықтан өркениеттілікке өтуде суландыру жүйелері мен қалалардың, жазудың пайда болуымен қатар, этностардың орнығып, жылқыны пайдалана білу адамзат үшін өте маңызды болды [7, 71–72 б.]. Жылқыны пайдалану шектелген кеңістіктен бүкіл әлемді игеруге бағытталған алғашқы қадам болды, әртүрлі мәдениеттердің тоғысуына жол ашты. Шексіздікті жеңу – сонау шумерлік өркениеттегі «Гильгамеш туралы жырдан» келе жатқан мотив.

Біздің заманымызға дейінгі екінші мыңжылдықтан бастап Еуразияның сайын даласында мал шаруашылығы мен егіншілікке негізделген экономика мен жоғары дамыған металлургия қалыптасты. Қола дәуірінде мыс пен қалайының қоспасы алынып, металдарды өндірістік тұрғыда игеру басталды. Бұл қоғамдағы ер адамдар рөлінің күшеюіне және патриархаттың толық орнығуына әкелді. Андрондықтарда металдан жасалған еңбек және соғыс құрал-жабдықтары мен әшекей бұйымдарды, геометриялық стильдегі саз балшықтан жасалған ыдыстарды өндірудің технологиясы бұл мәдениеттің деңгейінен хабар береді.

Адамдар алғашында табиғат заңдарына мойынұсынып, өз болмысын сонымен үйлесімділікте құруға тырысты. Табиғат бұл жерде адамдарға тұрмыстың формалары мен әдістерін, көшпенділікті немесе егіншілікті таңдап белгілеп беретін ғалам ретінде көрінеді. Табиғат дүниенің аяқталған қалыпты жағдайы, ал адам табиғаттың бір бөлшегі ғана болды. Адам психикасындағы «бейсаналықтар» мен архаистік «ұжымдық бейнелер»

мифология арқылы тарихи сананың негізін құрайды. Осыдан екі мың жыл бұрын өмір сахнасынан кеткен мифтер неліктен үнемі жаңғырып отырады және бұл құбылыс бүгінде де біздің санамызда белсенділігін неге сақтап қалған деген мәселе туындады.

Мифтер адамның ойлау аппараттарында базистік білім ретінде қатысып отырады. Кейінірек бұл көне қалдықтар психиканы талдаудың басқа мектептерінде мифологиялық бейнелер мен тақырыптардың саналы көрінісі болып табылатын архетиптер немесе прообраздар ретінде танылады. Мыңдаған жылдарға созылған көшпенді өмір сүру тәртібі, оның батырлық, ерлік дастандары, киіз үй кеңістігі, жылқы мен жалпы мал бағу кәсібі мен оның өзіндік сипаты, көштің салтанаты, ата жұртқа деген қимастық пен сағыныш сияқты көптеген тақырыптары тек қана өндірістік қатынастар ықпалымен ғана емес, қоғамдық мәдениеттің болуымен, яғни белгілі бір тіршілік салтының әсерінен пайда болады. Демек, осыдан барып қоғам мүшелерінің барлығына қатысты индивидуалдық деңгейде көрінетін және қоғамда ұжымды түрде қалыптасатын ұлттық дүниетаным мен ойлау жүйесі, тарихи сана мен ұлттық менталитет көрініс табады. Мәдениеттің бұл «ферменті» әрбір адамның әлеуметтік мінез-құлқында шешуші рөл атқарады. Өйткені ол оның санасында орныққандықтан, оған қоғамдық қозғалыстың жолын айқындайды, сан қилы өмір сәттеріне бағдар береді, ең бастысы, барлық объективті мүмкіндіктер ішінен өз қалауын таңдауға жөн сілтейді. Ежелгі дәуірден келе жатқан тарихи санадағы осы сарынды сабақтастықты сақ мәдениетінен де байқауға болады. Қазақ халқының дәстүрлі этномәдениетіндегі ата-баба рухын қастерлеу, туған жер мен елді аялау сияқты қасиеттер өзінің бастауын тым ертеден-ақ алады. Көшпелі қазақтар қоршаған ортаны, табиғатты өздеріне қарсы қоймаған. Табиғатты қастерлеу адамдық парыз— дан пайда болады. Жер-Ана қазақтың этномәдениетінде ата-бабадан қалған басты мұра, аруақтар мекені деп бағаланған. «Өзіміз және өзгелер» этномәдени антитезасы өзінің бастуын мифологиядан алатыны белгілі. «Мифте, — деп жазады Ш. Ыбыраев, — адамзаттық пен адамзаттық емес (дию, албасты, марту, жезтырнақ, шойынқұлақ, жалғыз көзді дәу т.б.) болып бөліну ретінде көрінсе, классикалық эпоста біздікі (ноғайлардікі, қыпшақтардікі, қазақтікі т.б) және жаудікі (қалмақтікі, қызылбастікі, ындыстікі) деген ұғымдарға лайық жіктеледі» [8, 137 б.].

Мифология мен фольклордағы бұл бейнелердің кең таралуы өнердегі, әсіресе қолданбалы өнердегі (құрбандық қазандары, киім-кешек, ертұрман әбзелдері, қару-жарақтар аң-құстар мен зооморфты қиял-ғажайып құбыжықтардың бейнелерімен әшекейленді) «аң стилінің» жаппай белең алуын дүниеге әкелді. Біздің заманымызға дейінгі VII ғасырдан бастап бұл таңғажайып әрі жарқын өнер Сібірдің, Қазақстанның, Еділ бойының

және Еуропаның оңтүстігінің далалы аймақтарын мекендейтін халықтарда кеңінен таралды. Басым көпшілігінде қола мен алтыннан, сондай-ақ сүйектен, мүйізден, темірден, аз мөлшерде ағаштан, теріден, киізден жасалған бұл бұйымдардың өздерінің тұтынуға қолайлылығы олардағы бай бейнелер сюжетінің мазмұнымен кірігіп, үздік әлемдік үлгілердің қазынасына қосылды.

Негізінен бұлар нақты, немесе қиял-ғажайып түрінде болсын жануарлар мен құстардың бейнелері, сондай-ақ, алуан түрлі зооморфтық уәждердің құрамасы болып келеді. Ал сақтардың аң стилі дегеніміз бейнелеу өнерінен гөрі көшпенділердің идеологиясын білдірудің ерекше белгілік жүйесі. Мифологиялық ақпараттардың өзіндік тілдік нышаны, мәдениеттің жұмбақталған мәтіні ретіндегі олардың мифологиясының бейнелеу өнерінде көрініс беруі түріндегі сақ тайпаларының дүниетанымының заңды көрінісін білдіреді. Зооморфтық (адамды және құдайды аң кейпінде суреттеу) скиф-сақ өнері табиғат пен мәдениеттің етене байланысының куәсі. Сақтардың аң стилі өнері тарихи сахнаға өзінен кейін шыққан халықтардың, оның ішінде қазақ халқының тарихи санасында өшпес ізін қалдырды.

Ислам діні тірі жанды бейнелеуге тыйым салған соң, бұл өнер түрі ою-өрнекте («тасбақа», «түйе табан», «жылан бас» және т.б.) жалғасын тапты. Қазақтағы атақты «тұйық оюы» деп аталатын белгі осы стильмен үндес болды. Дәстүрлі түсінікте тұйық ою бақыттың, достықтың, мәңгіліктің, шексіздіктің айғағы. Сондықтан да бұл ою ел қорғаған батырлардың иығы мен қалқанында, аузы дуалы билердің жауырын тұсына салынатын болған.

Қазіргі ғылымда мекеншактың мынадай түрлерін жіктейді: 1) әлеуметтік; 2) мәдени-тарихи; 3) фантастикалық; 4) психологиялық; 5) биологиялық; 6) астрономиялық; 7) мифопоэтикалық. Соның ішінде фантастикалық мекеншак адамның болмысынан тыс тұратын категория. Ол әдеби-көркем шығармаларда кездеседі. Өнердегі көркем кеңістікті зерттеу күрделі де қызықты. Өнердегі уақыт пен кеңістік өзіндік «екінші қатардағы» (антропологиялық) шынайылық, сонысымен қатар ол «физикалық емес» пішін иемденіп, бұлардың ішкі көрінуін ұйымдастырады. Әрине, көркем кеңістік белгілі бір өлшемдерге бағынатын геометриялық, физикалық кеңістіктен өзгеше. Көркем кеңістік семиотикалық шынайылық болып табылады да, ол баяндаушының дербес көзқарасын танытатын эмоциялық тұрғыдағы көрінісін беретін контексте танылады.

Жалпы кеңістік эмблематикасын анықтай отырып, зерттеуші Х. Э. Керлот: «Кеңістік бос әлем мен ғарыш арасындағы дәнекер аймақ болып табылады. Егер кеңістікті барша заттардың патшалығы деп танысақ, онда ол бос әлем болады; ал егер оны барша пішін мен құрылымдардың мекені десек, онда ол ғарышқа жақын. Кейінірек кеңістік уақытпен үндесе бастады

да, бұл үндесу табиғатпен күресті көрсететін бір тәсілге айналды», – дейді [9, с. 414–415].

Көркем кеңістік өлшеммен емес, адамның мүмкіндігімен есептеледі. Мәселен, лингвистер әлемнің тілдік бейнесін сипаттауда «тұрмыстық квазкеңістік» және «тұрмыстан тыс кеңістік» ұғымдарының мүмкіндігін атап, осылар арқылы адамның физикалық емес, рухани, психологиялық мүмкіндігінің іске асатынын айтады. Визуалды және интуитивті кеңістік автордың да, оқырманның да әлеми шығармашылық негізін құрайды. Яғни саналы немесе санадан тыс әлемнің тұтас кеңістіктік бейнесі адамның психикасында орнығып, әлемдік қабылдауды орнықтырады [10, 130 б.]. Өнерде кеңістік пен уақыт категориясы танымдық және бағалауыштық көркемдік ақпараттарды қабылдап, жүзеге асыруды атқарады. Мұны алғаш Г. Э. Лессинг өзінің «Лаокоон, или о границах живописи п поэзии» трактатында негіздеді. Философтың ойынша бейнелеу өнері мен поэзия дене мен әрекетті көркемдік тұрғыда, яғни кеңістік пен уақыт қатынасында жасай алады. Кеңістік өнері затты тікелей көрсете алады, ал әрекет сол денеге орай белгілі бір мезеттегі нақтыланған әрекет арқылы көрінеді.

Философ И. Кант уақыт пен кеңістікті сезімдік бейненің априорлық пішіні деп таныған. Оның пайымдауынша, кез-келген тәжірибенің алғышарты адамның өзінің сезімін кеңістік пен уақыт аясында реттей алатыны болып табылады. Г. Э. Лессинг пен И. Канттың теориялық тұжырымдарынан көптеген мәдениет теоретиктері өнердің мынадай түрлерін жүйелейді: кеңістіктік өнер (живопись, графика, скульптура, архитектура); уақыттық (сөз және музыка өнері); уақыт-кеңістіктік өнер (арнайы өнер, би, кинематография).

Алайда, бұл жүйелеу шартты, олардың шекарасы жылжымалы екендігін есте ұстау керек. Өнердің әр түрінде кеңістік қатынасы өзіндік ерекшелікпен көрінеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Өнердің қай түрі де адамзаттың өркениетте ілгерілеуіне қызмет ететіні анық. Әдебиеттану ғылымында көркем уақыт пен кеңістік бірлігі-маңызды мәселелердің бірі.

Зерттеушілер уақыт пен кеңістік ақиқат өмірдің басты сипаты екенін, ол адамзаттың танымын, тұрмыс-тіршілігін қамтып, көркем шығарманың өмір сүруінің шарттары болып табылатынын, суреткер дүниетанымының қалыптасуында маңызды қызмет атқаратынын, көркем туындының ішкі заңдылықтарын анықтап, шығарманың жанрлық табиғатын анықтауда, сюжеттік-композициялық құрылымын айқындауда негізгі көрсеткіштердің бірі болатындығын айтады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Тарих. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. – Т. 2. – Астана : Фолиант, 2005. – 416 б.
- 2 Назарбаев, Н. Ә. «Ұлы даланың жеті қыры». Семь граней Великой степи». – Астана : ЕҰУ, 2019. – 32 б.
- 3 Темирболат, А. Б. Категории хронотопа и темпорального ритма в литературе. Монография. – Алматы : Ценные бумаги, 2009. – 504 с.
- 4 Тарих. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. Он томдық. – Т. 1. – Астана : Фолиант, 2005. – 472 б.
- 5 Бахтин, М. Автор и герой : К философскому основанию гуманитарных наук. – СПб : Азбука, 2000. – 336 с.
- 6 Кішібеков, Д. Қазақ менталитеті : кеше, бүгін, ертең. – Алматы : Ғылым, 1999. – 200 б.
- 7 Пропп, В. Я. Фольклор и действительность. – М. : Наука, 1976. – 327 с.
- 8 Ыбыраев, Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы : Ғылым, 1993. – 295 б.
- 9 Керлот, Х. Э. Словарь символов. – М. : Refl-book, 1994. – 608 с.
- 10 Бергер, Л. Г. Звук и музыка в контексте современной науки и в древних космических представлениях. Пространственный образ как модель художественного стиля. – Тбилиси : Тбил. унив., 1989. – 216 с.

Материал 09.01.19 баспаға түсті.

Ж. К. Кишкенбаева

Категория времени и пространства: понятие и мировоззрение

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Астана, 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 09.01.19.

Zh. K. Kishkenbayeva

Category of time and space: concept and world view

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 09.01.19.

Время и пространство (хронотоп) – междисциплинарная категория. Развитие междисциплинарных исследований углубило представление о художественном времени-пространстве и тем самым требует новые направления в изучении категории хронотопа.

Проблема времени и пространства является одной из важных и наиболее интересных тем в современном литературоведении.

В современном литературоведении время и пространство рассматриваются в аспекте теории коммуникации, семиотики, герменевтики, синергетики, гетерологии. Категория времени-пространства выполняет синтезирующую функцию. Она отражает общественные идеалы определенной исторической эпохи, мировоззрение народа, его эстетические взгляды. В статье автор рассматривает категорию хронотопа в аспекте национального мировоззрения.

Time and space are an interdisciplinary category. The development of interdisciplinary research has deepened the understanding of the artistic time-space and thus requires new directions in the study of the chronotope category. The problem of time and space is one of the most important and most interesting topics in modern literary criticism.

In modern literary studies, time and space are considered in the aspect of communication theory, semiotics, hermeneutics, synergetics, heterology. The time-space category performs a synthesizing function. It reflects the social ideals of a certain historical era, the worldview of the people, their aesthetic views. In the article the author considers the category of chronotope in the aspect of the national worldview.

**ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПГУ ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА
(«ВЕСТНИК ПГУ», «НАУКА И ТЕХНИКА КАЗАХСТАНА»,
«КРАЕВЕДЕНИЕ»)**

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

**Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии
со следующими правилами:**

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям в 1 экземпляре, набранные на компьютере, напечатанные на одной стороне листа с полями 30 мм со всех сторон листа, электронный носитель со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для WINDOWS».

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы не должен превышать **12 страниц печатного текста**. *Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).*

Статья должна содержать:

- 1 **ГРНТИ** (Государственный рубрикатор научной технической информации);
- 2 **Инициалы и фамилия** (-и) автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (*прописными буквами, жирным шрифтом, абзац 1 см по левому краю, см. образец*);
- 3 **Ученую степень, ученое звание;**
- 4 **Аффилиация** (факультет или иное структурное подразделение, организация (место работы (учебы)), город, почтовый индекс, страна) – на казахском, русском и английском языках;

5 **E-mail;**

6 **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (*не более 12 слов, заглавными прописными буквами, жирным шрифтом, абзац 1 см по левому краю, на трех языках: русский, казахский, английский, см. образец*);

7 **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском языках (*рекомендуемый объем аннотации – не менее 100 слов, прописными буквами, нежирным шрифтом 12 кегль, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец*);

8 **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (*оформляются на языке публикуемого материала: кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 3 см.*). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3.

Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

9 Основной текст статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

– слово ВВЕДЕНИЕ / КІРІСПЕ / INTRODUCTION (нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре см. образец).

Необходимо отразить результаты предшествующих работ ученых, что им удалось, что требует дальнейшего изучения, какие есть альтернативы (если нет предшествующих работ – указать приоритеты или смежные исследования). Освещение библиографии позволит отгородиться от признаков заимствования и присвоения чужих трудов. Любое научное изыскание опирается на предыдущие (смежные) открытия ученых, поэтому обязательно ссылаться на источники, из которых берется информация. Также можно описать методы исследования, процедуры, оборудование, параметры измерения, и т.д. (не более 1 страницы).

– слова ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ / НЕГІЗГІ БӨЛІМ / MAIN PART (нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре).

Это отражение процесса исследования или последовательность рассуждений, в результате которых получены теоретические выводы. В научно-практической статье описываются стадии и этапы экспериментов или опытов, промежуточные результаты и обоснование общего вывода в виде математического, физического или статистического объяснения. При необходимости можно изложить данные об опытах с отрицательным результатом. Затраченные усилия исключают проведение аналогичных испытаний в дальнейшем и сокращают путь для следующих ученых. Следует описать все виды и количество отрицательных результатов, условия их получения и методы его устранения при необходимости. Проводимые исследования предоставляются в наглядной форме, не только экспериментальные, но и теоретические. Это могут быть таблицы, схемы, графические модели, графики, диаграммы и т.п. Формулы, уравнения, рисунки, фотографии и таблицы должны иметь подписи или заголовки (не более 10 страниц).

– слово ВЫВОДЫ / ҚОРЫТЫНДЫ / CONCLUSION (нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре).

Собираются тезисы основных достижений проведенного исследования. Они могут быть представлены как в письменной форме, так и в виде таблиц, графиков, чисел и статистических показателей, характеризующих основные выявленные закономерности. Выводы должны быть представлены без интерпретации авторами, что дает другим ученым возможность оценить качество самих данных и позволит дать свою интерпретацию результатов (не более 1 страницы).

10 Список использованных источников включает в себя:

– слово СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ / ПАЙДАЛАНАҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ / REFERENCES (Нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами для кругозора читателям, как смежные работы, проводимые параллельно. Рекомендуемый объем не более чем из 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). Статья и список литературы должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

11 Иллюстрации, перечень рисунков и подрисовочные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

12 Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В бумажном и электронном вариантах приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (для связи редакции с авторами, не публикуются);

Информация для авторов

Все статьи должны сопровождаться **двумя рецензиями** доктора или кандидата наук для всех авторов. Для статей, публикуемых в журнале «Вестник ПГУ» химико-биологической серии, требуется экспертное заключение.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

При необходимости статья возвращается автору на доработку. За содержание статьи несет ответственность Автор.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления.

Периодичность издания журналов – четыре раза в год (ежеквартально).

Статью (бумажная, электронная версии, оригиналы рецензий и квитанции об оплате) следует направлять по адресу:

140008, Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Издательство «Кереку», каб. 137.

Тел. 8 (7182) 67-36-69, (внутр. 1147).

E-mail: kereku@psu.kz

www.vestnik.psu.kz

Оплата за публикацию в научном журнале составляет **5000 (Пять тысяч) тенге.**

Наши реквизиты:

РГП на ПХВ Павлодарский
государственный университет имени
С. Торайгырова
РНН 451800030073
БИН 990140004654
АО «Цеснабанк»
ИИК KZ57998FTB00 00003310
БИК TSESKZK A
Кбе 16
Код 16
КНП 861

РГП на ПХВ Павлодарский
государственный университет имени
С. Торайгырова
РНН 451800030073
БИН 990140004654
АО «Народный Банк Казахстана»
ИИК KZ156010241000003308
БИК HSBKZZKX
Кбе 16
Код 16
КНП 861

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ:

ГРНТИ 396.314.3

А. Б. Есимова

к.п.н., доцент, Гуманитарно-педагогический факультет, Международный Казахско-Турецкий университет имени Х. А. Ясави, г. Туркестан, 161200, Республика Казахстан
e-mail: ad-ad_n@mail.ru

СЕМЕЙНО-РОДСТВЕННЫЕ СВЯЗИ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ В РЕАЛИЗАЦИИ РЕПРОДУКТИВНОГО МАТЕРИАЛА

В статье рассматриваются вопросы, связанные с кодификацией норм устной речи в орфоэпических словарях, являющихся одной из отраслей ортологической лексикографии. Проводится анализ составления первых орфоэпических словарей, говорится о том, что в данных словарях большее внимание уделяется устной орфографии в традиционном применении, а языковые нормы устной речи остались вне внимания. Также отмечается, что нормы устной речи занимают особое место в языке программ средств массовой информации, таких как радио и телевидение, и это связано с тем, что диктор читает свой текст в микрофон четко по бумажке. В статье также выявлены отличия устной и письменной речи посредством применения сравнительного метода, и это оценивается как один из оптимальных способов составления орфоэпических словарей.

Ключевые слова: репродуктивное поведение, семейно-родственные связи.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время отрасль мобильной робототехники переживает бурное развитие. Постепенно среда проектирования в области мобильной ...

Продолжение текста

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

На современном этапе есть тенденции к стабильному увеличению студентов с нарушениями в состоянии здоровья. В связи с этим появляется необходимость корректировки содержания учебно-тренировочных занятий по физической культуре со студентами, посещающими специальные медицинские группы в...

Продолжение текста публикуемого материала

ВЫВОДЫ

В этой статье мы представили основные спецификации нашего мобильного робототехнического комплекса...

Продолжение текста

Пример оформления таблиц, рисунков, схем:

Таблица 1 – Суммарный коэффициент рождаемости отдельных национальностей

	СКР, 1999 г.	СКР, 1999 г.
Всего	1,80	2,22

Диаграмма 1 - Показатели репродуктивного поведения

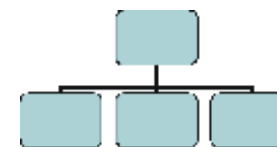
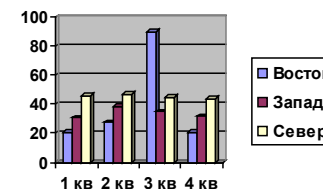

Рисунок 1 – Социальные взаимоотношения

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Эльконин, Д. Б. Психология игры [Текст] : научное издание / Д. Б. Эльконин. – 2-е изд. – М. : Владос, 1999. – 360 с. – Библиогр. : С. 345–354. – Имен. указ. : С. 355–357. – ISBN 5-691-00256-2 (в пер.).

2 Фришман, И. Детский оздоровительный лагерь как воспитательная система [Текст] / И. Фришман // Народное образование. – 2006. – № 3. – С. 77–81.

3 Антология педагогической мысли Казахстана [Текст] : научное издание / сост. К. Б. Жарикбаев, сост. С. К. Калиев. – Алматы : Рауан, 1995. – 512 с. : ил. – ISBN 5625027587.

4 http://www.mari-el.ru/mmlab/home/AI/4/#part_0.

А. Б. Есимова

Отбасылық-туысты қатынастар репродуктивті мінез-құлықты жүзеге асырудағы әлеуметтік капитал ретінде

Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,
Қ. А. Ясави атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті,
Түркістан қ., 161200, Қазақстан Республикасы.

A. B. Yesimova

The family-related networks as social capital for realization of reproductive behaviors

Faculty of Humanities and Education,
K. A. Yesevi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan.

Мақалада ортологиялық лексикографияның бір саласы – орфоэпиялық сөздіктердегі ауызша тіл нормаларының кодификациялануымен байланысты мәселелер қарастырылады. Орфоэпиялық сөздік құрастырудың алғашқы тәжірибелері қалай болғаны талданып, дәстүрлі қолданыстағы ауызша емлесімен, әсіресе мектеп өмірінде жазба сөзге ерекше көңіл бөлініп, ал ауызша сөздің тілдік нормалары назардан тыс қалғаны айтылады. Сонымен қатар ауызша сөз нормаларының бұқаралық ақпарат құралдары – радио, телевизия хабарлары тілінде ерекше орын алуы микрофон алдында диктордың сөзді қағаз бойынша нақпа-нақ, тақпа-тақ айтуымен байланысты екені атап көрсетілді. Сөздікте ауызша сөзбен жазба сөздің салғастыру тәсілі арқылы олардың айырмасын айқындалғаны айтылып, орфоэпиялық сөздік құрастырудың бірден-бір оңтайлы жолы деп бағаланады.

The questions, related to the norms of the oral speech codification in pronouncing dictionary are the one of the Orthologous Lexicography field, are examined in this article. The analysis of the first pronouncing dictionary is conducted, the greater attention in these dictionaries is spared to verbal orthography in traditional application, and the language norms of the oral speech remained without any attention. It is also marked that the norms of the oral speech occupy the special place in the language of media programs, such as radio and TV and it is related to that a speaker reads the text clearly from the paper. In the article the differences of the oral and writing language are also educed by means of application of comparative method and it is estimated as one of optimal methods of the pronouncing dictionary making.

Теруге 09.01.2019 ж. жіберілді. Басуға 29.01.2019 ж. кол қойылды.

Пішімі 70x100 ¹/₁₆. Кітап-журнал қағазы.

Шартты баспа табағы 20,5. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. Елемескызы

Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Жумабекова

Тапсырыс № 3341

Сдано в набор 09.01.2019 г. Подписано в печать 29.01.2019 г.

Формат 70x100 ¹/₁₆. Бумага книжно-журнальная.

Усл. печ. л. 20,5. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. Елемескызы

Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Жумабекова

Заказ № 3341

«КЕРЕКУ» баспасынан басылып шығарылған

С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«КЕРЕКУ» баспасы

С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

E-mail: kereku@psu.kz

www.vestnik.psu.kz